

Асад Дилмурод

КУЧКИ

Қиссалар ва ҳикоялар

Тошкент

«Вазвчи» нашриёти.

1994

Уз
Д 51

ISBN 5-8255-0023-5

© Асад Дилмурод, 1991 й.

Д $\frac{4702620201 - 01}{M 362 (04) - 91}$ Доп 91

ҚИССАЛАР

ИНТИҲО

I

Зориқиб кутилган кун яқин...

Шунга кўра бариси бениҳоя ошиғич эди. Эртадан то қаро кечгача кўмита икир-чикир ичида ўралашади, ҳар хил катта-кичик топириқларини тезроқ ниҳоясига етказиш учун куюнади, аксига олиб муҳим масалалар ечимида кўпинча чорасиз қолади. Орага мужмаллик ўргимчак каби тўр ташлаганини сезган уста Шамсиддин гоҳ ошкора, гоҳ пинҳона ғам чекади, аллакимлар кўмита ожиз тарафини бўрттиришга, умуман йўлни топиб кўмитани чалғитишга уринаётгани устага ёмон ботади, ўзича ториқади, ҳаловатини йўқотади, осмон узилиб тушганда ҳам сайилни бутун жумҳурият нишонлаши мақбул, деган фикрга қаттиқ ёпишиб олади.

Худди шу муддаоси таъмир устахонаси бош мутасаддис Маъруф Афзалович юрагига зиравчадай бориб чиппа қадалади. Ҳунар орқасида кун кечирадиган бандалар орасида нуфузи баланд бўлган бу одам устага кўндан бери ботинан жавоб ҳозирлайди, иложини топсаки, уни биратўла жамики яхши-ёмондан мосуво қилиб нишанлаб қўйса!

Азалдан Маъруфбой сал ортиқча туюладиган уволу савоб даҳмазасини хушламайди. Маърақа хусусида уста Шамси бир өз-керилиброқ сўз очгандан бери сапчилаётгани, шайтонлиги тутаётгани, гоҳо хонаи хосида қамалиб олиб ёлғиз оҳ тортишларини ўртанишлари эҳтимол шундан! Ортада не қолгани, олдда не қутаётганини ошиқиб-тошиқиб тушунтиришга киришадиган устодга у бўзрайиб, чайналиб, энсаси қотиб тикилади, тили эмас, йилтираётган кўзлари сўйлайди: отахон, оч қорним, тинч қулогим деб юравермайеизми, шудоқ ҳам спз учун оғримаган бошимизни кўп оғритдик, Тиллакорига тилла ундириш ниятида талашавериб жонимизда жон қолмади, ёки, нима шунчаси камми?!

Агар орага шаҳар ижроқўмининг янги раиси Ниёз Ғиёсович тушмаса, ким билади, Маъруфбой ўламан саттор

розимасман деб икки оёғини бир этикка тикиб тураверар-миди, не-не умидлар билан тузилган маърака қўмитаси бирор тайинли натижага эришолмай тарқаб кетармиди, маърака тадориги эса...

Марказдаги нуфузли органдан иззат-икром билан баланд мартабага жўнатилган Ниёз Ғиёсович ҳали шаҳарнинг кенг қамровли ҳаёти ва одамлар дарди-қувончига унчалик сингишмаган эди. Гарданидаги юк залвори нелигини билар-билмас у эътиборга тушди. Еш-қари бир одатига кўпроқ тан берди: у қайда бўлмасин, шаҳардами ёки қишлоқда, адо этилган ҳар қанақа юмушни эл кўзига каттартириб кўрғазинга мойил эди. Ана шундай қилинса бир хил ялқовлар яхши ният билан рағбат олажагини эслатиб ҳам кўярди. Ҳали димоғ-финоғ орттириб улгурмаган янги раҳбар уста Шамси кўзига нажоткор янглиғ кўрингани бежиз эмасди. Пайсалга солиб ўтирмай у бир куни унча-мунча чигилини ечишга қодир идорага юкуниб борди. Кўрган-билгани ва кечирганини оқизмай-томизмай сўзлади. Охирида анчадан бери роҳатини бузган таклифни эҳтиёткорлик билан орага қистирди. Юзидан нур томаётган, кўпини кўрган устаи оқил арзиҳолини ижроқўм раиси ҳурмат юзасидан хотиржам тинглади. Ҳатто бир оғиз ҳам луқма ташламади. Қизиқиши эса шундоққина бетига урди. Эртасиёқ Тиллакори таъмирини келиб кўрди. Гумбаз ичкарасига бемалол қадам босган раис, ўзаро уйғун заррин-пиллий безакларга тикилганча, бўсагада лолу хайрон туриб қолди. Афтидан у бундай жодуга дуч келишини сира ўйламаган эди. Юмшаб кетганидан ёнида камсуқумлик билан қиснаётган уста Шамси қўлини кафтлари орасига олди. «Отахон, бунақаси ҳар доим ҳам насиб қилавермайди, — деди сўнгра бир оз расмий тусда. — Ҳамма вилоятга хабар йўллаш керак, тўйни тўйдаё қиламиз». Кесиб айтилган бу калом уста Шамсига таҳсин каби эшитилганидан ташқари ташвишу тадорикни бошқача ўзанга бурди. Оёққа тушовдек урилган кўн ишкалини тез орада барбод қилди. Гул каби бир жойда қимирламай турган ҳозирлик ишлари бор кўлами билан илгари силжий бошлади. Вақтин бой бериш нелигини пухта англаган раис Маъруф Афзаловични кечиктирмай хонаи хосига чақиртирди ва уни тандирдек қизиган мажлисда қаро терга пиширди. Сўнг маърака қўмитасини ҳафсала билан бош қатдан тузди, ҳар бир аъзони чертиб-чертиб ўзи ташлади. Қўмита олдига тезда ижро этилиши зарур

вазифаларни қалаштирди. Бир дунё таъна эшитиб тавбасига таянган Маъруф Афзалович жиловни таранг тортаётган қизиққон раисни бир амаллаб ширин ваъдалар билан тинчлаттирди. Хонаи хосдан қадди букилиб чиқди. Жимжит идорага кела-сола қамалиб олди. Ана ундан кейин хуморбосдига мушкетди бўлди: у бош муҳандис Солижонга қаҳрини зарда қилиб тўқди, таъзирини еган Солижон хумдон сари йўртди, бош кошйипаз уста Фаттоҳни топиб, ҳе йўқ, бе йўқ, унга ниш санчди, уста Фаттоҳ нима қилсин, ул. валломат қўл остида ишлайдиган шўрликларни, биринг ўпоқ, биринг сўпоқ, дея чирқиратди.

Мушкетди шунақасидан бўлагига яраши гумон эди. Хайтовур янги тузилган ва сал жонланган қўмита атрофида бепарволикдан ихота-девор қурволган идорани, шу идорани бор қиладиган ҳам, йўқ қиладиган ҳам ўзим, дея зимдан кесатадиган Маъруфбойни атай четлаб ўтиш пайида бўлди. Тепадан ҳалигидай чарс нигоҳ чақнаб турганини ҳаргиз ҳис этгани боис бош мутасадди анча тийилди, яъни, олтинчи бармоқ каби қорачиққа санчилишдан! Мабодо у ер-бу ерда Катта сайил ҳақида гурунг борса, энди у ҳам дарҳол хайрхоҳлик билан қўшилади, одамлар худди шу гаройиб маъракани кўпдан интизор кутаётганини айтавериб, бу борада мислсиз ҳозирлик олиб борилаётганини таърифлайвериб жағи чарчайди. Худо билади девор панасига ўтгандай кейин не йўсин санпашини! Одамзодга тил тагидаги тил ҳам асқотаркан-да!

Қўмита майда-чуйда вазифаларни ҳолисона тақсимлади: меҳмон кутиш, узатиш, хабарнома чоп қилдириш, ноҳия ва вилоятларга тарқатиш, рўйхат тузиш, совға ҳозирлаш, майдонни орасталаш, атрофдаги иморатларни жиҳозлашни бекаму кўст адо этиш учун эсли-хушли ва тиришқоқ одамлар тайинланди. Энг можароли ҳисобланган мөлжиявий ташвиш Маъруфбойга юкланди. Ён бергиси келмай ўзини нари-бери ташласа ҳам, у ахири қўмита амрига бўйсунушга мажбур бўлди.

Кейинги йиғинлардан бирида ҳар вилоят билан боғлиқ борди-келдини тамоман охиригача етказиш ишини албатта маълум бир кишига топшириш зарурлиги ўртага қўйилди. Бу масалани уста Шамси кўтарди. Вилоятларга жўнатиладиган хабарномалар, беному нишон кетмаслиги учун назоратни қўлайтиривчи мутлақо шарт эканлигини у куюниб таъкидлади. Асли Самарқанд қилинадиган назорат берадиган самарага ҳам қилиниш қийин эди, шундай

экан, йирик шаҳарларга одам жўнатиlsa зарар қилмайди, аксинча, бу тадбир маърака шаънига муносиб тушади. Хусусан уста Шамси учун хабарномалар кўп ҳолларда расмий доираларда қолиб кетиши аламли эди, уста эса сайилга сирти силлиқ амалдорлар эмас, ўзига ўхшаган хунар соҳиблари, ёру биродарлар, кафти қадоғу дили пок кишилар ташриф буюришини истарди.

Анча узоқ давом этган талашувдан кейин уста Шамси ўз ихтиёри билан Тошкандни танлади ва эртаси куниёқ қадрдони уста Иброҳимни Тиллакориди қолдириб ўзи кўнглига яқин кишиларни аждодлар русумига биноан тўйга айтиш учун сафарга отланди.

Зориқиб кутилан кун яқин...

Энди ортига назар ташласа, худо ҳақи юраги лип-лип ўйнайди, бениҳоя олис манзилга эсон-омон етиб келгани, тангри алқаган айёмга гувоҳ ўтаётганига дафъатан ишонмайди.

Шукрим, энди бари кечмишда, Тиллакорини дардчил кўрган кез ўпкаси тўлганлари, Гириҳни ораста қилмоқ муддаосида чеккан изтироблари, майда-чуйда баҳона шогирдлари билан жиққамушт ташлашганлари ҳам ортда! Энди баъзан гўрлигига бориб бир нақшни иккинчиси устига мингаштириб юборадиган Ғайбиддин билан Расул Усмонга танбеҳ бериб бақиравермайди; энди хом кошин жўнатишни қанда қилмайдиган уста Фаттоҳ бошида аламдан таъна тошларини гулдиратмайди ёки қиёматлиги уста Иброҳимни йўригига юргизиш учун жағи толгунча жаврамайди; энди бу дунёда жондан азиз нарса йўқлигини зарурнозарур пайти орага тикиштирадиган Маъруфбой билан ҳадеб ўчакишмайди, яъни, жон омонатлигини, омонатки экан, боқий нарсалар ундан устивор эканлигини исботлаш учун бошқа жиғиллашмайди. Эрта-кеч бўғишаверишлар энди ёшига ҳам ярашмайди. Эсончилик бўлса, ишшооллоҳ, устаи оқил бу ёғига қаноат қилади, ер юзидаги жамини мўмин қариялар сингари ўзини тоат-ибодатга кўниктиради, шундай мўътабар кунга ет-каргани учун қолган умрини олло таоло шаънига ҳамду сано айтиш баробарида хилватнишин кечиради. Шарофатли кун қошу қобоқ орасидек яқин қолди. Иссиқ ва нажотбахш нафаси шундоққина димоғига урилиб турибди. Худо тағин жиндай сабр ато қилса, орзиқиб кутган бахти-омади билан юзлашади: бугун чоршанба бўлса, индин жума — жумаи муборақ — худди мана шу кунда кечган яқин Гириҳ тирилиши муносибати билан Регистонда маърака бўлади.

Аллақачон улус мириқиб гап қилаётган ва қадимийта кенг ёйилган русумларни ёдга туширадиган сайилни уста Шамси чиндан ҳам интиқ кутади. Иккала кўзи ҳам тешилгудек бўлиб кутади. Ҳатто анчадан бери бутун шаҳристон хосиятли кун йўлига зориқади. Тезроқ кела қолса, иштиёққа чулганган дилларга беҳудуд ҳаловат бағишласа!

Сайил кунни шубҳасиз оппоқ соқолли чоллар, уйда ўтиравериб зериккан кампирлар, атир-ушага беланган сузук кўзли қиз-жувонлар, қарашидан ўт сачратган йигитлар, қадду бастларига бино қўйган амалдорлар, рангрўйларни заҳил зиёлилар, ниҳоят, баданларидан тупроқ ҳиди анқиб турадиган ҳунармандлар уч азамат фарзандини кафтида тутган майдон сари талпинишади.

Хавасмандлиғ билан тўла нигоҳлар Тиллакори гумбазига ва гумбаз қадди-бастига муносиб тушган мунаққаш ошикка жимгина қадалади. Эшик келгувчиларни Гириҳ ҳузурига йўллайди, оллонинг ердаги ноибни Ефас ўғлон замонида қурилган Саодат уйи қопқаси бутун арқони давлатни, фузало ва шуарони, уламо ва акобирларни, ҳунармандлар ва дарвешларни, савдогарлар ва дехқонларни, мусофирлар ва гадоларни тўнғич Гириҳ ёнига чорлагани янглиг...

Сайилга қадам ранжида қиладиган эл олдида уста Шамси юрагидан чиқариб икки оғиз гап айтишни чама-лаб қўйган эди. Ҳар гал шунияти ёдига тушса боладек бир ҳаприқади. Ҳатто ҳалитдан ўзини йўқотар даражага етади. Ахир, ичи тўла ҳасрат-да! Агар минбарга чорлашса аввало бениҳоя чўзилган тўрт йил мобайнида жонини бўғовга солган ситамларни шарҳлайди. Сўнг дондан сомонни ажрата олмайдиган Маъруф Афзаловичга ўхшаганлар Гириҳни арзимас икир-ичкирга қурбон қилиш мақсадида не-не найрангларни ўйлаб топганини сўйлайди. Токи, азоб-уқубатларни роҳат-фароғат, таҳқиру таънани сийлов, очлигу юпунлигини тўкин-сочинлик ўрнида кўраётган эл баридан воқиф бўлсин, бу дунёда рўзгор ғами, ғийбат, ковла-ковла, тузоқ қўйиш, пай қирқиш ташвиши, ниҳоят, лоқайдликка гирифтор этадиган ғафлат юпанчидан бўлак суянса арзийдиган юпанчлар борлигини билсин, юраклардан қувғин қилинган тилаклар уволи оғирлигини билсин. Илло, билиш, янгилиш замони келди. Бу кунда ёшарган Гириҳ, қаддингни ростлагил, дея нидо бераётганда, бу эл, аксинча, ранг қайтараётгани ҳам ерга киргудек ғариблик ихтиёр этаётгани не хол?

Хосиятли кунда уста Шамси ўғли Ғайбиддинга аждод-

ларидан бир ери мертилмай этиб келган аслаҳаларни қўшқўллаб топшириш ва уни мустақиллик сари кузатишу оқ фотиҳа билан сиёлашни ҳам мўлжаллаган...

Одамзодга қувонч ҳам оғирлик қиларкан-а!

Юраги паққа ёрилмасайди!

Андог кулфатдан худо сақласин, жамини орзу-армони рўёбга чиқадиган кунда у асло ўлишни истамайди, барини ўз кўзи билан кўриб, ўз дили билан туймагунча ажалга ихтиёрини топширмайди. Қаттол мусибат Гириҳга ҳам хун келмайди. Ул кунда у ҳам ўз равиши билан жамоага кўриниш беради. Хайтовур маърака Гириҳга кўпроқ татисайди («Устоди комил, тилингизга асал!»), негаки, хушвақтлик лаҳзаларига у кўпроқ зорикди. Шўрлик кўнинча аросатда чийралди, у ибтидо қайдалигини унутгани сингари, интиҳодан, хайрли интиҳодан умидини узди. Яхши ҳамки Тошканди азимда таъмирлойиҳа институтидан Пўлат Раҳим суяди, йўқса...

Эсида, ҳашами суқу ҳавас кўзгайдиган хонаи хосда, бир имоси ва бир имзоси бутун юртга зилзила соладиган жиккак оқсоқол ҳузурда Ғайби иккалови қанчалар қон қақшовди. Тиллакори учун тузган тарҳидан кўнгли тўқ Маъруф Афзалович ўрталиқда, пасту баланд баҳслардан мутлоқ беҳабардек беозор қўйнишиб, сукут сақлаб ўтирди. Бетамиз шотирлари эса ғавғо кўтаришди. Оқсоқолга арз қилишидиким, ҳозирги кунда эскирган ва абжаги чиққан упеурлар ва ақидаларни ислоҳ қилишда жонкуяр пешво санашган Маъруф Афзалович беқиёс кашфиёт яратибди — замона шитобидан мардона ўзибди, аксинча, махдудона йўриқлар билан қуролланган ва ҳозирги кун нафасини ўла-тирила инкор этган ота-бола эса бир неча аср ортга чекинибди. Бу ҳол учига чиққан басирлик! Алҳол, тутган жойларини ҳала-хулада қўйвормайдиган шотирлар фаҳимлари олган кеки оқлик бўлса шу кунга раво кўришди, билган-билмаган қароликларини эса мозийга шиббалаб ёпиштиришди. Жиккак оқсоқол, савил қолгур Гириҳи нимаикан, дея гарангсираб, ноўнғай аҳволга тушиб турувди. Ҳалигидай азза-базза зарбадан ҳарнечук у рағбатланди, ҳатто Маъруф Афзаловичга ва у қўлдан чиқарган тарҳга ён босиш учун чоғланди. Дариго, биродарлар, Гириҳнинг шўри қуришига бир баҳя қолди. Сим-сим эзилаётган уста умиди чирт узилаётганда тўлиқиб ўтирган Пўлат Раҳим ирғиб турди. Жўрттага пусиб олган Маъруф Афзаловични ҳам, аввалдан бошлабгина қайраб қўйилган шотирларни ҳам қарияларга хос босинқи оҳангда шунақа саваладики!..

Аломат хонаи хосда кечган сертўполон баҳсдан буён ана-мана тўрт йил кечганига устанинг ишонгиси келмайди. Ҳам руҳини эзган, ҳам ғайратини жўштирган ўша галашув шунча муддат илгари эмас, гўё кечагина рўй берган, худди Маъруф Афзалович хонаи хосни қиличи синиб, қалқони тешилиб тарк этгани кечагина, шу воқеа туфайли омади юришган уста Иброҳим Тиллакори заминдан бош олиб кетгани кечагина...

Асли ҳар дақиқа йилга татиди, ҳар дақиқа шавқи-шўриши билан кўксига қоя каби босим ўрнашди. Сира буни никор этолмасди, шунга қарамай, ёпирайки, Катта сайил кун аниқ бўлгандан кейин, ҳайратга чўмганча, сиру сишоатини ҳалигача ҳеч ким тушунолмаган вақт учгани, қуш мисол учганини тан олди. Қадрдони Пўлат Раҳимни тўйга айтиш учун Тошкандга шошиларкан, ўша баҳс билан Катта сайил оралиғидаги фурсат дўшнини бир айлантириб қўйгани улгурмасдан ортга қолганига астойдил имон ўгирди.

Атанган аллома ҳар сафаргидек устани илиқ қаршилади. Лутфу карамлар билан ҳол сўрагандан сўнг Гириҳ тақдирига қизиқди. Тўй-хабарни кўриб чехрасига маъсум табассум ёйилди. Фикрларини бир нуқтага жамлаб устани мақтади, Амир Темур ва Улуғбек замонида шунингдек ютуқлар элга ҳафталаб ош тортиш билан нишонланганини ёдлади.

Шошилмай сўзлаётган Пўлат Раҳимни ҳорғин кузатганча уста Шамси турк ҳоқони Ёфас ўғлон қадимул айёмда улуг бир шаҳарда Саодат уйини барпо қилдиргандан сўнг барчани сахийлик билан тўқни дастурхон атрофида тўплаб шоду хуррамликка йўл берганини мулоҳазалаб ўтирди.

Нечундир уста Шамси паришон қиёфа олганидан Пўлат Раҳим бир қадар ўнғайсизланди. Ҳар хил гумонга борди. Истиҳола билан меҳмон сихатига тил тегизди. Қаранг, отдайман-ку, дея чарчаганини атай яширган қадрдонини ҳордиқ ёзгани қўймай, эзмалик билан бадтар толиқтиргани учун у ичида ўзини танбеҳлади. Бир нас сукут сақлагандан сўнг уста кўнглини кўтариш чорасини топди, шу кунларда пойтахтда таъмир сиру савдосига бағишлаб ўтаётган халқаро йигини иштирокчиларини Катта сайилга олиб бориш ҳақида қуюқ ваъда қилди. Қутилмаган гапни эшитиб уста хурсанд бўлди, очилиб гурунглашди, хайрлашар олди Пўлат Раҳимни сайилга қайта-қайта таклиф қилди.

Танини зил ҳорғинлик эзаётганига қарамай уста

Шамси Тошканддан қайтгани шошилмади, бу ерда кимни таниса, қайси хунар соҳибини билса, барига қувончли муждани етказди, кўнгли жойига тушиб, эрталабки тайёрада Самарқандга учиб қелди...

Катта сайилни ўтказиш қўмитасига идорадан Маъруф Афзаловичдан ташқари уста Фаттоҳ билан Солижон ҳам киритилган эди. Доим ўз тутимига суянадиган уста Шамси Тошкандга жўнаш олди бўлган маслаҳат-мажлисда Самарқанд шаҳри ва теварақдаги ноҳияларни хабардор қилиш вазифаси шу иккалови зиммасига юклатилган эди. Негадир устод бўлса-бўлмаса ўзини Маъруфбой пинжига ташлайверадиган Солижонга унчалик ишонмасди. Қўйиб беришса таъмир устахонасини ер юзидан ими-жими супуриб ташлашдан тоймайдиган бош муҳандис безгакнинг ўзгинаси эди. Йиғин-сиғинда одамни сездирмайгина бошоғриғи қилади, охирида эса аста жуфтагини ростлайди, таъна-тахқир билан кўтарган ғавғоси ечимсиз қолаверади. Гўдаклигидан паст-баландга эшлигини писанда қилиб қўядиган уста Фаттоҳ хусусида устод бўлакча-роқ фикрда эди. Ҳарнечук таъмир кори-калони нелигини у банда озми-кўпми фаҳмларди, ҳатто адо этган юмушини чеккан ташвишига қараганда ошириброқ қадрлашга ўрганган эди. Эҳтимол, шу боис иззатга ўчроқ, ўзидан обрўлироқни кўрганда ранги ўчар, нимадир тикандай томоғига қадалганидан калимасини йўқотиб гўлдираб қоларди.

Самарқанд тупроғига қадам босган заҳоти уста Шамси кейинги масалаҳат-мажлисда кечган нохуш тортишувларни хотирлади, хаёлида тўрсайиб ўтирган Маъруф Афзалович гавдаланаркан, оёғи тагидан тагин бирор ишқал чиқаётгандек туюлаверди. Тўппа-тўғри Регистонга бориш ва чала юмушлар нечоғли қиёмига етказилиб адо этилганини билишни чўтлаб келаётган одам авзойи тезгина ўзгарди. Чучмал бир алағдаликка чулганган ҳолда йўлни жадал устахона тарафга солди.

Эс билганидан тоҳануз бағрига чорлаган ва умидхонаси бўлган гўша нечундир ҳозир бегонасираб қаршилади, нечундир ҳорғин қадамни ёқтирмай, қовоқ уйиб кутиб олгандек туюлди. Шошилмай битта-битта босиб бораётган уста назарида сафма-саф тизилган дарахлари сокин шовуллаб ётадиган кенг-мўл ҳовли ҳам торайиб, таноби тортилиб, файзи қочиб қолгандек эди. Бу ҳолдан оғринса ҳам изига бурилмади, зудлик билан сайилга ҳозирлик аҳволини ипидан-игнасигача билиш лозим эди, лекин бах-

гига барча тешик-тирқишга тумшугини тиқиб бир зогни учратолмади.

Ҳатто ўсма-сурма қўйиб, фарангий атр-упа ҳидини анқитиб ўтирадиган, рангин телефонлар билан бийрон сўйлашадиган, не-не мартабали бандаларга акахони ўрнида бемалол жавоб қайтарадиган котиба ҳам ўрнида кўринмади.

Эгасиз хонадонга кириб қолган каби уста бўшаши, бири қўйиб, бири олиб томни бошга кўтараётган қуюнчак матоҳларга ажабсиниб тикилган қўйи у пойгакдаги юмшоқ ўриндиққа қўнди. Қўшалоқ совутгич уфураётган тоза ва салқин ҳаво, жазавали жингирлашлар тиниши билан чўккан жимлик толиққан асабига малҳамдек босилиб мизғиди. Эшик аста очилганда у бор-йўқлигини унутган эди. Олисдан рлас-элас эшитилгандек туюлган масхара-омуз кўлгидан чўчиб уйғонди.

— Сиз, уста Фаттоҳ? — деди у ҳомуза тортиб, ўнғайсизланиб. — Сабил кўз кетиб қошти-ку. Бу, нима, идорамиз бошқа ёққа кўчганми?

— Билмайсизми идорани сайил даҳмазаси ютворганини?! — лаб-лужини бужмайтирди уста Фаттоҳ. — Онадан тугилганимизга пушаймон едирди. Боз устига ўсмоқчилаганингиз куйдиради.

— Иддао қилманг, ога, — чаққон қўзгалди уста Шамси. — Фақат мен учун югурмагандирсиз. Ўртада жамоат бор, ўтган-кетганини ёди дегандай...

— Бизники билинмайди.

— Хўш!.. Ҳалиги рўйхатдагиларни қолдирмай айтдингизми?

— Э-э, қайда, укахон қўярканми? Сиз кетгандан бери хумдон ташвишидан ортганим йўқ! — истар-истамас нолиди кошинпазлар пири. — Укахон дамига йўлаб бўлмайди. Шунақа замонда маъракага эшикма-эшик тирғалиб айтгани уят эмиш, керакли жойларга қўнгироқ қилинса кифоя эмиш!

— Саннайверади-да. Асли чопар ёлласак маъқул эди, — ўйчан алфозда гудранди уста Шамси. — Рост, ихтиёр менда бўлса, гужала қилиб ўтирмасдим. Чопар тайинлардим.

— Жин тегишипти сизга. Ваҳимангиз курсин.

— Сим қоқиш ҳам гапми? Биров билади, биров билмайди, — давом этди устод норози оҳангда. — Кўчалардан чопар гулдираб ўтса-чи!? Чумолигача хабар топади. Катта маъракага шунақаси ярашади-да!

— Ҳалиям кечмас, ёллай қолинг, — учирлиқ қилди уста Фаттоҳ.

— Керак бўлса ёллайман, сиздан сўраб ўтирмайман, — кўкрагига урди уста Шамси.— Сизга ўхшаб думимни нари-бери бурмайман ҳам! Кичкина бир хизматдан қочиб... Ўргилдим-э!

— Қулогингизга танбур чертдимми? — уста Фаттоҳ зарда қилди.— Укаҳон кишанлагандай қилиб қўйган бўлса... Аммо, оға, ўзингиз ҳам жа гупаясиз-да! Бус-бутун шаҳар қуриб қўйгандай!

Недир совуқ елвизак янглиғ уста Шамси бетини силаб-сийпалаб ўтди. Чучмал бир карахтлик туйди. Нафас ютганча биродарига қаттиқ ўқрайди. Сўнг шахт билан ташқарига пишилди.

Шахристон одабийликдаги баъзи жиҳатларни тугал фарқламагани сингари таъмир сиру синоатини ҳам муфассал ажрим қилавермасди. Хароботлар аро сокин ястанган Афросиёб мавзеида жойлашган ва сиртдан қараганда унут хилватгоҳни эслатадиган устахона кўҳна обидалар балогардони эканини эътироф этишни у бурчи санарди, айни чоқда шу даргоҳ дарди дунёсидан иложи борича йироқлашиш хоҳиши билан яшар ва ҳатто шу билан овунар эди. Қарийб эллик йилдан бери бир жойда ризқ тергиллаган уста Фаттоҳ тўғрисидаги хулосаси эса юмшоққина: бу банда пирлик даъвосини қилса арзийди, тупроққа дам урса кифоя, кошин деганлари нақши-нигори билан ёғилаверади...

— Сиздан умид шу экан-да. Қутмовдим, — ҳовлига чиққанларидан сўнг чидолмай пишанг берди уста Шамси.— Савоб олиш учун шаҳар қуриш шартми? Ҳаммангиз бир гўр-а!

— Ҳа, сиз доно, қолганлар — ақли қосир.

— Дарров ботадиям.

— Ботмасинми? Сизга ўхшаб жоним тошданми? — энди уста Фаттоҳ билдирмай ўйиб олди ва нечундир шу заҳоти гап оҳангини ўзгартирди.— Ошна, худо ҳақи, тан бердим, ўзингизни кўп ўтга-чўққа урдингиз. Тўрт кунлик дунёда шунчалик зарилмиди. Ёки қариганда бирон ёғлироқ мукофотга домангирлигингиз борми?

— Талмовсираманг унақа.

— Овсар деганингиз билан овсар бўлиб қоппан-да! — зўраки илжайганча уста Фаттоҳ қалин соқолига панжа урди.— Шукр, ҳали эс-ҳушим жойида, ер тагида илон кимирласа биламан-а!

— Ў-ў, зол банда, бас-э, бас!

— Ёлғонми жонни жабборга бериб югурганларингиз?

— Дўппи тор келганда бўлгандир.

— Э-э дү--ў-ўст! — деб юборди чагир кўзларини чақна-
натиб уста Фаттоҳ. — Дўппи тор келганда-я... Йўқ,
унақамас, бира-тўла инсофни кадига қамадингиз, ош-
нажон, инсофни! Кўнглингиз нималарга сует кетмади.
Ким кўлтигингизга кирган бўлса, барини ўзингиздан
бездирдингиз. Узоқдан товушингизни эшитган одамнинг
лабига учуқ тошадиган бўлди.

— Чидаганга чиқарган-да! — ошнаси таъна-дашноми-
дан ранжиш ўрнига нечундир устоди комил чиройи
очилди. — Таомилга кўра... Лекин, тангри гувоҳ, ҳеч
бировига жавр қилмадим.

— Ҳақ одатда кечроқ аёнлашади.

— Хавотирим йўқ! — сал дағалроқ сўзлади устод. —
Фақат бошқа жиҳатдан... ғашман. Қанчалар жавр
кўргангани биласиз. Оқдан қорани ажрим қилгунча
етти гўрга кириб чиқдим-а?

— Сиз оқдан қорани ажрим қилиб олганингизга
ишонасизми? — босиқ кулди уста Фаттоҳ. — Мени овар
дейсиз, ўзингиз... майдан ҳам тубан! Ҳақ қайда, эй
бандан ожиз? Ҳақ саҳрода янтоқ кавшаб юрган туянинг
қорнида!

Уста Шамсининг таъби тирриқ бўлди.

Каромат қилганига амин уста Фаттоҳ эса авлиёларга
хос маънодор сукут сақлади. Ботиқ ажинлар тушган
хиёл заҳил бетида шубҳа-ҳадик кўланкалари изғир эди.
Ҳозир у ҳақ нелигини, ҳақ кимга қайишжаганини, кимдан
юз ўгиражагини ошкор этиш учун зимдан ҳозирлана-
ётганга ўхшарди. Анча узоқ сукутдан сўнг, ниҳоят, у
томоқ қирди, пешонасини тириштирди, босинқи товуш
билан аввал ўткинчи дунё роҳат-фароғатидан чекинши
бахти қаролиг эканлиги хусусида мулоҳаза юргизди.
Кейин у эзгу ният йўлида қилинган ҳар қандай
савоб юмуш тағида тама ётажагини зўр бериб исботлаш
учун куюнди. «Таваллуд топганидан то заволига қадар
одамизодни қимирлашга мажбур қиладиган бирдан-бир
нарса — таъман макруҳ!» Алланечук сокин жаранглаган
ана шу сўзларни қироат билан айтгандан сўнг у маънос
тортган устодга синовчан назар ташлади. Устод миқ
этмаганини кўриб ҳадиллашди. Гурунг нишабини тўрт
йил бурунги можарога бурди. Биродар, деди наққос
ғойиблик нашидасини суриб, сиз мавридида йўлингиздан
Маъруфбойдек шоҳдорни, уста Иброҳимдек қирриқ бан-
дани суриб ташлаганингизда ҳеч қандай насиба-намакка
мойил эмасдингиз? Ахир, жилла қуриганда, уриниб-
суришиб юрганларингизни озгина мақтаб қўйишларини

хоҳлагандирсиз-ку! Нима, сизнингча, бу — тама эмас-ми?

Уста Шамси таажжубини яширолмаи елка қисди.

— Э-э, гофил банда, ёмонни горат қилгин, деган-ку расули ризо, — деди кейин кескинлик билан. — Бошқа пложням йўқ-да. Аммо Маъруфойга қилган муомаламга зиғирча тама аралашган бўлса имоним куйсин.

— Қасамхўрлик хайри-баракадан айиради.

— Шунгача оббордингиз-да!..

Шу билан маза-бемаза тортишувни уста Шамси бас қилмоқчи бўлди. Хомуш тортган кўйи дарвоза сари йўналди. Алағдалиги ортди. Ахир вақт тигизлашиб қолди, сайил эшик қоқаётир, самарқандлик жони-жигарлари эса ҳали хабар қилинмаган — шундай нозик вазиятда ади-бади айтишиб ўтириши ярашмас эди. Ичида гулгула билан шошилиб одимларкан уста Шамси пирдан қутулиш чорасини излар эди. Атай сездириб қовогини уйса ҳам у ортидан бир қадам қолмай эргашиб келаётган эди. Энди бу қилиги учун уни боплабгина бурагиси келди. Муруватли тангридан шул авлиё ситорасини терс қилишни сўради. Шукрким, ахири ўтинчи аршга етди, қаҳри роса жўшган маҳалда шогирди Субҳон яқинда жанжал-жазава билан мукофотга олган машинасини физиллатиб дарвозадан кирди. Агар Хизрни кўрса ҳам эҳтимол бунчалар, севинмасди. Дарҳол унга арзи ҳолини шивирлаб айтди. Олд томонга шоша-пиша ўтириб олди.

Субҳон эйли-уқувли шогирдларидан — одамга ҳам, хунарга ҳам тузуккина қайишади. Фейли очик, хушчақ-чақ, ҳатто телбаваш — бу жиҳатдан тушмагур Расул Усмонга тортган; улар гўё бир олманинг икки палласи эди. Фақат Субҳон оила-рўзгорини тиклаб олгани туфайли Расул Усмондан бир қадар олислашди. Гоҳо рўзгор икир-чикири жонига текканда у, шоир жигаримдан чакки ажралдим, сўққабошлиқда ҳам ҳикмат кўп экан, дея полиш аралаш ҳазил-ҳузул қиларди.

Шогирдлик бурчини Субҳон итоатдан иборат деб биларди. Шу боис у устоди комил амрига дарҳол бўйсунди. Агар ҳозир устод Маккаи Мадинага ҳайдашни буюрса ҳам қилча инжилмай таъзим қиларди. Мулоим табиатли ва танти шогирд газни эндигина ҳафсала билан бошқатдан уловдики, пилдираб келган уста Фаттоҳ кутилмаганда ўзини ичкарига урди.

— Мени гурбатхонага ёлғиз ташлаб кетманглар, — у қўлларини кўксига осганича астойдил ялнди. — Бадимга теккан. Худо ҳақи. Ҳадемай каттакон кеб қолса

бирон гавго ўйлаб топади. Қутулиб бўпман кейин. Ундан кўра сизлар билан... чигилим ёзилади.

Баттол кошинпаз-э, елим экан-ку тоза!

Кечикаётганини ўйлаб хитланаётган уста Шамси мушкул осон бўлганига анча енгил тортган эди. Севинчи узоққа чўзилмади; чув тушиб қолаверди. Агар машина ўзига тегишли бўлсайди, қарғишга учраса-да, уйгинаш буғдойга тўлгурни жеркиб-нуқиб тушириб кетарди. Жаврашларидан тўйди. Чигили ёзилармиш-а! Аввалроқ қаёқда эди, орага ҳар хил баҳонани тиқиштириб ўтирибди, энди бориб тошини терсин, одамга хира пашшадай илашмасин. Ҳай, аттанг-ки, улов бировники, эгасидан ўтиб ёзгириб қўйса унча келишмайди. Ноилож тишини тишига босди. Майли, илашса илашибди-да, бўри эмаски гажилаб еб қўйса!..

Кошинпазлар пири, ўзи айтмоқчидай, гаранг эмас — ер тагида илон қимирласа билади. Гарчанд ҳозир биродари афту ангорини кўрмаётган бўлса ҳам, нафас олиши ва елкаси бир неча бор нотекис кўтарилиб тушганидан унинг ичини кемирган гидирни чама қилолди. Уста Шамсидек бандан оқилнинг ҳам ошначилиги арзон экан-да! Энди унинг ҳам бурнига нарвон билан чиқишга тўғри келади шекилли!..

— Оғирлик қилсам қоламан,— деди у ютуниб.

— Миниб олгандан кейин вижирлашингизни! — уста Шамси аямади, кўрс муомаласидан уялди чоғи, сал ўтиб юмшади. — Бесуяк деб тилни бурайверманг-да, ошна, нимага оғирлик қиларкансиз. Бир-биримизга бегона бўлмасак...

Нимадир уста Фаттоҳга нашъа қилди, тагин ютинаркан, бўғзидан ҳазини бир сас таралди. Чамаси, кўкси тубида кўпдан чўкиб ётган аллақандай зил-замбил тош ногаҳоний зарбадан кўзғалиб кетган эди. Ажабмас, ҳалиги сас шуники бўлса!..

— Э-э, биродари азиз, қайта бир-биримизга бегона бўлсак яхши эмасмиди? Эҳтимол, шунда бир-биримизни тузукроқ қадрлардик! — машина енгил силтаниб жилгандан сўнг у хотиржам сўзлай бошлади. — Айтинг, қани ўртамиздаги меҳру оқибат, қани пули сиротдан ўтишда суянч бўладиган диёнат? Кўнглингизга қаттиқ олманг-у, сиз билан биз олло ўртага қўйган ҳақ учун жон садқа қилаётган бандаларга эмас, нокас бир кимса ўчоқбошидан иргитиб юборга суякни ириллашиб талашаётган сакларга ўхшаймиз.

— Оширдингиз; отагинам, — гулдиради Субхон, йўлдан кўз узмай.

— Тўқри гап туққанингга ёқмайди, — деди ҳафсаласи пир бўлгандек уста Фаттоҳ, сўнг биродари елкасига кафтини босди. — Сиз нимага индамайсиз, талқон ютдингизми?

Ҳануз устод ўйга чўмган эди.

— Одатингиз галат, одамни хоҳласангиз бақириб енгасиз, хоҳласангиз тил тишлаб...

— Мақсад фақат шуми? — ёрилди ниҳоят уста Шамси.

— Бошқаси... қоринни баҳаз тўйғазмайди.

— Сизга кераклиси суяк-да.

— Шундай, — деди уста Фаттоҳ аламини яшириб. — Лекин, тегса...

— Енгсангиз тегади-да. Лекин, менимча, енгил билан енгилни фарқлаш лозим.

— Тушунмадим.

— Агар бандаси } ҳақиқат тарафида туриб мағлуб бўлса, бу — мағлубият эмас, зафар, негаки, ҳақиқат эртами, индинми барибир қаддини ростлайди, вақтинчалик ён берган инсонни ҳам баландга кўтаради. Мабодо бандаси ҳақиқатни четлаб ўтган ҳолда ғолиб келса, бу — ғолиблик эмас, ютқизиқ, негаки, бу ҳолда ҳам мавриди билан ҳақиқат юзага чиқади, ҳалиги қитмирни чоҳга улоқтиради.

— Танамга унча ўтиришмади.

— Илож қанча, чйдайсиз.

— Ҳа-а... Лекин, ҳеч билолмадим, сизни қандай она туққан-у, қандай доя йўрғақлаб олган? — хўрсиниб қўйди уста Фаттоҳ — пичинг қилдими, ҳазил отдими, англашилмади; нечундир энди у ўнги-сўлига қарай-қарай жим борди, худди унга тақлидан уста Шамси ҳам эзгин ўйлар билан машғул бўлди.

Тахминан беш дақиқалардан сўнг, устоди комил ишораси билан, енгил сузиб бораётган машинани Субхон яқинда қурилган осма кўприкдан чапга, Шоҳизинда тарафга бурди.

— Бу атрофда қадрдоним кўп, таъмирда ҳадлари баланд... Баъзилари раҳматли падаримни ҳам билишарди, — сўз жловини бошқа тарафга бурди уста Шамси, хаёлдан бўшаб. — Ҳозир уйларида худони ёдлаб ётишипти. Кўришсак шод бўлишади. Уларни мен фақат сайилга эмас, бир йўла худойига ҳам айтаман. Сайилни эртаси худойи бермоқчимап, бир эмас, икки қўйни бўрдоқига боқдим.

— Шаҳар бердим, уста, жа синчисиз-да! Одам

таниш-ку чўт эмас, бемалол узоқниям кўраверасиз, — уста Фаттоҳнинг чехраси хиёл нурланди. — Қон чиқарман деганингиз тузук... Эл дуоси бандасини кўкартирса, хайрихудойи бало-қазодан асрайди.

— Ҳа, энди, ўтган-кетган арвоҳига... Қолаверса, манови мушкулот елкадан тушгани...

Суҳбатга бутун инон-ихтиёрини берган Субҳон ногоҳ қараркан жонсарак устози чехрасида недандир ризолик, недандир гурурланиш ифодасини кўрди. Устаи оқил турмуш рўпара қилган аччиқ-чучук қошида ҳамиша собит ва ҳамиша адл эди. Аммо яқин ўртада ҳеч қачон у ҳозиргидек салобатли, ҳозиргидек туйғун қиёфа олмаган эди. Метин экан бу одам, энг олис ва машаққатли сафарга ҳам бемалол ярайди, деган аллатовур ўй кечди Субҳоннинг миясидан; устози қадди-бастидаги иштиёқдан рағбат олган каби у машинани қай тарафга ҳайдашга тўғри келса ўша томонга дадил елдирди. Фақат, яхши эслолмайдики, неча остонада бўлишди, неча кишига хосиятли муждани етқаришди.

Ҳар гал бирор дўсти, таниш-билишларини учратгандан сўнг уста хотираси қатида ётган яна бирор қадрдон номни эслар, гоҳо қайсидир ошнаси кутилмаганда бутун умрини таъмир ёки наққошлик азобини ютиб ўтказган фалончи-писмадончини ҳам унутмасликни маслаҳат берар, Субҳон бечорани машинани етти ухлаб турганда ҳам тушига кирмайдиган жинкўчалардан ҳайдашга мажбур қилар, хуллас, тинмагур устоди комилда бутун бошлиқ шаҳарни Регистонга кўчириш истаги туғилгандек эди.

Орқа ўриндиқда бемалол ястанган уста Фаттоҳ бунингдек оворан сарсон кезишларни ҳазм қилолмай гоҳ ичида, гоҳ ошқора кулади; ҳали хиралиқ билан машинага ўтириб олгани учун ўкинади. Энди бунақа ёзгиришга бало борми, ахир, негадир юрагига қил сигмай турувди, шу боис... устод суҳбатини ганимат билди. Аттангики, сезмаган экан, уста Шамсининг аввалги тамизидан зигирча ҳам қолманти, эсиям кирдичиқди бўлиб қолган шекилли...

Машина Регистон яқинидаги қайсидир гузарга бурилганда уста Фаттоҳ Субҳоннинг биқинига бекитиқча туртди. Хув ҳалитдан бери жимгина жизу биз бўлаётган қошинпаз муддаосини йиғит тушунди. Лекин пинак бузмади, тўғрироғи, унга бирор жавоб қилгани ботипмади. Агар устози бирор кудрни сезиб қолса шунча қилган увол-савоби бир пул бўлар эди.

Уста Шамсиддин чопқир тойчоқни уддабурролик билан йўрғалатиб бораётган шогирдидан ич-ичида миннатдор эди. Ҳар замонда унга устодлик меҳри билан илиққина пигоҳ тегириб қўяди. Мийиғида кулимсирайди; хотиржамлик билан шукр қилади. Қай гузарда бўлмагани, қай биродарига учрамаганини чамалаган кўйи ушсиз пичирлаб боради: яратган эгам, яна озгина бардош бергил, мурувватингни дариг тутмагил, қувончдан бир нима бўлмай етайин хосиятли кунга; парвардигор, бу тўй — бу саодат фақат камшига тегишли эмас, бутун элики, элни эъвоз қил ва андоғ амру фармон бергилким, ул маърақа доврўғи етти иқлимни тутсин; халлоқи олам, хоҳиш қилдимки, Катта сайилда қари-ёш ҳозир уозир бўлса: алар Гириҳ камолини ўз кўзлари билан кўришса! Амру фармон бергил!..

— Биродар, бас, мен шу ерда тушай, — ахийри уста Фаттоҳ чидамади, машина жухудлар яшайдиган маҳаллага оралаганда типирчилаб қолди. — Тўхтат, худо ҳақи тўхтат!

— Не, энди биз оғирлик қилиб қолдик чоғи сизга? — пишанг берди уста Шамси, бепарво илжайиб. — Бошда ўзингиз... Охиригача чидайсиз. ماشойиҳлар не демиш, айтинг-чи?

Қовоғи солиқ уста Фаттоҳ бадтар лоҳасланди.

— Кемага тушганининг жони бир, демиш машойиҳлар, — жавобни Субҳон қилди, сўнг у аллақачон феъли бузилган уста Фаттоҳнинг ойначадаги аксига кўз югуртирди. — Бахайр, отагинам, мотам тутяпсизми? Э-э, тавба, қўйвормайсизми мундай жиловни, ўзингиз айтгандай, ёзилсин-да чигилларингиз.

— Вой тўти-ей!

Насту баландни ўзинча чамалаб юрадиган уста Фаттоҳ ўзини кўрсатиб қўйиши учун чуғурлайдиган маҳмадона шогирдларни деярли хушламасди (биродари ишижида бунақаси тиқилиб кетган, айниқса анови Расул Усмон деганига рўпара келишдан худо асрасин!), улардан ўзини иложи борича йироқ тутарди. Шогирд умр эгови, дерди, шогирддан яхшилик чиқмайди, бир кунмас бир кун тузлуғингга тушуриб кетади, деб уста Шамсига ўхшаганларга тегизарди. Худди шу ақидасига биноан у, ёши бир жойга етибди ҳамки, ортида қоладиган бирор тайинли избосар ўстирмаган эди. Бундан кўпам хафа бўлавермасди. Ҳозир Субҳон икки оғиз илиқ каломи билан устозини суягани ва бу ҳолдан устози нинҳона керилиб қўйганини ҳис этаркан аллақаридадир сим-сим оғриқ қўзғалди.

— Пича чиданг,— Субхон шаҳар четидаги махсус гўшадан ёпилги олаётганда уста Шамси биродарини юпатди.— Оз қолди, икки-уч ҳовли... Хўш, кейин Саман қассоб! Уни бугуноқ эгалаб қўймасам чатоқ. Талабгори қумдан кўп-а, тавба. Ҳалол-ҳаромни айиролгани учундир-да. Нима дедингиз? Асоғфурилло, мудраёписизми?

— Қўрқманг, қулогим сизда.

— Бу... мунақада эрта... ҳеч вақога ярамайсиз,— жиддий огоҳ қилди уста Шамси хўрсинганча.— Шундай кунда кўрсатмасангиз ўзингизни, ахир, қачон, а?

— Тўғри, ярамайман,— дапгал тан олди уста Фаттоҳ.— Мановинақа қирчилтонлар қамишдан бел боғлаб турганда биздақа қари сўтакларга йўл бўлсин.

Нелардандир умид қилган ҳолда ҳалигидай ёрилган устоди комил озорланди. Анчадан бери чароғон руҳи кутилмаганда бир хил эзгинликка чулганди. Суянса арзийдиган одами гапни ўйламай-нетмай юмалатди, юмалатдики бир чимдим таъна, бир чимдим кесатиқ аралаш: бандап басир, бу хил-даромадни ундоғ-буиндоғ думбулларга қилсангиз-чи, биламан-ку, эрта айтганингиздан тонасиз, менга ўхшагани теварагингизга йўлатмайсиз (обрўни бўлишиб олишим мумкин-а!), олдингиздан келсак тишлайсиз, ортингиздан келсак тепасиз, Маъруфбойдай одамни пақирча билмаганингиздан кейин... дод дастингиздан, худонинг ноинсоф бандаси!

— Қирчилтонлар ҳали гўдак... Уларники шу... чопачоп,— деди уста Шамси қатъий, пичинга пичинг билан жавоб қилишдан сақланиб.— Сизларни йўригингиз бўлак-да. Уста Иброҳим билан ёнимда турсангиз... савоб эмасми?

— Э-э, айтганча, уста Иброҳим бор-ку! — қувониб кетган каби товушини кўтарди кошинпазлар пири.— Суянган тоғингиз! Мендақа шалвиروқнинг етмишига татийди. Эрта хизматни ўрнига бошлаб қўяр!..

— Иншооллоҳ!

— Сизгаям, унгаям кўз тегмасин,— уста Фаттоҳ кулимсиради, қисқа сукутдан сўнг истар-истамас мингирлади:— Тавба, намунча.. зигирдай ютуқни тоғча галва билан нишонлаш зарилмиди? Адашмасам, бир ойдан бери меҳмон чақириниш гишоваси... Эплашняям ўйлаёписизми?

Шўрлик уста Фаттоҳ! Бу тарафдан ҳам гам чекаётган экан-да!

Жимиб қолган устоди комил алланечук ўнғайсизланди. Ҳали руҳини қамраган эзгин ҳис оғриққа айланди. Ич-ичидан ўксиниш бодреди. Тўлиқиб кетганидан не-

ларнидир бийрон-бийрон сўзлагиси келди. Эй, гофия банда, билмасанг, билиб қўйгил, бағри кенг бул шаҳри муаззам, субҳонолло, етти иқлимни сиздиргай!..

Лаҳза сайин тобадтар қисиниб-қимтинаётган уста Фаттоҳ даҳмаза-дашномини ҳар қанча дўмбира қилмасин, у — устоди комил ўзи чизган чизикдан бир энли ҳам тоймади. Асосан эски шаҳар мавзеида яшайдиган қадрдонлари хонадонларига эринмай, яхши ниятларни дилига тугиб, хушвақтлик билан кириб чиқди. Охират сафарига жўнаган ошналари остонасини ҳам бостириб ўтиб кетмади. Аксинча, улар умидхонасига алоҳида эҳтиром билан юзланди. Ҳар гал войиш ёки мевали дарахт тагида қўйилган чорпояда тиз чўкканча қуръони мажиддан дуойи фотиҳа сураларини қироатга солиб ўқирди; сўнг марҳум яқинларини сайил ва худойига чорлар, хуш каломлар билан улардан ваъдалар олар эди.

Боринги, бутун шаҳарни охурча қилишди, деярли бутун шаҳар эрта еру кўкни титратиб кечадиган сайилдан воқиф бўлди. Асли кўплар одатда воқеалардан мутлақо олдинда юрадиган миш-мишлар орқали Регистон шодиёнасидан хабар топишган эди; обрў-эътиборли устод оғзидан нуфузли маъракага таклиф ҳақидаги муждани эшитганларидан сўнг улар хосиятли кунга тагин ҳам сабрсизларча ошнқа бошлашди. Энди идораларда, маҳаллаларда, кўчаларда, дўконларда, расталарда, бозорларда одамлар узоқ айрилиқдан сўнг Тиллакори билан топишган Гириҳ ҳақида дув-дув ган қилишар эди. Одамлар қудратли Ёфас ўғлон замонида туғилган Гириҳ бу кунга қадар адолат билан жаҳолат ўртасида аял тура олганлигини таъриф у тавсиф этишаётганини уста ўз қулоғи билан эшитди. Шукр, Гириҳ доврўғи элга етибди, энди у тоабат тирик қолади. Ниҳоят, у енгил тортди, гўё ғурури ва севинчи қони билан баравар томирларига югурган эди.

— Шаввоз йигит, — деди шогирдини суйиб, — чарчамадингми ишқилиб, ҳа-а баракалла, ундай бўлса Саман қассобниқига физиллат тойчоғингни!..

Сабру тоқат бобида уста Шамсидан тузуккина сабоқ олган Субҳон бул бегараз амрни ҳам хушнудлик билан қабул қилди. Хосиятли айёмда пири комил кўнглини астойдил овлаш зарурлигини яна бир карра дилдан туйди. Фақат у устозини келиб-келиб Самандар қассобга ихлос қўйганига бир қадар ажабланди. Ҳимирлаб оқаётган Сиёб ариғи бўйлаб тойчоғни елдираркан у ўша банда қадди-бастини ўзича туслар, улфатларига ўхшаб эт қўйган, қорин осилтирган норғул кишидир-да, деган ўйдаи ўзича илжааяр эди.

Содиқ шогирд янглишибди: Саман қассоб чўпдай ориқ эди, у сал бўйчан, аксинча, елкалари тор, ўмови бор- йўқлиги билинмас, ясси ва этсиз юзи заҳил, бўйни деярли қилтириқ, борингки, ҳар мўйи семизликни қўй кўтаршига ишора бераётгандек эди.

— Қадамларига ҳасанот! — ланг очиқ кўримсизроқ дарвозадан отилиб чиққан Самандар меҳмонлар билан иссиқ кўришди. — Қани, қани! Унг кўзим учиб турувди-я, севиарканман-да. Тангри марҳаматини қаранг. Хотин, ҳо хотин, бўл тезроқ, чорпояни ҳозирла!

— Саманбой, ўғлим, мундоғ бизгаям навбат беринг, — кулгидан ўзини тиёлмади уста Шамси, жойидап қўзғалигиси келмаган кошинпазлар пирига зимдан қараб. — Меҳмонники отадан улуғ санаркансиз, аввал арзи ҳолини тинглап-да.

— Густоҳлик қилдим, гуноҳимдан кечинг, пирим, — қўлини кўксига босди Саман. — Олло номига қасам ичайки, сиздек зот арзи ҳолини қирқ кеча-кундуз тинглашга ҳам ҳозирман.

— Баракалла, хўш... бундай, эрта кечқурун Регистонда сайил... Тиллақорини тўйи-да.

— Офарин-э, уста, — Самандарнинг бутун қадди-қиёфасида бир ҳавас зуҳурланди. — Охири тугатибсиз-да? Азоблардан қутулубсиз-да!

— Кечқурун, иншооллоҳ, қувончимизга шериклашасиз, — мийиғида кулиб давом этди уста Шамси. — Лекин унгача хизмат бор, тузуккина хизмат.

— Айтаверинг, уста, хизматдан қочмаймиз.

— Хўш, сайилдан кейин... индин ҳовлида худойи... Тиллақори баҳонасида тангрига бир жуфт бўрдоқи атовдим. Шуларни теридан чиқариш ўзларидан... Индин азонда ошнази калои Элбек барака қозон осади.

— Бажо қиламиз, — энди иккала қўлини ҳам баравар кўксига босди Саман қассоб. — Бўрдоқи денг? Бир жуфт? Қойил-э, ҳафсалаям... Пичогимиз бир мойга ботаркан-да! — Иншооллоҳ!..

— Бу, лекин... Элбек барака Ургутни зирасидан бўлма-са ош дамламас экан... Занғар!

— Э-э, ўғлим, бу дунё галат, — суҳбатни берилиб тинлаётган шогирдига қараб қўйди уста Шамси. — Мана сиз, ўзингиз, харидга ёки қурбонликка аталган қўйга, думбаси ер супурмаса, тиг тегизмайсиз. У бандаям шунақа, нима қилса ўзи билгисича қилади.

— Нима ҳам дердик.

— Лекин, сиз ҳам еманг, Ургут зирасидан ғамлаб

қўйибман, — бўш келмади устод. — Фақат сиз юзимни ерга қаратманг. Ҳозирча хайр, хотиржам кетавераман.

— Албатта. Фақат бир пиёла чой ичмасдан-а?!

— Саманбой, ўғлим-а, сизам содда муғомбирлардансиз, шошиб турганимизни билиб чойга таклиф қиласиз, — гапни бошқа ўзапга буриб юборди устод. — Қулайроқ вақтини топинг-да, иззат-икром билан чақиринг, биз келайлик, қани, унда осон қутуларкансизми?! Тандиркабобга энчилсиз-а?

— Ҳотамтойлик даъво қилолмаймаман, лекин, тандиркабоб сиздан айлансин, — дея устага меҳр билан тикилди Саман қассоб. — Э-э, тандиркабоб нима, жоним тасаддуғ-а!

Луфту карам, шаксиз, ўрнига мойдай тушди...

Фақат уста Фаттоҳ билан Субҳон ҳайрон: ажабо, бу банда ўзи бор-йўғи бир қассоб бўлса, қунини мол-ҳол ва нонталаб учарлар ичида ўткарса, тагин фикри-зикри семизроқ бўрдоқи танлашу уни қондасини келиштириб калла-поча қилиш ташвишидан бўшамаса, бундайин тавозени, бундайин одобни, бундайин ширин забонни қачон, қайда, кимдан эгаллаган?!

Ҳар қанақа кимса дилидан кечадиган иштибоҳ асосли эди. Билмаган одам давра-гаштакларда оғзидан бол томиб сўзлайдиган, ҳатто абадият сулуқларидан кенгаш қурадиган, энг қалтис лаҳзаларда ҳам биров кўнгилни қавартирмайдиган Самандар тирикчиликнинг ҳалигидай кўчасида тентириб юришига асло ишонмасди. Ҳаёт аччиқ-чучугидан у ҳеч қачон тонмаган ва зарурат туғилганда фузало баҳсида доно, шуаро мушоирасида шоир, ҳақимлар мусоҳабасида табибга айлана оларди. Салоҳияти зарбини ким ҳам ўлчабди. Бу хусусда биров миқ этолмайди. Агар кўн йиллар муқаддам соявонли қора қалпоқ кийган кишилар кечга яқин ҳовлиларига бостириб киришмаганда, жойшамозга чўккалаганча қуръон варақлаётган отасини судраклаб кетишмаганда, ниҳоят, кейинча кўҳна рисола-ларни кўзига олабўжи қилиб кўрсатишмаганда олло назаридаги акобир банда сифатида улғайиши эҳтимолини инсоф юзасидан гапириб юришади. Эҳтимол, тақдир унга бениҳоя юксак комилликни раво кўрмасди, лекин, ҳарнечук, бул домн бедавога ҳам гирифтор қилиб қўймасди имоини ва инон-ихтиёрини!

Ягона фазилати кесмоқ бўлган лаънати пичоқ!..

Дариғо, асли у ҳаргиз бежон, белисон, мунғайган, совуқ қинда димиқиб ётади, Саманбой қўлга олгандан кейин бирдан жонланади, ғайратга тўлади, қўрқув ва маъюслик зуҳур этади. Алланечук паришон йигит қўли

билан ишни бажаргандан сўнг ҳатто тилга киради, ўткир тилини бурай-бурай сўйланадими, мен қиблагонинг ҳайдаб кетилган кунда пешонангга битилдим, бегуноҳ падарлари жаҳаннамга маҳкам этилган жами гумроҳлар қатори сендан ҳам туппа-тузук қассоб ясашди, аччиқ-чучук ичра сенга ўхшаганлар қолди, аччиқ-чучук замнидан кетди Салоҳият!..

— Уста,— деди Самандар хайрлашар олди,— Ғайби укамиз каминага «Қирқ ривоят»дан бир нусха бермоқчи эди.

— Ғайби? Ҳа, ҳа!..— гудранди устод.— Яхшиси, мен сизга асл нусхасини бераман, кўзи очиқ одамсиз.

Сираси, уста Шамси ўзидан кетди, яхшигина эриди; феъли-қўли очиқ бўлгани билан у учраган ҳар бандани мўминга бунингдек мурувват кўргаза бермасди. Алҳол, у Самандарни фақат насли тозалиги, хуштавозе ёки оқиллиги, иши тушиб тургани учун эмас, уни ўзига тақдирдош санагани учун ҳалигидай сийлашга аҳдлангандики, деярли буни ҳеч ким билмасди.

Тақдирдан қочиб қутулиш мушкул: қачонлардир Самандар отаси бошига тушган қайғу унинг оиласини ҳам четлаб ўтмаган эди, падари уста Жамшиддинни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган уқубатларга гирифтор этган эди. Шаккоқлик учун эгам кечирсин: соявонли қора қалпоқларини қошларигача бостириб кийиб олган кишилар ораста ва файзли ҳовлиларини эрта-кеч муттасил оёқости қилишганини қабрда ётганда ҳам унутолмайди.

— Таъмагирлигини қаранг,— машина жинкўчадан чиқиб катта кўчага тушиб олгандан сўнг уста Фаттоҳ эснаб, сўз қотди.— Майдакаш экан... Ишни битир аввал, кейин сўра, покас! Кейин... шундай нарса сўрагинки, арзисин-да!

— Асли қассоб у эмас, сиз! — деб юборди уста Шамси дафъатан.— Қассобдан ҳам бешбадтарсиз! Билмадингиз, у дунё сўради, жуда катта дунё! Қурумсоқлик қилсам охиратим қуярди.

— Ҳовлиқасиз-ей! Дунё сўраганмиш!

— Ақлингиз етмаса, уста, қўйинг, тумшуқ тикманг,— астойдил раъжиди устод.— Сизни кўзингизга қандай нарса дунё бўлиб кўриниши каминага аён. Илгари уста Иброҳим ҳам нуқул шу қайғуда эди: молу давлат ширин, охират бекор!

— Илгари?.. Энди-чи?

— Эндими? Энди имони басаломат!..

Енгил хўрсинган ва беҳол ястанган уста Фаттоҳ терчилаган иссиқ кафтини билдирмай ингичка зирқираб қўйган

чаккасига аста босди. Ажабки, ногаҳон нафсонияти парда янглиғ тап-таранг ёйилди, сўнг унга ўткир тиг мулойимгина санчилгандай бўлди. Э-э, дариг, нима жин уриб у ҳалигидай мужмал савол берди, биродаридан қайтган дангал жавоб маъноси недир? Ул бандан оқил нимага шама қилди, нахотки, уста Иброҳим покдомонликда жоҳга кўтарилгани-ю, ўзи бекбурдликда чоҳга қулаганига? Ҳеч тушунолмайти, яқин-яқингача олло қарғишига учраб девоналик ихтиёр айлаган, фақир оллонинг ердаги ноибиман, ерда тутуруқсиз бандалар жонимга теккани боис аршу аъло сафарига ҳозирланаяпман, дея кўча-кўйда жар солган, ҳайхотки, ҳануз бедаво иллатдан қутулолмаган сўқирни уста Шамсиддин нима учун бунчалар силаб-сийпалайти. Қолаверса, тўрт йил бурун, Улуғбек мадрасаси пештоқига юлдузларни зарблашда мувозанатни бузгани учун уста Иброҳимни ўлгудек ёмон кўриб қолган ва қиёматда ҳам унинг гуноҳидан кечмасликка қасд қилган эди-ку!

— Биродари азиз, янглишмасам, густоҳлик сизнинг ҳам суягингизга ўтиришиб кетган, — ниҳоят чўзилган жимликни бузишга журъат эди уста Фаттоҳ. — Агар бирор чирик ёғочни кўрсатишса-да, мана шу бани одам, бугундан ҳамроҳингиз дейишса, худо ҳақи, ишонасиз. Ҳатто шу нарса ёғочлигини ҳам унутасиз, худо кўрсатмасин, унга топина бошлайсиз.

— Оғир кетдингиз. Камина тангридан бошқа...

— Оғизда... қуруқ гап! Уста Иброҳим... бир жоҳил-да!

— Бўйнимни шартта узиб ташланг, танти банда, аммо ҳамиятимга тегманг, — уста Шамси кескин ўгирилиб, биродари кўзига тик қаради. — Одамни кечаги куни учун ерлаш... инсофданми? Бидирлайверасиз-да! Кейинги уч йил ичида шу одамни деб қону зардоб ютдим.

— Эсингиз жойидамас, — деди уста Фаттоҳ совуққина қилиб.

Руҳи ва шуурини бир ғалаён тутганини ҳис этган уста Шамси биродарини тагин чилпиб ташлаши мумкин эди. Қутлуғ арафада бирор жиддий кўнгилхиралик чиқиб кетишидан чўчигани учун тезгина тийилди. Одам тўлганда бўшанмаса ёмон: у ҳам ғалати исканжага тушди, бир томондан тикан устида ўтиргандек бўлаверди. Йўртагон улов аста келиб дарвозаси тагида тўхтагунча не изза-истиҳолани кечирганини ёлғиз ўзи ва эгам билади...

2

Соқолгинанг тўкилиб, бесоқол қоғур уста Фаттоҳ тилим бесуюк деб бижирлайверади. Ҳуда-беҳуда бировни

айбсотишга ёки бир мўмин-мусулмонни кофирга йўйиб ёмонотлиққа чиқаришга қўйса-да, бу қариб қуюлмаган бетовфиқни! Ҳатто идашмаса учраган аравани қушпа-қундузи бисмиллоҳни айтар-айтмас қушпа-қуруқ олиб қочаверади. Яхши ҳамки унинг турланишларига уста Шамси озми-кўпми кўникиб қолган, гоҳо ҳар қанча ошириб валдираса ҳам парво қилмай, итмисан ёки битмисан, демай, йўлига жимгина кетаверар эди.

Энди кутилмаганда уста Иброҳимга ёпишганини!..

Нима, зангар, у олма-ўригингизни гўрлигида қоқувдими?!

Хумдон оташи ақлу идрокингизни пешлаш ўрнига чўлта-чипор қилиб қўйибди, азизим уста Фаттоҳ! Бу кетишда эрта ҳолингизга маймунлар йиғлайди. Қанийди бари ёлгон чиқса! Ҳарҳолда, бетингизни чуйковли қилиши мумкин бўлган аzza-баzza савдоларга ишонмайман, негаки, баъзан миянгиз чаноғидан тузук-тузук маънилар гурқираб чиқиб туради. Во дариг, кўнглим жонон бир улфат, латиф бир наво қўмсаб турганда биров ғийбатини қилиб айнигингиз нимаси?

Майли, келинг, очигини жўнгина қилиб айтиб қўя қолай: сиз қаҳру қаттолга маҳкум этаётган банда падарим назарига тушгани боис мен учун қадрлидир. Эсини таниртанмас у мен билан бир товоқдан таом еди, мен билан эски-тускани талашиб кийинарди, кўрпа-тўшак қаттиқ-юмшоқлигини танламай ёнимда ётарди. Худди ўзимга ўхшаб падарим дийдорини бир кун кўрмаса соғинарди. Шогирдлик даҳмазаси бизни бирдек орзиқтирган эди. Мустақил йўлга кирганимиздан кейин ҳам шахру муаззам обидаларига меҳримизни иложи борича баравар бердик. Ҳарҳолда, у не уволу савобга лойиқ, буни ҳеч ким менчалик билмайди. Чиндан ҳам у гоҳо куфр қўчаларга адашиб кетади. Булодати неча бор жонимдан тўйдирди. Ахийри, мирзо Улуғбек мадрасаси пештоқи таъмири ва Маъруфбой тарҳи баҳонасида, юз кўришмас бўлиб ажрашдим, енгил-елли йўл билан пайғамбарлик даъвосини қилганини эл олдида ошкор қила туриб ажрашдим. Тақдирга тан бериб у ҳам мендан узоқлашди. Вақт ўтгани сайин, таажжубки, унинг фақат тани мендан айри тушганини пайқай бошладим, илло, зийрак руҳи ёнимда қолган эди...

Юраги тубига азалу абад чўккан бу ўй-фикрларни уста Фаттоҳга миридан-сиригача англатишни у жуда-жуда истарди. Лекин унга ёрилганидан наф борми? Афсуски, йўқ-да! Ярамасдан барака топишига унчалик ишонавер-

масди. Гажирлиги тутганда у худосини ҳам танимай қоларди; хазону сабзани баббаравар пайҳон қилиб ташларди. Мабодо мавридини топиб ҳалиги ҳасратларини тўкиб-солса уста Фаттоҳники кўзиб қолиши, ўша исқитингни шунча оқ ювиб, оқ тараганинг етар, энди бас қил, деб ёқасига ёпишиб олиши ҳеч гапмас...

Ҳозир ошнасини иззат-икром билан ичкарига таклиф қиларкан у кўча чангитиб юрган кезларидан гайирроқ бўлганини ва қариганда ҳам бу иллатдан қутулолмаганини алағда алфозда ўйлар эди.

— Кампир, ҳо кампир! — останадаёқ товуш берди уста Шамси. — Меҳмонга қарамайсанми? Оббо, падарқусур-э, ишига кириб кетган чоғи! Қани, ошна, қўлни чайиб шийпончага ўтинг, бир чойхўрлик қилмасек... Дод-а, дод!

Шийпончангизни меҳри иссиқ... кўп бўлди лекигин келмаганимга, соғиниб қопман, — илжайди уста Фаттоҳ. — Сизам, жин чалиб, Тиллакоридан ортмай қолдингиз. Мундай юринг-борайлик демай кўйдингиз.

— Энди айтамыз-да, жўрай жонон, энди айтамыз, — Субҳонга қараб кўз қисди уста Шамси. — Бу ёғи... қолган умрни улфатбозлик билан ўткарсам нима қипти!

— Арзийди, арзийди.

— Айтганча, ҳадемай уста Иброҳим келиб қолса ажабмас, ҳар кун кечқурун бир отамлашиб кетади.

— Оҳ-ҳо-о, камина беҳабар, оқшомлари базми жамшид экан-да!

— Ошнамыз эски китобларга ўчроқ...

— Ёспирай!.. А-а, қизик-ку! — нечундир уста Фаттоҳ чайналди, фаромуш бўлди. — Эшитма гапга кўра, ошнамыз бурунроқ... ҳалиги... қози Раҳмон деган зот қироатхонасини аллакимлар фатвоси билан... Тилим ҳам бормаиди. Лекин энди бу ўчлигида нима маъни?

— Ўтганига саловат, демоқдан ўзга илож йўқ! — безовта йилтиллаган нигоҳини олиб қочди уста Шамси. — Ўша қироатхона бор бисоти билан кул бўлгани тўғри, лекин... Балойи азимни бино қилганлар бошқа тонфа кишилардир, уларнинг устамонлиги шуки, улар бад ниятларини ушатиш учун ё гўлларни, ёки безс болаларни ишга солишган. Худди ўшанда уста Иброҳим она сути оғзидан кетмаган гўдак эди, мен ҳам...

— Тақдирни қувлиги денг.

Кўҳна хотираларга кўмилган уста Шамси аста бош иргеди.

Ҳар гал у қози Раҳмон қироатхонасини зеру забар қилган кулфатни қалтироқ босиб, руҳи-шуури музлаб,

умидсизликка тушиб, куфр ниятларга муқкасида кетган бандаларни лаънатлаб ёд этарди. Ичи қарғишу қаҳрга тўла эди, алҳол, узоқ вақт бу қарғиш. бу қаҳрнинг бир чеккасини уста Иброҳимга бағишлаб юрди. Қулфат доғи аламини минг қайта чиғириқдан ўтказиб билдики, бу бобда уста Иброҳим чумоли — на бор, на йўқ! Ахир, қирону қаҳатчилик билан келган ўша йиғирма еттинчи йилда — у дўсти позиккина ниҳол эди, ана шу ниҳолни кимлардир ўзлари хоҳлаган тарафга қайиришди — осонгина, қийналмай, сал қолган бечора чирт синишига...

— Онаси, чойни аччиқроқ дамлагин, — меҳмон билан ҳол-аҳвол сўрашганча дастурхон ёзаётган Муслимага юмшоқ оҳангда буюрди уста Шамси. — Овқатга тезроқ уннавор, палов бўлсаям йўқ демаймиз, гуручни аяма, уста Иброҳим кеб қолса уни тўйғазиш қийин.

— Шу очонат ошпангиз ўлмади, сиз қутулмадингиз, — Муслима ошхона сари жилгандан сўнг ҳазил-чин аралаш сўзлади уста Фаттоҳ, ёйилиб кулганча. — Уста деган сал нафсини тийса... Шу билан тўй-пўйга бормайдиган бўлганман.

— Нима, чув туширганми?

— Э-э, чув тушириш ҳам гапми, ўлдираёзган номусда! — қандайдир воқеани эслаб безовта бўлган меҳмон уф тортганча ёстиққа ёнбошлади. — Эсингиздами, беш йилча илгари Муса дурадгор қизини узатувди. Ана шунда Иброҳимбой зўр томоша кўрсатган.

— Бир қўйдан гаров ўйнаганми?

— Эшитган экансиз... Мен ўзим гувоҳ бўлганман. Нафси бузуқ ҳайитда ўлади, деганлари рост экан. Худо кўрсатмасин, қорни дўмбира бўлиб кетди, кўрсангиз, ҳозир пақос ёрилади, дердингиз. Аммо ўзиям йиғирма азаматдан ортадиган беш товоқ паловни пок-покиза туширди-да!

— Ў-ў ноинсоф-э!

— Аввал қойиллатди, кейин шарманда қилди, — тиззасига шартиллатиб урди меҳмон. — Беш товоғ-а! Ҳазилми? Кўтарди-да... Бўкиртгирдиям! Ҳовлига чиқиб қорда овнади-я! Гарров ўйнамай ўл-э, нафс гадоси, дейдиган хolis одам йўқ!

— Чакки, чакки! — афсус билдирди уста Шамси.

— Маним нафсим балодур, ўтдан ўтга солодур, деган машойихлар, — ҳануз баланд эди меҳмоннинг ҳоври.

— Сиз гурунг бераверинг, меп камширга қарашворай, — позик қочиримга эҳтиёткорлик билан чап берди уста Шамси. — Айтаман, сабзини келтиради, шу ерда... қотирамиз. А-а, нима дедингиз?

— Очопат келгунча дамтовоқ ташламоқчисиз-да.

— Ҳозир ўзимиз қайси очопатдан кам?

Шаҳри муаззамга деярли бирдек таниқли икки ҳур-матли зот рўпарасида одоб билан қўл қовуштирган Субҳон палов тагини ҳозирлаш ўз бурчи эканлигини устоднинг қистирма каломидан англади. Кексайган муҳтарам инсонни уринтирмаслик ҳамда суҳбат маромини бузмаслик учун хизматга бел бойлади. Ҳовли-ҳарамиди ўзини мутлақ ҳукмфармо ҳисоблайдиган пири комил эса эпчил шогирди раъйини қайирди; ҳар қандай қўноқ қўноқдай бўлиб ўтирса ўзини қушдай енгил сезишини билдирди. Ошхонада ҳепаланаётган кампирига дастёрлик қилиш ёлғиз ўзигагина тегишли эканлигини таъкидлашдан ҳам тийилолмади. Ана-мана дегунча думба ёғини майдалаб тўғради. Сўнг сабзини пичоғи тагига олди. Ганч ва бўёқ туси урган қўлларига кўз илашмасди, тахтачадан дастурхонга гўё пириллаганча соч толалари учиб тушар эди.

— Ҳов, кампирбой, мана, олинг, гатоп,— уста Шамси пичоғи дамнини сочиқ билан авайлаб артди.— Буюринг яна, фақир амрингизга мунтазирман.

— Кифоя... Ҳадеб ҳовдирайверманг, меҳмон зихланмасин,— Муслима сабзи солинган сирли товоқни кўтариб гудранганча ошхона сари пилдиради.— Тавба қилдим-а, мунча ранг-рўйингиз синиқ, тишингизни кирини сўриб юрибсизми, нима бало?

— Жаврама, мен тўқман. Лекин меҳмонни билмадим. Ихмм, ов, кампирбой, унақа ижикилайдиган одатинг йўқ эди-ку. Мабодо инсоф қилиб тўрт донагина жизза келтирсанг савобга ботасан-а. Дуониям насияга чакмай-миз.

Ошхонада, қизиган қозонда жиззу биз авжига минди.

Жиззахўрликдан сўнг Субҳон қўзғалди. Кечроқ уйида қандайдир зарур юмуши борлигини баҳоналади. Дарвоза томонга қараб-қараб қўяётган уста Шамси анча-мунча мулозимат қилди. Субҳон кўнмагандан сўнг ундан йўлни Регистон сари солишни ва шубҳасиз Тиллакоридаги қолган-қутган юмушни қўлдан чиқариш учун шогирдлар қаторида куймаланаётган уста Иброҳимни ош дамлаб кутишаётганидан огоҳлантириб ўтишини илтимос қилди. Аксига олиб, чарчагани важдан, у бугун уйига жўнаб қолиши мумкин эди. Шунақаси кўп бўлади, кутганинг дийдорига зориқтиради, кутмагайнинг эса ён-верингда ўралашиб жонингдан тўйдиради.

— Хавотиригиз бекор,— уни шунчаки тинчлантирди меҳмон.— Биласиз-ку уни, думба жизилламай ҳад олгандир.

— Ҳай, ҳай, ўлмаиғ сиз!

Субҳон жўнаши билан гурунғ пича совуди.

Анчага чўзилган ноўнғай жимликдан сўнғ уста Шамси гапни ҳафта-ой тугул кун сайин кўкка сапчиётган нарх-наво атрофида айлантирди; бор-йўғини белга тугиб бозору раста оралаганинда ҳам қуппа-қуруқ пештахталардан арзигули мол харид қилиш маҳоллигини эзғилади. Аллақачон меъдага урган бу мавзу меҳмонда айтарли қизиқиш уйғотмади. Ҳатто пинак ҳам бузмади; қунишиб олди. Соқол қоплаган юзида киноя аралаш бир маъно зуҳурланди, маъноки, муздай совуқ — биродар, полиган билан пештахталар усти тўлиб-тошарканми?!

Мезмон жимиб қолгандан сўнғ уста Фаттоҳ ёнбошлаган кўйи енгил мизғиди. Бир пасда босриққандек бўлди. Не ажабки, худди у шарпа каби хумдонлар атрофида изғиб юрарди, айни пайтда устоди комил ўзи тайёрлаб бераётган масаллиғдан сира-сира қониқмай келаётганини ўйларди. Ногоҳ дарча шарақлаб очилиши билан у ҳам ўзига келди. Кўзларини ишқалади. Дарчадан хуш-хандон сўзлашиб, бир-бирларига ҳазил-мутойиба отишиб, кула-кула кирган Ғайбиддин, Расул Усмоиға ва яна қадди баста кўркам уч йиғитга меровланиб тикилди.

— Пиримизнинг қанотлари қани? — деди сўнгра эснаб.

— Уста Иброҳимми? — бепарво оҳангда сўради Ғайби.— Бугун кўринмадилар. Билмадик...

— Кеча кўрганмидинг? — унга ўкрайиб қаради Расул Усмои, сўнгра у уста Шамсиға мурожаат қилди: — Устод, отахонни Тошкандга юбормоқчи бўлувдингиз шекилли?

— Қайда... Уни сизларга қора қилиб ўзим кетдимку! — зарда қилди уста Шамси.— Ўйлаб қарасам, ўзим бормасам бўлмайдиган, кўнғлим жойинга тушмайди. Қизиқ-ку, уни нима жин урдийкин? Хўш, бу ёғи қалай? Ичкари-ташқари ораста бўлдимми?

— Ҳаммаси жойинда! — одатича бошқаларга гал бермай чулдиради Расул Усмои.— Етти иқлимдан одам келади деганимидингиз? Бемалол келаверсин атаганлари! Ҳар бири бир шаҳар бериб кетмаса отимни бошқа қўяман!

— Ҳаҳ, шоир болам-а, сеники... гумбир!

— Энди гумбир қилмасак қўймаймиз-да.

— Ўҳ-хў! — мириқиб кулди уста Шамси.— Ҳали уйланишга ҳам қарор қилгандирсан?

Қатта сайил арафасида турганини ҳис этиб бир қоп ёнғокдек шалдираётган Расул Усмои туйқус шалвиради. Авзойи бузилди. Нимадир юрагига совуқ гулгула бўлиб

кирди. Бийрон тили айланмай қолди. Ажабо, ўзи нима гап, у намунча гангиди? Нима, пири комил қилган шунчаки ҳазил бесару беомон етимлигини ва ҳануз ит ётишу мирза турпш қабилидаги тирикчилигини ёдига туширдими? Асли, бу ҳол унга ҳеч нарса эмас, унга ҳаётининг энг нузли дақиқаларини эслаш азоб эди. Муҳаббат жангоҳида омади чопмаганини иложи борича ичига ютарди (Лизахон, шафқатсиз ва сулув Лизахон аввал уни хуну бийрон қилиб куйдирди, кейин ўзга йигит этагини тутти кетди!), тақдирга эса тан бергиси келмасди. Қуриб кетгур ишқ савдосидан Ғайбиддин ҳам гаранг бўлганини, умрининг дунёга берусиз лаззатларини бой берганини яхши биларди. Лекин Ғайбиддин пайтини топганда бўғзига ботиб кетган қаттол чангални шахт билан қайириб ташлади. Падари уста Шамси ғалваларга чек қўймоқ пайида келин туширмоқни ният қилганда у димоғ бурмай кўнди-қўйди. Узоқни кўзлаган устод Ғайби қаторида бир амаллаб унинг ҳам оёғини чатимоқчи эди. Ҳа, ғажиргани-я, қани энди у кўнса! Эрта-индин жўраси фарзанд кўради, у эса ҳануз кечалари ёстиқ ачомлаб ётади. Яхшилик нималигини билмагандан кейин бадтар бўлмайдами!..

— Мундай одамга тик қараб гапир, — қисталанг қилди уста Шамси.

Ҳаётининг нузли дақиқаларига эс-хуши оingan, ҳатто шундай дақиқаларини қадрламагани, қадрлашни эплай олмаганига ачина бошлаган Расул Усмон чор-ночор устози билан кўз уриштиради. Лекин бирор калима айтмади, айтгани ботинмади.

— Э-э, мулла Шамси, мунигизни сиёғи унақароқ, — жимликдан фойдаланиб орага суқилди уста Фаттоҳ. — Аллазамон ўтгизни уриб қўйган бўлса ҳам сиз оғзига нон чайнаб солмоқчисиз.

— Дарров ўзингизча тўн бичганингиз чатоқ-да, — биродарини авайлаб жеркди уста Шамси, салдан сўнг юмшоқлик билан сўради: — Инсоф қилиб савобга бош қўшмайсизми?

— Қанақа савоб, оти бордир?

— Неварангизни шу йигитга сўрадик, — гўё уста Шамси шу истакни кўпдан дилида асраб юрган-у, тилига кўчиргани ҳозир имкон топган эди. — Қаранг, қомати сириқдай, ақли ҳам ўзига етарли... Қудалик харжи биз тан! Хайри худойидан кейин чўзмасдан тўйни бошлаймиз.

— Совчиликниям бопладингиз, оқил банда.

— Майдалаб ўтираманми?

— Бизди обрўйимиз уч пул бўлса майли-да, а? — хурпайиб олган уста Фаттоҳ Расулга зимдан ёвқараш қилди.— Бу йигитингизни таги туги номаълум, ётгани тургани жой-жалоли йўқ... Тагин устига... оғир савдони осон битирмоқчисиз.

— Аммо сизни ёғзингиз бедарвоза! — уста Шамси ҳам кўтара қилди.— Андоза олишда ҳам пўксиз. Нима учун таги-туги номаълум экан? Расулбой каминанинг авлодидан! Насли тоза!

— Ҳимм, шундайми? Унақада шунга қараб босинг-да қадамни! — авзойини ўзгартирмай давом этди уста Фаттоҳ.— Нима, сизда бор обрў бизда йўқми, сизда бор савил қолгур иззат-нафсдан биз бенасибми? Қариллайверасиз-да! Қўйдим барига!

— Э, хўш, тавба қиппиз. Итдай остонамга суйканасиз келин керак бўлса демоқчисиз-да? Ў, иззатталаб банда! — устоз оғриниброқ кулди.— Майли, сиз айтгандек бўла қолсин. Аммо ҳозирдан жиндай эритиб қўйсам ёмонми? Қўйма-қўйма вақти ноз қилиб ётмасдингизда!

— Ноз қилганда қандоқ! — уста Фаттоҳ бети ғира-шира нурланди.— Ҳа, тузук, менга зўравонлик қиласиз. Уриб-сўкиб мени кўндирасиз. Лекин қиз ўстирган мен эмас, ота-онаси!

— Бузғунчи ўзимман деб қўя қолмайсизми?

— Ошнажон, эгам бузмасин, бандасиники чикора.

— Шукр, ҳозирча сизни кўзингиз тирик, улар сиздан ўтиб ортиқча гап қилишолмайди,— устод суюнишини ҳам, хафаланишини ҳам билмай букчайиб ўтирган Расул Усмонга, қаддинги тикласанг-чи, йигит, деган маънода нигоҳ отди.— Бориям шу-да. Лекин ўзингиз эсни йигинг, эрта яхши-ёмон назарида сиз билан ёқалашиб ётмайин. Барибир суробингизни тўғрилаб қўяман.

— Бизди авлоддан ҳам сиз билан ҳарбу зарбга ярайдиган бирор валломат чиқиб қолар-э! Ана унда ўзингиз эҳтиёт бўлинг суробингиздан! — юмшоқ кўрпачада бемалол чордона қуриб олди уста Фаттоҳ, кейин кўзларини ярим юмганча сукут сақлади.— Тақдирни ўйин қилмайлик, ўзи йўл берса биз нима дердик. Ҳозирча кифоя, ўлгудек чарчадим. Инсоф қилинг-да, таомни суздиринг.

— Уста Иброҳимдан дарак йўқ-ку.

— Шунча кутдик, обрўйи битди.

— Майли, ланж қилгандан кўра... ҳақини қолдираамиз. Уста Шамси товушида бир алағдалик бор эди.

Орага ноўнгай жимлик чўкиб, ҳар ким ўй-фикри билан қолгандан кейин шоир йигит чеҳрасида, азизларим,

ахир мен тирик жонман, не аьмолу не илинжим, не хасрату не рагбатим бор — алар бари ёлгиз ўзимга тегишли, аларни қай ўзанга солиб юборишни фақат ўзим билан, кўнглимга кишан урманглар-да, қабилдаги маъно анча муддат зухурланиб турди...

Кўпдан кўп хонадонларда бўлгани каби бу хонадонда ҳам хукмфармо падар эди, рўзгор кам-кўстини деярли у битирар, оила деган хилқатни бино қилгувчи жамики пкир-чикир жабхаларни бошқариш унинг зиммасида эди. Тўғри, Ғайбиддинни ҳисобламаса, қолган ўғилларига амри ҳадеганда ўтавермасди. Тўнғичи ҳам, ўртанчиси ҳам аллақачон иссиқ-иссиқ жойларини тошиб кетишган, тирикчилик ва бола-бақра ташвишига кўмпиллишган, аччиқ-чучук дамлари кечган ота даргоҳига эса камдан-кам кўриниш беришарди. Очиғи шуки, уста Шамсидек одам оғир-енгилдан қочиб-пусиб қурган рўзгордаги хукмфармолик асосан ёлғиз Муслима кампирга дахлдор эди.

Эр раъйи ва хукмини эса Муслима кампир шунчаки иримига ёки қўрққани боис кўр-кўрона қадрламасди. Азалдан қон-қонига сингиган қандайдир нозик сезгига биноан у мулойим ва мушфиқ эди. Отамерос эътиқодига жон-дили билан юқунадиган ва имон билан ўзинин неқбин сезадиган уста Шамсидек бандани эркалаш, дарди-ташвишини бўлишиш, оғир кунда қўллаш ул муҳтарама учун беълчак қувонч эди. Аёллик шаънини у шу банда меҳри ва қаҳри билан осмон қадар баланд тутар эди.

Айни паллада ҳануз юрагидан қўр аримаган Муслима кампир топ-тоза дастурхонда ҳозир у нозир қилган чинни лаганлардаги ҳил-ҳил палов шаҳри муаззамга таниқли хонадон баракасини ўзида мужассам этгандек эди.

Яхши ҳамки бека дамтовоқни вақтида кўтарди, йўқса Ургут зирасига тўйиниб пишган мазали палов ланжу лоҳас бўлиб, таъми-тароватидан асар ҳам қолмас эди. Уйинанг бугдойга тўлгур уста Иброҳимни сабрга суяниб кутаверишганда шубҳасиз шундай ҳол юз берар эди. Иштиқланишда ҳам чеку чегара бор-да! Асли ўзи унга кимнинг кўзи учиб турувди. Шогирдлар эса олишини ҳам исташмади. Устод нуқул эшикка тикилавергандан кейин уста Фаттоҳ дагалроқ қилиб гуртиллади. Ҳатто чумолига ҳам жон тасаддуқ қиладиган Муслима чоли бу қадар зориқаетганини оғир олиб қовоқ уйди. Бориники, устод ичинни ит тирнай бошлади: даринго, ўзи не ҳол, булар уста Иброҳим билан ёвлашмоқчимиз?

— Очилиброқ ўтиринг, адаси, нима, ўша одам билан

кинигингиз бирми? — кулименб луқма ташлади Муслима. — Ҳақлари қозонда, мунча илинасиз. Бу киши шунақа, қарамай олаверинглар, совуб қолади.

— Хотин зоти эркакии ишига аралашавермаса!..

Омон бўлгур кампири қилган ҳазил-таъна баҳонасида уста Шамси ҳалидан бери ичида йирилган зардасини тўқмоқчи бўлди. Тагини шайтонга ҳай берди. Овқат устида ярашмайди. Мановиларга оғир ботади. Айниқса итфеъл уста Фаттоҳга иссиқ-совуқ гапи бирдек жазиллаб тегади. Озиб-ёзиб олдимизга бир товоқ тортибсан, шу ҳам малол келибди-да, қурумсоқ, деб юборишидан ҳам тоймайди.

Кампири ездирмайгина чимчилагани билан устод ўзини қўлга ололмади. Шамдек ими-жим эриб оқаверди. Бўғзи сим-сим куйинаверди. Бир ошамгинани узоқ чайнади, зўрға ютди. Кўз қири эса дарчада, тиқ этган товушга жон бергудек. Худди ўйинқароқ гўдак болаеси тонг қоронгиси билан ҳовлидан зим гойиб бўлган-у, қош қорайибди, ҳамки, ҳануз дом-дараксиз эди.

Алаҳуеус, устоди қомилга таомлар султони татимади, бошқаларга ҳавас қилганча, шунчаки эрмакка оғиз қимирлатиб ўтирди. Алағдалиги бу даражага еганидан ўзи ҳам ҳайратда эди. Меҳмонлардан ўнгайсизланар, лекин, барибир, ичини куйдираётган ўтни босишга оқиз эди. Қурмагур биродарининг серажини башараси шудоққина кўз ўнгида недир иддао билан туриб олган эди. У гўё ниманидир даъво қиларди, нимадандир безовтаҳол огоҳ этарди.

Ишқилиб бу одам тиичмикин?

Фаросат масаласида шогирдлари ҳали бирор мартаба ҳам юзини ерга қаратмаган эди. Яхши-ёмон кунда ҳар бири хузур-ҳаловатидан кечиб, жон тасаддуқ қилиб турар эди. Фақат, ҳайронки, икки кундан бери қорасини кўрсатмаган уста Иброҳимдан на унис, на буниси хабар олибди; ўлиги-тиригига қизиқишмабди. Ҳолинг қалай дегани ярамаган мишиқилар бечоранинг ишга чиқмаганини писанда қилиб ўтришибди. Қари одам, саксонинг тагида, ким билади, оғриб-нетиб қолганми?

Уста илкис бошини кўтарган чоғ хузур қилиб емак чайнаётган биродари юзида тушунуксиз заҳарҳанда ифодасини кўрди, ажабки, дастурхонга фотиҳа ўқиганда ҳам, бемалол ёнбошлаб чойхўрлик қилганда ҳам, ўн йирилларини эргаштириб кўчага чиққанда ҳам унинг қиёфасидан шу ифода аримади...

Шийончада ёлғиз қолган уста Шамсиддин одам қонини ҳаргиз худбинлик бузажағи, одамзод ҳаргиз ўз

гурури ва иззатини ўзгалариникидан баланд кўймоқликка тиришжағи, худди шу ҳол охир-оқибат бадномлик ва таназул сари элтажағига яна бир қарра имон ўгирди.

Вақт алламаҳал бўлди. Ҳовлини кечки салқин чулғади. Соқин туни хотиржам қаршилаган само ҳар жой-ҳар жойда чироқларини милт-милт ёқди. Чексизлик ваҳми ва азоби хусусида мубҳам тасаввур берувчи бул чироқлар жилоси ҳар гал уни оғир ўйга толдирар, ҳар гал жисми-жонини кечини сари чирпирак қилиб суд-рарди, гўё ҳамиша улар ёруғида аллақачон ўчиб-унутилиб кетаёзган манзараларни — қироат уйи кулини кўкка совурган машъум лаҳзаларни аниқ-тиниқ кўрар, ажаб мўъжиза туфайли кўз ўнгида қайта гулуданган ҳодиса қошида ожизона титрар, сабри сим-сим ситилар, қону зардоб ютганча изига беҳол қайтар эди. Ҳозир ҳам устод бирров гўё ўзини йўқлик қомига маҳкум этилган афтода иморат қаршисида кўрди, лекин, юраги зада эмасми, дарҳол ақлу ҳушини йнгиштириб олишга ҳаракат қилди. Ҳайтовур хаёли эрта бўладиган шодиёнага кўчди. Эрта жамоат олдиди айтадиган нутқини яна бир бор пиштириб олмақчи бўлди. «Устаи бузрук, нени сўзлайдурсиз?» Одатдаги каби ногаҳон жаранглаб эшитилди бу латиф нидо! Танига илим-песинқ парса ёйилди, юраги гурс-гурс урди, қоши кўпирди, шури ёришиб кети. «Гирих, жоним — имоним ёнидаги имоним, шу кунга еткарганига шукр!..» Кўпдан ҳасрати тўлишувди, дарди таранг тортилувди. Аста-секин ёрилди, ҳузур қилиб шивирлади. Саволлар ёғдирди. Ғойибдаги нидо бафуржа жавоблар қилди, сўнг у ҳам ҳасрату надоматларини бирма-бир тўка бошлади.

Ило, Гирих мусоҳабани олийга чорламинш!..

Азалдан баҳсу жиддияга мойил устод мусоҳабани соғинган, лекин айни паллада кучга тўлмишган Гирих билан ҳарбу зарбга дош бера олармикин? Эгам хоҳиши билан уя кун сайини ўзини қўйиб бораётир — товуши тош ёради. Қачондир шундай кун келишини надали башорат қилувди.

Зуккотаъб уста Жамшиддини печани йиллар давомида Тиллақори гумбази ичкарасига Гирихни зарблани орзуси билан яшади. Лекин шўрлик бунга етишолмади. Орзусини армон қилганча дорилбақо сари машғула олиб кетди. Шафаси узилар паллада минг машаққат билан қилган изҳори дилини у — Шамсиддин улуг васият ўрнида қабул айлади. Соғ-омон юрса, бир кун эмас бир

кун, Тиллакорини Гириҳ билан қовуштиришга қасам ичди.

Ғофиллар билан барабар тийрак бандаларни ҳам доғда қолдирганча не-не залвар ва мубҳам йиллар кечди. Ана-мана дегунча димоғига умр шомининг ҳам беозор, ҳам аламли нафаси урилди. Олис сафарга жўнаган ота армони эса ҳануз етти қатланганча дилида тугилиб ётарди. Ахийри тугунни ечишга жазм этди. Елиб-югуриб қилган ҳаракати бекор кетмади. Шукр, мана, бу кунда юзи ёруғ: аввал надарини, сўнгра ўзини қийшоқларга солган а р м о н у шалди.

Катта савобга етишмак илинжи безовта қилган кунларда уста Шамсиддин фақат Гириҳни тирилтириш билангина машғул бўлмади, айни дамда у ўзи билан ўзи келишолмаётган, яъни вужудини руҳига бегона қилиб қўяётган, оқибат, тарих қони-жонига туташ мерос қолдирган ажодлари шавкатидан муниқр келаётган улуста саодат оини нелигини англамоқни ҳам ҳавас қилди. Бир субҳисодиқда надари арвоҳи билан мусобаҳага киришиб дедиким, киши олис сафарни мўлжал олса, лекин мозий дардини тингламаса, мозий паст-баландини бир зарбда текислаб юбориш билан кифояланмай, аччиқ-чучугидан ҳам бира-тўла топса, икки дунёда ҳам кўзлаган мазгилга етолмайди. Энди буни ақли расо башар беш пажадек билади, вужудини руҳ билан қовуштирмоқ адолатни жаҳолат чағғалидан қутқармоқ билан тенглигини, акенича, тириклик мезони бўлган бул икки омилни айри тутуш ақлу идрок ойинасига дарз солажагини ҳам яхши билади. Янглишмасам, ҳозирча, биз ғофилмиз, биз ўзимиз яшнатган ўрмонга киролмай, қандай киришни билмай гангиб турибмиз. Кўзимиз очик, қулогимиз динг, бироқ оқу қорани кўрмаймиз, таъна-тахқирни эшитмаймиз. Ахир, э даринг, бу нима сиру савдо?

Валломат устод тагин бир муддаони дилига жойловди. Тиллакорин билан Гириҳни қовуштирмоқ баробарида зуҳур бўладиган савоби азимни бор залварин билан валинеъматин арвоҳига бағишламоқни ихтиёр қилган эди. Бу кунда ана шу хоҳиши ҳам мустажоб бўлди. Аллақачон у дилдан отаси руҳини шод айлади. Энди шу фахриясини эрта кечқурун бутун жамоа ҳузурда изҳор этади. Оламга татигули эмасми бу қувонч, эй мўътабар Гириҳ?!

Қўшқават кўрпача юмшоққина, у эса симоб каби эриган, ўринга аста-аста ботиб боради. Озгина еган

палови чамаси чанқатади, камшири дамлаган аччиққиша кўк чойдан босиб-босиб хўнлайди. Бўшаган пахта гулли пнёлани гириллатиб айлантирганча тўрт йилча муқаддам, жазирама ёз кунн — бугунгидек оқшомда эмас, субҳи-содиқда, ушбу панижарали шийпончада падари билан ботиний мулоқотга киришганини эслайди. Ховли ўша кезде гоят баҳаво, қизғиш ёғдуга беланган, мусичалар кукулашини айтмаганда сув қуйгандек жимжит, хуллас, ажаб файзу тароват билан тўлғин. Турфа рангли атргуллар ва маъюсгина солланиб турган райхонлар пси ён-теваракни беминнат тутган эди ва у эгам карами билан жаннатдан олиб чиқилган гаройиб чечакларга хомушона тикилганча, қачонлардир отаси буларни суйгани ва ардоқлаганини мулоҳаза қилганча алланечук ўксиниб кетган эди. Нимадир оғирогир нашъа ҳам қилувди, яъни-ким, бул чечаклар, шоир айтганидек, ҳар кўклам қайта-қайта бўй ростлайвериши, падари, умуман одамзод бундайни июнетдан бенашиблиги...

Уста Шамси орзуидаги катта савобга стишгани ва бу савобни аллақачон бузруквори арвоҳига бағишлаганига қарамай ҳозир ҳам ўшандай эзгинлик туйди, ҳозир ҳам залвар бир гашлик оғушига чўмди.

Бу кунда ўша некбин зот тирик бўлса, дид билан бажарилган позик адо юмушни ўз кўзи билан кўрса, таърифласа, сўнг дуо-таҳсин ўқиса, эҳтимол, шунда бу кез қайгу чекмас, изтироб алаңгасида тўлғанмас, аксинча, мутлақ қониқшига кўмилар, қобил фарзанд сифатида ўзини собир ва мардон сезар эди.

Лекин бул тилаги тоабад ушалмагай, негаки, ўзига тириклик инъом этган ул азиз банда кўпдан қаро тупроққа қоришиб ётур, не-не илму кироми, не-не шахти шаҳодати, не-не арзи алами билан басир зулмат қаррига кетган, майса эмаски ул бедаво қоронғиликни кўкламда ёриб чиқса, чиқса-да, суйиб ўтган дунёсига бошқатдан ташна нигоҳини ташласа!..

Отаси хушфеъл эди. Аммо ҳар ким ҳам ҳазм қилолмайдиган галати одатлари бўларди. Кечиримли бўлишни тантлиikka йўярди, ўзи эса бирор гуноҳ қилган шогирдини сира маъзур тутмасди. Бузруквор шу йўригидан умрида бир марта чеккирган эди, яъни, уста Иброҳимга қолганда...

Асли шогирдлар орасида нижиқроғи ва кутилмаганда бир юмалаб сиёғини ўзгартириб оладигани Иброҳим эди. Увоқдай ютуққа эришганда ўзини тоғдай олиб

тантиқланишни шунга чиқарган эди. Баъзилар ҳатто тасаввур ҳам қилолмайдиган энг катта гуноҳга қўл урган ҳам шул барака топгур эди. Ана шуларга қарамай надари оқил уни афу этганди. Бир умрга! Ажабо, ул баданинг жодуси бормидики, отаси ноилож учинган бўлса?! Сира бунинг тагига етмади, ханузгача етолмади. Ва яна бир синоатдан ҳайратдаки, унинг ўзи ҳам уста Иброҳимга боғланиб қолган. Қарилликка изн бергани сари уни тагин ҳам завқ-шавқ билан суяётгандек туюлади, охиратни ўйлагани сари унга камоли эҳтироми ортиб боради. Борингки, эрта ҳатто у билан битта қабрда ётса!

Эҳтимол, уста Шамси ўз кўрслиги, дағаллиги, ожизлигини уста Иброҳимда намоён бўладиган жунунваш қилиқлар, тушунуқсиз енгил талипинишлар панасига олиш пайидадир?!

Панада туриб тош отадиган бандалар шундай маломат қилган тақдирда у деярли ажабланмасди. Дардини ичиди сақларди. Саннайверишсин, уста Иброҳим қиёматлиги, у билан кеча ёқа йиртишган бўлса ҳам ҳеч вақоси йўқ, бугун бемалол оғиз-бурун ўнишаверади. Фақат, ҳайхот, юрагига бир умрликка чўккан дардини уста Фаттоҳга қандай тушунтирса?! Атай у ўзини анқовликка уришига куяди-да! Ёки чиндан ҳам ўшанақами — фаҳми қосирми? Бўлса бордир: Шўрликни эсини танигандан бери икки-чаккирсанжага олган, ҳар хил шўришлар ақлу ҳушини емирган. Мана шунинг учун ҳам жиззакни, бетгачопар! Қони қайнаган вақтда унга гапиргандан кўра деворга тапбур чертган минг марта авло! Хуштавозе Самаи қассобни эслади. Нечундир кўнгли ийди, фариштали бетидаги тарам-тарам ажнлар сокин ёришди. Мана одамнинг кироийси! Шалдираган бир қоп ёнгог-а! Ичиди на гина, на сир ётади. Очиқлиги туфайли бўлса керак-да, бир зумда одам дардини олиб қўяди, ҳорғин кўнглига дармон бағишлайди. Нафедан нафсин ажрата олади. Бу дунёда энг улуғ неъмат руҳ ва жон озиги эканлигини тап олади. Агар шундай элиқ билан яшмаганда ҳали «Қирқ ривоят»ни эслаб ўтирмасди, ўша мажмуа жозибасидан каминани баҳраманд қилинг, дея ўтинмасди.

Қачонлардир «Қирқ ривоят» амакиси мулла Ражаб қироатхонасини беагаи бебаҳо зийнат эди; довруғи чор тарафни тутган эди. Баъзан кечқурунлари бул гаройиб дур жилосидан баҳра олиш учун дониш аҳли қутлуг хонадонга ажиб орзумандлик билан ташриф буюрарди.

Тўқин дастурхон атрофида йиғилишганча уни суюб мутолаа қилишарди; кўпроқ баҳсу мунозара мажмуадан ўрин олган «Икки наққош» ривояти бобида қизир эди. Мўйлаби сабза ура бошлаган ўспирини йиғитча — Шамсиддин мутолаага бутун вужуди, бутун руҳи равишини берарди. Шарпа янглиғ воқеалар аро кезинарди. Ривоятда тавсиф этилган саодатманд шаҳар, улуг хоқон Ефас ўғлон, Саодат уйини қуришга киришган ва Гириҳини ёруғ дунёга келтирган Арслонбек билан Болимбек мурғак тасаввурини ром этарди.

Аста-секин у ривоятга сингиди, ривоят эса унинг ҳамиша жўшиб турадиган қонини забт этди, ҳамиша эртанги кунга чорлайдиган хаёлини эгаллади. Гириҳ дардига малҳам топиш учун узун кечаларда ажриққа ағанаганлари, гоҳ сархуш, гоҳ дилхуш бўлганлиги, гоҳ ҳақ рўпарасида эсанкираганлари Саодат уйини бино қилганлар тарадди-тахликасига мувофиқ тушар эди.

Ривоят мағзини чақолган уста Шамсиддин баъзан чархи буқаламуннинг ҳазил-чин ўйини ҳамда қитмирлигидан ошкора оғринади; чархи буқаламун одамзод чимдим-чимдим тўплаган, бор фаҳму фаросатини сарфлаб бино қилган турфа неъматларини ялписига босиб-яичиб ўтгани, ялписига кулини кўкка совурганини эслаганда дунёга сизмай қолади. Ана шунда у беихтиёр эгам назари теккан рисолаи муаззамни қўлга олади, бехосе хуруж қилган армонига унинг қатидан малҳам излайди. Ахийри ўша малҳамни «Икки наққош» ривоятида босиқ оҳангда баён қилинган воқеот маза-маъносидан топгандай бўлади. Паришонҳол қиёфа олиб ўйлайдики, во дариг, чархки аввалдан каж экан, энди — қиёмат яқин қолганда пасту баландга нуқул ўқинаверишдан не фойда?!

Уста Шамсиддин «Қирқ ривоят»ни даҳлиздаги жигари жавонда, тақдирдан қониқмай яшаб ўтган қози Раҳмон қироатхонаси ўрнида қачондир қолган култўдани титкилаб топган ва яқин-яқингача биров кўзи тушишидан қўрққан рисоалари орасида авайлаб сақлар эди.

Тинмагур Файбиддин Расул Усмон билан биргаликда мажмуада жам маталу ҳангома, чўпчагу афеоналарни эринмай ҳозирги ёзувга солиб оққа кўчирди. Харажати ва ташвишидан чўчимай уни кўп нусхада машинкада бостирди ва Тошкентдаги қайсидир нуфузли нашриётга топшириб келди. Рисола ибратли ва қадрли эканлигини нашриёт тўла тан олди, ваъда-войинини катта берди,

яъни, узоғи билан икки йил ичида уни мардум мулкига айлантиришни назарда тутди. Албатта бундай мурувват бениҳоя кўнгилли эди, бироқ, нашриёт таклиф қилиш ва ишонтиришдан нарига ўтолмади. Орадан икки йилмас, тўрт йил кечди ҳамки, «Қирқ ривоят» муносиб қадру қийматини тополмади: ихлос билан кўчирилган топ-тоза нусха шу кунларда қайсидир тортмада димиқиб ётибди.

Алалхусусе, ширин каломи билан Ғайбиддин ақлу ҳушин олиб қўйган, савоб ишга қўл урган ҳар қандай одамни суяшга ҳозир у нозирлигини билдирган валломат ходимдан узоқ вақт садо бўлмади. Кейин унда кутилмаганда ҳафсала ва иштиёқ билан ёзилгани шундоққина сезилиб турган ғаройиб хат олди. Хат мазмунан бениҳоя ёрқин эди; ёруғи бемалол зимзиё тунни ҳам ёритишга етиб ортарди. Элу элат ғофиллигини қаранг, фалак гардиши билан бир замонлар зеру забар қилинган қадриятларда тасодифан омон қолганларининг ягона пушти-паноҳи шу уқувли ва диёнатли банда экан, хусусан, у ёруғ дунёни пойқадами билан обод қилмаганда зада-забун қўру қут аллақачон зимистон чоқ қаърида приб-чириб йўқ бўлиб кетиши тайин экан. Миллат ғурури ва истиқболи бўлган бисот улоғ-сулоғини жилла қуриганда энди авайлаш учун не-не гадойтипмас кўчаларга бош суқмабди. Жонини қанчалар жабборга бермасин, ҳозирча, ҳа, ҳа, ҳозирча, «Қирқ ривоят»дек қудратли илоҳага қанот ато этгани қурби етмаи турибди. Мавриди келиб қолар, бироқ, фалон институт ва фалон қироатхоналар тасарруфида бу кунда, озмас-кўпмас, роппо-роса саксон минг олий мақомли дур беҳолу безабон магорлаб ётганини эслатмоғи қарзу фарздир. Инсоф юзасидан чона шитобидан ҳам воқиф этади, бу бобда аҳвол шундайки, иш ҳозирги тезликда илгариласа, арабий рисоалар арзи-ҳоли мустажоб бўлиб оқ фотиҳа олиш учун бор-йўғи тўрт минг йил кифоя!..

Ғайби аста ғудранувди: «Чақмоқ ялт этгандай гап экан-да!»

Сўнг у такаллуфга йўғрилган мактубни токчага иргитувди.

Нашриёт мурувватига зимдан умид боғлаб юрган уста Шамси похуш муждани аввалроқ ҳис қилган эди. Шу боис ўғли таъна-зардага лойиқ кўрган ва токча бурчагида алланечук мунгайиб турган мактуб яқинига бир неча кун йўламади, йўласа танида зилзила қўзғаладигандек эди.

Қизиқиши эса соат сайин ошиб борарди. Ахирги чи-
долмади. Беҳисоб дарди ёнига яна бир қайғу қўши-
лиши тайинлигини билса ҳам бир кун уни хотиржам
қайфият билан бинойи ўқиди ва негадир афту ангорини
эҳтиёткорлик билан мактуб напасига яширолган банди-
ни «Икки наққош»даги Болимбекка менгази. Рост,
ўзини кенг қўйиб лафзу лисон шино айлашига қараган-
да у Болимбекка ўхшаркан, демак, қулай пайт топганда
Болимбекдан андоза олма нетонг?! Залвар бу ўйни ўша
лаҳза дилидан кечирини баробарида уста ўзини қаттиқ
қойинган эди, ҳатто ичида ўзини бўралатиб сўккан ҳам
эди. Ахир, умрида бир марта ҳам кўрмаган одамнинг
бу хил сифатлаш, атиги биттагина мактубини ўқини
билан унинг тамизи хусусида хулосани калом айтиши
бориб турган сурлик эмасми?

Дилида нафрат уйғонишига бошқа нарса ҳам туртки
берди.

Анча-мунча хафаланган уста муҳимдан номуҳимни
ажратолмай қолгандек эди: гўё кўшикка мафтун-у, жў-
шиб-тошиб қирғоқни титратаётган зангор мавжни илга-
масди. Туйқус, у уч пулга арзимайдиган лутфу карам-
дан тузилган ва кўзига муз нарчаси каби совуқ йилти-
раб кўриша бошлаган мактубни ғижимлаб отди. Ахир,
узоқдаги Болимбекдан наҳ уриб, йўқ ердан домангир-
лик қилгунча, атрофида гирдикапазак юрган, ҳар бир
қадамини зимдан кузатадиган, рўпарасида бўзрайган-
ча оқни қора, қорани оқ дейдиган Болимбек билан
ораочди қилгани маъқул-да!

Шукр, нотавоқлик унга бегона, эс-ҳушини тузуккина
таниган, йўли-йўриғи, маслағи-мазҳабини топган банда,
алҳол, умр бўйи тарозининг оғир палласига тош қўйишдан
тийилган, тириклай деворга бостирмоқчи бўлишганда
ҳам хоҳишидан қайтмаган, шундай экан, ҳар қанақа
Болимбек билан юзлашишга тайёр, фақат очик билмай-
дики, ўша банда ким — эрта-кеч ён-вериди ич-эти сиди-
рилиб, бовури ўртаниб, зардаси қайнаб ғивирлайдиган
ниқобдор қани?..

Тағри таолога ҳамду санолар бўлсинким, Зарафшон
яқосини қурилиш авжу сурони қамрагон бир айёми му-
борақда подшоҳ Ёфас ўғлон шаҳристон илк тамал тошини
қўйгон ошналарни ҳузурига чорлабдур, аларни хуш
каломлар, шоҳона ёрлиқлар ва зорини либослар билан
сийлабдур. Адоғинда бунингдек тилак айтибдур:

— Шаҳристон тарҳи ва улгисини олий мақомда туз-

гонингизни ҳар оқил банда тан олгай. Ушбу бобда маним ҳам таъбим бир камлик сезмас. Аммо, узоқ тунда уйқудин фориг ўлиб ўйласам, қутлуғ маконни яна бир улуғ иморат билан безамак лозимдек туюлди. Бул иморат, манимча, Саодат уйи аталса, онинг паноҳида энг шуқуҳли фурсатларимизни хуш-хандон ўткарсак, бошқалар бизга ҳавас қилса! Не демакка ҳаддингиз сиғадур, муҳтарам зотлар?

— Биз тангри хоҳишини изҳор этаётган сиздек ваҳиди замон тарафинда ўлмоқ ила бахтиёрдурмиз, — дейишибди наққошлар бирма-бир таъзим бажо келтириб.

— Хўб шодмен, — дебди подшоҳ. — Фақат фармони олий булким, иморатни бурун бирон элу элатда кўз кўрмаган бир нозук, бир нафис безаклар ила безагайсиз, токи ҳали бирор юртда анингдек мақомдагиси бўлмағонини эътироф этсулар.

Алалхусус, икки пешвои ҳунар — Арслонбек билан Болимбек хўб камоли эҳтиром ила яна қуллуқ бажо келтириб хобгоҳдин чиқғонларидан сўнг шаҳристон қоқ ўртасида тушадурғон энг маҳобатли иморат шаклу шамойили бобида ўзаро қирқ кеча-кундуз маслаҳат солишибдур. Сўнг бир йиллик захмат баробаринда шойи қоғозга тарҳи муборакни иншо этибдурлар, ҳаттоким, бежирим сопол улғи ҳам ясабдурлар. Бир жума кунни подшоҳ хушвақтлиғ чоғини мўлжаллағон ошналар мармар остонада ҳозир у нозир бўлибдурлар. Шаҳристон ободонлиғ ва улуғворлиғ сори юзлониб гуркираётғонидин мамнун ҳукмдор алар арзу баёнини сертакаллуф бир қиёфатда тинглабдур.

— Подшоҳи олам, — дебди Арслонбек, — қўп фурсат орасинда ҳукми олийни вожиб айламак пайида жон чекибдурмиз. Бул кунда тарҳ ила улғини оёқлатиб ҳузури муборагингизга шошилдук. Насиб этсаким, иморатни шул дамгача бир меъмор ёки муҳандис ақлу идрокидин кечмағон бир туркум нақши зебо ила зийнатламоққа орзумандлиғ қилдук. Ул туркум ажаб тугулар ила пойдор эрурким, таъбир жоиз бўлса, они тангри хоҳиши бирла Г и р и ҳ атамқ мумкиндур. Фақат, олампаноҳ, бир ўйдни сўнг хулоса қилдикким, бул тугун жозибан камолини эл кўзига бутунича кўргазмак учун ғазнадин бисёр зару зевар талаб қилинар эркан...

— Арслонбек, шошмангиз, анингдек истиҳолага ўрин сезгонингизни уятга йўямен, — олийнасаб зот ранжиб, садафу ёқутлар билан мунаққаш қилинган тахтидин шахт ила кўзгалур. — Қани, исбот беринг-чи, қайси ҳукм-фармо харажотидин қочиб шаҳар солгон? Тангри ўзи

вахний бирла рағбат бериб тургонда биз анигдек густоҳлик илкини тутсак, ул дунё-бул дунё ёлчимагайдурмиз. Хурсандлигин Арслонбек ҳам, Болимбек ҳам эшиладур.

— Газнам эшиги ҳар муддат очикдур, шаҳристон пақши жаҳон янглиғ нурлангонига қадар яна каттароқ очиб қўймоқлигин чўчимасмен, ҳукмдор тангри йўллагон ваҳий хазинасини пайдар-пай тўлдирадургон маъбаи беадад Экашлугига амин эрди.— Камина чўчигоним бошқа тарафдин: эрта иморат аён ўлгондин сўнг бардоши онча бўлғай, қуруқ танаси муаллақ қолиб, зар либослари очилиб тушмасму? —

— Бул тарафидин кўнгилини хотиржам тутингиз, қиблагоҳ,— бурро-бурро сўзлади Арслонбек, азалдин хушфеълү алҳол камсухан ошнаи содиқ Болимбек уни хайрхоҳлик билан суяб турди.— Қулингиз Болимбек каби фаросатли банда ила иморатга бир либос кийдирмакка даъвогарким, ул либос иморат ила қиёматга қадар яшнагай ва мардум кўзини ўйнатгай!

Кун ўтди, ҳафта-ой ўтди, йил печа бор айланди ва шаҳристондаги сўлим бир гўшада Саодат уйи қад ростлади. Бино ичи-таши ингичка гулнақшлар ила безатилгондин сўнг чор тарафга чопарлар учди, чопарлар ваҳиди замон Ёфас ўғлон чорловидин улусини воқиф этди. Алҳол, жамоа Саодат уйи сори шошилди, ер ила кўк ўртасида бамисоли муаллақ қотгон обидан шарифни ҳамма ҳайрат нигоҳи ила кузатди, илму ҳунарни бу қадарлиғ уйгун айламакка қодир усталар шаънига таҳсинлар ўқиди.

Обидан шариф шоён ҳақиқат замишида пойдор эрур, пойдорлиги шулким, ичкори-ташқори заррин либос ила кўрклидур, хусусан, залвар пештоққа зийнат ўлгон ингичка тилла чизиқлар ажаб тугун тарзида латофатли қиёфат бергон, алҳол бул тугун чувалана-чувалана гиштин деворлар сарҳадини забт этибдур. Хоналар бисёр — ичма-ич, зертанг-забартанг, аларга бош пештоқ тагида воқе ўлгон табақаси жуфт жонона мунаққаш эшик орқали йўл берилгон...

Арқони давлатини эргаштириб қиблагоҳ хуш-хандонлиғ ила ташриф буюрди, ул зот иморат кўнглидагидан ҳам чандон зиёда тиклангони, ҳар нафис беагани, бул дунёда онча жавоҳирот бор, барига берувсизлиги хусусида лутфи карам қилди, усталарни олқишлади. Тангри шул оройишли айёмга еткарганига шукрона айтганча майда гул ўйилгон эшикдин киргонда беадад нурдин кўзлари қамашди. Подшоҳи олам изидин вазирлар, амирлар,

беклар, савдогарлар бир-бир шошиқдиларким, алар ҳам бурун ҳеч бир мамлакатда кўрилмагон мўъжизадин баҳра олмоқ пайида эрдилар.

Ниҳоят, навбат ҳануз ўзларини мезбон санаб, остонада қўл қовуштириб, ақобирларни хушкаломлик ила ичқори чорлаётган Арслонбек ила Болимбекка етибдур. Алар ҳам қутлуғ бўсаға сори интилибдурлар. Шодумонлиғдин чехраси буткул ёришгон Арслонбек олдинда сарафроз борадур, Болимбек сал орқароқда, вазмин илгарилайдур, қароши мисленз бир севинч ила тўлғинким, ул зот гўё аршу аъло томон парвоздадур. Ахир, дўсти қадрдони билан бул ноёб манзарага ўзи хусн ато этмабдурми? Ҳарчанд гурур туйса арзигай! Эмди бул кашфиёт таърифига тил ожиз, қалам ҳам ночорона тайсаллайдур. Орага чўкгон сукунат малоҳатли манзара туси тароватини бисёр ошириб турғонда бир қасирға қулоқларни қоматга солдиким, ичқоридагилар ҳам, ташқоридагилар ҳам қаттиқ саросимада қолиб, яқоларига туфладилар. Во дариг, бу не сиру синоатки, баҳайбат эшик табақалари, аллакимлар беҳад куч бирлан сурғон киби, қасирға ила ошналар бетига ёрилгон эрди. Мадад бергил, бул бедодлиқдин халос этгил, муруватли худойим, ахир то ҳануз шулбўсаға орқали кирибчиқиб юришмагонмиди?! Ахир Гириҳ ҳузурига шул муборак йўл орқали юриб боришмасмиди? Эмди бул не жазои заволот эрур? Ёким тақдир ҳазилидурми? Ёким юмуш давомида кўнгли қобаргон шогирдлардин ул-були улус кўзи олдида аларни иззаи нописанд қилмоқга қасдландими? Алҳол, сир тагига ҳеч ким етмади, эшик ёпилгонича қайтиб очилмади, олдиларини тўсиб тураберди. Ҳаял ичинда улусни тобадтар ҳайронликка солгон яна бошқа воқеа юз берди. Ер ёрилгонда ер тагига тушмоққа рози ўлгон ошналар бўсағадин тўрт-беш қадам ортга тисарилгонлари ҳамона эшик тарақдаб очилди. Рангрўйиларига қон югургон ошналар енгил тортадурлар ва илгори талпинадурлар. Афсус, яна бурунги синоат воқе бўлбдур: табақалар қасирға ила бетларига ёпилибдур.

Арқони давлат ҳам, ҳукмдор ҳам, халойиқ ҳам бу сирдин кўп таажжубга тушди. Эшик ўжарлигини ҳар ким ўзинча таърифлади. Бирин бирини оғир маломатлар қўпди. Ночор усталар эрса тўртаворага қўшилмоқ тугул кўчага чиқмоқдин ҳам тийилишди.

Бу орада ҳукмдор обидан шарифда турлук мажлису машваратлар, турфа қенгашу маъракалар ўтқариш ҳам онингдек муаззам иморат ила дўсту душманга мақтаниш

ила машгул эрди. Оқибатли подшоҳ нозик маънолар ва туйгуларни тилла тили ила сўйлатолгон биродарларни ҳам унутмади, аларни саройнга чорлаб, устларига зарбоф тўнлар ёнди, хазинасидаги қимматбаҳо тошлар билан сийлади. Нетонг, шоҳона мукофотлар аларга қилча татимади, алар буткул хонанишинликка берилишди. Ахийри, маломатлар ҳаддидан ошабергач, бул туффрогда қолмоқ ўзларига нораволигини англашди.

Алалхусус, киндик қоши томгон ердин айри тушаёт-ғонга кўнгли бузилгон Арслонбек шом чоғи обидан шарифга охирги дафъа назар ташламоқ, яъниким, ул бирлан видолашмоқ ниятида ҳовлисинин узилди. Йироқдин иморат қуббалари заррин товланиб кўринур эрди, кун алақачон поёнига етгон, аммо гўёки иккинчи қуёш шаҳристон тепасинин мунаввар ёғдулар сочар эрди. Тобадтар ўксинган наққош иморат рўпарасида паришон-қол туриб қолди. Бунингдек айрилиқ оннда ул иморат деворига суйкангиси, нақшларини меҳр ила силагиси келди. Афсус, иморат ондин бегонасирайдур, андоғки эркан, анга яқинлашмоқ осонми?! Ана, эшик ҳам зич берк, яқин борса кўксинин итармоққа шайдур. Не бўлса бўлгай, деб Арслонбек таваккал қилди. Эшик сори бир-бир босиб борди. Ё қудратингдин, орада икки-уч қадам-лиғ масофа қолгонда эшик шарақлаб очилди, аламда қоврилиб юргон устага йўл бериб, они Гирих ҳузурига чорлади. Бир муддат суратлонгон Арслонбек иморат-ўртасини эгаллагон кенг саҳили муҳташам саройга юз-ланадур Ажаб, ул сарой бул қадар маҳобатли эрканлигини бурун онча туймагон эрди, бир ҳадик ила теварагига нигоҳ югуртириб билдиким, сарой улуғвор, ул каби Гирри қадди-камоли ҳам улуғвор!

Алҳол, эмди Арслонбек залвар иштибоҳ оғушида эзилди, ночорона чийралди. Гуноҳи нелигини, эшик илгарин нечун йўл бермагонини, бул фурсатда нечун мурувват айлагонини ўйлади. Бул не сир? Тагига етмоқ иложки борми? Ўртаган кўйи уста ўртага чўк тушди, бошини қўйи солгонча, сукутга толди. Шоёнким, шул алфозда ўн йил, юз йил эмас, пақ минг йил турди. Бир пайт ўзини заррин бўёқларга чулганган ғаройиб оламда шаҳзодадек эркин ҳис этди. Ҳамма нарса бунда заррин эди, кўз илғамас заррин бўшлиқдин нидо янгради:

«Эй, устаи бузрук, саодатмандлиғ ато этадургон мулки муборакга хуш келибдурсиз! Чехраиғизда маъюслик зу-хурланмиш, нетонг, ранжиат чекмоқликка ҳақлидурсиз. Ахир, не бедодликким, ўзингиз ёдгорликка ҳам менга қў-

риқбон айлағон эшик сиздек зуккотаъб бандани маломатга йўликтирибдур. Билингким, устаи бузрук, бул бедодлик маним тилагим или таигри тарафидин ижро этилди. Алҳол, ошнаи қадирдонингиз Болимбек ёнида ҳақ ҳукмига тортилдингиз, сиз ул бандадин ўтган гуноҳи азимга тоабад шерикдурсиз!..»

Ҳаргиз ўртада чўккалағон Арслонбек бул нидодин буткул титилибдур, қурқувдин дилдирағон алфозда ўзича иятижо қилибдур: «Ким ул ҳақ деб жазава қиладурғон? Ҳабиби содиқ Болимбек ҳазратлари не гуноҳи азимга ботибдурким, нечук камина анга шерик эркап?»

Энди нидо титраниш ила тараладур.

«Устаи бузрук, таниб олгайсиз, мен — Гириҳ! Озроқ шикаста сўзлаётирман. Танимдаги бир оғриқ бупга боисдур. Алҳол, сиздин қарздорлигимни, миннатдор эрканимни баён қилмоғим жоиз эрди. Сизга тоабад юкунадурмен, сиз ошнангиз ила мени йўқлик човутиндин қутқардингиз, қадду қиёфамга тилладин оро бердингиз. Ошнангиз тарафидин ўтган гуноҳи азим борасинда сўзламак эса осон эрмасдур. Майли, сўзламай қўя қолайин, бағрингизни қайтадин чок айламакни истамасмен!»

Теран сукунат. Энтикиш.

«Йўқ, сўйла, майли, бағримни яна чок этгил!»

«Устаи оқил, Болимбекка суяпдингиз, қадри ила иззатини баланд тутдингиз. Ул банда ҳам, мўминлик илжида сизга бешиҳоя ҳурмат кўргазур эрди. Ошнангиз андак қони суюқроқ бўлғонин боис гоҳ шайтон қутқусига учар эрди. Хусусан сизда ададсиз соддалик аломатларини кўргонда зимдан кулги ихтиёр айларди. Сиз, юмуш ила машғул, гидир шарпасини сезмасдингиз. Кейин Болимбек орқадин ёшурунча бошингизга маломат тошини ҳам отибдур. Ул банда ҳунари сакта, эгам анга фақат чечанликдин қарашғон, дея ўтрик тарқатибдур. Алҳол, сиз маним дарди-ғамини ютардингиз, ўтрикка ҳам эътибор бермадингиз. Ниҳоят, Болимбекни шайтони лаъин буткул йўлдан оздирибдур, ул подошҳликдин олингон тилладин ошча қиеминин чегириб, ўринини эритилғон мис ила қошлабдур. Сиз бот гафлатда қолдингиз. Хўш, мўхтарам зот, андоғки эркап, ошнангиз пиширғон ошга шерик эрмасмусиз?»

«Э, аттанг, Болимбек бунингдек густоҳлик илкини тутгондин кўра каминанинг гафлатдаги бошини санчадек узиб ташлағонин минг чандон афзал эрди-ку!»

«Мўхтарам зот, Ефас ўглои бул қарор кечмишдин воқифлик тонгон кунин сизин ҳам, ошн ҳам омон қўймас,

бошларингизни жаллоду гаддөр кундасига тонширгай. Эсларенгиз, уста, Ёфас ўглол хунарингиздин иштибоҳ қилгонда сиз они қайиргонсиз, дегансизким, иморатга андог нақшлар чекурмиз, ул дунё тургунча тургай! Ул ваъдадур, иштибоҳ ўзгадур. Умид қилмангиз, асло онча яшамасмен, танамга ўрнашгон мис жоним ва сабру бардошимни емирадур. Ёвуқ кунларда хазон янглиг тўкила бошлайдурмен. Эмди дуо кетминдур, уста, тоабат хунар камоли анингдек бир кам бўлур!»

Гирих билан мулоқотни тугатиб Арслонбек беҳудуд лоду фигон огушида Саодат уйндан чекилади. Беҳудуд оламни зимниё кўриб хўб абгор бўлди, багри қаро қонга чуйкалди, алҳол, хунар тоабат онингдек огир дуо жафосини тортажагига беҳад қайгурди. Ноумидликка тўлгун узун тунда бедорлик ила тўлганди. Эрталаб кўргиликдин Болимбекни воқиф айламак ва они буровга олмак муддасинда жидду жаҳд қилиб келеа дўсти қадрдони ҳовлиси қаргини теккан каби хувпалаб ётибдур. Бир пашша нигоҳга чалинмайди. Ҳатто кўни-кўшиилар ҳам тайинли калом айтишозмади. Ул хўб ўқинди, қай деворга бош урмогини билмади.

Алалхусус, шундоғ аросатда тургон маҳалда, Болимбек аёли-қизи мингон, юки ортилгон карвонни хилват чўлибедиён бўйлаб қичай-қичай ҳайдаб борар эрди. Шоён бўлсинким, ул банда кеча хуфтон арафаси Арслонбек изидин Саодат уйи сорн яширикча боргон, Гирих нидосини эшитгон, Гирих таъналаридин ер билан битта бўлиб сочилгон, оқибат, ярим кечада, ҳамма ухлагонда шаҳристон билан видолашган эрди...

«Ким? Ким экан у банда, ким?»

Наҳотки билмаса жони кушандасини, йўқ, жони эмас, Гирих кушандасини? Шундай тийрак одам-а, баъзилар жўрттага кўпиртиришига кўра — зол, бир қараш билан кўкдаги қийгир қанотини қайириб кўядиган, ер тагида илон қимирласа биладиган авлиё сифат кимса-я? Индаллоси, устан оқил кўп кори-бад ва даҳмаза-даъводан бохабар, кўп балога кўкрагини қалқон ҳам қилган, фақат ёмонликдан юз ўгиргани, ёмонлик бор жойдан орқасига қарамай етти тош нарига қочгани, бор-йўқ имконини яхшиликка бахшида этиб келаётгани туфайли кўндан-кўн билган нарсаларини билмаганлари қатори пчида чиритади. Жилла курса у шунга ҳаракат қилади. Яъниким, беҳуда жаврашни истамайди, хусусан, ноҳақликда тили беҳаёга эрк беришни тангри рад этади, тил — адолат ёқловчис,

тангри айтадики, ноҳақ бўла туриб бегуноҳ банда ёқасига ёпишганда қанчалар гуноҳ орттирсанг, ҳақ бўла туриб ҳақиқатни ҳимоя этолмай шунчаки валдираганингда ҳам ўшанча гуноҳни гарданингга юклайсан...

Ҳарҳолда уста Шамси умрини шу хил маромдаги таомил заминда кечирди, эҳтимол, шу боис гофил бандалар учун азал ва абад жумбоқ бўлган Гириҳ оламига яқинлашди, нафақат яқинлашди, бир зарра янглиғ бу беадад оламга сингишди. Энди гурур билан эътироф этадики, Гириҳ забардаст гумбаз жисму жаҳонини яшнатган, алҳол, неча замондан бери нигоҳлардан чекинган ичкаридаги дунё сарҳадларини ёритган офтоби муборак! Бандаларини интиғу интизор қилган ул мўъжизавий нақши зебо энди тоабад омон, тоабад голиб бўлгай!

— Эрта кенжа келинингдан хабар олгин, — боши ғовлаган уста ўзини чалғитмоқчи бўлди чоғи, кутилмаганда кампирига юмшоққина амр қилди. — Оғироёқ нарса, каталакдай уйда зихланиб... Ғайбини биласан, бепарво, хотини қадрлармиди.

— Бепарво эмаску-я, Тиллакорига ипсиз боғланган, — зўраки кулди Муслима. — Сизни бирингиз-да. Уйлангандан кейин ҳам ақли кирмади. Бу аҳволига... ишқилиб хотини эсон-омон қутулсин.

— Ниятни бутун қилавер.

Уззу-кун қимир-қимирдан бўшамай чарчаган ва тош осилган каби қовоқлари оғирлашган кампир жиндай очилди. Баодоб кенжа келинини эслаган заҳоти юрагидаги чигили ёзилган ва руҳи кўтарилган чолига қадалиб тикилди. Нияти ҳаргиз бутунлигига шукрона айтди. Дунё борди-келдисидан ола қолди. Ай, чол, ўзингиз ҳам ниятни бутун қилинг, сизгинага имон, ўғилгинага инсоф берсин. Баъзан бирам қуяманки, асти сўраманг. Тушунмай қолдим бу замонга, ким нима муддаода, билиш маҳол! Зўрлар тулпор минар экан — яхши, аммо, дадаси, қолганлар-чи?!

— Ҳали кесакдан ҳам ўт чиқсайди, — уста Шамси ялқовланган кўйи бошини солинтирди, пича пинак қилгач, ғулдиради: — Хўш, Мунира келиндан хабар оласан-а? Барвақтроқ тургин-да, ғириллаб бориб кел, имиллаб юрма, биласан, эрта... унақа-мунақа кун эмас — худойим ташвишни истаганча беради.

— Насиб қилса кейин тинчирмиз.

— Тинчийсан, тинчийсан... Хўш, эрта чошгоҳга қолмай Саман қассоб келади, — тетиклашган ҳолда давом этди уста. — Яхшилаб тўйғаз, ўзи билади қолганини... Қўйлар беём-бесув қолгани йўқми ишқилиб? Ҳа, балли, кампир!

Хўш, Субҳонга тайинлаб қўйганман, худойи харажатини ўзи қилади. Қўлида рўйхат, битта-яримта нарсани эсидан чиқармас, овсар эмас-ку.

— Бозор-ўчарни тўнғичингизми, ўртанчангизми қилса...

— Уларни қўй... Ўзларидан ортмайди. Хўш, ҳимм, кечқурун сабзи тўграшади. Гамингни еб қўйгин, хизматчилар қуруқ оғиз қайтишмасин. Тағин... фалончи уста битини сиқиб қонини ялаган экан, деб кетишса, тамом-да. Одам ҳар нарса бўлгани яхши!

— Тўғри, тўғри. Кейин-чи?

— Кейинми, кейин... Хўш?— уста Шамси чехрасига нимадир ўзгача нур солиб ўтди.— Битта савоб қолади. Ким билади, эҳтимол, сен билан мен учун охиригисидир.

— Савоб иш ҳам кўп экан-да дунёда, дадаси?

— Айтмоқчи, эрта кечқурун сайилга боргин-а! Қиёмат бўлади-да ўзиям! Пўлат Раҳим бир тўда ажнабийни бошлаб келади. Бунақасини Самарқанд яқин-ўртада кўрмаган бўлсаям керак.

— Бирам гупписиз-ей!

— Гуппи эмиш! Сенга одам бир гап айтса балога қолади,— деди дўриллаган товушда уста Шамси.— Инсоф қилиб ўзинг айт, яқин-орада ким Гириҳ зарб қилибди, қай азамат шундай тўйга одам чақирибди?

— Қўйинг, бўлди, мени мақтовим нимаю шабада нима!

— Воҳ-воҳ-ҳа-а, мақтовингга жа зорман-да!— уста Шамси кулган бўлди, лекин чехраси ёришмади.— Майли, бўлди қиламиз, сайил меъданга ёқмади, бормай қўя қол... Хўшми?

— Хўш!.. Анови савоб нимаиди?

— Э-э, ҳа, уми, у... Мундай, яхшилаб қулоқ сол, сайил ўтсин, худойи ўтсин, икки ёрти бир бутун бўлиб уста Фаттоҳникига совчиликка борамиз. Невараси Ҳалиман Расулбойга унаштирамиз. Ҳа, нимага рангинг узилиб кетди? Қўрқма момақаймоқ ярамаснинг қулоғини пишитиб қўйганман, мингирлайдиган бўлса, онасидан туғилганига минг пушаймон егиздираман.

— Хайрият, чол, Расулгинагаям ичингиз ачиркан.

— Суюлма, маккорой, суюлма, ишқилиб бу гапингни ичида муштдай тоши йўқми?— юзига аллақандай хавотир ифодасини берди уста.— Тўғрисиини айт, хотин, ожизалигингга борма!

— Қурибгина кетинг сиз, одамни аввал силайсиз, кейин ўйиб оласиз,— ўзини хафаликка урди Муслима.—

Ҳеч сизни тушуниб бўлмади. Мени ким деб ўйлайсиз?

Ай, ай, даромади-да!

Расул ўзимизни боламиз.

Ў, жоним кампир, тилгинангга асал!— онадан қайта туғилгандек ўзини енгил сизди уста Шамси.— Ҳа-да. Расул жони-жигаримиз, уни йўлга солишга сен билан мен кафил! Ёки бошқа одам ҳам борми? Аммо, менга қара, бўхчанг пучайиб қолгандир-а, ё бекитиб қўйган латта-путтанг борми? Ҳа-а, сен пчидап пишган, билмайманми Мунира келиндан орттириб қолган нарсанг қанчалигини... Қисинмай чиқарасан-да, а?! Ҳай, бечорагина, яна бир терлайсан игна-иримдан!..

Кўнгли тубида илиқ-илиқ уйгонган ва туйқус галаёнга келган поэтик сезимдан бир хил бўлиб кетган Муслима кампир энди не жавоб қиларини билмай кулишиб ўтирар, дунё юмушларидан қўл силтаб юборгудек даражада ҳорган чоли бунингдек ғайрат, бунингдек иштиёқни қайдан олганини соддадиллик билан чигрикқа солар эди...

3

Ахийри чарчогини буткул қиёмига етказган уста Шамсиддин ҳордиқ ёзиш ва эртанги ташвишу секинчларни кўтаринида асқотадиган куч йиғиш учун қалингина жойга кирди. Ҳа-я, аввал жигари жавондаги тахламлар орасидан «Қирқ ривоят»ни ажратиб олди (эрта Самаи қассобга уни тортиқ қилади), кўнгли аллатовур тўлишиб рисолаи ўнди, шошилмай варақалади, саринтароқ жойга авайлаб қўйди, сўнг хушлар-хушламас қалингина ўринга чўзилди.

Субҳи содиқ нафасини сезган тун қорамтир пардасини йиғиштириб уягурмай бомдодга юмалаб енгил тортган уста Шамси шийпончада бафуржа нонушта қилди. Ҳузур билан кўк чой ҳўпларкан у шу палла биродари уста Иброҳим салом ва хуш каломини айтиб кириб келишини тағин тусаб қолди. Ҳайтовур, Регистонга дўсти қадрдони билан гурунг қурган ҳолда етаклашиб кириб боришини жуда-жуда истади. Нима, ирим қилаётирми? Йўг-а, иримга бало борми? Бу кўнгил иши, ахир, ёроилар, Гирих хузурига фидойи дўст билан ёнма-ён бора хайрли-да!

Уста Шамси дастурхон ҳақиқа қисқагина дуоини фотиҳа ўқиғанда замин буткул оққа беланган эди. Аллақа чон бутун шаҳар янги кунини бошлаганини ҳис этган уста энди биродарини кутиб бефойдалигига ақли етди. Алағдалик билан гудрана-гудрана кўзгалди. Каталагидан

чиқиши бунча қийин бўлди, эҳтимол, ҳозир уста Иброҳим Тиллакори рўпарасида қад ростлаганча хаёл сураётгандир, эҳтимол, шогирдлар билан бақамти ҳолда гумбаз ичкарасида тўрт йилдан зиёдароқ хизматда бўлган ёғочтемир ҳавозани бузиб олиш учун куйинаётгандир. Майдачуйда юмуш тиқилиб кетганидан ҳавозани йиғиштириш шу кунга қолди. Аммо зарари йўқ, йигитлар икки-уч соат урнашса кифоя, осонгина саранжом қилишади.

Хотиржам алфозда ҳовлидан узилган устод яна бир ғалати алағдаликка чўмганча алланечук туссиз кўланкалар билан аралаш-қуралаш бўлиб кетган ривоят манзараларини хотирлади. Недир рўъшанлик бахш этиб турган воқеалар аро ўзи шарпа каби судралади, қандайдир ҳашамга бурканган сокин кўчаларда тентираб ўзини потавон сезади. Кейин эса мангу макони ичра чексиз аламда қоврилган Гириҳ гиналарини тўққанда шўрлик Арслонбек туйган андуҳини туяди ва вужуди музлайди...

Лекин уста Шамси руҳига қўрқув солиш пайида бўладиган турфа хил омонат омилларга асло изи бермайди. Қай шубҳа ёки куфрийат не тонфа зуғум қилганда ҳам паст тушмайди. Ахир у қай манзилга қандай этиб келганини яхши билади, оқинда ҳеч бир губор илашмаган бахт кутаётганини ҳам яхши билади. Сабр билан етди бу кунга! Муҳим, позик ва шикаста гуллар заминиди Гириҳ шаклу шамойилини қайта кашф этди, ала шу ҳол шарофати билан у арш назари теккан мулки муборақ жисму жонига ёғду бўлиб қўшилди, энди у — эл ифтихори, эл имони, дунё бор экан, у собит қолади.

Эсида, тўрт йилча муқаддам Тошқанда, бир имзоси ва бир имсен оғирни енгил қилишга қодир жиккак оқсоқоя хонаи ҳосида кечган охирги баҳса Гириҳ ёқасига қанчалар чанг солишмади...

Йигинда аввал Маъруфбой шотирларига суянди. Жағини огритишни истамаган каби жимгина палалаб олди. Қариса ҳам тишмаган Пўлат Раҳим тўнини тескарп кийгани эса аҳамиятига тегди. Ортиқ тоқат қилолмади. Баджаҳл шерга айланди. Неча кундан бери меъдасига ботмаётган Гириҳдан наҳ ура кетди. Ҳайтовур, Гириҳ иззатини ерлади, гамбода оҳангларга йўғрилган бу нақшлар туркуми энди яшаш ҳуқуқидан маҳрум эканлигини аён қилди. Бурунчиларга хос маҳдудона хоҳишларини изҳор этадиган бу нарса энди бу кун дидига тўғри келмайди. Энди моҳият қиймати фақат оҳори тўқилмаган янгиликда, шундай экан, маънавиятимизга тегишли ҳар нени ўзгартириш керак — фикрлаш тарзини ҳам, моддийлик

асосини ҳам! Эҳтимол шунда руҳни чирмаган ва чирмаётган карахтлиқ ўз-ўзидан йўқолади. Руҳан ғофил кимсалар Тиллақори таназулли беақлар кўчиши эмас, ялпи эскириш билан фожиали тус олганини сезишмайди. Обида қиёфасида эзгинлик ҳукмрон, худди шу эзгинликни меҳроб билан куфий-шикаста ёзувлари бадтар бўрттиради. Оқиллона йўл шу — эскирган тимсоллардан кечини керак.

Жиккак оқсоқол хонаи хосида бўлган йиғин Маъруф Афзалович тарҳини яроқсиз топди. Гирихдан ажраш имондан ажраш билан тенглигини тўла небот қилиб беролмай азоб чеккан ва омади чопишига гумонсираб ўтирган уста Шамси тавсия этган тарҳ эса Тиллақори дардига малҳам эканлигини эътироф этди. Қачондир зўр иштиёқ билан қўлига қалам-қоғоз олган устод эпчил ва уқувли шоғирдлари билан туну кун чеккан азоблар шундай ибратли самарага олиб келди. Энди улар таъмирлойиҳа институти олимлари Пўлат Раҳим назорати остида қайта кўриб чиққан тарҳ асосида бемалол енг шимариб ишга киришиниш учун ошиқинди. Афтодаҳол Тиллақори сари орзумандлик билан йўртишган маҳал рўпарада тағини бир жумбоқ кўндаланг бўлди. Сал илгарироқ қандайдир сохта фармойишга учинган уста Иброҳим Маъруфбой тарихи нолайиғини ўз йўригига кўра аzza-баzza билан зарблай бошлаган эди. Пойтахти муаззамда кечган мунозарада очилган ҳақиқатни ул ўжар бандага тушунтириш осон кўчмади. Истиҳола билан гапни роса айлантиришди. Нуфузли йиғин берган фатводан майда-чуйдасигача хабар тонгандан кейин у сувга тушган латтадек бўшашди. Тавонига тикан киргандек типирчилаб қолди. Соқин қорачиқларини беадад мунг тўлдирди. Гўё, фақат Тиллақори заминини эмас, бутун таъмир дунёсини сабил қолдириш мажбуриятини туйди.

Хунар изида юрган, хунар шарофати билан танилиб, ризку рўз тергилаган бандан мўмин учун хусуматга ботиш, даври даврони ўтганини аллакимлар кесатиғи орқали пайқаш, тириклик важига кўра адо этаётган юмушидан юз ўтириб кетишдан ортиқ бедодлик борми?

Бу саволга жўяли жавоб қилишда ҳатто уста Шамси ҳам ожиз эди, ожизлиги шуки, нишонга бориб аниқ тегадиган бирои тайинли фикри ва далили йўқ эди. Фақат ўзини юантириш мақсадида шундай маломатга дучор қилмасликни тангридан ўтиниб сўрашга қурби етарди холос. Ҳатто ўшанда ҳам у биродарини овутишга уринди. Маъноли гаплар айтди. Кўнгилни тўқ қилиб биз билан қолаберинг, деди, нима, отамиз молини талашармидик,

бир-биримизни суяб лиқиллайверамиз-да! Орияти симиллаб бораётган уста Иброҳим эса унга гажиб ташлагудек бир алфозда ўқрайди, сўнг аста чорпоядан тушиб, бошини қуйи солганча дарвоза сари лўкиллади. Шундан кейин уста Шамси уни қарийб бир йилча кўрмади, ўз гам-ташвишига ўралашиб, у билан бир йилча дийдорлашмади. Эҳтимол, бир баҳонан сабаб бўлмаса даврул қиёматгача қора бермасди, даврул қиёматгача...

Қандайдир ғайришуурий ғулу устанни ўраб-чирмаб олган ҳисларни беихтиёр босиб кетди, бундай номувофиқликдан уста бир қадар саросималанди, ҳатто қадамни чалишгандай бўлди, лекин у ўзини дадил қўлга олди ва сўнг ҳил бериб кўтарилаётган қуёш шафаққа қўмган уфққа тикилганча бекат сари шошилди.

Оҳиста одимлаб бораркан уста ланжланди, ҳар йили саратон чилласида бемордек ҳолсизланиб қолишини ўйлаб койинди. Иложи қанча, қариди, ёши ўтгани сари иссиғу совуққа чидамсизланиб боради. Қиш қирчилламасида баданига қалтироқ кирса, ёз жазирамасида қони суюлиб, миясини ғубор қамраб, юриш-туришидан, барака-қўним арийди. Ора-сира нафаси қисади, зўр бериб ишласа юраги ёрилар даражада потирлаб уради. Ана шунда парвардигорга ёлборади: яна озгина сабр қил, обида ярасига малҳам топай, Гирини мангулик маконига қайтарай, сўнгра бир эмас, минг жоним ҳам сеники, азроилингни юборавер!

Ҳар банда тенасида фариштан ажал бир гал шакеиз шамшир ўйнатажагини ўйлаганча уста Шамси гавжум бекат чеккароғида тўхтаркан тор кўча муюлишида аллатовур ҳовлиққан олазарак башарани ногаҳон кўрди. Ёнрай, ким у, биродари уста Иброҳимми? Қаёқдан келаётир бу қадар куймаланиб? Сабрсизланиб турган уста ҳайрати тағига етиб улгурмади. Ҳалиги башара зув ичида шарпа каби ғиштин иморат ортида йўқолди. Негадир ғашланган уста тағин гумон қилди: тавба, уста Иброҳиммиди ёки бошқамиди? Сўнг у кўнглига оралаган шубҳани қувлади. Кўриниш берган ул банда эмас, ўзга — нотаниш кимса, ахир, ошнаси ҳозир юмуш билан машғул, айниқса бугун саламглаб юргани вақти қани...

Тавбасини қайта-қайта айтганича уста Шамси нари-бери безовтаҳол юрди, ҳалиги банда паналаган тарафдан иштибоҳ тўла аримаган нигоҳини аста узди, ҳаял ичида қатъиятга мойил бўлган нигоҳини Регистон майдони узра ястанган мовий бўшлиқда юзаётган билинар-билимас кўкимтир ғуборга қадади.

Таранг кайфият билан ошиқаётганини сезиб сезмасликка олаётган устод юракдан бир хил ачишиб қўйди. Йирик шаҳарлар маҳкум кўргиликдан Самарқанд ҳам фориг эмаслигини ўйлаб ҳатто қаҳр аралаш ўксинди. Қишин-ёзин ўз тирикчилиги билан овора ўйлаб корхоналарнинг бўйчан қувурлари, кўчаларга спгмай кетадиган темируловлар дудбурони пуркайдиган унсур ими-жим ҳавога ёйилиши ва шаҳар ўпкасига бемалол кириб олишини ҳар ким тасаввур қилмаса керак. Ёзда-ку шаҳарлик кўрган кун қурсин: тепадан қуёш олов сочади, пастда томлар ва кўча-йўлаклар тандирдек чатнаб ҳил беради, гугурт қутисидек бир-бирига ўхшайдиган осмонўпар иморатлар қилт этган шамолни юргизмайди. Хуллас, додингизни худога айтинг, қочгани жой тополмайсиз. Регистон жисму жонини ва сокин баҳри маъвони ўраб-чирмаб сузаётган анов губор жон азоби, умр заволи! Бул кўргилик оқибатини кўриб-билиб турасан, лекин иложинг қанча!..

Китоб, журнал ёки рўзнома мутолаа қилмаса туролмайдиган Ғайбиддин бир кун гурунг ораси сухан қилди: кўҳна мерос тарихига қизиқадиган нашр таниқли аллома билан қилган савол-жавоб якунига кўра ўнгт заводлари ҳавога чиқарадиган тутун сиркор кошчиларни аста-секин емирар экан. Бахтга қарши Самарқанднинг шундоққина биқинида шу хил рўдапо темир хартумларини кўкка шахд билан тирганча кеча-кундуз гувлаб ётибди. Зиммасидаги бурчдан ўзгасини тан олишни имтамайдиган рўдапо ҳар йили нашавад бўлиб қолган еришг хуморини босадиган юз минг тонналаб оғу-хамиртуруш етказиб беради. Эндиликда одамзод кўра-била тирикчилигига тиқиштираётган ачитқи зуғуми билан зўриққан тупроқ, ризқу рўзимиз манбан бўлган жафокаш тупроқ беун йиғлаганча неча бор бола ташлаганини ва ҳануз ташлаётганини қўя турайлик, илло, кўкка гулу солган хартумларсиз ўзини ночор ҳисоблайдиган огупаз билан нафақат сихатимиз, ҳимояга муҳтож обидалар ҳам келишолмаслигини казозазоларга қандоғ англатиш керак.

Агар уста Шамсиддин бир ҳафталик халифага ўхшаб турмуш тизгинини озгина фурсат қўлга ололсайди аллақачон қийратилган анжирзорлар, ўрикзорлар, тоқзорлар ўрида сурҳо-сур билан тикланган бул бадкирдорни ялписига ўпириб ташларди. Жойини текисларди ва аввалгисидек нигоҳларни қувнатадиган сабззорга айлантларди. Бир пуллик ҳаён-у, уч пуллик зиён келтираётган аллам-каллам ачитқи элга ҳам, ерга ҳам нораволиги

бу кунда очик-ойдин сезилди. Ахир илгари шусиз ҳам тупроқ баракали, дастурхон қутли бўлган-ку!

Улов кўринавермаганига зикланган ва бир жойда туролмай хануз нари-бери одимлаётган уста Шамси кўнглининг аллақайси бурчидан қайнаб чиққан залвар мулоҳазалардан озорланди. Алам-ангиз бир нола бўғзига тикилди, афсусланган кўйи мийиғида аччиқ кулди. Асли бунақа хом-хатала ўйлови нимага ҳам яради. Фақат ҳам чеккан билан адолат қарор топсайди аллақачон дунё дунёлигини танирди. Йўқ ердаги галваларга тумшугингни тикқанча, биродари азиз, ўзинг кимлигингни билгин, ўзинг бўёқ ва нақшдан бўлак нарсаларга фаҳми етмайди-ган банда эканлигингни дўппини ерга олиб қўйиб ўйлагин. Ҳарҳолда ўз ҳолига қўйиб бер уларни — боғ-роғларни пайхон қилиб оғухоналар қуришсин, тўқайзорларни ёқиб-бузиб пахта экишсин (том қолди, денг, том!). Аму билан Сирни бўғиб Оролдай ягона денгизни зор қақшатиб қўйишсин, пайти келиб увол-савобига жавоб беришар-да! Бул очунда яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам изсиз кетмайди. Қолаверса, эгамнинг ҳам айтгани бордир, бу қадар суюлиб, бу қадар ҳаддиларидан ошиб кетишларини томошабин бўлиб кузатабермас — ҳукми қаттолини ваҳий каби йўллар!..

Гоҳ аллакимлар гўрига гишт қалаб, гоҳ ўзидан кўйишаётган устод беихтиёр эътиборини яна Регистон тарафга қаратди. Сокин қорачиқларига недир жонсараклик бўлиб кўчди. Зўраки бепарволик билан гудраниб қўйди. Ҳаллиги рутубат аста-худудсизлик сари талпинаётгандек эди; тупроғи тиззага урадиган биёбондан ўтган узундан-узун карвон изидан кўтарилган чанг-тўзон янглиғ қуюқлашиб, шитоби тезлашиб борар эди.

Майдон чет-чақасида тинмагур болақайлар эрмакка резина гилдирак ёки нокарак латта-путта, шох-шабба ёққандир деган тахминни қилди. Сал дудмал бу чамасига ўзи ҳам ишонқирамади. Шаҳар гарбидаги оғухонага хуши оғди. Шамол ўша пуркаётган саргимтир ҳовурни бетўхтов учуриб келаётганига бир қадар амин бўлди. Ҳатто сал тинчланди. Шаҳар осмони лаҳза сайини бадтарроқ қовоқ солаётганига қайтиб эътибор бермади. Хотиржам улов пойларкан, кўксига яна Тиллақори заминига уста Иброҳим билан биргаликда қадам қўйиш истаги уйғонди. Шубҳасиз бу истагидан масрур бўлди, мийиғида кулди, Тиллақори маҳобатда Саодат уиндан қолишмаслигини ўйлаб кўнгли кўтарилди. Ҳатто қачондир Тиллақори ўша ажиб ривоятдан чиқиб худди маша шу гўшага қўйиб

олганини чамалашдан ҳам тийишломлади. Обидан шариф!
Эшигини айтмайсизми! Покдомонлик ва фаросат йўриқ-
лари билан собит шул эшик хосиятли кунда уни ва
биродари уста Иброҳимни мўмин бандаларга қомиллик
тилайдиган Гирих ҳузурига алоҳида эътибор ва меҳру
муҳаббат билан чорлаётгандек эди.

Аллақачон кўпгина ичи тор кимсалар бекатни тарк
этди. Вақтни бой бермай пой-пиёда йўлга тушганда у
ҳам аллақачон манзилига етиб оларди. Ора бор-йўғи
икки бекат-да! Бас, жўнайверади, шуниси тузук, қайта
битта-яримта таниш-билишни кўради, салом-алик қилади,
баъзи беҳабар ёр-оғайинини сайилга, қолаверса, худойига
айтади.

Ҳадемай карнай-сурнайлар садолари остида авжга
минадиган сайилга иштиқ Регистонга яқинлашгани сайин
уста Шамси ичинини нимадир билдирмайдиган тирнайверди.
Бехос ҳаприқиб ёки тўлиқиб кетганда ушбу ҳолни ҳар
қандай эзгу арафада юз бериши мумкин бўлган жодуваш
кечинмалар тазйиқига йўйди. Бир жиҳатдан гапини қарили-
гига ҳам бурди. Одамзод кексайганида қайғу билан бара-
варқувончини ҳам кўтаролмайдиган бўлиб қолади. Ишқилиб,
шундай хосиятли кунда шармисор қилмасин, яна жиндай
бардош берса кифоя! Сайил бошланган маҳалда анов
ярамас фаришта, қани, бўл, ортимдан туш, деб турса,
ҳарқалай чатоқ-да! Иншоолоҳ, ҳадемай, қуёш қиблага
оғар-оғмас меҳмонлар ва мезбонлар майдонда йиғила
бошлайди. Бутун жумҳуриятдан вакиллар ҳозир у
бўлишади. Аввалдан Гирихга меҳр боғлаган Пўлат Раҳим
эса хорижийларни етаклаб келади. Омади чоған уста
Шамси шулар ҳузурда ваъз айтади, шулар ҳузурда
жони-жигари Ғайбига бобомерос аслаҳани топширади,
охирида унга чин дилдан оқ фотиҳа беради.

Шаҳарда энг эски кўчалардан саналган Панжакент
кўчаси бўйлаб гоҳ хаёлга чўмиб, гоҳ ён-верига олазarak
боқиб, гоҳ учраган ёр-ошналар билан қуюқ-суюқ сўрашиб,
олқишу қутловлар эшитиб илгариларкан кимдир ўзини
таъқиб этиб келаётгандек туюлди. Йўғ-а, ким ҳам уни
таъқиб этарди, шунчаки ҳамма қараяпти-да! Биров ҳавас
билан, биров ғайирона! Қурраи арзда ҳар хил банда яшай-
ди. Азалу абад беш панжа бир хил эмаслигини ўйлай
бошлаганда ҳалиги гумони тағини миясига ўрнашди.
Кимдир яқин-орадан назарини найза қилганига энди
ишонди. Аста тўхтади, аста ортига ўгирилди. Кимни
кўрди денг-а? Кечадан бери иштиқ қилган уста Иброҳимни!
Шукр, тангри ҳаминша одил, ҳалиги тилагини ижобат

айлади, суйган бандасини ахийри қошига йўллади. Энди биргаликда боришади Гирих ҳузурига! Аммо у печун бу қадар ҳорғин, қадам олиши бемажол, қарашин бежо?

— Бунча шошилмасангиз? — уста Иброҳим етишиб қўл чўзди. — Ростини, шайтонини ҳам йўлда қолдираркансиз-э! Югуравериб силлам қурбэзди.

— Ердан чиқдингизми, осмондан тушдингизми? — ҳазил қилди уста Шамси чиройи очилиб. — Сизга нима бўлди? Бедараксиз. Шогирдлар изингизни тополмай сарсон эмишлар.

— Унчамасдир... Э-э, Расул лаққини чақимчилигинми? — илжайди уста Иброҳим, мошгуруч соқолини тутамлаганча. — Аравани яна қуруқ олиб қочибди-да. Майда гапларни қўйинг, ўзингиз қалайсиз, яхши қайтингизми сафардан?

— Шукр... Сиз... Бу ёғини нима қилдингиз?

— Нима қилардим? Ташвиш тортманг.

— Ҳа-а, ишқилиб... Энди вақт йўқ... Айтганча, кеча уйда палов дамлаб кутдим. — уста Шамси томоқ қириб қўйди. — Уста Фаттоҳни ёнимга олиб...

Нечундир уста Иброҳим рафторига бир соя тегиниб ўтди.

— Эҳ-ҳе, қачондан бери ўша нокас билан ош-қатиқсиз? — деди анчадан кейин қиров қўнган қалин қошларини чимириб. — Бехабар эканмиз. Аммо бормай қолганимга ҳазор бора шукр!

— Уста Фаттоҳ арпангизни хом ўрмагандир?

— Худо хақи ўшани қайтиб эсламанг. — Эсканлатиб юборасиз одамни!

— Вой бў-ўйй, намуноча?

— Билмайсизми Маъруфбой билан орамизни бузганини?

— Э-э, йўқ, уста, хато кетдингиз.

— Нега хато кетарканман? Эсини ебманми?

— Маъруфбой билан орамизни бузган умас, камина.

— У мени чаққан. Сиз нима қилсиз.

— Билмадим нима қилганимни. Лекин... эсингиздами. гап тарҳга тақалганда шохингизни қайириб қўювдим. Таъмирга тобу тоқатингиз қолмагандан кейин Маъруфбой сизни яққалади, сизни ортиқ қўлламай қўйди, шу билан ундан совий бошладингиз.

Одатда, гажирлиги сабаб, арзиган-арзинмаган нарсага баланддан қарашини хушлайдиган уста Иброҳим кўксига сира ўчмас доғ қолдирган воқеани деярли эсламасди.

Мабодо бирон баҳонаи сабаб билан ора-сира хотирга туширганда ўзидан-ўзи жаҳлга минарди, қонида беқарорлик борлигини тан олишни истамай бўғиларди. Сўнг сира тап тортмай иззатини билиб-билмай юрадиган Маъруфбой гўрига гишт қаларди. Сабабки, у ўша баттол тузган тарҳ касрига ошнаи қадрдони қаҳрига йўлиқувди, ўша банда гиж-гижлаганига учгани туфайли омадидан айрилувди. Кейин бадар кетди, бу дунёга қайтмайдиган бўлиб-кетди, ҳарнечук уста Шамси орага тушмаса, яхши-ёмонни айтиб орага охиратин тикиштирмаса қайтиши, бошқатдан таъмир аччиқ-чучугига аралашини маҳол эди.

— Нимани иддао қиляисиз? — деди у ниҳоят ғилтиллаб.

— Ҳеч нарсани... шунчаки айтдим-да.

Қадамини оғир-оғир ташлаб судралиб бораётган уста Иброҳим тақдир қўлида ўйинчоқ бўлгани, ҳар бири ўзини музаффар кўчқор санаган бандалар — Маъруф Афзалович билан уста Шамси ҳавосидан кўтарилган тўзонда хору хасдек абгорланиб, беному нишон йўқолиб кетишига сал қолганини ўйлаб афсуслар чекди.

Ошнаси табиятан кўрс бўлса ҳам, гоҳо тегманозникликни қийворинишинуста Шамси азалдан билади. Унга қарамай ичида ажиб бир истехзо билан кулди. Намунча санчиламаса бандан гофил! Ахир бор-йўқ савдо шу-да! Инсоф юзасидан айтганда ўзи ошириброқ гунайди, чиндан ҳам феълида бор экан ҳовлиқмалик! Аллақачон устини кул босган нохушликни келиб-келиб ҳозир эслатиши асло шарт эмасди. Шундай азиз кунда! Ҳамма қатори у ҳам савбдан умидвор, кўнгли яхшилиқ тусайди, бутун вужуди билан Катта сайилга талпинмоқда...

Мужмалнамо мулоҳазалардан сўнг уста Шамси ўзини буткул ноҳақ ҳисоблади ва хомушлиги кучайган ойнасини тасаллибон сўзлар билан овутишга киришди. Кўнгли холисона фикрларга лим тўла эди, лекин уларни ташига чиқаришга нечундир нўноқлик қилди. Оғзида гўлнинг бордек чала-ярим гудранаверди, жим қолган маҳалда аввалгиларидан буткул фарқ қиладиган чучмал алагдалик туйди, ҳаял ўтмай аллақандай ачқимтил ҳид димогини ачиштирди. Илкис кўрдик, Регистон тўлгоқли биқс гирдоб оғушида, кўкиш рутубат тўлғана-тўлғана қуйидан юқорига ўрлайди, беадоқ бўшлиқ пардаларига печакдай чирмашади, сўнг гоҳ сокин, гоҳ шитоб тарзда кенглик бўйлаб чарх уради...

Хотиралари қаърига чўмиб руҳи-равини сиқиққан ойнасини уста Шамси унутди. Кечадан бери штиқ қилиб

ахийри дийдорини кўргазган ошнасини унутишга мажбур бўлди. Муттасил бош кўтараётган алағдаликка ихтиёрини топширди. Шундоқ тепасида гулу ва таҳлика солиб рутубат юзарди. Рутубат ер билан самони бирлаштирган эди. Бора-бора у ўзини ҳам ўровга олаётганини аниқ-тиниқ ҳис қилди. Ҳеч нарсага эътибор бермасликка тиришиб дадил одимларкан теваракдан қулоғига ташвишли ивир-шивирлар, койинишлар, дағал баҳслар, эзгин полалар («Устан бузрук, гофилдурсиз!») бирма-бир чалингандай туюлди. Секин қараб ошнаси чехрасидаги хорғинликини алланечук таҳлика босиб кетганини илғади. Олдинда ва орқада бораётган кимсалар безовта нигоҳларини миноралар ва гумбазларга тикишган эди. Худди улар Катта сайилдин қуруқ қоладиган бир алфозда туртина-суртина ошиғич лўкиллашар эди.

Майдонини анчагина торайтириб қўйган улкан музей биноси ўнг ёни билан олға босган уста Шамси қўққисдан яхшигина акса урди, ўнгайсизланган кўйи димоғини ишқалади, тавба айтди, негадир хўрсинди, разм солиб билдики, сокин умр кечирини ила устивор обидалар рутубат домида!

— Ё раббий! — деди дилгирона шивирлаб.

Бу илтижомида ёки хўрсиниқ, ўзи ҳам ажратолмади, ҳарнечук бўғзидан какра каби аччиқ нолаи гирён бодраб, потирлаб чиқдиким, андоғ ҳоли забунлик беҳудуд хушвақтани гаштини сурмоқ иливжида турган палла тўсагдан зил-замбил аламга йўлиққан банди бенаводагина зуҳурланиши мумкин...

Майдон қиёмат-қойимга гирифторлигини, тўфон сингарини қутуриб, қирғоғидан тошаётган уммонга ўхшаб қолганини Шердор биқинига стар-етмас ажаб зўриққан бир сезимлар билан англади. Ҳамиша орасталик намоён қилган гўшадан файз ариганини ҳам туйди. Назарида иморатлар сувратида аксланган нозик адо жилони алланарса қовжиратиб қўйган эди. Гала-говурда уста Иброҳим туйқус сувга сингган қум зарраси янглиғ гум бўяганидан озорланиб койинди. Кўксини нима эзган, ҳушини нима ўтирлаган тақдирда ҳам собит қолиш, аспир-тупир илгари силжиётган оёқлар остига гуппа қуламаслик учун бутун продасини ишга сояди. Алланечук кўпчинан танини барибир жонсарақ оқим тийиқсиз бир тарзда ўз ихтиёрига олган эди, туртиб-суртишларидан оғрина-оғрина илгариларкан, еру кўк осойишталигини бузганча дод солиб ўтган калта хартумли қизил машина Тиллакори шарқий цевори тагида илгарироқ келиб улгурган шериклари

ёнида нимагадир зарда қилгандек силкиниб тўхтаганини кўрди.

Ҳарчанд тиришса ҳам бўлмади, қантариб қўйилгандек тизилган ҳалигидақа ҳавоси баланд уловларга қайта синчков назар югуртиргандан кейин таъби буткул бузилди, саросима оғушида қолди. Яктаги ёқаси елвагай уста Фаттоҳ ҳам кўплар қатори терлаб-пишнаб Тиллакори сари югургилаётган эди, ундан нимадир сўрамоқ ниятида чоғланди, томоғи қақраб кетганидан эплолмади, товуш беролмади. Ана-мана бадтар жунбишга келган саросима руҳи-равишини музлатиб, қадди-бастини занжирбанд айлади, обаки чорқунжак гишт тўшалган йўлакка парчишлаб ташлади. Лекин оломоғ уни ўз ҳолига қўймади, чирпирак қилиб юборди, худди шу лаҳза гезарган башарасига гўё жаҳаннам нафаси урилди. Қай тарафдандир Гириҳ нидоси қўйилиб келди, Гириҳ эзгин-эзгин бўзларди, бирикам дунёда ҳар нарса омонатлигини, вафога муштоқ одамзод ҳаргиз ҳажр ила сийланажагини айта-айта...

Сурила-сурила, охири, уста Шамси савти-сиёғидан тонган, жами севиңчи-сурурини бой берган, не маъно-мазада арзи ҳол қилишни билмай жимгина ўртанаётган Тиллакори рўпарасида тўхтади.

Бари тушдагидек аралаш-қуралаш ва қайғули туюлди, лекин, афсуски, бари ҳушида рўй бераётир, бари тушида зоҳир, одамзод қаддини дол, ақлу гидрокини қатогон айлагувчи бул гулу, бул тугён, бу талваса беадоғ ҳам басир эди.

Тутун, қаттол тутун залвар мунг оғушига чўмган гумбазининг нақшишкор панжарали дераза-туйнукларидан, нафисликда Саодат уйи эшигидан қолишмайдиган эшигидан, икки ёнда тизилган ҳужралар тешик-тирқишларидан эмас, оҳиста сиза-сиза, бурала-бурала ўзининг чатнаган кўксидан чиқаётгандек эди.

Қаршида кимдир илорди, соя каби қалғиланди.

Қуёшда ярқираётган латиф бўйёқларга умидвор термиларкан уста Шамси шу паллада дунёнинг чор бурчидан Самарқандга Катта сайил деб ошиқаётган бандалар дилида не-не орзиқишлар жўш ураётганини тасаввур қилолди. Ярамагур Маъруфбой ижроқўм раиси бетига оёқ қўйиш пайида куйманганини, эзмаликда от қашқасидек танилган уста Фаттоҳ қарийб бир ойдан бери бутун шаҳар меҳмон кутиш даҳмазасига ўралашиб, бошқа ташвишлардан чалғинганини буткул ошириб наҳ урганини ўйлаётганда таниш нола бодреди. Афтидан

Гиріх зувва минг йиллик масофага чекинган, бехудуд чўли-бедийеи ортидаги осойишли оламдан сазо бераётган эди. Нола тагин янраган дамда сабри тугади ва аялчли ингранш билан ичкарига йўртди. Гумбаз бўсағасидан ўтар-ўтмас кўз олди живирлади, эс-хушидан айрилиб, тепага бирров қарагани улгурмади. Чала йиғиштирилган ҳавоза тахталари лағча чўгга айланиб тўкилаётганини, тутун човутида бор-йўғини йўқотган шифтни, қуйи девор бўйлаб кечагина шуъла сочиб товланаётган нақшлар ўрнини эгаллаган қурумни кўролмади.

Сал ҳуш-фикрини ўнглаганда уста Шамсиддин ҳовлидаги қари марвартак тут тагида қўйилган омонат чорпояда титилиб ўтирар, эгик боши ари ини каби бетиним ғувиллар, қаттол тутун қақшаётган бўм-бўш кўксидан ҳануз илвираб кўтарилаётгандек эди.

Бети қурумдан қорайган Ғайби чорпояга яқинлашди.

— Нима гап, болам, қароқиб қолдим, — деб секин ичирлади уста Шамси. — Ёки мен боерикянманми?

— Фақат сиз эмас, ҳамма боерикянти, — деди Ғайби икжилиб ва аста терс ўгирилди.

— Оббо, бу қанақаси! — ўсал бўлган устод хаёлан кўп кўчаларни кезди, салдан сўнг гудранди: — Раҳматли бо-бонг ҳунар ундирган бисотнинг бирламчи кушандаси вақт дегувчийди. Мен қизиқсиниб иккиламчисини сўрасам негадир тилини тишларди.

Ғайби кўрдик, туйқус кечмиши ёдлаган падарининг авзойи бадтар бузилди, саросар бир ҳолатни кечира бошлагани бонс ҳар мўйи найза каби тикрайди, пешонасида тизилган қатор-қатор ажишлари чуқурлашди, маъюс ингоҳи сўйлардиким, фаҳми ожизимча, бирламчиси эмас, иккиламчиси даҳшат, яъни, вақт сунқасдига чидаш мумкин, одамзодниқига эса дош беролмайсан, одамзодники мангу тузалмас кулфат!..

— Дада, — деди икхоят Ғайби, — қўйинг, керакмас.

— Ҳа, керакмас, — яна гуддиради уста. — Уволни билсанг экан! Элда юргилигим қолдимми?

— Биз-чи, дада, биз нима деган одам бўлдик?

— Падарқусур уста Иброҳим уч йилча бурун бир бад ният қилувди. Оббо, қара-я, фариштадар омин деб юборган экан-да!

— Ошнангизни нияти қачон яхши бўлган?

— Гулини эмас, кулини кўргин деган эди, баттол!

Кечагидай эсида, ичи ҳасратга тўла Расул Усмон кучукчадай бетига сапчилагандан сўнг, биродари азиз, чарчапсиз, энди бориб тошингизни теринг, дея кесат-

гандан кейин уста Иброҳим мана шу чорпояга қизариб-бўзариб чўккалаган, қаварган кафтларини катта-катта очиб, совуқ жараиғлаган тилагини изҳор қилган эди...

— Ошнангиз бедарак-ку, — тўнғиллади Ғайби.

Кесатиқни уста Шамси гўё эшитмади. Ичинин эса қалампир каби ачиқ парса сидириб юборгандай бўлди. Гоҳо чарслиги тутадиган ўғли нимагадир шама қилаётганини сезиб дилини бир хил шубҳа чулғади. Ҳалигина ошнаси ёнида эди. Ёнида пилдираганча анча-мунча вайсади. Кейин эса бирдан йўқотиб қўйди. Ерга кирдим, осмонга учдим, билолмади. Ошнаси шарпа сингари қай ерда гойиб бўлиб қолганини ажабланиб ўйлаётганда беиҳоя олисдан таниш нидо («Шошилангиз, устаи бузрук, ул банда пайдо бўладур, мен эрсам тугаб борадурмен!») элас-элас эшитилди. Бу таъъани у шакеиз хазм қилолмади. Ҳатто бир қадар огринди. Нола келаётган тарафга таялпиди. Афт-ангори кўпчиган Ғайбиддин уни аста қучоқлаб олди ва эҳтиётлаб жойинга ўтқизди.

Ана-мана ҳовли гавжумлашди. Эртадан то қаро кечга-ча гивир-гивир тинмайдиган бозорга ўхшаб қолди. Дафъатаи яна шовқин-суронни ҳалиги залвар сас босиб кетди. «Устаи бузрук!...» Бой берилган имкон нелигини англатадиган бу чорлов яшин янглиг бориб уста юрагига санчилди, уста огир энтикканча жаҳд билан кўзгалди. Кўкда муаллақ гумбаз пойига лўкиллаб кетди. Лим этиб жўнаб қолганини кўлларини кўксига қовуштирганча нари-бери огир-огир одимлаётган ўғли пайқамади. Ланг очик эшикдан шошилиб кираркан, саҳи ўртасида шам каби қотган, нигоҳини бир нуқтага қадаганча, неларнидир шивирлаётган Расул Усмонни кўрди.

Кейинги кунларда ўғли билан шогирди шифт қўйи қатлами ҳисобланган меҳробда ҳафсала билан қўймаланишгани, меҳроб безакларини авайлаб тирилтиришгани, сўнг қоқ ўртада куфийини жийда гулидек майда ҳусниҳат билан зарблашганини хотирларкан уста гилтиллаб ютинди.

— Бандасидан қаноат, Расулбой, — гўлдиради сўнгра, ўзига ўзи гапирётгандек, — Ҳа, жои болам!..

— Устод, — деди у паст товушда, — бунга дош берадиган қаноат сизда бордир, менда йўқ!

— Сендаям бор, бор, — койинди уста, салдан сўнг унинг елкасига аста қўя қўйди. — Қара, Ғайбидан хабар ол, аҳволни чатоқ, ёмон чарчанги. Нима бўлганда ҳам қоматни кўтаришлар, эгам шунинг раво кўргандан кейин, на чора!

Яхшини ёмон билан тенг кўрганда жони бўзгига тикиладиган устозини пири комил деб тан олган, ул зот раво кўрган ҳар қандай аччиқ-чучук каломни беминнат кўтарадиган Расул Усмон айни дамда ўзида галати ғайирлик туйди. Ахир, мўминлар, сабрнинг ҳам чегараси бор-да! Еру кўкни титратган, жамоани, Катта сайилга неча кундан бери зўр иштиёқ билан ҳозирлик кўрган жамоани таҳликага кўмган, қолаверса, юракларга яна бир яра солган кўргиликни қаноат билан енгилни сира ақлига сиғдиролмади. Алҳол, бир шоир ишшо этибдиким, яра битгай, оғриқ мангудир!

Индамай қўйиб берса бўзлағудек бўлаётган Расул Усмон товушсиз қадам ташлаб аста-аста узоқлашиб кетгандан кейингина у сон-саноксиз найзалар санчила-санчила илма-тешик қилиб юборган яланг тўшни эслатадиган шифтга ҳадик билан қаради.

Гира-ширада билакдан йўғонроқ сал занглаган темир устулар сўппайиб турар, дафъатан нигоҳ тегирганда улар қаллақланган ёки сидирғасига яшян урган дарахт таналарига ўшар, ораликда қай бир ўпқондан узлуксиз қайнаб чиқаётгандек таассурот уйғотадиган ачқимтил тутун хуруж қилар эди.

Ҳатто тушга кириши маҳол бу манзарани жимгина кузатганча у нима сабабга кўра ўзи ҳам мана шу хилқат сингари осту уст бўлмагани, жони ситила-ситила панжаралар тирқинидан сизиб чиқмаётгани, беадад бўшлиққа сингиб кетмаётганига ажабсинди.

Кўққисдан ҳалиги сас залвар сукунатни бузди. Хушдан ажраган уста эса астагина қалқиб тушди. Кўзлари чарақлаб очилди. Аллатовур кўрқув ила тева-рагига алаңлади. Бесаранжом сасни таниган бўлса ҳам печундир ўзини овсарликка урди. Илгари дарҳол жавоб қиларди, ғайратга эниб, тўлиқиб жавоб қиларди. Ҳозир эса чурқ этмади. Луфту қарам учун ҳозир ўзида куч ҳам, журъат ҳам, имкон ҳам тополмади. Айтгулиги йўқ ҳолга тушганди устоди комил, жонида жон қолмаган эди, узлат сари чекинишни тусай бошлагани боис ул ҳамдами содиқдан, имони ёнида яна бир имон бўлган, рағбатига доим рағбат қўшган малоҳат соҳибидан чор-ночор тониб турарди.

Не қилсин эди, ўзини қарғасинми, элдан бадар кетсинми, сиртмоғи қаттолга юз бурсинми ёким бундан ҳам бешбадтар жазоларга гирифтор этсинми ўзини, ҳай-ҳотки борлигини дўзах чигиригидан ўтказган тақдирда ҳам кошки бирои нарса ўзгарса, нимадир асл ҳолига қайтса?!

Уста Шамси гўё нотаниш маконда тентирар эди. Ҳорғин нигоҳига илашган ҳар нарсани таъби хушламас эди. Нима, бу ер хароботми ёки ташландиқ гўшами, оёқ тагида яроқли-яроқсиз аслаҳа-анжомлар, кошину ганҷхок қолдиқлари, пачақ челағу тоғаралар ўралашади. Афтода меҳроб тагида эса аллақачон чиқариб ташланиши зарур бўлган эски-туски латта-путта, увода коржома, маймоқ пойафзал биқсийди.

Аввалига уста Шамси куйиндилар таратаётган талх ва ирқит ҳидларни ажрим қилиб ўтиришни ўзига эп билмади. Пича хомушланиб тургандан сўнг ҳидлар орасидан бири алоҳида ажралиб аниқётганини сизди ва кўнгли айний бошлаб сергакланди. Чучмал бўй — шашти димоқни ёрворгудек! Ҳов болалигида ёдида қолган: қози Раҳмон қироатхонасини Улуғ сўз ва Қонуни муборак билан бирга кулини кўкка совиришганда ҳам шунақа ис оламини тутган эди. Эндигина эсини таниганда кўрадиганини кўрувди, тўридан гўри яқин қолганда ҳам ўшандай балойи азимга дучор бўлгани ул бандан мумини?!

Сайил арафаси саҳида орасталиқ ўрнига бу қадар ночорлик юзага келгани сабабини ўйлаб ўйи тагига етолмаган устод баъзан фаҳму фаросат кўчасидан чиқиб кетиб қоладиган шогирдларидан хафаланди. Бетамизлар тантиқликни эвида қилишмайди. Тавба, худонинг берган кунин бир бекораки эрмак ўйлаб топиб, вақтин ҳавога совиришади. Иш бўлаверади-да, бўри эмас-ки, ўрмонга қочиб кетса! Асли айб ўзида эмасми? Баъзан оғзи бўшлиқ қилади, шулар дилини оғритмай, ёшим ҳам бир ерга етди, бақираб-чақирганим билан нимани қойилла-таман, дея андишага боради. Ҳайтовур илгарин унақа эмасди, жиловини қаттиқ ушларди. Қани битта-яримтаси сал саламгласин-чи, қилча аямасди, кавушини тўғрилаб кўярди.

Ёшин ўтиб қолганидан тонмайди, тонолмайди. Аввалги куч-қуввати энди қани, энди қуппа-қуруқ сумбати бор, холос. Шахти сусайгани ишидан барақани олди, катта-кичик олдида унча-муича бебурду бетаъсир қилиб қўйди. Ҳамқурлари ва чет-чақадагилар иддаосига ҳарнечук чидайди. Ҳали она сутин оғзидан кетмаган шогирдлари тантиқлигини кўтариш эса зил-замбил малол эди. Бошқаларни қўя турсин, эҳтимол, Ғайбиддин ҳам, Расул Усмон ҳам уни орқаворотдан ўлгудек ёмон кўришар, сўтак чол ижилавериб меъдага урди, тезроқ ўлиб-нетиб бермадики, биз қутулмадик, дея тўнғиллаб шаънини ерлашар! Йўғ-а, айрим худписанд шогирдин андоғ зардоб

тўкса тўкар, лекин ановилар ўзи тугул етти ёт бегонани ҳам паналатиб таҳқирлашни билишмайди. Ахир, уларни неча бор синовдан ўтказди, хусусан, ўғиллари ёнида яна бир тоғдай фарзанд бўлиб турган шоирфеъл Расул Усмондан кўнгли тўқ эдики, у ҳалигина ёнидан қадди дол чиқиб кетганини эслаб кўнгли бузилди.

Ажабо, нега энди бу паллада ёши ўтаётгани, белидан куввати, кўзидан нури ариётганини баҳоналаб қолди. Ахир ҳали-ҳали бир бандага ҳаббини едирмайди-ку, йўлига билиб-билмай кўндаланг тушган ҳар қанақа қирриқни керак бўлса бир зарб билан чирпирак қилворадди-ку! Жамийки тирик жонни осмону фалакни елкасида даст кўтариб турганига бемалол ишонтираётган Маъруф Афзаловичдек дами ўткир у зарб қилганда бошини беҳуда чаңгаллаб қолмагандир-а, ҳей!..

- Қони бир совиб, бир қизийётган уста Шамси ҳозир ажаб бир тушунуксиз ҳолатда, ўзини ҳар тарафга ташлаганча, қайсидир айбини оқлаш учун йўқ ердан сабаб қидиради. Дарига, баҳонаи сабаб! Ҳарҳолда бўғилаётгани бежизмас: ёнидагилардан кимдир эҳтиётсизларча босган биргина қадам барини ҳал қилгандир, кимнингдир парвойифалаклиги еру кўкни титратаётган ушбу дарди қаттол ҳодиса замини бўлгандир. Эҳтимол, сал бошқачароқдир, эҳтимол... қайсидир шуурда чақнаган учқун... ҳимоясиз Гириҳ танига кўчгандир. Қолганини айтиш қийин, шунинг учун қийинки, унингдек учқун заптидан, худо кўрсатмасин, фақат Гириҳ эмас, етти иқлим ларзага тушмоғи мумкин...

Ҳозироқ етти иқлим шундоқ кўз ўнгида пириллаб айланганча бир заррага жо бўладигандек, бир заррага жо бўлган етти иқлимни ҳозироқ милтираган мўъжаз учқун ҳап этиб ютиб юборадигандек уста Шамси қунишиб олди. Димиққани ёки ноҳуш хаёлларга берилаётгани учун эмас, Гириҳ қаҳри ва азобини яқиндан идрок этаётгани туфайли ичкарига сиғмай қолди. Лекин таъна-таҳқир билан ёки нохайрихоҳ боқадиган қаттол нигоҳларга йўлиқишдан чўчигани боис ташқарига чиқишдан тортинди. Ҳовли тобора тирбанд бўлиб бораётганидан руҳи чўкди. Остонадан сал нарироқда бир-бирига рўпара турган, бир-бирига гап маъқуллатиш учун куйиб-пишаётган уста Фаттоҳ билан уста Иброҳимни кўрганда эса беихтиёр алағдаликка чўмди.

-- Мен сизга бузоқни ипиниям ишонмасдим!

Енг шимариб олган уста Фаттоҳ нечун бундай ёзгирди, униси тўнғиллаганча нечун жаҳдланиб жуфтак

ростлади, бу синоат тагига устод етар-етмас бўлиб қимтинаётганда чоркунжак гишт тўшалган теп-текис саҳига қизгимтир юмалоқ қалноқ тарсиллаб тушди ва юмалаб кела-кела пойида тўхтади. Жиндак чўчиган уста бежирим ва ялтироқ, ичига наматга ўхшаш юмшоқ мато солинган, силлиқ кўп боғичли бул гаройиб буюмга қизиқсиниб қаради ва гап нимадалигини фаҳмлади. Сўнг қиялатиб тиралган ва сезилар-сезилмас лиқиллаётган йиғма нарвон ўрта поясида бемалол ўтирволиб нарироқ-даги яна шундай бир нарвонга тирмашмоққа чоғланаётган шеригига чулдираётган чувак кимсага синчков тикилди.

Азбаройи тозидек чайирлиги ва эпчиллигини писанда қилган каби чувак нарвонга хасдек омонат илиниб турар, сал шамол кўзгалини билан чирирак бўлиб учадигандек туюлар, бундай хавфни эса у асло хаёлига келтирмас, безовта бўлгани учунмас, шунчаки ошириб мақтанишни ният қилгандек енгилгина кўзгалиб-кўзгалиб қўяр, оч зангор тусли костюмига теккан қора-қурани чертқилашга ҳам улгурар эди.

— Ов, қария, мунча олаясан, нима, одам кўрмаганми-сан? — кутилмаганда шангиллаб қолди чувак, бир сўзни иккинчисига мингаштириб. — Қани, анвун узатвор! Тезроқ бўлсанг-чи анқаймасдан, шошиб турибман!

Фақат эгам амри вожиблигига имон ўғирган ва ҳатто Маъруф Афзаловичдай аломат одамдан ҳам бунингдек иддаоли фармойиш эшитмаган уста Шамси ичидан ҳикқа тинди, недир иззат-нафсини гўё гувва ўпирди, лекин қасдма-қасдига қимир этмади.

— Кар чоғи, — шеригига имо қилди чувак.

Қошки кар бўлса, нафақат кар, сўқир ҳам бўлса! Ана шунда Гириҳ нолаи афгонини эшитмасди, Гириҳ таназулини кўрмасди. Не экан гуноҳи, худодан савоби азим тиловди, тилаги ижобат бўлган жойда бунингдек бедодликка рўнара қилди. То ҳануз қадри нималигини билмайдиган улусини гафлат уйқусидан уйғотмоқ орзусида эди, яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам бирдек шукрона айтадиган қавмларига с а о д а т о н и нелигини англаймоқ иштиёқида эди. Бари барбод бўлдимми? Келиб-келиб шундай кунда-я! Беадад чекилган уқубатлар меваси шуми? Сира ишонгиси келмайди. Гириҳ не ҳолда? Ана, у бунингдек яқин одамзод сўқирлиги ва ношудлигидан далолат эканлигини изҳор этмоқда, одамзод савоби топташ туфайли ёвузлик билан юзланганини, уволни ардоқлаш асноси разолат ила ошно тутинганини айтиб бетиним бўзламоқда.

Ибтидо қачон бошланган бўлса?...

Тақдир раво кўрган энг масъуд кунларнинг бирида меҳрибон ўгли Ғайбиддин, ардоқли шоғирди Расул Усмои билан бақамти тарҳи мубаррони тузишига киришган ёки Маъруф Афзалович тирговичлари паноҳида ўшал тарҳ маҳдудона эканлигини исботлаш учун дунёга жар солган лаҳзаданми?

Ўй-а, ундаймасдир, бу ҳангома кеча кечганиди.

Нима, унда анча бурунданми, ҳов зимзиё кечада амакиси мулла Ражаб умр бўйи йишган хазинаи чароғини анҳорга ет қилган, анҳор тошган ва Умар чол тегирмони тақа-тақ тўхтаган чоғданми; ёким, у — ўн беш яшар ўсмир йишгича шайтони лаъни хилватхонасида беҳол инграиб ётган, қавс изгиришида, қувурчасидан муздай сув томчилаётган бочка тагида ҳушидан айрилган, қози Раҳмон қироатхонаси олдидаги майдончада тўпланган оломон улуг сўз билан Қонуни муборакни қомига тортган оташи қаттолга эрмак нестиб бешарво тинибган машъум дақиқаданми?

Ахир, мусулмонлар, оқилу доноларини қон қақшатган бул жафолар ҳам ҳали ёдингиздандир, бул жафолар юз берганда қайнатилган қумгонлар ҳали сувуб улгурмаган бўлса ажаб эмас...

Демак, ривоятдан, қудратли Ёфас ўғлон замонидан...

Нечундир энди уста бу фикрдан қониқди, алланичук омонат хотиржамлик билан фақат битиҳо эмас, ибтидоининг ҳам илдири бениҳоя чуқурлигини чамалади. Ҳар не даврон ўтар экан-да! Ер юзини зир титратган Ёфас ўғлондан номи ва девругидан бўлак нима қолибди? Эҳтимол, ҳалиги ривоят унинг шухрати шарофати билан яшаб келаётгандир, эҳтимол, унинг биргина ҳукми билан абадийлик мезони чарақлаган қуён каби барпо бўлгандир. Буниси устага қоронги, лекин шуниси аёнки, оллоҳдан келган ваҳийга кўра, Ёфас ўғлон раъйи билан Арслонбек ва Болимбек томонидан шахри муаззам пойдеворига гишт қўйилган он ушбу кунларга келиб уланадиган ибтидо тантанаси эди. Улуг ҳоқон лой ва тошга жон киргиза оладиган моҳир наққошлар лафзи-лисониға қанчалар инонди, умиди ва илшжини бир умр кўнглиға жойлаб янади, аммо қутлуг кунда — Саодат уйи арқони давлат ва эл-улус эътиборига ҳавола этилган фурсатда бул иморати олий эшиги шарақлаб ёшилганча наққонларни Гирих ҳузурига киритмагани боисидан беҳабар ўтди.

Ибтидода кечган долгали оғишни ўйлаганда уста Шамси дили кўрқув аралаш ваҳима ва ачиниш ҳисси билан тўлиқар эди. Назарида, буюк оғиш эртақдан ўша замондаёқ тириклик оламга кўчган, ул не-не давру даврон билан барабар ақлу идрокнинг не-не мўъжизавий меваларини хор қилган, хайҳотки, бул кун ҳам унинг зарбаи заволидан афтодаҳол эди.

Саодат уйи эшиги тақдир ва адо этган юмушидан мамнун ҳар иккала соҳиби ҳунар йўлини бирдек тўсганини ўйлаганда уста айниқса кўпроқ ўқинади. Ҳатто у ўзини қўйгани жой тополмай қолади. Ётганда, турганда, тирикчилик ёки таъмир билан машғул бўлганда нуқул кўнгилни совуқ шубҳа кемиради. Кўз ўнгида аёвсиз эшик кўндаланг туриб олади, ажабки, ул бениҳоя маҳобатли, бениҳоя сержилва, бениҳоя латиф эдиким, чамасича, бунингдек фазилатларни Тиллакори эшиги ҳам ўзида жам қилган эди. Одатда уста Тиллакори дарвозасидан эмин-эркин, беҳадик, хотиржам кириб-чиқарди. Не синоатки, ҳовли бурчагини кесиб ўтиб, гумбаз эшигига яқинлашган дақиқада аъзон бадани енгилгина зирқираб қўяр, нечундир остонада тиз чўккисн, илоҳа нақшларга бош ургисн, недир таваллодар қилиб, юрагини бўшатгисн келар эди.

Во Дариф, қачонлардан бери бовурини шубҳа бўлиб кемирган, гоҳо қувончга фарқ этган, гоҳо умидсизликка тушириб шогирдлари ҳузурда кулги қилган н и т и ҳ о шул машъум қиёфада намоён бўлдимми?

Уста Шамси нафрату ғазабдан кўра ўз ожизлиги, ўз ғариблигига кўпроқ ўралиб-ўралашиб қолди. Нотавонлик шудир-да! Аниқроғи, беҳол жуссаси бунда изгир, руҳи равиши қадимият сари, азалдан замин таважжуҳини қамраган ва ҳануз чирмаб бораётган ривоят қаърига учган эди, борингки, ўрталикда саросар эди. Хушини базўр ўнглагандан сўнг теграсидаги кўргилиқдан ҳам кўра кўргилиқ тагида биқиниб ётган балони ўйлаб яна бир бор довдиради. Мана, кўргилиқ шундоққина рўпарасида, у — бало эса пайада! Қани, қўлидан келсаки, ўша балони ҳам, ўша балони яширган унсурни ҳам топса, топиб олса-да, бир зарб билан бурда-бурда қилиб ташласа!

Ҳузур, у эрталаб кампири рўпарасида ёнбошлаб олганча мириқиб, тўлиқиб орзу қилган ҳузур қани? Эҳтимол, тагин энг аввалидан бошламоғи қийинмасдир, тагин жидду жаҳд кўргазса буни бир амаллар (чўкиб кетмаслик учун зўр-базўр сузаётган одам эндигина қирғоққа етганида қутурган тўлқин ногоҳ қайта бошдан денгиз ичкарисига

суриб юборишини тасаввур қилинг!), қийини эса бошқа, қийини — Гириҳ қайғусини бўлишув, Гириҳни бошқатдан имони ёнига жон қадар жойлаб дарду ҳасратини бошқатдан тинглаш! Шукр, ёруғ кунга етишдик, энди бу ёғига бошинг тошдан бўлсин, боқийлик ҳамроҳинг эрур, деган эди файзли бир айёмда тошиб келаётган севинчини яширолмаёй. Афсус, ҳовлиқиб қўйгани, субутсизлик қилгани устига олло номини, насиби муборакни унутган экан-да ўша кез!

Ҳайтовур, энди уста бир бобда ҳақ, ибтидо — йироқда, шунчалар йироқдаки, ҳад-ҳудудига ўй-фикр зўрга етади. Илгари тириклик ва зако учун суву ҳаводек зарур ҳисобланган вақту масофа тушунчаси хусусида у бу қадар аниқ-тиниқ мулоҳаза юргизмаган эди, юргизган тақдирда ҳам орада тафаккур қамровини синдирадиган чексизлик ўмров кериб ётганини ишобатга олмаган эди. Ҳатто, назарида, таңгри ва мардумга содиқ Ёфас ўғлон салоҳиятини, айни пайтда Арслонбек билан Болимбекка қодир эгам ато қилган диду фаросатни, бул наққошлар зеб берган Саодат уйи малохатини ҳамд айлагувчи ривоят шундоққина яқинида, қўл узатса етгулик жойда яшаётгандек эди. Гоҳо парвардигор номини ёдлаб ийиб кетганда, кўнгли катта савоб илинжи билан тўлиққанда, эртанги шодлик ва осойишталикни гурур ила тасаввур қилганда албатта ўзини ривоят заминида некбин кўради, нафақат ривоят заминида, кўкдан келган муқаддас ваҳийга биноан улуг соҳиби ҳунарлар илк тамал тошини қўйган шаҳри муаззам кўчаларида кўради, ойини ҳайрат бармоғини тишлашга мажбур қилган мунаққаш обидаларни завқу шавқ билан томошалайди. Азалдан мўъжизалар ошифтаси бўлган уста мўъжизавий маконда бир умр яшаб қолишга рози эди; бул маконнинг ҳар гиёҳи, ҳар гардини кўзига тўтиё қилиб суришга рози эди. Фаройиб ривоят ичига кириб боргани сари шаҳристон кўрку камолини тагин ҳам шоён этаберади. Тамом жодуланган уста недир умид, недир хоҳиш билан олға интилади. Чексиз ҳайрат ҳисси чарчоқларини ювиб юборади. Чиройи яна ҳам тетиклашади. Теварагини сарву шамшод, раъною райҳон, сунбулу жамбил ўраган сўлим майдон ўртасида қад ростлаган Саодат уйига рўпара бўлади. Бандан ожиз бехос энтикиб кетади. Шаҳристон жамолига зумрад узук янглиг ярашиб тушган иморат дийдорига тўйиб олгани ошиқади, муаззам саройда ўз салтанатини устивор айлаган назокатли Гириҳ билан арзи ҳол қилгани ошиқади. Аста-аста вужудини бир истиҳола, бир кўрқув қамрайди: сарҳад посбонлигида турган э ш и к

камолн эҳтиром билан йўл берармикин? Бу шубҳадан ўртанса ҳам уста сир бой бермай илгарилайди, не омадкин, у бўсагага яқинлашиб келиши билан эшик секин қулоч ёзади. Тенгсиз мурувватдан рағбатланган уста қушдек енгиллашган алфозда сокин саройга қадам қўяди. Осмон қадар кенг сарой заррин ёғдулар ва бўёқларга беланган! Сехрваш безакларда таърифга ситмас камолот! Жозиб макон бандиси бўлган уста таҳсинга лаб жуфтлаган маҳалда залвар бир нидо жимликни бузади. Гириҳ, нидо бераётган Гириҳ! Ҳаял ўтмай яна сарой бўйлаб босинқи сас таралади: «Саодат уйига хуш келибдурсиз, бандан оқил!» Мумдек эриган устод аста қуллуқ қилади, эшилади, аммо сўз қотгани ботинмайди. Бутун инон-ихтиёрини гоийбдан янграётган нажотбахш овозга топширади. Ул овоз устани кўп зориқтирмайди, уни бемалол мусоха бага тартади: «Қадамлариға ҳасанот, пири муршид, бул кошона бўсағасини пойқадамингиз ила ҳамиша обод қилгайсиз. Покни нопокдан асрамоқ аҳдини қилгон ул эшик эрса ҳаргиз йўлингизга мунтазирдур!»

Устан пешво беҳудуд суюнч оғушига чўмган эди, ғурурида чеку чегара йўқ эди, алҳол, бунингдек масрурлик тарҳни адоғига етказган ва Тиллақори мулкни буткул забт этиб олган кундан бошлаб қарийб уч йилча давом этди. Ана шу вақт мобайнида у ўзини муттасил улуг саодатга муносиб санади. Қачонки, чархи каж бир айланиб, ёнига уста Иброҳимни олиш, тасодиф туфайлими ёки бошқа сабабданми, аллақанақа кўчада бош суққан бу бандани тўртаворага кўшиш учун жидду жаҳд қилгандан сўнг... орага нимадир тугун бўлиб тушди.

Аввал, одатий ташвишга муккасидан кетгани боис, шубҳа-гидир туғдирадиган бирор таҳликани сезмади. Ҳартугул у эрта-кеч ўзига қайишган, ўзини иззату икромга лойиқ кўрган эшик хаёли билан банд эди. Масрурона хаёлга бениҳоя берилди. Оқибат, кейинги вақтларда, аста-секин Гириҳ хузурига олиб борадиган йўлни ажабтовур қўланкалар қоплай бошлаганини сезмай қолди. Нечундир Гириҳ ҳам аввалги лутфу карамларидан бир қадар чекилган эди; Гириҳ аввалгидек жўшиб, сидқидил меҳр билан хузурига чорламасди. Ҳатто баъзан уста зимзиё тунда ҳам яшнаб-чақнаб турадиган кошонага интиқлик билан яқинлашганда бир шовур билинмас, саройда жонсиз сукунат ҳукмронлик қилар, Гириҳ эса уйқуга чўмган каби айтарли сазо бермас эди. Кутилмаганда пайқаб қолди уста Гириҳ руҳи жоидаги сокин жазавани ва ботиний

эмраниши шундан бошланди, юраги тубига чўккан оғриқ ҳам...

Уста фақат армон билан тирик эди, назарида, бор-йўқ айби — неча ой-йилдан бери армон билан яшагани ва шунини ушатиш учун ўлиб-тирилгани эди. Мабодо уриниб-сурингани баробарида бирор қадамини бежо ташлаган бўлса аввало бандаси, қолаверса, яратган эгам айтсин! Тиллакори атрофида пириллаб айлана-айлана кўп диққат бўлганини ўлганда ҳам яширмайди: рўзгори ва ёр-ошналаридан ҳам кечиб кетаёзганини яширмайди. Армони ёнига изза қўшилди, хайҳотки, мияси қатигини ачитиб ўйлагани билан Гирих ўзидан меҳрини дариг тута бошлагани боисини шарҳлай олмади. На чора, юмушидан азза-базза совуди, ҳар эрта барвақт келиб шогирдларига вазифа тақсимлайдиган одам иложи борича уларга қорасини кўрсатмайдиган бўлди. Қачонлардир раҳматли падари уста Жамшиддин нафасидан илиган ганчсувоқ хужрага чекинганча сукут ила вақт ўткарди.

Хужра намхуш, сокин, гул чекилган бежирим панжарасидан бир тутамгина нур тўкилади. Оҳорли яктагини миҳга илиб оқ сури кўйлақда қолган уста Гирих араз-ўразини ўйлайди. Мийиғида кулганча ўзи ҳам унга тоғдай-тоғдай-гина-кудуратини пеша қилмоқни мўлжаллайди. Тақдир такбирига кўра бир қадар шаккокликка берилганидан ўнғайсизланади. Шукурким, азал-абад унинг ҳам худоси бир, расули бир, лекин гоҳо ўз дунёсига шўнғиб кетганда ҳеч бир мусулмон ақлига сиғмайдиган кўйга тушади. Ғойибдан бир нидо эшитиладиким, ҳей, саодатманд банда, қулогингга қўйиб олгин, сенинг худойинг иккидир! Бора-бора бу нидо юраги тубида, шуури қаърида муттасил такрорланадиган бўлди. Худди шундай эканлигига ўзини-ўзи ишонтира бошлади (хайрият, бирор мўминга бу ҳақда ёрилгани йўқ, ёрилса, телбага чиқаришлари тайин!). Ахийри тугал ишонди. Уша лаҳзадан бошқача одамга айланди. Шаккоклик сари юз бурганини кўриб-билиб турса ҳам йўригидан тойрилмади: ул меҳр боғлаган жуфт худойининг бири аршда, бир эса ерда эди. Аввал баланддагисига юкунса, сўнг ёнидагисига сиғинарди. Излагани фақат ҳаловат эмасди. Не қилса ҳам ўшалар дийдорига етишмакни тиларди. Ажаб масъуд онларда руҳи нур-зиё бўлиб танини тарк этарди — кўк сари парвоз айларди. Ўна бир масъуд дақиқада руҳи аршдан қўйига энарди ва тани билан бошқатдан қовушарди. Бу ҳолдан уста қайта яралиш, оламга қайта келиш лаззатини туярди. Бунингдек шитоб тарзда мурод ҳосил бўлиши, алҳол, тангри инояти

билан кўнгил тозариши жаннатий бўлиш билан тенг эди. Ҳаргиз талашиб-талпиниб яшагани боис неча дафъа Ёфас ўғлон замонига бориб келди, англадики, ул қадим салтанатни пинҳона ҳибсиятга солган занжири қаттол бул кунга ҳам човут ташлабди. Ушбу зуғумни биров биледи, биров билмайди, таассуфки, дил кўзи чароғон банда кўпинча ул нарса қомига тушиб йўқолади, дил кўзи юмуқ кимса эса ҳар қанақа даҳшатга чап бериб кетади. Ҳайтовур, у шундай қилмади, тақдирга шукрона айтганча, ўзини ўтга-чўққа ураверди, тўғри, қийналган ва бошига маломат ёғилган кезлари барига қўл силтамоқчи ҳам бўлган, дунёдан бадар кетишга чоғланган, лекин ўшанда орага гоҳ аршдаги, гоҳ ердаги худоёи тушган, кўнгилдан бад ниятларни буткул чиқариб ташлашга даъват қилган...

Не ажаб, гардун буқаламун кабидир, лекин гардун рови равишига қараб бандаси ҳам ўзгараркан, илло, бандаси намоёнш этадиган энг бемаъни ожизлик ҳам шу бўлса керак. Мана шу жумбоқни эсласа нечундир у талвасага тушади; гоҳо кўз ўнгида Маъруф Афзалович билан уста Иброҳим гавдаланади. Устахона мутасаддилигини осонгина эгаллаган Маъруф Афзалович билан-ку кейин танишди, аммо уста Иброҳим билан шаҳри муаззамнинг бир кўчасида қувалашиб, бир маҳалласида бир товоқдан ош еб, йилк талашиб ўсмаганмиди. Бу банда худди жоним-а, баданидаги ҳар битта мўйи тугул, ичидаги ҳар битта қилтомиригача биламан, деб ўйларди. Аттангки, янглишган экан, бандаси ичи-ташини ўзи таъриф қилиб, улоқ-сулоғини ўзи баҳоласин экан. Биродари имонидан кечиб кетганда у таажжуб билан кифояланмади. Қўрқув ва ҳаяжонга тушганча ўзининг кимлигини ҳам ўйлаб қолди. Ҳайтовур у буқаламун янглиғ яшагандан кўра ўлимни афзал кўрарди. Қуфрийтдан ўзини тийишга (во дариг, худойим иккидир, дея истиғфор келтиргани-чи!) тиришарди. Эс танигандан бошлаб уч нарсага — қаҳр сочишга, дўст тутинишу дўстдан кечишга, қабрга киришга шошилмади. Мабодо ғуррасини ҳусн санайдиган валломатлардан биров-иккови аврамоқчи бўлганда лаққа учинавермади. Огиру енгилга баробар чидади. Одамзод тақдири ва тафаккурини аянчли ғуборлардан фориг этадиган маслакларни уста мўътабар неъматлар қаторига қўшарди. Бу бобда надари тутумига кўпроқ ён берган эди. Айни кучга тўлганда кўққисдан омонатини топширган валинеъматни тирикликни обод қилиб юрганда ҳур йўриқларни танижонига жойлаш учун қону зардоб ютган эди. Балки шу

туфайли ғазабни жиловлашни ҳам, ғазабни қилич қилиб сермашни ҳам эпларди. Ҳартугул ул мухтарам зот ақлу идрок билан умргузаронлик қилган бирон-бир бандани камситгани ёки кўксига доғи-алам солганини эслолмайти. Чиндан ҳам ул зоти шариф ўз маслакларини одамзодни худписандликка гирифтор этадиган ақидалардан баландда тута оларди. У зот эъзозлаган маъни шубҳасиз камсуқум одамлар феълини ажиб рағбат билан поклар эди, олисда қолган ибтидонни эслатарди, қудратли Ёфас ўғлон ва улуғ наққошлар маслағи билан туташлиги бор эди. Худди мана шу бегараз уйғунлик отаси дилида Гириҳ меҳру муҳаббати учун алоҳида жой очилишига имкон яратган эди. Бора-бора отаси хислати тез улғая бошлаган Шамсиддинга ҳам юқди, у ҳам шу нарсаларсиз ўзини бор буд-шудидан ажралган девонага менгзайдиган бўлди.

Аёнким, шуҳрат ва иззат умри омонат, буни подон ҳам, оқил ҳам беш панжадек билади, билишса-да, бирибир ўзларини савил қолгур шул майллар ихтиёрига топшириб қўяверишади. Бударди бедаводан, жонни аросатга соладиган бул офатдан фориг кунлар келармикин, аё ёронлар?! Бул жумбоқ рўпарасида уста сукутга толади, афтидан, шу асно у бу иллат ўзига ҳам азалдан илашганини пинҳона эътироф этади. Лекин, худо ҳақи, ундаги хоҳиш буткул бошқача эди, у шуҳрат ва иззатга ҳавас қилган бўлса, бир мақсадда — Гириҳни тирилтириш йўлида ҳавасмандлиғ қилган эди. Гириҳ тарҳини тузишга киришганда Маъруф Афзалович билан уста Иброҳим шўрликни масхаралаб қанчалар кулги қилди. Чидадими, чидади! Охирида эса улар таъби-талабидан жони келиб нақ бўғзига қадаладиган бўлди. Ҳатто улар эмин-эркин нафас олиб яйрайдиган жойда у ҳаво етишмаётгандек бўғилар, улар тутумидан пинҳона огринар, уларга инсофу диёнат тилаб фалакка ёлворарди. Кунлардан бир кун босинқи товушда айтдики, аҳли мўмин, мени бўғизласангиз ҳам Гириҳга тегинманг, бул хилқат олло йўллаган ваҳийга кўра бино бўлган, олло тафаккуридан заминга кўчган, аршки омон экан, ул яшайди, камина ҳам ундан ажралмайман!...

Уста Шамси шундай катта келди. Имонига суянгани учун шу даражага етди. Сира тап тортмай айтган каломни қургур Маъруфбойни тиканакка ўтиргизди. Айни пайтда у устанинг оғриқ жойини илғаб олди. Тирговичларига маслаҳат солдиким, ғоратгар дев азиз жонини ғордаги темир сандиққа яшириб қўйган каби, касби-кори баттоллик бўлган бу беандиша қария, не йўриғи, не имкони бор, барисини Гириҳ заминига бекитган. Агар Гириҳни

зеру забар қилсак ул банда ўз-ўзидан қаро ерга тариқ каби сочиладир. Зимдан иш юргизган Маъруфбой нақадар ҳақ эди. Чиндан уста Гириҳсиз ожизу нотавон, Гириҳсиз узоққа боролмасди. Ахир Гириҳ — ердаги худоси! Ҳеч қачон ундан ажралмайди. Гириҳ ҳам уни ёлғизлатиб қўймайди. Бир кун у мана бундай лутф қилгани ёдида: «Анов кимсалардин асло чўчимаиғ, устаи бузрук, эмди ҳаргиз имонингиз ёнидамен, иншооллоҳ, белингизга қувват бўлгаймен!»

Кейинча Гириҳ йўригидан сал чалғиди. Нечун?

Бу жумбоқ ечимини тополмай уста хануз доғ-да...

Тиллакори худудда, хоҳиш-иродасидан тонган уста Иброҳим тарк этиб кетган гўшада чир айланганча, тақдирдан нолиб, ўзидан койишиб, бир малҳам изларди дардига. Аттанги, шунчаки истак ҳеч нарсани ҳал қилолмайди, лекин, барибир, у интиқ, нимагадир интиқ! Зориқиб кутиш ниҳоясиз бўлгани каби зарблов ҳам адоқсиз: бир маромда узлуксиз оқиб келадиган нафису дағал қошинлар ва гишталар бир вақтинг ўзида ҳам бисёр қувонч, ҳам бисёр гаму ташвиш етаклаб келади. Энди ёстигинг, кўрпа-тўшагинг, ризқу насибанг шулардан бўлади. Кин ва қабоҳат эмас, бўёқлар ва шакллар билан ёнма-ён яшаётганингга шукр айтасан. Дунёда фароғат, тўқинлик, айш каби гаройиботлар борлигини унутиб қўясан, қайси бир кун насиб этадиган шуҳрат ва иззатни ўйлаб, шифтда ярала бошлаган уйғунликка, уйғунлик тубига аста-секин чўкасан! Азалий теран сукунатга чулғайган қайсидир сарҳадда нолакор Гириҳ нажот истаб, бутунлай тирилишдан умидвор бўлиб, мўлтираб тургандан кейин гарқ бўлишдек азобга ҳам чидайсан-да, одил банда! Рост, чидамоққа мажбурсан, ҳар не уқубатни юрагингга сиздирасан, мабодо елкангга чўнг қоя ағдарилганда ҳам уни визиллаб учиб ўтган пашшача билмайсан, билгинг ҳам келмайди. Энди сен учун оғубол, кишан руҳга қанот ато айлагувчи жозиб силсила, шамшир — жон ҳифзу ҳимоячиси, хуллас, дунёдаги жами шу хил нарсалар сенга азият билан баравар шодлик ҳам бағишлайди, булар сен учун савоб ва адолат сари элтгувчи халоскор лашкардек хизмат қилади. Фақат зару бўёқ ўжарлиги тутганда, чизиқлар тихирлик қилиб амрингга бўйсунини истамай қолганда, тагин устига Афросиёб хумдонлари жонсиз-қутсиз қошинларни саф-саф жўнатиб турганда сенга тўзим берсин, энди эгам суямаса кўп нарса бекор, эгам папоҳига олмаса эришадиганинг таназзули нобакорлик!

Дүппини бир айлантириб күйгунча ўтиб кетадиган омонат дунёда ўз хоҳиши эгам хоҳишига айланиб қолишини истовчилар етарлича топилади. Бунингдек куфрдан уста минбад ҳазар қилди, аксинча, таңгри иродасини ўзи учун вожиб билди. Фақат, во даригки, шаҳристон ҳашами бўлган муаззам обидани, кўк билан сўйлашган нилий гумбаз қўйнидан охир-оқибат паноҳ топган Гириҳни аждаҳо бўлиб комига тортаётган ваҳшат ғулуси ҳам таңгри иродасими?! Ҳамиша Гириҳни қўллаган, жамийки осори атиқаларга назари теккан, ҳар не қабоҳатни жиловлашга қодир эгам наҳот унга шу хил мусибатни раво кўрди?!

Савобдан, тирикликда тирак ва охиратда чароғ бўладиган улуг савобдан умидвор уста Шамсиддин юрагида неки кўмилган эрса, ҳасрату надоматми, севинчу шукронами, андуҳу аламми, таънаю дашномми, бариси шу лаҳза бирдан гувлаб, шиддатланиб қўзғалган эдики, баланд чўққилардан оғир-оғир тошлар шовқин-сурон солиб кўчгани янглиғ...

4

Тевада нимадир қисирлади, ёлқин кучайди, ҳаял ичда ёлқинни тутун ютди. Шифт девори буткул кўринмай қолди. Ҳавоза ана-мана гупиллаб қулайдигандек эди. Ваҳимага тушган чувак кўзларини уқалай-уқалай нарвон поясидан жон ҳалпи сакради. Анча жойга гандираклаб борди. Тақир иягини қийшайтирганча кўтарасига сўкинди.

Хаёли бўлинган уста ҳам уни бошлабгина сийлаши мумкин эди. Шайтонга ҳай берди. Ярамасни тенгсентмагани учун эмас, ҳануз ўзини Саодат уйда тургандек ҳис этаётгани туфайли тийилди. Теран жимликни бузиб гўё ҳануз Гириҳ арз қиларди, арзки, ўртайдиган, ондин-ку кул қолгай, мандин не... эвоҳ!

Муаззам Саодат уйини уста аллақачон тарк этган ва бандаси шуурига илинж ато этадиган мозийдан қайтиш қилган эди. Андуҳли қайтиш! Армон ва аламга тўла! Саросар тураркан нигоҳи ҳам вазмин тортиб сўлғинлашди. Заррин нурлар сўнди. Вужудини, йўқ, бутун заминни ола-була кўланкалар чирмади. Қулоғи тағида Гириҳ шивирлаши эмас, беёқим сўкиниш, кўкимтир тусли костюм кийган анов банда минғир-минғири!

Саодат уйи олисда қолиб кетганини ўйлай-ўйлай уста Шамси ивирсиқ саҳнда нари-бери одимлади. Кўнглида гидир! Бунақасини умри бино бўлиб туймаган! Мади кутилмаганда терс ўтирилгани учун гинани эгамдан қил-

синми ёки бандасидан? Айбни эгамга ағдарай деса ботинмайди, апов-манов ёқасига ёпишмоқни ихтиёр қилса — куфр, негаки, ўзи ҳукм қилмаса ариқ тўлиб сув оқмайди.

Ҳарнечук шу ўринда уста жиндай ёрти фикр қилди. Қомил мусулмон ҳеч қачон олло иродасини арзон баҳоламайди. Бандаси ожизлигини таңгрига ағдараверса бу дунё камини қачон тўлади. Қудратли Ефас ўғлон замониди арш инояти гард тегирилмай қабул қилинар эди. Бу кунга келиб арш ваҳий тарзида мунтазам йўллаётган уволу савоб йўриқлари, имону эътиқод сулуқлари қаёққа шошилишаётганини ўзлари ҳам билмайдиган нотавон кимсалар оёқлари тагида топталмаётирми? Ҳар неки яхшиёмонга аввало бандаси ҳар жиҳатдан ёндош-да! Шундай экан, устани бедаво, парвардигор исми-шарифини ҳеч қачон гайрлик билан тилга ола кўрма, парвардигор ҳеч қачон тирик жонга ёмонлик тиламаган, аксинча, барчани яхшилик билан баббаравар сийлаган. Не-не олий тилаклар билан бисотида энг мўътабар неъмат ҳисобланган қуръони мажидни ерга йўллагани-чи! Қани, айт, хом сут эмган банди, бу сийловга жавобан инсон не хоҳиш ихтиёр этди? Мағзи ва маънисини Улуғ сўз билан пойдор ўшал рисолаи муаззамини ўтда куйдирмоқ, сувга чўқтирмоқ учун бир-бирини гижгижлади; олло муруввати билан Улуғ сўзга кўмакка келган Қонуни муборакни ғорат айламак учун жаҳолат лашкарини тузди; жону тан дардига малҳам Шашмақом товушини бўғмоқ қасдида туну кун қашқирлар жазава сини ва базми жамшидига эрк берди. Энди камдан-кам киши ишонадиган бул ҳодисотларни сен ўз бошингдан кечирдинг. Бул дунёда ҳар нарса юз бериши мумкинлигига ақлинг етади, шундай бўлса-да, Гириҳ пешонасинга битилган манов кўргилик рўпарасида лолу гирёнсан. Қўй, биродар, ажабланма, алар ҳали тийилмаган!..

Бу ўйдан уста лоҳасланди. Алар кимлар? Аллақаери-дадир санчиқ турди, не қиларини билмай тимискиланаркан, таниш нидо... («Устани бузрук!..») таралди. Нидо алланечук бўғиқ ҳам ҳазин эди. Баҳайбат муз қоялар ўзаро тўқнашганда шундай овоз чиқади. Ҳозир баридан уста воқиф, шу сабабли ажабланмади; ўзига ҳам, Гириҳга ҳам таскин беришдан тийилди. Файзи қочган деворга аста суянди, суянаркан, миясини уволга айланган катта савоб алами бир хил сирқиратди. Сўнг падарини ёдлади. Дариго, бу кунда падари нотинч, падари гўрини бузди. Даҳшатли бу фикр дилидан кечган захоти қиблагоҳи, кўлида садаф бандли асо, эгнида зар жиякли кимхоб камзул, бошида узун печли симоби салла, энли оппоқ

соқолини селкиллатганча гумбаз эшигидан кириб келаёт-
гандек бўлаверди, келиб гофиллик қилгани учун ўзини
хам, бевурдликдан нарига ўтолмаган шогирдларини ҳам
таънага кўмадигандек туюлаверди.

Раҳматли падари сўзда ва ишда бир хил собит эди
Ҳеч қачон у бировни камситмасди, ўзини ерга уришларини
истамасди. Уқувли-уқувсиз, уринчоқ-ялқов шогирдларини
ўмид билан паноҳига тортар эди, уларга тез-тез таъкид
қилардики, бул кошоналар билан фахрлан, булардан
фахрланишни билмасанг элинг ганимисан. Ана шу гапидан
унинг ўзи бошқача маъно топиб роҳатланарди. Муҳтарам
зот Тиллакори пештоқида таъмирни тугаллагандан сўнг
Тиллакори гумбази ичкарисига ўтмоқчи эди. Бемаҳал
келган ажал панд берди.

Уста Шамсиддин ғамбода кунлари ичида чўнг оғриги
билан алоҳида ажралиб турадиган ўша бехосият кунни
эсласа ҳали-ҳали совуқсирайди. Қадди бир қарич чўкади.
Адашмаса қаттол ажал пешинга яқин ошига оғу солувди.
Обида заминида борди-келди одатдаги маромида эди. Ҳо-
риган ва очиққан ёрдамчи усталар билан шогирдлар
тушлик қилиш учун эндигина бирин-сирин ҳавозадан
энишаётган эди. Падари сал аввалроқ пастлаган, негадир
ранги бўз тусига кирган, ганчсувоқ ҳужра ўртасида ҳол-бе-
ҳол турар, қиров бойлаган энли соқоли билинар-билимас
гитрар, тийрак кўзларида акслаган саросима қадди-қийё-
фасидаги вазминликка монанд эмасди. Ногоҳ пирн мур-
шид арраланган терак каби чайқалиб кетди. Қаттиқ
қўрққан Шамсиддин бора сола қўлтиғига кирди, авайлаб
кўрпачага ётқизди. Бахти қаро ота узунасига чўзилганча
ярим соатга яқин қимирламади, бирон ишора ҳам, сазо
ҳам бермади. Аллақачон Шамси умидини узган эди,
дувиллатиб кўзёш тўкаберди.

— Нега йиғлаяпсан, йиғлама,— кутилмаганда тилга
кирди уста Жамшиддин, кейин яна анчагача безабон
ётди.— Ўғлим, яхшилаб эшитиб олгин, бу дунёда ҳунар
кўп, лекин бизникига етадигани кам, шундай экан, бирлам-
чи, ҳеч маҳал Болимбек йўлини тутмагин, иккиламчи,
бор-йўгинг шу ҳунар эканлигини унутма, учламчи...
учламчи...

Туйқус қуруқшаган лаблар енгил титраниб қотди-қол-
ди.

Афтидан, валинеъмат ажали қаттол остонада анчадан
бери пойлаб ётганини илгаритдан сезган, олис сафарга
ҳозирлик кўрган эди. Эҳтиёткор банда сифатида пишитиб
юрган пандини айтиб қолиш учун жон-жаҳди билан

уринди. Лекин ниятини ушатолмади. Эрта букчайган, эрта куч-қувватдан қолган ота инонган боғи, суянган тоғи билан олис сафар олди бафуржа рози-ризалик тилашолмади. Дилида бор гапини охиригача тилига кўчиролмади. Ҳаял ичида оқу қораси чаплашиб кетган кўзларида, ҳов полапонгинам, шомга ҳам етдим, энди дийдор қиёматдадир, бошгинанг тошдан бўлсин, илойим, деган маъно зухурланди ва юзи ранги билан баравар бу маъно ҳам аста-секин кучсизланиб борди.

Тақдир шунини раво кўрди. Ҳар бобда беназир падари мангулик маконига бемаврид жўнади. Видо чоғи чехрасида на ўқинч, на афеус, на ранж аломати бор эди; пинакка кетган қаби борлиги осойишта эди. Асли падари сувратан ўшандай ҳолатда эди. Сийратини азалий армони чирмовуқ қаби ўраганди. Титраб-қақшаётган Шамсиддин буни бутун вужуди билан ҳис этди. Устоди комил тақдирига ачинди.

Адашмаса ўн кунча бурун уста Йўлшиддин ҳавоза тагида хаёл сурганча «Икки наққош»ни эслаган, Саодат уйига киролмай мулзам бўлган наққошлар қисматини ўзинча тавсиф қилган, бандаларини бунингдек аъмолга дучор қилмаслигини тангридан тилаган эди.

— Нима дейсан, ўғлим,— деган эди кейин жилмайиб,— фалак гардиши билан рўнара келсам ўша эшик каминани Гириҳ хузурига ўтказиб юборармикин?

Ҳали Шамси анчагина гўр эди, ҳали пешонаси девор кўрмаган, яхши-ёмонга тузукли аралашмаган эди. Эҳтимол шу боис, эҳтимол тамом гапниб қолгани боис падари саволини магзи-мағзигача тушунмовди. Нафас ютиб тураберувди. Мана энди, орадан печа йиллар ўтиб, барини англади: падари Гириҳ билан дийдорлашувини орзу қилган экан!

Аё, ёронлар, мабодо мўъжиза рўй берса, падари тирилиб келса, ўша сўроқни ўртага қўйса, жавоб бер, қарогим, роса интигу интизор бўлиб кетдим-ку, деса, у жавобга тайёрми?!

Ўғил бола гап шуки, анигини билмайди, беҳуда кўпириб кўйиншдан чўчийди. Ҳовлиққан эса ўлимнинг қоровули! Худди ана шундай бебурдликка тоқат қилолмайди.

Асли шу кунгача не юмуш адо этган бўлса ҳаммасини раҳматли падари номидан адоғига еткәзди. Беадад машаққатлар эвазига етиладиган савоби азимни ул зот арвоҳига бағишламоқни кўнглига тугувди. Бул ниятига етинувди ҳам! Сокин шифт сарҳадларида Гириҳ яйраб, очилиб-сочилиб жило бера бошлаганини айтмайсизми! Энди уста

қиблагоҳи қабрига раҳмат нури ёгила бошлаганига имон ўгирган эди. Бул саодат Гириҳ шарофати билан рўёбга чиққанлигига ишонарди. Бугун, жумаи муборақда бўладиган Катта сайилда шу хуеусда ҳам икки оғиз сўзламоқчи эди. Шунчаки Гириҳни мақтамоқчи эмас, уни элга танитмоқчи эди. Мўйсафид Гириҳ ёшариши билан з а м и н ҳам ёшарди. Энди одамлар кўнгли, марҳумлар қабри тоабад чарогон бўлғай!..

Эрталаб ўзининг кўнгли нақадар чарогон эди.

Дариго, ширин хаёлларга чўмганча, қирчиллама йиғитдек куч-ғайратга эниб Регистонга келсаки, еру кўк жингир-тоб одамларни таҳлика босган, хуллас бир жазави бипо бўлганки, на кўргулик, на айтгулик! Ушалган орзу қайтадан армонга, жонни қийратиб юборадиган армонга айланаб турса, шул инсофу диёнатданми, эй одил эгам?! Нечун жисман, хукмингни тезроқ баён айлагил, токи ул почор банди — уста Шамси жиндай бўлса ҳам таскин топсин!..

Гумбаз ичи димикди. Хануз тутун хуруж қилади. Неки ҳаёт нишонаси бўлса бунда, барини, ҳатто ҳавони ҳам ситиб чиқарган; хусусан у обида кўркини чалиб ташлаган, нозик гулларни чирқиратган, фақат маҳобатли деворга кучи етмай ноилож қолган, шунга гўё қаҳр билан тўлғанади.

Аё, ёронлар, қиёмат қойим дегани шу эмасмикин? Шу, худди шу, лекин у нега қимирламайди, нега сукут сақлайди? Анов бандалар каби томошабинлик ихтиёр этибди. Бошқа на илож, тугаган-да, шарти кетиб парти қолган-да! Хўш, у-ку адойи тамом бўлибди, суянчлари Ғайбиддин билан Расул Усмон қани? Чарх нотантилигига қўл силтаб Тиллакори заминидан жўнаворишдими? Бир маҳаллар бу гўшадан уста Иброҳим юз буриб кетгандай! Йўғ-а, уста Иброҳимнинг дарди бўлак эди-ку! Номус эди уни буккан!

Тевада тагин нимадир қисирларкин уста беҳудуд дунёда ёппа-ёлғиз сўппайиб қолгандек хўрсинди. Меҳроб сари одимлади ва илкис чувакни кўрди. Чувак нарвон поясига қўнволиб ҳадеб бақираверганидан хириллаб қолган эди. Лекин ҳар қанча куюнгани билан ерда чуваланиб ётган йўғон резина ичакни ишга солишни шерикларидан ҳеч бори истамасди. Ғадир-будир ичак аста-секин биланглар, гоҳ пучайиб, гоҳ таранг шишинар, ингичка темир учидан отилаётган сув тизиллаганча мрамар пойдеворни ювар эди.

Бир пайт уста қараса чувак хануз ўрнида, энди фақат кекирдагига зўр беришдан тийилган, фаввора бўлиб

отилаётган сувни жимгина томоша қилганча, қўлларини кўксига қовуштириб ўтирибди. Ғалати бўлиб кетган уста унга нигоҳини тикан қилиб санчди: «Ов, баччағар, дардисарингни йўқотмайсанми, расво қилди-ку ҳаммаёқни!» Бесабр уста овозини расо кўтарди. Овози чувак қулогини қоматга келтирганига амин бўлди. Ярамагур банда эса аксига олиб пинак бузмади. Хотиржамлик билан шеригига юзланди ва яна гапга тушиб кетди.

— Ов, ука, қарай қолинг мановига, — сал ҳовридан тушиб мурожаат қилди уста Шамси, бақирини бефойдалигини англаб. — Инсоф борми?

Хумордан чиқиб олмагунча чувак жойидан жилишни хоҳламади. Ахийри у биров бўйнига иш солгандек базўр пастлади. Ерда биланглаётган ичакни даст кўтариб ташқарига чиқариб ташламоқчи бўлди. Шу маҳал қаёқдандир пайдо бўлиб қолган чапдаст йигитлар қийқиришиб йўлини тўсди. Ғилайбашара бирови ҳатто қўлидан ичакни тортиб олди. Қиқир-қиқир кулиб шерикларига тўғрилади. Чурқ этмай турган чувакни ҳам қуруқ қўймади. Бўлди шовқин, бўлди тўполон! Жавраганлар ҳазилкаш ғилайни кўтара қилиб сўқишди, лекин бу билан қаноатланмай, қўл-оёғидан шиппа олиб, қалпоқли бошини деворга гурса-гурса уришди.

— Бу нима қилиқ? — дея олди уста зўрға.

— Уришмайсиз-да, энди, боважон, — кўзлари ичига ботган ўрта бўйли йигит елкаси билан устани туртди, — бир чигилимизни ёзсак ёзишпиз.

— Кофир эмассанлар чоғи, — тағин ҳиринглай бошлаган йигитга энсаси қотиб нигоҳ ташлади уста. — Туз, тузлуқ дегандай... биларсизлар.

— Ҳой, чол, алжирайверма, — уста сари битта-битта босиб келди чувак. — Қимлигимизни сендан сўрашмас. Бориб тезагингни терсанг-чи! Боятдан бери қозикдай қаққайиб нима қилипсан? Афсун ўқияпсанми, нима бало?

Иморат шифтиний тешгудек қаққаха янгради.

— Осмонни кўтариб турганинг йўқми? Сенлама-е одамни! — мураса оҳангида сўзлади уста. — Буларни каттаси бўлсанг, унақа суюлма, танагда ўйлаб кўргин...

— Ақл ўргатма, нима қилиш кераклигини ўзимиз яхши биламиз.

— Хўп, болам, ишқилиб худо инсофларингни берсин, — уста Шамсиддин елкасига қўнганча, бу суллоҳни нега аямоқдасан, бурчакда ётган анов ўрама сим сўйил билан уриб қаншарини мажақламайсанми, дея ўзини гиж-гижлай бошлаган шайтон раёини базўр синдирди. — Мен

ўзимдан ўтгани ўзим билиб ўтирибман. Сизлар эса... базми жамшидга тўплангандай...

— Нима қилайлик, отахон? — чувак ҳам бехосдан муромага келгандай бўлди. — Айтнинг, нима қилайлик, дунё бирам зерикарликки, бутунлай бадга урди.

— Астағфурилло айт, болам, гуноҳга ботдинг.

— Гуноҳдан гапирманг, — афтини буриштирганча ҳуштак чалиб қўйди чувак, сал ўтиб тўнғиллади. — Э, ўргилдим, ўзи нимага овора қилишди бизни, нимага? Бетамизлар бу ёгини сўрашмайди, мошинга ўтқазиб жўнатишни билишади. Қани, топиб беришсин, нима ёнапти?

— Ҳа, болам, бекорга овора бўлганинг қолипти, — эти живирлаган кўйи уста таассуф билдирди. — Бекорга... Аттангки, сен уни кўрмайсан, кўролмайсан, товушини ҳам эшитмайсан. Бунини иложи йўқ!

— Тагин алжий бошлади, — деди шерикларига қарата чувак. — Намунча тумшугини тикмаса! Ўзи бизга битта шу дардисар чол етмай турувди. Эҳей, Саша, кетмаймизми, шу ёғи кифоя қилар, а?

— Булардан асрагайсан, парвардигор!

— Худо ҳақи ўзимиз аҳмоқмиз, — тимскипланаётган устага парво қилмай тўнғиллашда давом этди чувак. — Сал ваҳима қилишса суриштирмай-нетмай учиб келамиз. Шуям тирикчилик бўлдими? Мана, қаранглар, яна чув тушиб ўтирибмиз. Ахир ёнганга яраша завут ёнса, искалод ёнса, жилла қуриганда музқаймоқ дўкони ёнса! Ана ундан кейин сен келиб мириқиб сувингни сепсанг! Бу нима, азаматлар, бориб турган масхаравозлик! Улов ғилдирагини едирганингга арзимади.

Кўнгли яна ҳам чўккан уста тушмагур чувакнинг аллақаридир ўзига таниш эканлигини фаҳмлаб қолди. Илгари уни учратгандай бўлаверди, у билан қайдадир суҳбат қургандай бўлаверди. Ақлу ҳушини бир жойга қўйиб ҳарчанд тиришмасин эслолмади.

Қадам шовури эшитилди. Нигоҳи чақнаб Ғайби кирди.

— Нима қиласиз булар билан тортишиб, бефойда-ку, — деди у отасига яқин бориб, сўнг ҳар жойи қорайган ёнидагиларга ишора қилди. — Ҳеч бўлмаса шу эшикни қутқазинглар деб қанча ялиндим. Тавба, мен ялнман, булар шарақлаб кулади. Биттагина эшик нимаймни, кўпинча бутун-бутун тахта-ёғоч базалари жаҳаннамга кетармиш!

— Тўнна-тўғри айтишипти, — деб уста энли, бежирим соқолини тутамлади. — Булар сени эшигингни бошга

уришадими? қанчадан-қанча бошқа ташвишлари тикилиб ётипти. Ҳар кимнинг гўри бўлак, ўғлим. Шунини унутмагин.

— Панд-насихатга бало борми ҳозир, дада? — бўғилди Ғайби. — Кейинроқ вақт топардингиз. Еки буларни ногорасига ўйнамоқчимисиз? Қизиқ қилишди-да. Тезроқ қораларини ўчиринсайди.

— Чақирганингдан кейин чидайсан.

— Худо ҳақи, мен чақирганим йўқ, ис олгандай ўзлари етиб келишди, — деди депсиниб Ғайби. — Мен хушимдан кетиб қолганман, ўзимга келсам Расул дунёни бузиб бўкираётган экан...

Таранг ҳам совуқ жимлик ҳукм сурди.

— Мен шўрпешона бобонг армонини ушатганимга шод эдим, — уста Шамси овози алланечук ингичкалашди. Еки бари ёлгонмиди? Йўғ-э! Фақат насибни айтмаган эканман, бир оғиз насиб... Ана шунга бир афсус қилсам, чарх анов... тақдиримни Арслонбекми, Болимбекми тақдирига... Иложим қанча?

Хўрликка ўхшаш нарса Ғайбиддин тапи жонини бодроқ қилиб қовурди, у сўз қотолмай нигоҳини ерга тикди. Ҳарнечук у устоз дарди ташвишини ҳаммадан кўра чуқурроқ англаб турар эди. Афсус ва надоматга кўмилган отаси Арслонбек билан Болимбекни эслаганда айниқса кўкси тилингандек ачишди. Англадики, аллақачон отаси Катта сайилдан умидини узган — у тўю томоша илинжида келиб аза устидан чиққан одам аҳволида эди, англадики, отаси бу кундан қўлни ювиб қўлтигига артган, юпанч излаб Ёфас ўғлон замонига чекинган, муаззам Саодат уйига юзланган, заррин нақшли саройда тиз чўкканча эзгулик билан ёвузлик ўртасида тургувчи Гириҳга юкунмакда...

— Маъруфбой ҳалиям йўқми? — сўради уста мингирлаб.

— Эрталаб бир кўринувди чоғи, — деди Ғайби иста майгина.

— Шу одам билан ўчакишганимиз оллога ёқмади-ёв, — уста Ғайбинини синамоқчидай афсус билдирди. — Тагин ким билади, айтдим-қўйдим-да...

— Кечирасиз, ота, сиз турланишдан жирканасиз-у, лекин, баъзан билмай... тушунмайман, — қаттиқ кетаётганини сезса ҳам Ғайби аямади. — Тўғри, сиз лафзи ҳалол одам, ҳатто бешафқат... Шунчалик билан чув тушаверасиз. Сабил бўёқ билан нақш юрагингизни бир чеккасини ҳалим қилиб қўйган шекилли?!

Жигарбанди тайсалламай қилган ҳукмдан уста Шамси

ранжимади, қайтага оқил бир бандадан холисона панд эшитган каби таъбига хиёя нур энди, хушёр тортди, бир насадан кейин эса кўнглидан гина аралаш издиҳом кечди.

Ҳей, ўглим, суянчим-а, тузуккина қийшдинг-у, лекин, жон жойимдан тутдинг-да, ишқилиб сенга ўзи узоқ умр берсин, фақат шуни ҳам уққинки, бўёқ билан нақш айри ҳолда сабил, Гириҳ баҳонасида қовушса плоҳа эрур. Гириҳ анингдек мақомларни ўзида жо этмиш, ул ҳатто сенинг тақдирингга аралашганидан ҳам воқифсан. Уста Иброҳимнинг ёлғиз қизи Жамила ортидан соядек судралиб юрганингда! Фарзанд кўнглини билмоқ қарзу фарз эканлигини айтиб камшани қанчалар мулзам қилувди. Камина ўша кезлар уста Иброҳимдан қаттиқ ранжиганим ва жаҳл ҳам нафратга эрк берганим оқибатида ул қилган ўтинчга қулоқ осмадим. Алалхусус, фақат сани эмас, Жамилани ҳам хўрладим. Шоён бўлган кемтикни тўлдириш маҳол эди. Буни ўйлаб қанчалар эзилдим. Манглайимни деворга уриб ёришдан бўлак чора қолмади. Дардимни ичимга ютдим, амал-тақал қилиб сени уйлаптирдим. Қувончим татир-татимас бошқа қайғуга йўлиқдим. Энди кечалари уйқумда уста Иброҳимнинг таънали башараси безовта қилади десанг. Баъзан у тушимда ёқамдан бўғиб оларди, жонимга ёпишган балодан қутқаргани, огайни, дея тавалло қиларди. Ошнамни таъқиб қилаётган нарса нелигини билмасдим, гафлатдаги бандаларни уйготмак вазифасини зиммамга олганимни эслаганимдан кейин жимгина енг шимардим. Қайсибир оқшомда Гириҳ нидо берди, айтдиким, қизиқ усти ул банда ожизлик пла юзлашибди, тани ва жонини хўрлагани устига, хушарини ҳам хўрламакда. Қуръони шарифда айтилмиш: худованди карим ўз шаънини камситган бандани ссий санагай. Агар уҳда айласангиз, чоҳга йиқилган ҳабибни жоҳга кўтарингки, оламча савобга ботурсиз. Фақат уни Тиллакори бағрига зинҳор йўлатманг. Гириҳ тарафидан холис изҳор этилган жами истакни бажо келтирдим, фақат охириги хоҳишини инobatга олмадим. Ўжарлигимдан Гириҳ аввал ранжиди, таънани дўлдек ёғдирди, сўнг муросан мадорага ўтди, устан бузрук, деди, майли, қайтадан унга ихлос қўйган экансиз, сизни қувватлайман. Рухим синиқиб турганда Гириҳ ва ўзи қайишганидан бошим кўкка етди, ул банда иллатдан халос бўлгани ва ўзи келиб афу сўраганини айтиб ўзимни оқладим. Ўглим, кесатинг зарби камшага оғирлик қилади, эҳтимол, шу боис сенинг қошингда

ҳам ўзимни ҳарчанд оқларман, лекин буни қай маънода қабул қиласан, ихтиёр ўзингда...

— Одамни ерга уриш осон, ноумид қолган бандадан юз буриб кетиш янаям осон,— деди ниҳоят уста Шамси ҳаёлдан чалғиб.— Фаҳми ожизимча, бетовфиқдан нафрат қилиш эмас, бетовфиқни инсофга қайриш тўқислик. Нима дединг?

— Мен гўр... ақлим етмайди бунақага!

— Бу дунёда чумолни ҳам ўзига яраша сийлашни эгам буюрган.

— Унда... Нима десам? Ҳа, отагинам, мен билан Ҷамилани хоҳиши чумоли иззатича бўлмаган экан-да, а!?

Қурмағур Ғайби тагин болади: устод тагдан зил еди.

— Қўй, эслатма,— деди жеркиниб.

— Пўст ташлайверасиз ҳавога қараб.

— Лекин, бола, сен буқаламунга қиёслама.

— Баъзимиздан ўша махлуқ афзал,— тагин шартта кесди Ғайби, кейин бирдан хомуш торгди.— Узр, ота, оширдим. Менга ким қўйипти йўқ нарсаларни сизга пеша қилишни! Ахир сиз пир, авлиё, не-не манаман деганлар этагингизда намоз ўқимоққа илҳақ!

— Оббо, тагин кўпирдинг-ку. Намунча! Кўп қатори бир бечораҳол бандаман-да!— деди уста Шамси бир ўғлига, бир шифтга қараб.— Иссиқ жон мен ҳам, гоҳ ундай, гоҳ бундай... Уста Иброҳимга қайишган бўлсам, бу инсофни еб қўйганим эмас, шу банда қариганида увол бўлмасин, охиратга гуноҳ орқалаб кетмасин, деб кўйишганимдан...

— Ҳов бир вақтлар шу одамдан ёмони йўғиди сизга,— Ғайби пешонасида йилтираётган терни аста сидирди.— Кейин эрта-кеч канда қилмай эслайдиган бўлдингиз. У бир кун бетига чарм қоплаб келди, сиз уни кўкрагидан итариб ташлаш ўрнига, ширин гаплар билан сийладингиз. Оллога кўпроқ мана шу мурувватингиз ёқмади.

— Эҳтимол.

Недир оғир чамаи чўтга ботган уста Шамси гуноҳига қарийб иқдор бўлаётган каби ночорона шивирлади. Ўғли ҳоврини босиб қўйишга ярайдиган калима тополмай чайналди. Номаълум нуқтага бўзариб қолди. Ҳақиқат нақадар аччиқлигини ўйлади, ўйларкан, етмиш етти томиригача аламли қақшаб кетди.

Шериклари билан бир четда давра қурволган чувак ер юзида оқни оққа ва қорани қорага ажратиб қандай кимсаларга хослиги борасида мунозарани қизитиб

юборган эди. Чувак кўкрагига гурсиллатиб уриб қўярди, дагал ва хирқироқ овози Тиллакори заминидаги аҳволга қанчалар номувофиқ бўлса, ўгли Гайби чехрасида зухурланган қатъиятдан тортиб дўлворона товушигача шунчалар мос эди. Нимагадир чалғиб жимиган чувакка тикилганча уста Шамси деворга суйкалди. Шунда ногоҳ кўрди эзгиланган мўжазгина гугурт қутисини... аниқроқ туйди чучмал ермойи ҳидини... Димоғи бадтар ачишди, кўнгли бадтар айниди. Митти танида оламча ваҳшатни беркитган унсурга боз қараган ҳолда қози Раҳмон қўш иморати олдидаги майдонда ҳар якшанба кечки пайтлар бўлган йиғинларни, бу йиғинларга гурас-гурас оқиб келган оломон жаҳаннам оташига гирифтор этилган рисоалар ва чолгуларни ими-жим, худди шундай бўлиши тайинлигига амин тарзда, томоша қилганини ўйлаб кетди...

Уста Шамсиддин ғарибона деворга суйкалганча ҳануз қилт этмай турар, бадани ловулар, кўпираётган қонига гўё қалампирдек аччиқ нарса аралашиб қолган эди.

Тутун қамраган зимзиё шифтдан нимадир шовуллаб тўкилгандай бўлди, сал қуйироқда нимадир сирли гувлади, гўё шамол ув тортди, тагин ҳам пастроқда алланарса гуниллаб бир хилқатга тўқишди. Биров бақирди, биров сўкиниб жавоб қайтарди. Кейин оғир жимлик чўкди. Жимлик аро аллақандай қиёфасиз шарпалар шовурсиз изғишарди. Шўрлик уста маза-матрасиз манзара қошида бир сурат эди, ўзи ҳам бу манзарага бир нуқта сингарин сингиб борарди. Илкис кимдир қўлидан тортгандек туюлди. Кимдир жонсиз танини қучоқлаб олди, бетига иссиқ нафас урилди. Кўзларини йириб қаради ва ўзидан бешбадтар шалвираган уста Иброҳимнинг кўпчиган ифодасиз башарасини кўрди.

— Хайрият, шу ерда экансиз,— дея пичирлади уста Иброҳим, товуши ўзгариб.— Кимдир саннади... Сизни учар мошинга солиб обкетишганмиш! Вой нафасингни ел олгур-а! Елгонниям сувдай ичаркан! Тузукмисиз ишқилиб?

— Уста Шамсини Мункарнакир гурзиси тариқдай титворибди-да, деб ўйладингизми?

— Унчалик эмас-у, лекин...

— Ҳа, ҳа, лекин... Лекин, ошна, бундай қуруқ силла бўлиб турганимдан кўра ўша гурви мазасини тотиб кўрганам авло эди.

— Шошиб қайга борасиз, уста?

Охират азоб-уқубати ёки роҳатини уста Шамси

эрта-кеч ибодат аралаш ўйлар ва бегараз бир хушвақтлик билан ўша мубҳам лаҳзаларга ўзини тайёрлар эди. Ҳозир назарида ошнаси нимагадир иддао қилгандай бўлди: гофил банда, сизда шаккокликдан йўқ эмас, дилингизда унақа, тилингизда бунақа, Гириҳга ёпишиб олган сиздек кажбахтга дорилбақо чикора!..

— Бас-э! Энди шошсам шошай! — деди дағаллик билан уста жўрттага ва бурилиб ташқари юрди. — Аҳволимни кўриб турибсиз, бу дунёда арзигули бирор илинжим қолмади. Борини худо кўн кўрди.

— Хали насибангиз узилмаган, насибангизни ташлаб ҳеч қайқа кетмайсиз, биродар, — унинг ортидан эргашди уста Иброҳим урина-сурина. — Маъқули шу, насиба. Қолганини қўйинг, қолгани бўлаверади. Сиз кўз тиккан бир нарса қуриса, иккинчиси кўкаради.

— Ха, ҳа, шундай... Сизникиям маъқул...

— Омон қолган жонингизни ўйланг.

— Лаббай?

— Келган бало шу нарсаларга урсин деяпман.

Бу дунё одамзод билан файзли, бу дунёда ҳар нарса одамзодга тобе, яхши-ёмон одамзодга ярашади, у омон бўлса ҳар қанақа армонни ушатади, ҳар не қабоҳатни енгиб, эзгулик билан топишади ва шубҳасиз, ошнаси шуларга шама қилди, узоқни кўзлаб, оқилона фикр юргизди, лекин, у ҳарчанд холис баҳонни рўкач айламасин, уста Шамси озорланди, ранги ўчди, қурма-ғурни чилпиб ташламоқни чўтлади. Азалдан қонига ўр-нашган истиҳола эса раъйини синдирди. Остонада саросар тураркан қулоғига кўкламги алафларни шамол ўровга ола-сола елиб кетганда тараладиган сасни эслатувчи шивирлаш чалинди: «Устаи бузрук, гофил-сиз! Нечун ул банда кўзига тик қарамайсиз? Жўрватингиз етмасму?» Беозор шивирлаш дарҳол тинди. Асло бу хил таъкид ва дашномни кўтмовди. Жўйидан қимир этолмай тахтадек қотди, вужудини ғалати бир шубҳа чалди, буткул чалиб ташлади ва, ажабо, чиндан жуда-жуда истаса ҳам ошнаси кўзига тик қарагани ботиқ-мади.

Ҳали нечун уста Иброҳимни қайириб қўймагани ва умуман уни бу қадар аяши сабабини мулоҳаза қила-қила вазмин қадамлар билан ташқарига жилди. Остонадан ўтаётиб узала тушган ичакка чалишди. Ярамас чувакни ичида қарғади. Худди шу маҳал куйган ёндарига кафтини тираб турган уста Фаттоҳни кўрди. Энди ҳеч нарсага тўкишмаса ҳам ўзидан ўзи секин гандираклаб кетди.

Қовогидан қор ёғилаётган уста Фаттоҳга бир амаллаб чап бериб кетмоқни чамалади. Иложини қилолмади, у бафуржа изидан келиб, пинжига суқилди.

— Анови сўтакни кўзлари бежо. Пайқадингизми? — гудранди наст товушда уста Фаттоҳ..— Анқаймасдан бир қаранг, ҳа, мундай... тикилиброқ қаранг. Ичидагини шундайгина уқиб оласиз.

— Нима деяписиз?

— Анови ўзида йўқ!..

Нечундир ўзгача огриниш билан ўқиниб кетган уста Шамси шитоб илгари умтилаб астоғфурилло айтди. Таскин тополмади. Сўнг феъллига номувофиқ гайирликка чўмганча яхши-ёмон кунда ўзини тутолмайдиган ноқобил бандаларни тавқу лаънатга кўмди. Ташқарида сал яйраб нафас олди, шуури хиёл тиниқлашди. Кўрдикки, ҳовли тирбанд, ивир-шивир авж, таҳлика қўнган! Қаники, кўзини бир юмса-да очса, шу билан, тамом, бари йўқолса, тумандек тарқаб кетса!

Жавдирай бошлаган уста Шамси дарвоза тарафдан паришонҳол пилдираб келган, жимит қаддида недандир умидланиш, қарашда ҳорғинлик ва эзгин бир дард зухурланган Пўлат Раҳимни ногоҳ тапиди, ичи музлагудай бўлди.

Хорижийлар тайёрада Самарқандга ошиқиб келишганини ва уларга ҳеч нарсани тушунтириб беролмай ерга киргудек ҳолга тушганини тугила-тутила сўзлашга киришган Пўлат Раҳим уста Шамсини кўрган заҳоти беихтиёр жимиди. Теварагида қўл қовуштириб турган кишиларни тамом унутганча, устод сари талпинди, келиб уни оҳиста қучди, лекин бирор оғиз калом айтолмади, уста Шамси ҳам чурқ этмади. Жимгина изҳори дил қилган қадрдонларни деярли ҳамма хайрихоҳлик билан, кимдир ошкора ачиниб, кимдир шунчаки қизиқсиниб, кимдир талмовсераб кузатди. Ҳалитдан бери уста Иброҳимни, эртанги худойи учун бозор-ўчарни эплаб-сеплаб ҳозиргина пайдо бўлган Субҳонни ва яна аллакимларни беғамликда айблаётган ва бирдан жимиб қолган Маъруф Афзалович дилини ҳам нимадир илтиб, ачиштириб ўтди. Фақат уста Иброҳим қиёфасида ҳеч қанақа ўзгариш сезилмади. Пўлат Раҳим аста оҳ тортган пайтда эса қорачиғларида нимадир йилт этди. Нелиги номаълум бу ифода фақат уста Фаттоҳ эътиборида бўлди.

Катта сайилга фатво берган Ниёз Ғиёсович бир чеккада мартабали одамга хос босиқлик билан ўй сурар, теварақда ҳол-беҳол гимирлаётган коржомали ва ҳорғин

қиёфали кишиларга қаҳрдан чақнаётган нигоҳини жим-гина қадар, Маъруф Афзалович сингарини Гириҳ деган нақши зебо рангу рафторига қанча зар исроф этилганини сўнгги заррасигача аниқ-тиниқ билгиси келаётган эди...

— Уста ака, ўзингиз омонми? — мулойимлик билан сўради ниҳоят Ниёз Ғиёсович, таънасини сездирмасликка тиришиб. — Тузук бўлмапти, ҳарҳолда нарёқда сўрашади.

— Ҳозир бу киши омон, омонку-я, лекин... Тавба, нима дейишингиз ҳам билмайсан, — ичи қуйишаётганини ижрокўм раисига билдириб қўймоқчи бўлди Маъруфбой, сўнг у уста Шамсига қараб илжайди: — Кўринишингиз тузук, их-ҳимм!

— Қарғиш тегса... йўғ-е! — гудранди уста Шамси.

— Анву ривоятда Гириҳ гапиради, — кўп нарсага ақли етишига ишора қилди бош мутасадди. — Дуо кетганини ва доим бир ками билан тугилишини...

— Ўх-ҳў, чакки эмас-ку, сиз! — ажабланди Пўлат Раҳим.

— Манов ҳодисани кўриб эсладим. Афсус; афсус! Асли кимсан, Маъруф Афзаловичдан назари баланд одам, баданидаги тукидан ҳам кўпроқ ташвишга гум-гуре кўмилган мартабали валломат маза-бемаза нарсага ўралашгани қаёқдан ҳам вақт топарди. Қиш кунларидан бирида худо ёрлақаб у ўша маълум ва машҳур ҳужрага адашиб кириб қолди. Гулдор палос ва майда қавилган сал уриниққан кўрпача тўшалган супа четида омонат ўтирганча мутолаага берилган Ғайби қўлидагина қизиқ-чиликка ола-сола кўз югуртирди. Аввал нописандлик билан ўқиди, кейин ҳаваси ортиб охиригача ҳижжалаб туширди. Ғаройиб икки наққош ва Гириҳ тақдири ҳақида анчагача ўз мулоҳазаларини гапириб юрди ва ҳозир ҳам мановилар қошида хулоса қилмоқчи бўлдиким, ҳей, закий банда, билмайсизми, қадимдан қолган кемтикни бул замонда тўлғазмоқ душвор!

— Ҳа, уста ака, қовоқ уйдингиз? — деди у анчадан кейин сал қути учганда. — Бизники шунақа ёқмайди. Лекин каллангиздаги аломат гапларни яхши биламан.

— Қалламдаги... нималар экан? — ўнғайсизланди уста.

— Ўзингизни оқламоқчисиз.

— Топдингиз, — дея уста Шамси нарироқда бегона-сираб турган, суҳбатни одоб билан тинглаётган, башанг кийинган уч нотаниш бандага зимдан нигоҳ отди. — Қўлимдан бошқа нима ҳам келарди.

— Эшитяпсизми, Пўлат Раҳимович? — энди бош мутасадди қандайдир можаро ўртасига тушган холис

одамдек муомала қилди.— Бу киши тагин почор, бу кишига тагин тиргак керак, балки бу гал ҳам ўзингиз... а-а, лаббай?!

Бу лаҳза Тиллакори эшик-тирқишидан буралиб-ўралиб сизгилаётган тутун базўр оёқда турган Пўлат Раҳим руҳини чирмаган, ақлу хушига ғулу солган, алам-ангиз ваҳм бўлиб қонига аралашган эди. Ипақдек сим-сим эшилаётганига қарамай бийрон банда пичингни тагига етди, иззат-нафси оғриди, лекин, негадир жавобга шошилмади. Жавобни фойдасиз билди.

— Укажон, новингизга сув тушди, белни маҳкам боғланг,— Пўлат Раҳим ўрнига уста Шамси отни қамчилади.— Лекин, илтимос, тилимни кўп қичитманг, ўзи шундай ҳам...

— Устун бўлиб дунёни кўтармоқчи эдингиз-а?!

— Каминани ундай маломатга рўпара қилманг,— ранги учиб жавдиради уста Шамси.— Дунёга устунликни даъва қилган не-не зўрлар қаро ер тагида ором олиб ётишипти.

— Отдан тушсангиз ҳам эгардан тушмайсиз,— деди бшкора иддао билан Маъруф Афзалович.— Хў-ўп, инсофлиман, дейсиз, шу рост бўлса яширмай айтнинг борини.

— Худодан яширмаганимни бандасидан яширмайман.

— Тўғри қиласиз. Инсоф шу-да.

Орадаги кўз илгамас бемаъни ип таранг тортилаверди, шу билан баравар ҳар юракдаги бир-бирига ўхшамайдиган ва бир-бирини тан олмайдиган ҳасратлар зардан завол бўлиб тўкилаверди. Ахийри қисқа муддатли сукут таги-туги йўқ тортишувга барҳам берганда ҳалироқ Маъруфбой Самад Содиқович деб мурожаат қилган кирписоч, ўртабўй, соқоли қиртишланган оқ юзли киши тиниқ овози билан суҳбатга қўшилди.

— Инсофни минг такрорлаб афсун ўқиган билан калаванинг учи топилмайди,— деди у ҳамма эътиборини ўзига тортиб.— Дангалига нима етсин. Униси-бунисини тегимга босиб қоламан деган ўзига жавр қилади. Бугун бўлмаса эртага қилни қирқ ёрамиз.

— Ҳа-а, буёғи чатоқ... Эшитдингизми, уста? — куюнган бўлди Маъруф Афзалович.— Осон тинчитади одамни бунақа иснод. Энди мениям бошим ғўлада. Идора... Э-э, расво!

Асли шу ёғи ҳам етти пуштига етиб-ортишини, аммо шу ёғи камлик қилгандай ҳозирдан бошлаб бутун элу юрт ўзи ва шогирдлари номини маломатга кўмишини,

хонадонни тепасидан бир умр андух булути аримаслигини ўйлаб уста Шамси бодроқдай қоврилди.

— Сизни ҳеч бало урмайди, бошингиз тошдан! — ахийри бош мутасаддига пишанг берди Пўлат Раҳим — Энди мана бу одамга қийин!

— Сиз бор-ку, бу одамнинг нима ғами бор!

— Қўйинглар, тортишгандан наф йўқ, — истар истамас луқма ташлади Ниёз Гиёсович. — Яхшиси, бу ёнига нима қилиш кераклигини ўйлайлик, нима қилсак...

— Аввал галва тагини очиш керак, йўқса... бекор! — ижроқўм ранси сўзини бўлишга журъат этди Маъруф Афзалович. — Икир-чикиригача текширтиринг. Ҳа, ҳа! Манови киши ҳам бетидан ниқобини олсин, — у Пўлат Раҳимга олайди. — Қани, билайлик, намунча бу атрофда ўралашиб қопти?

— Сизни арпагизни хом ўргани-да, нимага бўларди, — деди Пўлат Раҳим энсаси қотиб.

— Қозон тагини ялаш учун эмасми?

— Иҳҳ!

— Тиллакорини қозони жа ёғлийти.

Мазали бир луқмадан ҳузур қилган каби Маъруф Афзалович тамшанди, тилини чилпиллатди, анча жим турди, сўнг шарақлатиб кулгини қўйди, кесатдими ёки ҳазил одими, қоронғилигича қолди.

Хартугул бу дамда Пўлат Раҳим юрагига қил ҳам сиғмасди, думини сездирмай ҳар тарафга бураётган бош мутасадди зимдан берган пайдар-пай зарбадан каловланди, иззат-нафси симиллади, кўз ўнгида эса оқиш тангачалар живирлади.

— Сизга юқи тегарди-ми, — деди у ахийри илвираб.

— Сиздан ортса тегарди-да, — бўш келмади бош мутасадди.

— Нокас! — мингирлади уста Шамси.

Лаҳза сайин таранг тортилаётган илганмас ип энди билдирмай бошқаларни ҳам ўровига олди, бошқалар ҳам таги чуқур аллақандай жодуга илингандай бўлди, айниқса Самад Содиқовичга жон кирди, у яна ҳам хушёр тортганча, бира тўла жами синоатни билиб-эшитиб олмоқчидек Маъруфбой сари йўрғалади.

Маъруфбой, гап келганда отагини ҳам аяма қабилда иш тутган омон бўлгур Маъруфбой қиёфасида кезинаётган ифода Пўлат Раҳим ҳушини ўғирлаган, гапиган алломага неларнидир англатаётган эди, ўйладиким, бул банда ташлаб қўйган арқон узун экан, унингча мен тирикчилик ғамида ивирсиб юрган ландовурман, уста

Шамсига яқинлигим шул важдан, Тиллакори сари талийиниб келишларим шул важдан, биз шериклашган ҳолда Гирих учун берилган тилладан чегирганмиз, избосди қилиш учун манов галвани ўйлаб топганмиз, ҳей, подон, бас, чучварани хом санабсан!..

Пўлат Раҳим қиёфасига аллақачон бошқача тус берган кўйи Самад Содиқович билан шивирлаша бошлаган Маъруфбой томон жилди, икки-уч қадам ташлар-ташламас енгил мункиди, кейин қаттиқроқ мункиди, ориқ қадди чайқалди, агар ижроқўм ранси чаққонлик қилиб ушлаб қолмаганда юзтубан қулаши тайин эди.

Энди тўполон бешбадтар кучайди, бирдан ҳаракатга келган оёқлар остида гўё саҳн қалқиди, силкинди, теvarакни яна талваса ва ваҳимали шивир-шивир қоплади.

— Вой, бечорагина, иссиқ ланж қипти-да.

— Юраги чатоқ экан, уйда ўтиравергани тузугийди.

— Кетар дунёда бир сайил кўриб қолай деган-да!

— Сайилмиш-а!..

Оғир-енгилга бир хил гумроҳ бандалар лаб-даханидан учаётган ҳар қалом, хоҳ бегараз, хоҳ гаразли бўлсин, бечора уста Шамси дарди-дунёсига бирин-сирин зилдек ўрнашар эди. Тақдирини у қарғади ва ерда узала тушиб ингранаётган Пўлат Раҳим устига энгашди. Ранг-рўйи бўздек оқарган аллома ўзини ташмаганини хис қилди. Тахминан йигирма дақиқадан сўнг Ниёз Гиёсов машинаси елдек учиб уни шифохона сари олиб кетганда у таңгидан неларнидир унсиз ўтинар эди...

Раҳматли падари уста Жамшиддин омаддан айри тушиб юрган кунларининг бирида алаmidан бўғилиб айтувдики, э, ўғлим, яратган бир қасд қилмасин экан, қасд қилса бандаси шўрини қуритади, кулфатини устма-уст юбора-варади...

Ҳозир у имон ўғирди: қиблагоҳ башорат қилган экан!

Ишқилиб худованди қарим инобатга олсин-да Пўлат Раҳим холис, оқил ва бегуноҳ мардумлигини, ул бу гўшага тоза ниятда, яхшиликни ёд этиб қадам босганини жафокаш Гирихни имкони борича ардоқлаганини! Инобатга олсин, олмаса, ихтиёрини аэроилга ташлаб қўйса, эвоҳ, унда уста Шамси яна бир армонга кўмилмайдими, икки дунёси ҳам абадул абад куйиб кетмайдими?!

Парвардигор, шу ёғи етиб-ортган эди, Катта сайил

ўрнини олган аза, нақши жаҳон Гириҳ азаси танини қақшатди, жонини қаттол қафасга қамаб чийратди, бир умр ўнгарилмас аҳволга солди. Худди шу ёғи камлик қилаётгандек бу жафони йўлладинг, энди унинг нимаси қолди, ана, у бир-бирига жимгина суянган Ғайби билан Расул Усмондан сал берироқда ҳайкалдек қотган, шафқат қилиб ҳол сўрагин, қани, жавоб бергани ҳозирмикин...

— Қўрқув ҳам ажал-да,— деди Маъруфбой Самад Содиқовичга қарата.

— Сал писоф билан сўзланг,— кутилмаганда унга тан-бех берди уста Иброҳим.— Яхшимас, тавба, бунча ўшанга ёпишиб олдингиз?

Биродари журъатини кўриб уста Шамси ҳам рағбатланди. Ер юзида энг диловар шодиёна худди мана шу кунда рўй бергандек оғзи қулогига. етай-етай деб бораётган шопирилма бошлиқни тамомила ҳовридан тушириш учун у тошди, тошиб кетди, қўйилиб кела бошлаган афсусу надоматларини тўхтатмай тўкиб-сочди. Ҳар таънаси Маъруфбойга палахмондан отилган тошдек тегди. Сайил нима, аза нима, ҳарнечук энди Маъруфбой тузукроқ биладиган бўлди, энди у юрт зориқиб кутган тўйга аралашмоғи мажбур бўлганидек, эл қаддини дол қилган азадан қочиб қутулмоғи маҳол эканлигини ҳам билди. Охирида эса, қўйинг, деди ёзгириб, бунақа писандалар билан мени эгиб олишни тушингизда ҳам ўйламанг, деди, хуллас, дили тубидан чиқариб кўп жавраган уста Шамси шашти синиб, ҳафсаласи пир бўлиб қолаверди.

— Ҳеч тушунмайман дунёнинг ишларини!— афтини ўгириб тўнғиллади Маъруф Афзалович.

— Вақти келса тушуниб оласиз,— уни овутди Самад Содиқович, жиддий қиёфада.

— Умид сиздан экан-да?

— Ёнимда турасизми ахир?!

Қораси кўрингандан бери ўзини эмин-эркин тутаётган Самад Содиқович нечундир хўрпайди, тик тушган текис пешонасини истехзо билан тириштирди. Шубҳасиз Маъруф Афзалович ҳали бу йигит сиртидан ўтиб улгурмаган эди, шу боис у эҳтиёткорлик билан туслана бошлаганда унча руйхўшлик бермади. Истамайгина кўз қисиб қўйди.

Ёнингизда устанинг ўзлари-да,— деди анчадан кейин.

— Жуда соз,— ўнғай таклифни дарҳол маъқуллади Самад Содиқович.— Адашмасам, уста намозхон, намозхон одам... ҳеч бўлмаса энди тилидан тоймас

— Ўх-хў, албатта.
— Тавба, Маъруф Афзалович, шу... кимга зарил келдйкин?

— Ие, ҳали ҳавонгиз баланд эди-ку.

— Илтимос, мени қийпамай...

— Билмадим. Лекин зарил келгани тўғри.

Ичида болалаган кўҳна гидир борлигини сездиришни истамаса ҳам Маъруф Афзалович ҳозир иддаоли оҳангда сўзларкан ҳартугул уста Шамсига зимдан тешиб юборгудек ўқрайди. Худди жон-жойига қадалган нигоҳ залварини уста ҳам аниқ идрок этди. Ҳали куйиб-пишгани бекор кетгани учун энди у ўзини тийди. Аҳволини чамаси уста Иброҳим тушунди, нимадир демоқ тилагида, уста Фаттоҳни ёнлаб ўтиб, ўртада қад ростлади.

Аё, ёронлар, илгари Тиллакори заминини тарк этишга мажбур бўлгач, бул банда не йўриқни тутгандики, ҳануз ҳуда-беҳуда маломат тошларига нишон?!

Маъруф Афзалович тарҳи баҳонасида уста Шамси билан сану манга бориб қолгандан кейин у тирикчилик ғамидан бўлак ғамни ўйламайдиган дали-ғули йиғитларга кўшилди. Кампири ва қизи саъй-ҳаракати билан сақлаиб турган рўзғори тутдай тўкилиши ва номуста кўмилишини ўйламади. Ҳарҳолда у таваккал ташлаган қадам уста Шамси назаридан четда қолмади, қариган чоғида ул банда эмас, ўзи тойган каби беҳудуд изтиробларни кечирди. Имони ёнидан жой олган Гирпх чоҳга қулаган дўстни жоҳга кўтариш савоб эъанлигини таъкидлагандан кейин ошнасини яширикча қидирди ва ахийри уни Ургутниг мол-ҳол боқиб куп кечирадиган чекка қишлоқларидан бирида оч-наҳор ишлаётган пахсакашлар қуршовида учратди.

Ноўнғай аҳволдан ўртаниб кетаётган бўлса ҳам уста Иброҳим кетидан итдек изғиб келган ошнасига ётиги билан икки оғиз илиқ жавоб қайтармади. Мураса қилишни истамасди. Рўнарасида жонига қасд қилган одам тургандек қони гуширди. Силласи қуриган уста Шамси талашмади, тортишмади, кўнглини кемиргангани лўнда қилиб айтди: биродар, машойихлар демишким бир тошганинда, бир хорлик ютганинда қабристонга боргил, қани, нени кўрадирсан, нени уқадирсан!..

Худо ёрлақагур уста Иброҳим ўшанда бандалари пешонасига азалу абад ёзигли гурбатдан холи маконга қадам ранжида қилиб ота-онаси ва пири муршидидан (муҳтарам уста Жамшиддиндан-да!) оқ фотиҳа олгани ёки олмаганини билмайди, шуниси кўз ўнгиде юз

бердики, кўп ўтмай у мўътабар остонага келиб юкунди, анча кучдан қолган гавдасини оёқлари тагига олди. Кейинги уч йил мобайнида ёнидан жилмаган дўсти содиқ Тиллақори заминда кўп яхши-ёмонга гувоҳ ўтди, аломат тажрибалар давомида яна ҳам синашта бўлди, нетонг, ҳозир адолат тарафида туриб арзу ҳол қилса...

Нимагадир у жойидан сўзлайбермай ўрталиққа на-мойиншкорона ажралиб чиққанини кўрган уста Шамси бир оз алағдаланди, сал диққат ҳам бўлди, кейин ҳалироқ уста Фаттоҳ одатдаги ғайирлиги билан орага тиқиштирган издиҳомни қайта дилидан ўтказди. Ҳайратга чўмди, мулоҳаза қилиб билдики, уста Фаттоҳ Гирих иштибоҳига ҳамоҳанг сўзлабди. Худди у билан маслаҳатлашиб олгандек? Дориго, бу не сир у синоат? Худо кечирсин, уста Шамси ўша палла талмовда эди, ҳаммасини аниқ-тишқ тасаввур қилолмайди. Остонада уста Фаттоҳ йўлиққани балки ёлгон, балки у ҳалигидай чайналгани, куюниб, ён-верига олазарак боқиб тўнғиллагани ҳам ёлгон. Шунчаки Гирих қайта нидо бергандир-да!

Бир қадар ноўнгай бўлса ҳам уста Шамси шовқин-суронда ўй-фикрини йилғиб ололмай қийналаётган ошнаси афту ангорига сиччилиги тутиб сиччков назар югуртирди. Ҳайтовур у турши-турмиши билан анча собит, ичи ташида муқим осойиш ҳукм суради, босиқлиги бунда юз берган ва ҳануз юз бераётган жамийки галаёни биргина умтилиш билан измига сола оладиган беминнат кучдек устивор эди. Қачонки, у илк каломини айтган чоқ башарасига бир хил кўланка ёйилди, башараси оқшом пардаси ичига чекингандай бўлди, шунда ногоҳ кўрди нигоҳида йилат этган муз учқунни...

— Ов, азизларим, босар-тусарингизни билмай қопсиз, шунини унутмангки, тўнолонда отилган ўқ беғуноҳ одамга тегади. Ишқилиб, ўзи сизларга инсоф берсин.

— Бу кишим ҳам инсофдан келадилар,— Маъруф Афзалович чаккасини силади.— Лекин бу ёқда... кинса ўширилса майли, от калласидан катта ёмби гум кетса майли, инсоф деган савил бунга дахлсиз!

Нима қилсин, уста Иброҳим чайналди, шалвиради, айни чоқда нигоҳидаги муз учқун йилтираб тураверди. Ҳарнечук у аламзада бошлиқ қилган юмалатма гап, қизим сенга айтаман, келиним сен эшит қабилда, уста Шамсига қаттиқроқ бериб текканини тахминлади. Асли бўлган-тургани ҳам худди шундай эди. Энди уста

Шамси гарданига ағдарилган юк залвари унча-мунча эмаслигини қайта бошдан аниқроқ ҳис этди, ўзи каби саросар Гириҳга хаёли оғди, Маъруф Афзалович уста Иброҳим билан уста Фаттоҳга нимадир деб гулдираркан тавонини лағча чўгга тегизиб олгандек сесканди...

5

Шаҳри муаззам кўрки саналган майдон ва айниқса Тиллакори ҳовлиси шамолу бўронда мунтазам кўтарилиб, қайнаб-кўпириб, чайқалиб турадиган денгизни эслатарди. Овозаси оламни тутган Катта сайил борди-келдисига гувоҳ ўтиш учун ва ҳурсандчилик қилиш учун бутун Самарқанд ва теваарақдаги қишлоқлар гувва кўчиб чиққан эди.

Интиқ кутилган маърака гул-гул яшнаш, турфа товланиш ила еру кўкка зеб бериш, меҳр кўрғазниш, завқ бахш этиш, диллар чигилини ёзиб юбориш ўрнига тўнг қиёфага буркангани, қурум аралаш тутун уфураётганини кўрган оломон ҳушидан айрилди, қиёмат қойимга йўлиққан каби кўрқуву таҳликага чулганди. Нима бўлганда ҳам азалдан қонига сингиган ва бу кунда ҳам феълидан аримаган одатидан кечмади, шунчаки эрмак истаб, тутун кўмган хилқатга ошиқиб-тошиқиб тикилаверди. Ҳарнечук бу ҳам томоша, қуруқ қолмаслик керак. Дариго, оломон, овсару омий оломон ҳаргиз шунга маҳкум экан-да! Дунёни тўрт бало — ўлат эгалласа ҳам, тухмат қонига тортса ҳам, ўту оташ қамраса ҳам, селу тошқин ютса ҳам мардум ўша-ўшами, тепса тебранмас бўлиб қолаберадими?! Ахир, у ҳали Улуг сўз не куйга тушгани, Қонуни муборак не офат домда ингрангани, Шашмақом не маломатлар ичра бувранганини унутган эмас, зеро, ўша қаро кунлар ҳам мана шуларга ўхшаш басирлар гувоҳлигида кечган эди.

Очиги, уста Шамси ногаҳон бирнаслик ором тусади, қошки, анов хилват ҳужрага кирса-да, бул ғалва ва башараларни унутганча оз-моз мизғиса, толиққан руҳи, шуури, дилига жиндай дам берса! Ҳадемай шўрлик Пўлат Раҳим каби гуппа учмасайди. Сираси аввалдан оёқдан қолмасайдим деган ярамас ҳадик билан ғивирлаб келди ва оллодан тенгсиз қувончини кўтара олиш имконини берадиган сабру бардош тилади. Аттанг, тилагани зое кетди, мана бунақасига чидаш учун эса тангридан ҳеч нарса сўрамовди, алҳол, бари жонига тегди, айниқса сиртига сув юқтирмаслик

учун ялтоқилық қилаётган Маъруф Афзалович башарасига тикилаверишдан ёмон толықди, забун хилқатни томошагоҳга айлантирган кимсалар вағир-вугири силласини қуритаёзди, ҳар лаҳза ичкарида Гириҳ чорасиз чарх ураётганини ҳис этганда ёруғ дунёдан бадар кетгиси келди.

Хануз эрмакталаб бекорчилар беадоғ эди, ахийри улар шундай тикип ҳосил қилишдики, уста бир жойдан қимирлаёлмай қолди. Тақир ерга оёғидан тақа-тақ миҳлангандек эди. Яхши ҳамки бу орада Самад Содикович фармойиши билан тартиб гумашталари енг шимариб бурчларини адо этишга киришишди. Бекорчилар аччиқ-чучук муомала билан ҳовлидан суриб чиқарилгандан сўнг марказий нештоқ дарвозаси олдида ҳар қанақа шилқимга қақшатғич зарба бера оладиган чаптаст қоровулар муңчоқдек тизилишди.

— Булар този авлодидан-ов, ошна! — ёнида хомуш турган уста Иброҳимга юзланди уста Шамси; печуйдир уста Иброҳим индамади, у дуч келган одам оғзини пойлаётган Самад Содиковичга нигоҳ қадаганча ўйга толган эди.

— Нима маънида ков-ков қилишаётгани боисини сездишгизми? — яна савол ташлади уста Шамси. — Шубҳалари чакки... Лекин нима ҳам дердим, ҳар кимнинг кори... Боқув чўпондан, калла-поча қилиш қассобдан!

Энди одамзод бешикка белангандан то гўрга киргунча ўзига ўзи жавр ва ситам қилиш билан машгул бўлажагини ситила-ситила ўйлай бошлаган уста Иброҳим тагин биродари куюнишига аҳамият қилмади. Худди у эрта албатта насиб этажак аъмол рўпарасида турарди; шундан ташижони увишиб-увишиб кетаётган эди. Ахийри у ўшандай лисонсиз ҳолда гумбаз эшиги сари жилди. Кечагина ақлу ҳушни олиб яшнаб турган эшик табақаларини тўсатдан ёпирилган бало тўймас даҳани билан ялаб-юлқаган эди. Ҳозир нақшлар ўрнида қолган қора-қурани у изтироб ва ўқинч тўла кўзлари билан кузатди, ими-жим кузатаркан, ёнида ўйноқлаб чувак пайдо бўлди.

— Оҳ-ҳо, қадрдон отам, саломатмисиз? — башарасига маъноли кулги ёйилган чувак қичқирди. — Ўзлари ҳам манов салтанатни беаганлардан-да, а? Оббо, бу қанақаси, сиз қисиз ўттиз, худо қипти тўққиз!

— Зиқналанма, бола, кимлигимни билмасмидинг? — гулдирди уста Иброҳим, овозида хайрхоҳлик бор эди. — Оёқ тагида ўралашмай ишингни қилсанг-чи, кофир!

— Ия, кофирлигимни қаёқдан биласиз?

— Отни қашқасисан-ку.

— Зўрмиз-да. Аммо ўзлари... Пахсақанлиқни жа қотирардингиз.

— Ҳай, ҳай гўдаккина!

— Шерикларни хор қилиб кетганингиз худога ёқмаган!

Нечундир уста Иброҳим теварагига безовта алаанглади.

Аллаечук олаланган кўзи беҳосдан уста Шамсининг ичига ботган ва кичрайиб қолгандек туюладиган кўзи билан тўқишди. Худди шу лаҳзада ҳар бири не тадорикли ҳолатни кечирганини айтиш мушкул эди. Ошнан қадрдон нигоҳини тезгина ерга қадаган бўлса ҳам хаёлини тобора кўпроқ банд қила бошлаган муз учқунни уста Шамси яна илғади. Ажаб бир совуқлик гўё ўзининг юрагига кўчди. Ҳалиги суҳбат баҳонасида чувакни таниб қолганини ўйлаб айниқса галати ҳолга тушди. Ахир бу ўша телбавор йигит Жамиланинг хуштори Қаюмхон-ку! Ярамас, санқилиқни ташлаб бу ишга қандай ўтиб олибди, сира ақли бовар қилмайди.

Эсида, тупканинг тубидаги қишлоқни, лойхонама-лойхона биқиниб ҳам жўрттага соқолини кўрпалатиб юрган ошнасини минг азоб билан тонганда кўриқбонга ўхшаб мана шу йигит булутдай пешвоз чиққан, муддаосини билгандан кейин роса тутаққан, тўқайда дайди итлар кўп, хоҳлаганингни бўйнига иш солиб етаклаб кетавер, дея жиртак урган эди.

— Ха, отагинам, тишладимми? — пиқирлаб кулди Қаюмхон.

— Тентак! — уста Иброҳим уни секин ёплаб ўтди.

Ҳайроу лол уста Шамси ичини нимадир тимдалар эди.

— Булар улфатми? — қулоғи тагида уста Фаттоҳнинг товуши янгради. — Эътибор бердингизми ошнангизни жияланглашига? Худо ҳақи, билсангиз айтинг, афти ангори намунча бежо?! Лекин сиз... маловсираманг Жилла қуриганда бу ёғида хушёрроқ туринг, ўзингизни эҳтиёт қилинг, ҳали тутагани йўқ...

— Қалаёнги-қасанги гумонларингиз билан сиз ҳам жонимдан тўйдирдингиз, — гижинди уста Шамси. — Билмайсенми, ога, гумон имондан айиради-ку!

— Этимол. Лекин шунинг ҳам унутмангки, уста, ҳақ азалдан юшун, шу сабабдан у кўпинча тахминга ўралади. Қадимда машойихлар ўз башоратларини аввало фараз тарзида баён қилишганига нима дейсиз. Биламан, сиз мени ёқтирмайсиз, лекин мен ихлос билан сизни...

— Сизни ёқтирмаслигим тўғри, лекин бирор гараз орқасида эмас, азбаройи ўзингизни феълингиз сабаб.. Сиз тарозининг посангисига қараган одамсиз.

Тусидан қони қочган уста Фаттоҳ бола каби гилтиллади.

Оғир кетди-да ўзиям ошнаси!..

— Ҳаммамиз ҳам бир гўр эмасми?!— ниҳоят у ўзини қўлга олди.— Сиз енгинадиган мана шу бетамиз ҳам, ҳатто ўзингиз ҳам! Лекин, зўр келганда, ҳаммамиз ўзимизни оппоқ қилиб кўрсатамиз. Панагинада ишини қилган гуноҳкор ичимизда тараллабедод қилиб юради, лекин шоху бутоғи йўқлиги учун уни ҳеч ким бошқалардан ажратолмайди, мабодо ажратаман деганлар овора бўлишади.

Энди жодуга йўлиққан каби уста Шамси бўзарди. Асаби таранг тортилган, руҳи толлққан қалтис бир вазиятда бунингдек таъна-тахқирга кўмилиш осон эмасди. На чора, энг сўнгги қатра бардошини йиғиб чидади, фақат жавобни қисқа қилди, жудаям совуқсиз, гўрнингиз ҳам совуқ бўлади, деб ёзғирди. Сал беўхшов шу гапни оғзига бекор олган экан, қолди балога, қолди балога!

— Ҳа-а, шунақаман ҳали?! Бизники совуғ-у, сизники исенқ бўлиб қолдимми? Тақдирни олдиндан бича оларкансиз-да! Худога ҳам пешгирлик қиласизми, бандан бедаво? Камина эса андоғ густоҳликдан йироқдман, сиз қилган ҳукмга яраша ўзидан сўрашга журъат қиламанки, сизники Тиллақорини забтига олган қоли балога учрасин, сизники қулу кулистонга айлансин!..

— Ў-ў, хотинчалиш банда!

— Бўлган-турганим шу... Лекин мен сизга ўхшаб ўзимни бозорга солавермайман. Сайил, сайил деб нима топдингиз. Ганимгайм раво кўрмасин-а бунақасини! Хўш, энди айтинг, қандай ишонай имонингиз бутушлигига?! Агар бутун бўлса...

— Бирор кин оралади шекилли,— гулдиради уста Шамси.

— Сиз буни ҳали тағи-туғи билан билганингизча йўқ,— ошнаси бирдан бўнашганини кўриб уста Фаттоҳ ҳам шаштини пасайтирди.— Жамсини худога солиб ўтирибсиз. Мен, галварс эса, сизга қайишиб... Кўнглимга келганини... Зарилмиди?

— Уста Иброҳимга тишингиз бөрлиги учун... шунақа...

Ана маъни! Фақат ўз тағини рўкач қилаверадиган одамга суянч бўламан деб оғримаган бошни оғритиш —

бедодлик! Можаро тагига етмак учун уста Фаттоҳ нима деб жонхалак, у нима хаёлда! Топинг-у, олинг, ёронлар! Баъзан уста Шамси майдакашликка боради. Нима сабабдандир гоҳо ундайроқ қадам ташлаб кўйганини ўзи сезмай қолади. Пири комил унвонини олгани, ёши анча жойга бориб қолгани билан уста Шамси гоҳо ҳамсухбатини ётиги билан тинглашни эпламайди, зарур-нозарур хулосалар чиқаришни қойил қилломайди.

Тўғри, ҳозир уста Шамси бекорга кесатмади, чиндан бир вақтлар улар орасидан қора мушук ўтган эди. Йўқ ердан нохушлик чиқишига уста Иброҳим недир муддаода ўйлаб топган қитмирлик баҳона бўлди. Савил қолгур кошини дегани камчилроқ эди, шу нарса устидан қизиққон усталар ҳар куни бир-бирлари устидан мағзава ағдаришар эди. Шубҳасиз бу бобда уста Иброҳим ҳаммадан ўтказди. Безатилган хонаи хосда илжайганча икки оғизгина гап қилувдики, оғир-босиқ Маъруф Афзалович ток ургандек ўрнидан сапчиб кетди. Тез орада уста Фаттоҳ дабдаба билан иморат қурадиганларга бекитиқча кошини сотишни ҳақидаги овоза бутун шаҳарга тарқалди. Шўрлик онасини учқўр-гоцдан кўраёзди, текшир-текшир жонини олди, чўнтагини қоқлади, борингни, ўровга олган гирдобни босди-босди қилгунча аллакимлар гўрига етмиш марта тириклай кириб-чиқди. Ўтганига саловат, худо ҳақи, гина-кудуратдан аллақачон кўнглида гард ҳам қолмаган...

— Огайни, сиз ҳаммадан гумонсиранг, ҳатто мендан ҳам, фақат ундан эмас, ҳа, фақат ундан эмас, бу менга оғир ботяпти, сабабни, у банда ҳақ йўригига ўзини бағишлаганига жоним билан ишонган эдим...

— Сиздан ҳам гумонсирашим мумкин эди, лекин сиз... айни кабирлик ёшига етганда қуръони шарифни тепганингиз йўқ! Ёки, кофир ҳам кўрқадиган ишга сиз ҳам жазм этганмисиз? Ундай бўлса, айтинг, билайин, бир тўхтама келайин!

Ана-мана кўксига қаттол найза санчиладигандек бир ҳолатни тасаввур қилган уста Шамсиддин довдираган ва ўксинган алфозда бехтиёр тисарилди, беҳудуд ваҳмга чулғангани боис оллоҳ, амри билан ортида пайдо бўлган чоҳни пайқамади, умбалоқ ошганча тубсизлик қаърига тушди-кетди...

Қуръони шариф ҳақида эс билиб бирор бад фикрга бормаган ва бориши мумкин ҳам бўлмаган уста Шамсиддин камситувчи ва таҳқирловчи оҳангдаги

таънадан қанчалар шиддатли тарзда хушсизланган бўлса, бу таънага муносиб жавоб қайтарини зарурлигини эслатган тийран хисдан шу қадар шитоб алфозда ўзига келди. Бахтига рўнарасида уста Фаттоҳ кўрнимасди, афтидан, ичида борини тўккани, лекин кутган жавобини ололмади ҳафсаласи бир бўлгани сабабли у аста жуф тагини ростлаган эди. Қўлоғига гўнгири-гўнгири овозлар келди. Кираверинида аллакимлар тўдаланиб олган эди. Билдики, Самад Содиқович тоифасидаги мартабали кишилар — ўзлариям гуж-гуж гулга умтилган арилардек ёнирилиб келишибди. Жуда оғир вазифани зиммасига чўчимай олганидан фахрланаётгани сезилиб турган Самад Содиқович шунчаки шинавандалик ҳавасини қилган шерикларига чўлдираб, қўли билан ҳавони кесганча, алланарсаларни тушунтирар эди.

— Отагинам, анву каттақон пўнисасини эшитаяисизми?

Ором, бир наслик оромни қайтадан тусай бошлаган уста Шамсиддин истамайгина ўгириди. Худди тўғнигандай меҳр билан, бегараз оҳангда сўзлаган баида кимлигини билинга қизиқди. Шундоқ ёнгинасида ҳалигина кўн кўрселик қилган, «сиз»ни эи қўрмай «сен» билан кўнглини қовартирган чувак — Қаюмхон энди печундир жон тасаддуқ қилиб турарди.

— Эшитдим нимаю, эшитмадим нима?! — деди уста унинг ҳадеб илжайишини малол олиб. — Бирор нарса ўзгарсайкан... Худо тос тенамиздан уриб бўлди.

— Ҳе-е, отагинам, ноумид шайтон-а!

— Товин менгарадигандай хиралик қилишингни.

— Мени ташимадингизми, отагинам? Қаюмхонман-ку. Эсингиздами, ҳов ҳалиги гадойтоннас қишлоқ? — кўрсаткич бармоғини юқорига найза қилди чувак. — А-а, ҳимм, эсламайенизми? Соқол-мўйловингиз билан қўшиб мойлаверганим... хи-хи-хи! Кечирасиз-да энди, отам, ўзларидан ҳам анчагина ўтувди, ишиб турган насибадан жудо қилиб...

— Боплаган эканман.

— Ҳа, майли, ўтганига саловат.

— Кўнглингни тагида боиқача мақсад бор шекилли?

— Ҳа, шу... Биздан ўтган ёмонроқ, узр қилсинлар.

— Йигитча, ҳозир сени далданг ҳам, узринг ҳам ёқмаяпти, қорангни ўчирганинг яхши! Бор, қадамингни тийиб, уйганингда худо деб ётгин. Ўқонингни уриштириб нимаям қилардинг.

— Товба қишиниз, авлиё отам, қандоқ қилсамки,

кўнглингизни овласам, кўнглингизга чироқ ёқсам
Ўткиридан бор лекин-а,— Қаюмхон кўкиш костюми
чўнтагидан ҳамёнга ўхшаш нарса олди.— Юринг,
чеккароққа шох бўлайлик, ўзиям қайноқ сувда бўктириб
урадигони...

Нарироқдан уста Иброҳим пилдираб келди.

— Дардингизни олай, ога, намунча ола қарадингиз
бу йигитга?

Худо кечирсин-у, Қаюмхон дегани бемалол шайтонга
ҳам дарс бера оларкан, ахир бир пасда уни ҳам
огзига қаратди, юмшоқ каломлар билан мумдек эритди,
сеҳрлаб қўйди, жонини қафасга қамагандай қилди.
Чорасиз турганда ошнаси галати саволя берди. Ана
буниси кўкайини янаям ёмон қийди. Дод деса кам
эди. Лекин барибир бемаза гуруннга ошнаси арала-
шувини яхшиликка йўйди. Негаки, сабр косаси тўлувди,
девор тагида ётган сим сўйилни йигит қаннарига
туширишига салгина қолувди. Худо бир асради, агар
асрамаса, у ўзи таърифлаган ўткири таъминни тотини
лаззатидан умрбод айриларди.

— Огайини, кафиллигини олиб айтсам, бу йигит бинойин!

— Худо умрини берсин,— ўзини босиб тўнгилади
уста Шамси.— Сиз билан ош-қатиқ экан, айтинг,
менга кўн ёнишмасин, шундоғ ҳам... биласиз.

— Сизга ёнишиб, нима, эсини еганми? — сал қовоқ
солди уста Иброҳим.— Шундоғ далда дегандай... Мунақа
вақтда одам захрини одам олади.

Қуллуг-э!

Мен сизга айтсам, биродар, Қаюмхон каминга ҳам
кўн далда бўлган. Нима, иншонмайсеизми? Сиздан ажралиб
кетгандан кейин кўзимга фақат гўристон кўринар эди.
Омадим чопиб шу йигитни учратдим-у, дардисар гамдан
озгина бўлса ҳам қутулдим. Бай, бай, бу йигитнинг қўлиниг
ўргилсини суҳбати!

— Жонон йигитга айтинг, манови бемаъни ичакни
йўқотсин.

— Қўйинг, уста, турса турибди-да шу...

— Сизам қизиқ.

— Ўзлари билади нима қилишини. Биз аралашган би-
лан... фойдасиз. Э-э, нималар бўлмади, сиз эса... оёқ
остидаги битта ичакка ғайирлик қиласиз.

Ошнаси ҳақ, ошнаси авлиё янглиг оқилона муомала
қилаётир, ахир, чиндан ҳам Тиллакори заминида не мало-
мат, не қабоҳат кўнмади, булар хусусида қайгурмасдан
чуқул ҳеч кимни қизиқтирмай қўйган суллоҳ ичакка

кон-жаҳди билан ёпишиб олган. Анчадан бери ўйлаганим, кўз тикканиям шу-я! Хайтовур, илондек билтонгламай, учидан сув пуркамай қўйганига шукрона айтсан!

— Лекин хунук-да чувалиб ётиши.

— Худо хайр бергур, хунук бўлса ҳам ўшани ёддан чиқаринг, кўнам зарари тегмаётгандир сизга! — жаҳл қилмай, очиқ чехра билан сўзлади уста Иброҳим. — Қўйинг уни, ҳозир нимани ўйлаш керак бўлса шуни ўйлаш. Латта чайшаб ўтираверсак уйимиз куйиб кетади-ку!

— Нафасни есиқ қилинг.

— Ҳали ўзингиз айтдингиз ков-ковни...

— Иложимиз қанча.

— Гарангмисиз нима бало, уста?! Бекорчи ичакка ёпишганча кафанингизни бичмоқчи бўлаётган бетамизлар билан сал... одамга ўхшаб муомала қилсангиз-чи, а?! Қовоқ солиб бунақа қилиб юришингизга юмшаб қолишармикини? Балки, ошини ошаб, ёшини яшанти бу қария, юмалоқ-ёстиқ қилиб тикиб қўйганимиз билан муродимизга етармидик, деб ўзлари тавонингизни ўпишар, а, лаббай?! —

— Топдингиз, — орага суқилди Қайюмхон, — отагиниамни ҳавоси баланд экан, димоғ-фироғ қилсам анву пайгамбарларни ўзи тиз чўкади қошимда деб ўйлайдилар шекилли.

— Аммо, ошна, қариган чоғимда, элдигина пешонамга офтоб тегди деганимда, бурним қонаса, иккала қўлим ҳам ёқангизда!

Мана, парвардигор, шундоқ жар лабида ваҳм ичра қалтираб турганда, жиңдай мадад бергудек таскинга зору интизор жавдираётганда қиёматлиги зимдан чилпиди, худди эрмак қилмоқчи бўлгандек, аллақасригадир юмшоқ-юмшоқ наштар ботирди. Шўрлик уста пинҳона қалтиради, ошнаси ўз жонига қайғуриб қолгани, жони ширин ва азиз эканлигини тагдан сездириб қўйганидан оғринди, ёмон оғринди. Дарини, ул зот андиша сақламадиким, кемага тушганининг жони бир — ё ҳаёт, ё мамот!

— Майли, олинг ёқамдан, аммо билиб...

— Аммо ҳозир таваккалдан бўлаги бекор!

— Таваккал?

— Ҳай, огажон-а, сиздай одамни соддалиги чакки... Азбаройи худо чакки! Қуяман, куйиб кетаман, лекин, барибир ёнингизда бўлгим бор... Сиз, ахир, камини учун нималар қилмадингиз. Каминани тўртаворага қайтардингиз. Менам бир қилай, бажонидил... Мавриди мана шу кун экан. Сизга зиғирча нафим тегса, худо ҳақи, охиратда тўппа

тўғри бориб жаннат дарвозасини очишимга аминман
Ижозат берсангиз кифоя!

— Сиз, тавба қилдим-а, нималарни вайсаяпсиз?

— Э-э, ҳе-ей, нотавон банда! Нима, тушупмаяпсиз-ми? Ачинганимдан... Қуюниб ётсам-у, сиз... Бўлди, кўзини очинг. Қўл қовуштириб тураверсақ, худо кўрсатмасин, осонгина илинтиришлари мумкин. Тирик жонимиз-а! Неча йил... шу ёғи бас, оғзимиз энди ошга етганда... алам қилмайдимми?!

— Хушёр банда, қулогингизга яхшилаб қуйиб олинг, камини ҳеч нарсадан қўрқмайман, оғзимдагини олдиршидан ҳам, обрўйим тўкилишидан ҳам, ҳатто жондан жудо бўлишдан ҳам! Мени ваҳимага солган нарса бошқа: ёпиқли қозон ёпиқли қолиши!

— Икки дунёдаям ёпиқ қолмайди ўша беъмани қозон! — тиззаларига уриб кулди Қаюмхон. — Икки дунёдаям! Бугун бўлмаса эртага очишади, кейин... ҳаҳ-ха-а, ичидаги мағзавани бошлабгина устингиздан тўкишади. Адашмасам, сиз шундай қилишларини кутяпсиз.

— Адашдинг, йигит, у мағзава эгали...

— Эгали? Хўп, хўп, тавба қилипиз.

Нечундир Қаюмхон лабини буриб терс ўгирилди.

— Уста, вақт тигиз, яхшилаб ўйланг, — қисқа сукут сақлаган уста Иброҳим товуши инакдек майини товланди. — Мана, шукр мен ёпингизда, сизга ёмонликни раво кўрмасам керак, тезроқ бир хулосага келсангиз, бўлгани бўлди, энди фақат жон... қолган умр... бола-чақа...

— Сиз... ўзингизни ўйланг. Менга индаманг.

Ташвишманд ҳабиб оғриниш ила бўзарди.

— Ҳай, ҳай, уста, шундай дегани уялмайсизми? Мен фақат ўзимни ўйласам... Э-э, йўқ! Мени жоним азизлиги сизники билан... Сизники эса...

— Бўлди, бўлди.

— Э-э, нега бўларкан, йўқ ердан сизни тўхмат балосига гирифтор қилиб турсалар!

Ҳали ошнаси тили бурала бошлаган палладаёқ уста Шамси недир бир гидир туйган эди, недир таҳлика бўлиб кўнглига қуйилган эди, ўқдек варанглаган бул хитобдан кейин у алланечук кўпчиб кетди.

— Алжиманг!

— Бандан сўқир, ҳали фаҳхламадингизми?

Гумбаз эшигидан ўралиб-буралиб чиқаётган ва сокин шитоб билан кўкка ўрмалаётган тутунга ситила-ситила қўшилиб кетишга минг бора рози бўлган уста Шамси беқарор бир тарзда бош чайқади.

— Э-э, бор бўлиг!..

— Сиз ўзи нимага бунча жилпанглаясииз?

— Чидамас экан-да одам... Ахир, эс-хушиңиз қайда, уста Фаттоҳ ички тагдан шишириб қўйди-ёв! Маъруфбой билан анов пөшио йиғит теварагида гирдиканалак бўлганини кўрмадиңизми?

— Йўк!

— Сўқирсиз-да! Йўқса... Ярамас, мавридиңи толганини!

— Шубҳа одамни имондан айиради.

— Шубҳа қилаётганим йўқ, уста, ўз қулогим билан эшитдим санаганини... Ичида гишоваси кўп экан, билмадим, хом ўрган экансизми арнасини, валақлаб пошшо йиғитни жоду қилиб қўйди. Қайомхон ҳам битта қолдирмай эшитиб олди.

Думалоқ кизил қалноқ кийган икки барваста йиғит пучайиб қолган ва бу замида ҳеч кимга керакмаслиғини тўнғилган нам афтини бужмайтирганча ифода этаётган узундан-узун ичакни тўнғиллай-тўнғиллай сургалаб кетишди. Оёғи тағи бу бедаводан халос бўлганини кўриб уста Шамен ҳайтовур бир қадар юнанди, лекин жони танашига сизмай ҳаракат қилаётган фидойиларга эътибор бермади, уста Иброҳим таъкидидан нечундир шишинган Қайомхонга бўзариб қаради.

— Эшитдим, отағишам, ўх-хў-ў, эшитганда-чи! — кўксига олам-жаҳон сир жойлаб олгандек ўзини кўйворди Қайомхон. — Оҳ-ҳо, уста Фаттоҳмиди ўша, ганини қиялатиб юбораркан-ку тоза! Сизга шунча дов-даскани бериб қўйиңгани галати, асли сизга... қишда қоғни ҳам шишириб бўлмас экан!

— Балки, ҳа, ҳа... — нимадир уста Шамен томоғига кўндаланг қадалганди. — Ҳаммамиз ҳам хом сут эмганмиз, хом сут... Лекин, иним, тенада эгам бор, ҳукмини ўзи қилар...

— Тўғри, ҳукм эгамдан, лекин гоҳида эгам ҳукми икросини бадалари ихиёрига беради, — ошнаси сўзини шахт кесди уста Иброҳим. — Кейин... ҳозир сиз тенадан бирор царса кутадиған аҳволда эмасиз. Пошшо йиғит уста Фаттоҳдан шунақа кўп нарса ёзиб олдики, э-э, айтгулиғи йўқ! Ҳали орага мени ҳам қистиргандир!

— Қистирса қистирар, нимадан бунча ҳадикспрайсиз?!

— Э-э, ога, билмадим... Шунақа, ундан юрак олдирганман. Нима, сизни ҳеч ниниғиз тушмаганим, бетамиз сувилонни ўзи-ку! Қиблагоҳим Шариф урфон қилган бир панд эсимда, ўғлим, чўлда чуллаган газандадан эмас, хо-

вузни эгалаб олган газандадан кўпроқ қўрқ, дегандай бў-
лудилар, раҳматли...

— Тошиб сўзлаган эканлар.

Бул таъкид билан қай маънони эътироф этганини уста Шамси турли тарафдан, турли кайфиятга кириб, ўзинча узоқ мулоҳаза қилди. Ҳарҳолда биродари падарини, қачонлардир қози Раҳмон ҳовли-жойини ютган кулфат тағ-заминига ўзини тошдек бостирган ва эл дилида худди ўша алфозда қатланиб қолган Шариф урфонни эслатганидан унча севинмади. То сўнгги нафаси чиққунга қадар қўлтигидан қаламу дафтар, оғзидан сабоғу савод сулуқлари тушмаган Шариф урфон номи орага тушиши билан илҳис бошқа хотирлари ҳам қўзғалди: Иброҳим билан янги мактабга қатнагани, бир кун Иброҳим жоме масжидига бориб қуръони мажидни тепкилагани, қози Раҳмон бино қилган хазинаи бебаҳо кулини кўкка совуришгани...

Лекин, ҳозир чиндан ҳам вақти тифиз, кечмиш дунё устунларини қалғилатиб юборган бу воқеаларни ўйлагани, бу воқеалар эндиликда нечун ўла-тирила хаспўшланишини ва умуман бу воқеалар эндиликда виқор билан ардоқланадиган йўриқларга қай жиҳати биландир хизмат қилажани мияси чиғиригидан бемалол ўтказгани имкон қайда?! Кечмиш доду фиғонидан бино бўлган санги қаттол тагида бир оёғи мажоқланиб ётган бўлса ҳам айни лаҳзада чурқ этолмайди, мана бу кунда эса Гирих нолаи афғонидан яралган ва яраладиган санги қаттол эса тоғдан ҳам чўнғроқ эканлигини ва ул бутун тани жонини ўз тагига олганини ҳам бировга айтолмайди, мабодо айтган тақдирда, маъни уқадиган валломат топилиши маҳол... Дариғо, дард кўп-у, дардкаш йўқ экан-да! Биродари уста Иброҳим куюниб таъкид қилганидек, энди фақат жон қайғусини чекишдан бўлаги бекор бўлиб қоларкан-да!

Жаҳлига ҳокимлик қилолган банда ҳаргиз голиб, ҳаргиз адóлатга ҳамдам, лекин жаҳлига ҳокимлик қилишдан кечган, вужудини ўртаворган алам-ангиз бедодлик туфайли кечинга мажбур бўлган бандан побакор-чи?!

Во дариғ, уста Иброҳим бунча эшилади, ҳа, юмшоқ-юмшоқ эшилдиким, ҳар мўйи, ҳар ажини, ҳар томиригача одамзод шаънини қаро ер билан тенг қиладиган аъмолдан дарак берувчи ғусса ёғдирди. Шу лаҳзагача у гоҳ Маъруфбой, гоҳ Самад Содиқович, гоҳ уста Фаттоҳ таъна-даншомларига кўмилган ва бирор аниқ-тиник тўхтама келганича йўқ эди. Гира-шира шубҳа гирдобига сузарди ҳолос. Қиёматлиги ҳалигидай аччиқ-қурум мулоҳазаларини қозонда-

ги бодрокдай сочиб ташлагандан кейин бирдан хушёр тортди. Ҳатто ўзидан ўзи гумонсираб қолди, ўзидан шубҳаланган олло ғанимидир, деган ақидани ҳам унутди. Жаннатдан жой олгур уста Иброҳим не чамада, деди ичида, унингча Гирих бошига ўзим етибман-да?!

Нимадир томоғидан гипна бўғди, ҳарҳолда, ўзи сари чангак пайкаларини чўзаётган тухмат нафасини туйгани бонс ўксиди, уста Иброҳим ўз чама-тахминин билан кўнглига шунчаки гулгула солиш ниятида эмаслигини, аксинча, огоҳ этиш мажбуриятидан четлаб ўтолмагани туфайли жон куйдираётганини англагандай бўлди. Шубҳасиз, чархи гардун эҳтиёткорона бошлаган ўйинини яна ҳам хушёрлик билан давом эттириш пайида эди, энди шунчаси етмагандай чархи гардун уни тухмат балосига гирифтормоқчи эди. Ночор ҳолда у бунга ҳам бўйсунди, бирор нажот тополмай жавдирайди, маъносини нигоҳида эса ёлғиз илтижо чақнайди. Яратган эгам, яна бардош қилмоққа маҳкум, жамийки инонганидан мосуво, жилла қуриса хабар бергил, амрингни ижобат этган ким, ким у Гирихга сунқасд қилган? Ҳар гал Арслонбек билан Болимбек тақдирини ёдига тушганда озор чекарди, руҳи синарди. Лекин бир кунмас бир кун Гирих кушандаси, минг йил, милён йил аллақайси кавакда пайт пойлаб ётган кушанда азозил, гивирлаб қолиши мумкинлигини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди. Эҳтимол, у ўзини ўзи бекорга бундайин абгор қилаётгандир. Гирихга кўз ола қилган галамис ер юзида умуман йўқдир, кўргиликка анқов одамзодни неча марталаб чув туширган тасодиф фатво бергандир. Ана, том оша омонат тортилган, гишту кошинга чуваланиб теккан қопламали сим тасодифни қўллавормаганига ким кафия?

Ғанимига қўл-оёғини ўзи ўз ихтиёри билан боғлаб берган банда каби ичида аччиқ кулди. Аламзадалиқ қамраган нигоҳини яна том бўйлаб келган ва фиғонини тутун қилиб кўкка пуркаётган эшик тепасидаги чинни чойнакчага ўралган симга қадади, қадаркан, ҳорғин бетига истехзо ёйилди. Йўқ, тасодиф кучига ишонмагани туфайли эмас, тасодиф ҳақидаги энг мукаммал хулосасини ҳам сиру синоатни илдиз-пилдизи билан очишга қасд қилган Самад Содиқович ҳам ногоҳ вужудга келган ўпқонга калласи билан тўнтарилиб тушишдан чўчиётган Маъруф Афзалович ҳам, сўзамоллик билан энсасини қотираётган уста Иброҳим билан Қаюмхон ҳам ўтрикка йўйинини беҳос кўнглидан кечиргани бонс шундай тараддудланди. Ҳей, айниқса Маъруфбой сапчиламасми мужмал гапидан,

устаи бенаво, чўкаётган одам хасга ёнишаркан-да, деб масхаралаб кулмаемми?

Айлана девор ҳар ёқдан қисиб келаётган каби уста Шамси димқиди ва бўшашиган ҳолда ташқари юрди. Беадад само сокинлиги дардига малҳам бўлиб босилишига ҳайтовур ишонгиси келди. Беқарор тақдир ва ер юзидаги жамийки яхши-ёмонга қўл силтагудек алфозда чорнояда имижим чўккан Ғайби билан Раёул кўзига кўзи тушиб қолишидан чўчиб тағим ўзини ичкарига урди...

Сокин мунгайган меҳроб рўнарасида гоҳ сўйлашиб, гоҳ куялишиб турган, қиёфаларида эса ҳеч қандай андух, ташвиш изи қолмаган уста Иброҳим билан Қаюмхонини кўрганда юраги бадтар безиллаб бўсағада саросар тўхтади.

Мана, парвардигар, у ёлғиз, аросатда тентирайди, одам исини ёқтирмай қолди, одам кўрса мусичадек ҳуркади, ўзини нанага олгиси келади, икки оёқли махлуқлар тама илтижиди ўқрайинилари ва маза-бемаза сўровлари билан жонига теғди, бу тирикчиликка тоқайгача чидайди, бир ишонгани Гирих эди, Гирихдан ҳам жудо қилдилар, демакким, эс билганидан бери нимага суяниб яшаган бўлса баридан айирдилар...

Тақдирдан безганини уста Шамси печундир қайта-қайта эътироф этмоқчи бўлар, жисму жониди залвар ланкилик туяр, кўз ўнги қароққан тарзда қайдир наст-баланд яланглик сари жилар, илкис қадами тезланар, мана мен кимман — ўз тақдирини ўзи поймол қилган ва йўқлик томон қочиб бораётган бандаман, деган ўй миёсида гивирлар, илгариларини сайини қони жўшиб, руҳи ҳаволанар эди.

Танҳолик, умиддан кўра ноумидликка яқин танҳоликка суяймоқ азобидан чўчимай уста Шамси Тиллақорни заминини тарк этди ва бир маромдаги шахт билан узоқ йўл босди, эҳтимол, юз йил, эҳтимол, минг йил тўхтовсиз куймаланиб юрди, манзилдан манзилга кўчди ва, ахйир, уқубат торта-торта Ёфас ўғлон солдирган шахри муаззамга етиб келди. Одамзод суқини кўзғайдиган бу гўша юк ва улугвор эди, бу гўшада ҳар не яхши нарса боқий ва дахлсиз эди. Қуёш ботганда, узун тунда жаннат қадар сўлим бог-роғлар ва алланечук сирли тус оладиган осойишлик кўчаларини Саодат уйи безакларидан таралган муборак ёғду ёритар эди. Ҳамишагидек иккинчи офтоб жозибасидан сеҳрланган уста Шамси иштиёқ билан олға талин-наверди, тўнғич Гирих сабрсиз кутаётганини аниқ-тиниқ ҳис этган кўйи илгари шошлаверди, эвоҳки тинччини ўғирлаган ва ичиди йиғилган ҳасратларини оқизмай-

томизмай тўқниш учун умтиларкан, мунаққаш эшик илқис шарақлаб бетига ёпилди. Шўрлик остонада сарғайди, иштиқ кутди, кутиб қолди, юз йил, минг йил сабр билан, илқис билан кутди. Ўзар эшик очилмади. Чорасиз бўйин эгган маҳалда ичкаридан элас-элас нидо келди.

«Устаи бузрук, бу ҳолдан таажжуб қиладурсиз, андоғми? Йўлингиз тўсилғони каминга ҳам помақбулдур. Аммо илож қанча? Фақат олло ҳукмини ижро этадургон бул эшик бирлан довлашмак бефойда эрур. Жисму жонимда бедаво дард билан Тиллакори дийдорига етишғоним катта савобдин дарак эрди, аммо, устод, онча шарафдин сўнг абгору афтода қиёфатда боз Саодат уйи папоҳига қайтғоним эшикка ёқмабдур. Ва ул лоф урдиким, э, Гириҳ, бас, еру заминда тоза лафзу тоза имон ҳақимлик қилмагунга қадар ҳибсада қолгайсан, ювуқсиз замондин келгон ҳар авлиё, ҳар ноқасни ҳузурингга йўлатмагаймен! Англадингизми? Эмди, устод, пушаймон чекмоқдин тийилинг, бул кунда вазифангиз бул эрмасдур, вазифангиз булдирким, қаро туфроғ тагига кирмасдан бурун манга тақдири таназзулни раво кўргон банда кимлигини билгайсиз. Парвардигор сиздин қаноатини аямасун!»

Залвар сас тинди. Эшик ҳануз хўмрайди.

Ахийри уста ҳушини йиғди.

Дунёда ёлғиз шу мусулмон — уста Шамси, уста Шамсиддин Жамшиддин ўғли икки худога сиғинарди. Тоza имон ва бутун ният билан у эътиқод қўйган жуфт тағри қодир куч бўлиб бирлашган эди кўнглида, сиёратан ва сувратан бири кўкда ниҳон эди, бири ерда, шундоққина ёнгинасида яшарди. Қанчалар устивор эди бул имкон, бул саодатдан! Эвоҳ, бугун — Катта сайил кунда баридан айрилди, ердаги оллоҳидан Мосуво тушди, абадиян айрилди. Қайсибир қавакда пайт пойлаб ётган кушанда оғзидан сочган балога у тоб беролмади, беҳудуд ўқинч билан Тиллакори бағридан, уста Шамси юрагидан чекинди, минг, йўқ, милён йиллик масофага — Ёфас ўғлон замонига, шаҳри муаззамдаги Саодат уйи папоҳига чекинди. Энди у бу кунга қайтмайди, қайтиши мушкул, ер юзи покланмас экан, бул хусусда ҳатто ўйламайди, ўйлаган тақдирда ҳам эшик йўлга чиққани қўймайди.

Уша эшик тутумида ишқал бор шекилли!..

Йўқ, ундай эмас, ишқал бошқа ёқда — жисму жони гофилликка ботганида, савоби азим уволи азимга айланганини пайқамай қолганида! Гириҳни худо деб таи олганда, имони ёнидан Гириҳга жой берганда у борлигида чекеиз қудрат, шуурида мислсиз теран ақлу идрок энганини туй-

гани рост ва шу боис ожиз ва нотавон бандаларни гафлат балосидан қутқазмоқни ҳавас қилди, ҳатто буни бир армон билди. Очғи, кўи умрини фақат шунчаки ҳавасланиши билан ўтказибди мана оқибатки, ўзи гофиллик чангалига тушибди, жон-жаҳди билан интилган ва базўр етишган нарсаини оипа-осон бой берибди. Густоҳлик қилгани учун ўзини бир умр кечирмайди. Лекин, ажабо, гафлат Гирихга бегона эди-ку! Кузанда қавагидан ўрмалаб чиққан паллани у назардан қочирганига уста Шамси тугал ишонмайди. Парвардигор, у бариши билган, кўрган, сезган, афеуски, мужда бермаган, аниқроғи, буни истамаган. Уечун? Номаълум кушанда муддаосини рўёбга чиқаргандан кейини чағалайдек чарх уришида не маъно?!

«Илғари огоҳ этгон эрдим!..»

«Огоҳ этгон эрдим!..»

Аё, мусулмонлар, шул эътироф ҳақми, агар чин бўлса, шўри қисган экан, қисганики, бу заминда у бошқа қололмайди, Ҳолимбек сингари қаёққадир бадар кетади, аҳтимол, тўнгич Гирих ҳузурига боради, еру заминда тоза лафзу тоза имон ҳокимлик қила бошлаганда у билан биргаликда қайтгани...

Эслади, Гирих бурун қилган огоҳни эслади, сўнг астагина юпқа лабини қимтиб, оқариб, хиёла энкайганча ташқарига йўналди. Ивирик остонадан шоша-пиша ўтиб кетмоқчи эди, лекин қандайдир гайритабиий куч саҳнининг қайсибир сарҳадида оёқларидан мадорни олиб қўйди. Илғари босгани ҳоли қолмади, вужудида нелар юз бераётганини англамай маънос бўзараётган эшикка термилди. Қурумга ботган ҳолда ошиқ-мошиғига зўрга илиниб турган табақалардан анча муддат нигоҳ узолмади. Таъмирдан сўнг, ёдида, ушбуни Саодат уйи эшигига менгзовди, ушбу Саодат уйи эшиги каби муҳтарам кишиларни Гирих ҳузурига чорлани ва Гирихни ёмон кўзлардан асрашига имон ўғирувди, ўйлови хом экан, чарх бунақасига айлан-тирди, у бало чангалида бўғилиб адо бўлди. Гирих эса... бу кунлардан юз ўгириб, ўз замонига йўл олди.

Афтода эшикка қарагани уста бошқа ботинмади. Қаддини ади тутганча остона ҳатлади. Тоза ҳаводан симириб жиндай яйради. Барибир сиёҳ тусли бир нарса поёнсиз соҳилларни босиб ётадиган қум янглиғ ич-ичини қамраган эди. Ҳали-бери ундан фориг бўлиши маҳолдек эди. Балки бу азоб бир умр давом этади, бир умр тўхтовсиз дилни ўртайдди, зеро, тирик экан, ўз аъмолига маҳкум, яхши-ёмон билан ҳадеганда ҳисоблашмай ўзиникини маъқул санайди-

ган Маъруф Афзалович овози пана-пастқамдан эшитилиб тураркан, қайғуси ортиб бораверади.

— Шамол эсмаса дарахт учи қимирламас...

Кўнгли буюрмаса ҳам уста диққат қилди. бутун вужудини кўз ва кулоққа айлаптирди. Ховли ўртароғида Маъруфбой каттагина давра қурган эди. Қурмагур дарозгина эди, келишган бўй-баста ва силлиқ сочли юмалоқ боши алоҳида ажралиб кўринар, оғзидан пайдар-пай учаётган ҳар битта сўз атрофдагиларни нақ жодулагаи эди.

Энди оёқлари устани бенхтиёр ўша тарафга судради.

— Сиз ишни аввалидан беҳабарсиз, — чехрасида алланечук ишонч зуҳурланган Маъруфбой Содиқ Самадович билангина аста туртди. — Билсангиз... Фу-у, биродар! Лекин ўзимдан ҳам ўтган-да. Бу одам намунча ҳовлиқаяпти, деб ўшанда танамда ўйламабман. Коса тагида нимкоса бор экан.

— Шунақа шекилли, — деб қўйди Содиқ Самадович.

— Вақтида айтувдим зар ҳайф кетишини...

— Айтиш кифоя эмас, — ҳеч бир зарурут бўлмаса ҳам Содиқ Самадович қизишди. — Бу безбет замонда қуруқ ган билан... аравани тортолмайсиз. Опаларини кўрсатиб қўймаган экансиз-да учқўргондан!

— Керак бўлса кўрсатардим, лекин ёлғизлик қилиб қолдим-да, — қиёфасига гарибона тус берди Маъруф Афзалович. — Во-а, у одам-чи, ёнига шунақа гўрсўхталарини тўплаган эканки, ёқа ушладим!

— Нафс-да, нафс!

— Ҳа-а, ўлмаиғ!

Мана, парвардигор, одил бўлсанг ажрим қилиб бер, улуг даргоҳ увол-савобига кўпдан жавобгар бу банда ўзи ким, уста ҳайронки, буқаламун гардун пана-пастаида неки учраса, сутдек оқми ёки кўмирдек қора, у ўйламай-нетмай ёқлайверади, алҳол, ёқлагани омонат жонини сал қўлласа, иссиқ жойини совутишга уринганларга жиндай зарба берса кифоя! Ҳаммадан чатоғи, бирор масалада уни айблаш осон эмасди, сал нозик йиғин ёки даврада айблов сиртмоғи ногоҳ бўйнидан бўга бошлаганда йўлини қилиб осонгина қутулиб кетарди (Ғайби лақабини топиб қўйган: олқинди), ҳатто Катта сайил ташвиши бошланганда ижроқўм раислигига эндигина ўтган Ниёз Ғиёсовичдек зийрак одамни ҳам чалғитгани ва сувдан қуруқ чиқишга урингани-чи!..

Маъруфбой ҳозир тўн кийгизган ёрти-ярим таънадашном ҳали уста Иброҳим ўртага қўйган мулоҳазаларга недир оҳанги билан уйқаш туюлди. Бир муддат таажжубланиб турди, лекин бош мутасадди билан ади-бади айтишиб

ўтиришни истамасди, тўдани оралаб ўтиб ёқасига узалди, ов, она қоридан эмас, осмондан саламглаб тушган танти-бачча, қани, кўзимга тик қарагин-чи, дея зарб қилди. Аллақачон ён-атрофни қатогон қилиб чиққан Содиқ Самадовичга таржимаи ҳолининг энг мунгли жойини кўпиртириб сўзлаётган валломат одам кўз уриштиришга қолганда деярли ярамади. Ҳатто чайгак панжалардан таҳқирланган ёқасини бўшатиб олишга ҳам анча маҳалгача қурби етмади.

Чорпоя тарафдан Ғайби учиб келди.

— Дада, кўйинг, яхшимас,— у отасини четга судради.— Нима зарил ҳаммани ўзингизга қаратиб... Чарчапсиз, ранг-рўйингиз бир ҳолда, юринг, уйга кетамиз.

— Пўлат Раҳимни қорини қилди,— хириллади уста олайиб.— Энди мени емоқчи! Майли есин, тириклай есин, бор бисотидан ажралган гадоман!

— Кетайлик, дада. У ёқда онам...

— Бор, гўдак, тошингни тер!

— Устоз. Ғайбни уришманг, у тўғриси айтяпти,— зув ичида пайдо бўлган Расул Усмоён жўраси ёнини олди.— Фойдасиз бунақа... Бориб дам олганингиз тузук, кеч тушадди ҳадемай...

— Сенам жўна, мингирлама қулогим тагида! — яраланган шердек бирдан бўқирди уста Шамси, кўзларихонасидан отилгудек бўлиб.— Ҳей, бадбахтлар, ҳей, шўртумшуқлар, қани, ўчиринглар бу ердан қораларингни! Бў ерда бирон-тангни кўрмай, ювуқсизлар, кўреам, худо ҳақи, чувалчангдай эзгилаб ташлайман!..

Ҳовлини илгари ҳеч ким туймаган шафқатсиз сукунат шарпа-сиртмоқ янглиг ўровига олди. Ҳар ким турган жойида музлаган, ҳар ким жазавага тушган уста Шамси тагин неларини ажиб, айқириб баён қилишини интиқ кутаётгандек эди. Жимлик ичра зил лаҳзалар кенгани сарп аламзада уста, қизим сенга айтаман, келиним сен эшит, қабилда кекирдагига зўр бергани терапроқ англашиллар эди.

Таранг тортилган вазият хатто Самад Содиқовични ҳам бир қадар гангитиб қўйди, у ўзи сезган-сезмагани ҳолда аста сурилиб Маъруфбой пиижига тикилди. Яхшигина таъзирини еган бош мутасафди эса нечундир ҳали оғзини тўлдириб мақтанган бу бандани хумордан чиққунча тепиб-тепкилагиси келди. Иложини топса бўғибгина қўйса! Нима учун бунақа аҳд қилганига ҳайрон эди. Не қиларини билмай каловланиб қолган бошлиқ аҳволдан ҳузур қилган каби Ғайби билан Расул Усмоён девор тагида

хиёл илжайиб, хиёл хайиқиб турарди. Фақат уста Иброҳим билан Қаюмхон қиёфаси маъносиз эди. Ярамагур Қаюмхон нари-бери хотиржам одимлаганча гоҳо уста Шамсига алагда нигоҳ отади, кўнглида бир гидир: чоли тушгур ўзи бир қоп шовдираган суяк экан, бурнидан тортса йиқилади, шу ҳолида шундай ваҳимали салтанатга эгалик қилибди, лекин учига чиққан қув шекилли, тўймас чўнтагига нақши ниғор баҳонасида келтирилган сариқчадан хоҳлаганича тикқандир, тўғри қилган, боплаган, қўли текканнинг озги ҳам тегади-да!

— Тентаклик қилманг унақа, ошна!

Бениҳоя самимий ҳамдардлик билан уста Иброҳим танбеҳ берди. Танбеҳини бир неча бор бафуржа такрорлади. Ҳар гал негадир товуши сал титраб чиқди. Шўрлик бекорга куюнмаяпти, бекорга ошнасини инсофга чақириб, уйи бузилган полапондек зор қақшамаяпти. Ахир, туну кун бошқалар билан биргаликда чеккан азоблари сабил бўлганига ачинмасинми, ўксинмасинми?

— Тентакни иши тентаклик-да...

Хайтовур уста Шамси ҳоврини боса қолди, ич-ичидан тошиқиб келаётган гулуни енгиб, ҳалигидай мужмал гудранди. Ҳаргиз ўзини хотиржам тутаетган уста Иброҳим ошнаси тез юмшаганидан ҳузур қилди. Энди ҳамдарлигини белисон ифодалаганча уни ичкарига имлади. Бир-бирларига юмшоқ нигоҳ билан қарай-қарай секин ялғарилашди.

— Менга-ку зарил, қудагай сенига нима зарил, деган экан машойиҳ, — ичкари киришгандан сўнг уста Шамси зарда қилди. — Уйғишага бориб уйқуни уриб ётмайсизми? Савил мен... билмадим, нимадандир кўнгли узолмайман.

— Қизиқсиз-а, мен узоламанми?

Қорамой суртиб кўйилгандек яхлит қиёфа олган меҳробга наришон тикилган ҳолда, бу айёмда, шафоати ва хосяти миселсиз, дея найғамбаримиз томонидан таъриф берилган жумаи муборакда юз берган воқеотни ҳар бири ўзинча таҳлил қилган кўйи жим қолишди...

— Тасодиф худо кўйнидаги илон, худони унутмаганингдай ўша баттолни ҳам унутмагин, дердилар раҳматли надарим, — уста Шамси парвардигор иссиқ кучогида хоҳишсиз асрайдиган турқи совуқ жонзодни тасаввур қилиб сесканди. — Камна шаккоклик қилиб кулардим, қодир эгам ўша маҳлуққа ўзини яқин олишини тор калламга сиғдиролмасдим.

— Аҳволингизни тушунаман, аммо ўртада мен бахтиқаронинг тақдирини ҳам кўндаланг, — кузалган калта

соқолини мунгайиш билан тутамлади уста Иброҳим.— Сиз мурувватли бандасиз, тойганимда суяган эдингиз, манманлик балосидан қутқарувдингиз.

— Энди эса, этагимдан тортиб ўзингиз билан бало комига олиб кирасиз мени, демоқчисиз шекилли?— дагалига ўтиб қўя қолди уста Шамси.— Демак, пушаймондасиз, ови юришмаса ҳам дови юришмайдиган бу гўрсўхтага илашмасам аросатда қолмас эдим, деб ўз ёгингизга ўзингиз қоврилмоқдасиз. Қўрқманг, ошна, ҳатто қошў кипригингизга ҳам гард қўндирмайман, мабодо галвадан галва чиқадиган бўлса, бариини гарданимга оламан.

— Кейингиси... ҳа, шуниси олди олинса... Менга ишонинг, қўп нарса шунга боғлиқ,— негадир уста Иброҳим овозини пасайтирди.— Худога ёлвораманки, сизни илнтиришмасини, илнтиришса, тамом, мени ҳам омон қўйишмайди.

— Оббо, намунича, а?!

Қизиқки, сиртдан қараганда, олло иродасига кўра ири комил ўзини хотиржам ва оқилона тутатгани уста Иброҳимга мойдек ёқиб тушган эди, айни лаҳзада у, биродарим кўнгли ёздагидек экан-ку, мен нега ўзимни ўтдан сувга, сувдан ўтга уришим керак, тинчимни кўзлаб жўнавормайманми кулбамга, деган фикрга бўргандек эди.

Исоф юзасидан айтганда эса, ошнаси дадиллиги фақат сувратида қониқиш аломатини зуҳур айлаган, сийратида юзаси сокин оқадиган дарё тубидаги нўртанани эслатадиган гулу бино қилган эди.

— Охири бахайр бўлса кифоя,— ниҳоят у хўрсиниб гап қотди, шунда ниҳоҳида уста Шамсига таниш муз учқун йилтиради.— Жилловни бўш қўйишингиз чакки — қаро ерга кириш! Қамини ундай йўл туголмайман, ётиб қолгунча отиб қолишим керак. Ҳали Қаюмхон оғзини искаб кўрдим.

— Қаюмхон нимага қодир экан?— ажабланди уста Шамси.

Олло газабига учрагур уста Иброҳим, истиҳозани-ку йиғиштиргани, ваҳм уйғотаётган мусибатни ҳам унутган ҳолда, тиззаларига уриб кулди, роса пиқирлаб кулди. Ҳатто теварагини майда ажин босган кўзларидан ёш сизди.

— Ҳа-а, намунича?

— Ў-ў, одамнинг овсари!— у қўйини чўнтагидан рўмоляча олди.— Яка куйдирдингиз-ку! Билмайсизми Қаюмхон нимага қодирлигини?

— Бир вақтлар сизни йўлдан оздирган... шайтон!
Энди уста Иброҳим туйқус нафас ютди.

— Ана шу шайтон нажоткоримиз.

— Қўйинг-э!..

— И-и, бу кишимни, ов, камина Қаюмхон оғзини искаб кўрганам рост,— уста Иброҳим чехрасида недир сокин жилваларди.— Эрийдиган суроби йўқмас. Апови пошшо йиғитга ҳам айтадиганини айтаркан. Лекин бу халқ жудаям сурда! Аллақачон йўқ ердаги қоғозни тўғрилаб қўйибди.

— Қоғозини обборсини анув ерга.

— Сал паст тушинг, огайни,— астойдил ранжиди уста Иброҳим.— Агар ўша қоғозга нималар битилганини билсайдингиз... бунақа валақламас эдингиз.

— Энди менга барибир.

— Менга барибир эмас. Сизни... Э-э, йўқ! Худо кўрсатмасин, Қаюмхон ҳалигини шу ҳолича топширадиган бўлса, кулфатни атай чиқазган банда сифатида жойингизни топиб кетасиз.

— Худодан кўраман.

— Ужарлик аҳмоқлик-да, уста. Шукр, унақа қилиқ қиладиган ёшдан ўтгансиз. Ақлу ҳушингиз жойида. Келинг, вақт борида этакни ёпайлик, Қаюмхон кўнглини овлайлик.

— Нима, у пайғамбармидики...

Ҳафсаласи пир бўлган уста Иброҳим ер юзида мана шу бандадан бадтарроқ густоҳ, мана шу бандадан бадтарроқ бефаҳм ва тажаниг банда йўқлигига ўзини ишонтпрди. Шундай хўрпайдикки, э, бор-е, менга нима калламини ачитиб, жигаримни хун қилиб, қариганда бола-бақрадан ажраб, имондан айри тушиб, чирқираб кетадиган сен-ку, галваре, деган маъно қадди-қиёфасини чулғаб олди. Зипиллаганча ташқарига юрди, лекин недир плинж билан остонадан хомуш қайтди. Сабр косаси тўлган бўлса ҳам, шайтонга ҳай берган, оқибат деган нарсага бўйсунган, охирги маротаба уриниб кўрмоққа қасд қилган эди.

— Тўғри, жавр бўлди, лекин энди жонга жавр бўлмасин,— шуурига ўрнашган шу фикрни боз эринмай такрорлади.— Нимага одамни тушунмайсиз ёки ўзингизни гўлликка уряпсизми?

— Сизни таниёлмай қолдим.

— Мен ҳам сизни таниёлмай турибман. Сиздайин бағри кенг одамни зикналиги, йўғ-ей, қурумсоқлиги кўп галат! Ахир, уста, ўладиган жойда эмассиз. Қаюмхон шунга шама қилди, уста Шамси тўрт йиллик меҳнати

тагига бекора тутантириқ тиқиб, бекора гугурт чақмагандир, деди худо ҳақи...

Бехосдан дили ҳувиялаб қолди, дунё ҳам ҳувиллаб қолди.

Мана, парвардигор, қиёматлигидан охир-оқибат чиққан маъни шу бўлди, қиёматлиги охири-оқибат етти ёт бегона зугумини қилди, ўртада имон бор, руҳ-арвоҳ бор, деб ўтирмади, шартта алжиди-қўйди, нима учун бу даражада густоҳликка борди — қоронғи, ҳайҳотки, у — уста Шамси ношлож тақдирига таъ берган, гўрга кирғунича Гирих азасини тутиб яшашига аҳдланган, ҳар не азобга ўзини кўниктирмоқчи бўлган эди. Дариго, бу нияти ҳам чиппақка чиқди, ошнаи қадрдони икки оғиз каломи билан бу ўйловини ҳам бекор қилди, хуллас, энди унга кун йўқ экан, энди қайғу чекишдан ҳам бенасиб, ёспирай, бу не қол, халлоқи олам!..

Кўкси ларзон-ларзон кўтарилиб тушаётган уста Шамси шу лаҳза дағдагага чорлағувчи бир ҳолатни кечирди. Ҳайтовур у дағдагани истамади, тушунуксиз ҳаракатлар билан шунчаки дағал-дағал гудранди, ола қараш қилди, бўзарди, бехос бориб сим сўйилни олди ва тезгина изига бурилди.

Яхшиликка яхшилик билан жавоб қайтариш иштиёқидан сармаст уста Иброҳим кулимсираганча уни синчков кузатар, ҳа, рост, сариқча буни гаранситиб қўйган, жиндай эриса жони узилиб кетмас, деган ўй миёсида гивирлаб эди. Ошнаси башарасида зухурланган алам ва таъна кўланкасини ўзича ҳовлиқиш ва эсанкираш аломатига йўйди, унга сўйил нима учун керак бўлгани бонсини англаб улгурмади, савил қолгур биданглаб ҳавога кўтарилганда эса вақт ўтган эди.

Оғриқ аралаш даҳшатли чақин уста Иброҳимни илкис чалди, шалола каби бетўхтов қўйилаётган оловсимон гирдобда у қанот ёзгандек бир лаҳза муаллақ қотди, сўнг оғир чайқалганча гупиллаб кулади...

Ахийри шайтон йўлдан оздирди, асаби-продаси бўшашган уста Шамси ахийри жаннатдан қувилган уя гораттар азмига бўйсунди ва ўзига раҳми келиб жон койитаётган бандани розолат калтаги билан уриб сулайтириб қўйди.

Гувоҳ фақат Қаюмхон эди.

Ҳали ошналар талашиб-тортишаётган дамда у ими-жим остона ҳатлаган, аста юриб бориб ҳануз ўз жойида қимир этмай турган йиғма нарвонга суянган, ҳозир ўзи учун

бениҳоя муҳим хулоса аён бўлишига инонган ҳолда ҳаёлга толган эди. Жаҳлдан оқариб, кўпчиб, бўғриқиб кетган уста Шамси титраб-қақшаганча қаятакка ёпишганини кўрди, ҳозир у бир балони бошлаганини ҳам сизди. Юраги орқасига тортиб кетганига қарамай бирор тadbирни амалга оширишни ўйламади. Ҳаволаманг сўйил бемалол ўз ишини бажариб бўлгандан кейин бафуржа кўзгалди. Беҳолу белисон чўзилган уста Иброҳим тенасига битта-битта юриб борди.

— Ғалвага суягингиз йўқ экан,— деб кесатди, лекин бундан ўзи қониқмай тумтайди ҳам.— Сизга ичи ачиб турса, сиз... нима қилиб қўйдингиз?

Нафаси чиқмай уста Шамси гезарди.

Не ҳол юз берганини ҳайтовур тасаввурига сиғдиролди, пушаймонга кўмилди, пушаймон юпанч эмаслиги ҳақидаги мужмал фикр миёсида гивирлаётганда гумбаз ичнини гўё ажабтовур кўлаиқалар тўлдирди. Ҳайрат билан кўзларини йириб қаради. Рўпарасида тани жонни симиллаётган Ғайби билан Расул ҳеч нарсага ақли етмай бўзариб туради, сал парироқда босар-тусарини билмай кириб келган Маъруфбой суратланган, ундан ҳам парироқда Самад Содиқович ғалати ҳурпайган, ҳар доимгидек қарани шубҳага мойил...

Аввалгидек шифтда нимадир аянчли қисирлади, нимадир тарсиллаб оёқ тагига келиб тушди, лекин афтода оламдаги таҳлика-тажовузга ҳеч ким эътибор бермади, ўз азоби ва аъмолига кўмилган олам борлигини унутишди ва ивир-шивир қилганча жабрланган бандани авайлаб деворга суянтиришди.

— Тагин бу нимаси? — ниҳоят таҳдид билан сўради Маъруфбой

— Қойил, бошлади! — мингирлади Қаюмхон.

Ҳали ўз оёғи билан тунпа-тузук юрган одам бирдан бундай сулайиб қолиши бекорга эмаслигини аниқ-тиниқ ифодалаган башараларга жимгина разм солган уста Шамси чархини ўзинча ерлади, калласидан ақлу ҳушини ўғирлаган лаҳзани лаънатга белади, сўнг ўйладиким, ҳей, бузруквор, гўрида ҳам тинчи бузилган қиблагоҳим, биллоҳ, башоратингиз ҳақ экан, таинги бир қасд айласа кулфатини кўша-кўша юбораркан!..

— Буни қаранг, тавба, аямади-я! — уста Иброҳим бети ва бўйинини силай-силаё Қаюмхон чулдиради.— Бир тоши бор-да ичиди! Йўқса нима зарил! Э-э, ўзи бунақаси хуфия русумда бўларди, отахон ошкора қиб қўйди.

Одамзод, ёшми, қарими — барибир, табиатан ёввойлашиб бораётгани ва истаса-истамаса бир-бириши осонгина несту нобуд қилишдан ҳам тоймаслигини кўн афсусу надомат билан ичида қайд этаётган Самад Содиқович уста Шамси ҳануз ташламай нечундир бир учини қисиб олган гадир-будир сўйилга газаб тўла нигоҳ билан тикилди...

— Бу ёққа бериб-э! — деди ахийри энтикиб, оғзи кўпириб. — Ким айтади сизни намозхон одам деб, отам?! Ана, дунёни кимлар бузади, ана, ёшлар кимлардан андоза олади?

Уста сўйилни узатолмади, сўйил қўлидан ўзи сирғалиб тушди.

Кўрдикки, ҳабиби содиқ ҳануз деворга суянган, танида титроқ, совуқсираш, нигоҳида маловсираш, ранги бўздек оқарган, соқоли ҳар жойидан айри — тикрайган, тамшана-тамшана ҳар замонда ингранади, гўё недандир зорланади, сўнг тагини карахтликка чўмади. Кимдир қилган имо билан аллақачон Субҳон тегишли жойга сим қоққан эди, лекин, шонса-шонмасе ва ҳожатни чиқарса-чиқармаса раҳмат эшитмаслигини биладиган дўхтир етиб келгунча у чидаб беришига ҳеч ким ишонмай қўйди.

— Ҳе-е... уста Шамси!

Дариге, кутилмаганда у жонсиз нидо берди, йўқ, эплотмади, нидоси шундоқ бўғзида жонсиз бир титраниш билан аста сўнди. Ҳатто бировлар эшитмай қолди. Сал сергақланган уста Шамси эса тушунуксиз қайғу ва изтироб алангасида қоврилаётган ошнаси бетида липиллаб кезинаётган истакни туйди. Аста илгарилаб бориб устига энгашди, у нимадир демоқчи бўлаётганини фаҳмлагач, ими-жим тиз чўбди.

— Сизми?..

Ҳайтовур энди уста Иброҳим жони руҳи ва лаб-даҳанидан босинқирашга ўхшаш ситила-ситила бодраётган товушда эзгинликдан ташқари эътиборни тортадиган соқин шахт, енгил хайрхоҳлик, нимагадир даъват оҳанги ҳам мужассам эди. Умид нишонасига ўхшаб кетадиган ва чиндан ҳам юпанч берувчи кўтаринки ҳолига яраша юзи ҳам сезиларли даражада анча тўкис нурланди. Фақат бундан устод севинмади, аксинча, бадтар гашланди, билардики, олис сафарни ихтиёр қилган банда бир бора тетиклашади, охирги қатра кучини йиғиб ўзини мардона ва мамнуи кўргазишга тиришади.

— Дийдор энди қиёматда, — дадиллашиб давом этди уста Иброҳим, қатра афсусга ўрин қолдирмай. — Бироқ

плож қанча... Тақдири азалдан ким тоништи?— у кўзларини чирт юмиб қисқа сукут сақлади.— Фақат мен бир нарсадан алағдаман... ўртамизда ётган синоатдан... бир учи сизда қолгай, бир учи мен билан...

Самад Содиқович таънани қўйиллатгани ва қариган чоғида орттирган тавқу лаънатдан дорилбақода ҳам қутула олмаслигини ўйлаётган уста Шамси хотиржам айтилган виждо ва таҳликали маромдаги эътирофдан галати иштибоҳга кўмилди. Неча йиллаб ёнида собит турган ва қолган умрини ҳам шундай эътиқод билан ўтказишга тайёрлигини ҳамиша қайта-қайта қайд этган улфати ҳувайдо ҳолатидаги эзгинлигини ана шу иштибоҳига жавоб тарзида қабул қила бошлаганидан ажабланди.

— Эгам бандасига қачон ёлғон буюрмайди?— энди уста Иброҳим нигоҳи номаълум нуқтада банд бўлди.— А, қачон? Сафар олдиан, шундайми? Мен ҳам айтай бу фурсатда борини...

— Қўйинг, ошна, ўзингизни қийнаманг.

Фалак қаттол экан, фалак аямас экан, ичида гум-гуре санги синоатни неча замондан бери билдирмай олиб юриш учун ул дўсти содиққа буича бардошни, дўсти содиқ нима деса ва ўзини қандай тутса бирдек ишониш ва меҳрини аямай сочишлик учун ул зотга буича имконни қачону қайда бериб улгурдийкин?!

— Қийналганим билан пложим қанча?

— Ҳа-а, лекин... мейдан... унақалигимдан яна кулмоқ-чиениз?

Афтидан бу палла кўнглини алағдаликка гирифторм этган гумон аллатовур қиёфага кирганини уста Шамси бутун вужуди билан таранг туйди, жон-жаҳди билан ардоқлаб келган нарсаи дарз егани сабабли эҳтимол бу палла у телбаларча айюҳаниғос солиши, аёвсиз тарзда таъна тошларини отиши, аччиқ усти пешонасини деворга уриб ёриши жоиз эди, лекин бундай қилмади, шайтонга ҳай бериш учун ўзидан куч тополди.

— Сиз излаган нарса...

Гоҳ сусайиб, гоҳ зўрайиб бораётган оғриққа зўр-базўр чидаётган уста Иброҳим қўлтиғидан шунчаки суяб турган Қаюмхонни ижирганиш билан нари итарди. Елкасидан омонатгина ҳимо бериб турган Ғайбига, қўйвор, керакмас, деган маънода имо билан совуқроқ ишора қилди. Худди у ўзи билан ўзи қолмоқчидек эди, теварагини қуршаганларни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ эди. Асли хасталик чирмаб олган таби ва руҳи эса шундоққина уста Шамсига умитилаётгани, кутилмаганда қуюшқондан чиқиб кетган

биродари тани ва руҳи билан бирлашиб кетиш иштиёқида тўлғанаётгани англашлар эди.

Хануз не умиддадир тиз чўккан ва ногоҳ ич-ичига бир хил тўфон билан оташ ёприлиб кирган каби эзгин-эзгин буврана бонлаган уста Шамси сазо бермади, сазо бергани ҳоли-қудрати етмади, қум-қуйт оқарган бетида таъна зухурланди. Ажаб, не қунга қолди, ахир бу у билган банда эмас, ул зот ўзини тузуккина танувди, имонини поклашга ҳам муваффақ бўлувди, макруҳга нафрат назари билан қарашни одат қилувди. Тангрига ҳамду сано бўлсинким, мана бу кимсани у танимайди, бу кимса фақат сувратан дўсти содиқни эслатади, сийратан бегона, буткул бегона, бир умр излаганига қарамай тополмай келгани к у ш а н д а янглиғ...

— Дада,— жимликни бузди Ғайби,— гапирсам кулар-дшгиз.

Ҳайрат ва газабдан бети чўйканган ўгли пичингидан туйқус ҳушини ўнглаган уста Шамси дод солгудек алфозда шахт қўзғалди, яшнн чалган каби гандиракляб нари кетди, ҳавоза устунига урилди, чайқалиб бориб қурумли деворга пешонасини босди, шу алфозда қилт этмай узоқ турди.

Ҳалигина алвоп ёлли ялмоғиз нафаси тегиб ўтганига қарамай девор муздек эди, баданига галати бир совуқлик югурди, яна пича кутаркан, пешонаси пессиги ҳам босилгандай бўлди.

Тўнғиган девор танини оҳанрабо каби тортаверди, у бутун тани заррага айланаётгани ва аллатовур жодуваш куч сеҳри билан бул маҳобатли хилқат жисму жаҳонига синггишиб бораётганини сим-сим сезимлар билан туяверди. Алҳол, энди у бир умр шу хилқат қошида тавба тазарру қилиб ўтишга маҳкумлигини ўйлади, ўйларкан, дафъатан танин сас бодради: «Бурун сизни огоҳ этгон эрдим, устан бузрук?» Аста у девордан пешонасини олди. Илкис зарб еган каби тисарилди. Бурун Гириҳ недан огоҳ этганини чамалаган кўйи ошнаси сари судралди.

— Бас, кифоя!— деди титраб.

Алланечук ўтинч аралаш босинқи янграган хитобни уста Иброҳим ё эшитмади, ё эшитган тақдирди ҳам назарга илмади, эс-ҳушини тузукроқ йиғиб олишга уринди, қаддини сал кўтарди, қафтлари билан тақир ерга тираниб орқага суринди ва деворга қулайроқ суянди.

— Биродар, мени гуноҳим муштдай бўлса, сизинки... товча!— охириги сўзга у алоҳида ургу берди.— Сабабини хоҳ сўранг, хоҳ сўраманг айтаман: барини кўзингиз

ўрнида қилдим. Шўрлик Гирихга аталган зардан қанчаси жойини топиб кетганидан беҳабарсиз.

Залвар сас: «Болимбек сизгли банда!..»

— Ёлгон!

Ҳар нарсани кутган бўлса ҳам бунисини кутмаган уста Шамси жон аччиғида ўқирди, ҳалидан бери сабр қилиш ва ўзини босишга мнинг марталаб қасам ичган бўлса ҳам чидамай наъра тортди, фақат юракларини ўртаб юборадиган талвасали ҳукми билан у алжнётган ошнасини босиб қўймоқчи бўлдимми ёки тасаввурга сизгиши маҳол ҳақиқатини эътироф этган Гирихга жавоб қилдимми англаб бўлмади.

— Ёлгон дейсизми? Кошки! Шу ённга қаноат қилмаганим-чи!— секин бошини сараклади уста Иброҳим.— Иложим қанча, менга йўрақда теккан касал... Ора-сира қўзийди, кўпинча ўзга банда омади чопганда!

— Тавба!— деди Расул Усмон ютиниб.

Ниманидир икки-чикиригача эсламоқчидай уста Иброҳим хиёл титраётган кўрсаткич бармоғини чаккасига тиради, анчагача бўзариб турди, унсиз чайналди, сўнг қандайдир зўриққан товуш билан шивирлади.

— Гирих эди сизга омад берган...

— Бас!— қўлларини кўкенга қовуштирди уста Шамси.

— Шуни бир ёқли қилсам... Худо ҳақи, ишонинг, шу ишга ҳаддим сизга юрагимни бир умр кемирган махлуқча ниҳоят тўйиб, тинчиб қоладигандай туюлаверди.

— Кифоя!— базўр пичирлади уста Шамси.

— Балки мен энг катта армонимни ушатиб кетаётирман.

— Худдо ёрлақагур, охиратда берасиз жавобини.

— Сиз ушалмаган армон билан борасиз жойингизга.

Шўрлик уста Шамси гилтиллашдан нари ўтолмади.

Ахийри у тақдирга тан берди, қўлини ювиб қўлтиғига артди, ҳар не тадорик ва азиятни бир чеккага суриб қўйиш мажбуриятини теран идрок этди. Гири-шира туманга чулганган тасаввурига ушалган армон билан ушалмаган армон қирғоқларини бирлаштирган кўприк ажаб шаклу шамойили билан ўрнашди. Қимларнидир мазгилига ўтқариб қўймаган, қимларнидир нуқул хору зорлик ваъда қиладиган тубсиэликка абадий маҳкум этмаган бул кўприк?! Кейинги дақиқада юргизган бу мулоҳазаси нақадар ваҳима ва издиҳомга йўғрилганини ўйлаб ўқинди, кўнгли ёлғизлик тусади, бора-бора бу кун қайси кун эканлигини унутди, энди уни ёдлаб юргани имкон ҳам, ҳожат ҳам йўқ эди. Қачонлардир қийин бошловди, қандай

тугатди, билмайди, ҳукм ўзидан, ўзи айтсин охирги каломни...

Маҳобатли гумбаз эшиги туйнугидан кўриниб-кўринмай сезгилаб чиқаётган тутунни демаса энди чор тараф тинчиган, осойишталик чўккан, ҳалигина ичкари-ташқарини зилзилага солган ваҳима босилган эди.

Тўсатдан қаттиқ силкиниб олган курраи арз оҳ фиғон қилмай аввалги ҳаёт тарзини тиклаётган ва жами тирикликни сабру бардоша ундаётган бир маҳалда гумбаз ичкарисида вазият ҳамон тараңлигича сақланган эди. Ими-жим кўз уриштиришларда ажабтовур ёлқин зуҳурланар, ким кимга хайрхоҳлигини, бу ёғи нима билан тугагини изоҳлаш маҳол эди.

Безовтаҳол сукунат гўё ўзи билан нимтатир қоронғиликни бошлаб кирди, мунғайиб боқаётган шифтни, тўнғиган девор, афтодаҳол меҳробни сурма рангли ипакдек майини пардага чирмади. Ола-тасирга чулғанган вақт сездирмай хуфтон сари оғиб бориши ҳаммадан аввал негадир уста Иброҳим сезгиларини қитиқлади. Алжиётган одам ён-верига аста аланглаб тийилди. Анчадан кейин оғир бошини бир томонга қийшайтирганча тиловат қилишга тушди. Хайтовур ҳушёр тортиб калима қайтара бошлагани қовоқ уйган ва ҳануз саросар турган уста Шамсига бир қадар эриш туюлди. Ярамагур ошнаси бу лаҳза буткул тилидан айрилиши, ўзининг қулоғи кўргошини қуйилгандек том битишини оллодан ўтинаётган эди. Бас, шу ёғи кифоя, уйдан, ул касдан яна бир оғиз чин-ёлгон гап эшитса, маза-бемаза гина, таъна-дашном эшитса тутдай тўкилади, бира-тўла адоён тамом бўлади. Энди ўзи тарафидан бажарилмаган не бурч қолди, қидирганини қўйишида асрагани ва лекин уни бир умр тополмай оворан сарсон бўлганига ўзини ўзи ишонтириши? Жамисини шу лаҳзагача рад этди, холис-нохолис мулоҳазаларни, тағига етишни истамай, ўлиб-тирилиб рад этди. Ўғли ва шогирди наҳ урганда, уста Фаттоҳ жон-жаҳди билан жавраганда, фидойи Гирих огоҳ этганда ўзини двсарликка урди, ўзиникини маъқул топди, рўйи заминга жар солдиким, тойган бандани суяш ҳамда афу этиш яхшилар чекига тушган!

Кўрдик, ўзини атай чеккага олиб тентираётган Маъруф Афзалович қадди-бастиди ошкора қониқини ва иддао аралани гидир, нуқул уста Иброҳим пинжиға тикилаётган Самад Содиқович қарашини ҳушёрликка мойил, у ҳар не ҳаракатини назардан қочирмаслик пайида, бири бирини

овунтиришдан ожиз Гайби билан Расул қиёфасида беўлчак мунг, нафрат...

Лаҳза сайин оғирлашаётган сукунат заптини беихтиёр юрагига кўчира бошлаган уста Шамси дуо ўқиётган биродари қадди-қиёфасини эътибордан соқит қилмай ҳаргиз ўзидан хабар бераётган эшик тамоман зич ёпилганини туйиб гашлиги кучайди. Назарида, андог ёпилдики, тоабад Гириҳга наст назарлар тушмагай, ақл камолотга етиб, имон поклангунга қадар Гириҳ муаззам сарой ичинда хилват-нишин умр кечирган! Дариго, ул зот-чи, устоди комил-чи!? Энди у ҳам ўша кун келишини мутеларча кутадами ёки бой берган имконларини тиклаш учун мана шу сониядан жонини қайта ўртага тикадим?

Не ечимга келишни билмай хитланаётгани сабаб уста Шамси олд айвончали гизаги қизғимтир қалпоқ кийган ёшгина йигит ва афти кўнчиган Субҳон етовида ичкари кирган чакка сочлари устидаги топ-тоза халатидек оқ барваста кексароқ кишини пайқамади. Йўғ-е, элас-элас кўргандек бўлди, вазмин юриб келган жиддий қиёфали ўша киши Самад Содиқович изоҳларини хушомад мақомида тинглаётганда у авзойини қилча ўзгартирмади, фақат салдан сўнг недир куч ногоҳ бўйнига сиртмоқ солди, ўша кучга бўйсунди, илорган кўйи жилди, гўё шарпага айланди, шовурсиз судралиб бориб остона ҳатлади.

Анча ҳаяллаб пайқашди ул зот бегона қиёфат олгани ва беадад бўшлиқ қаърига тортган хору хасдек кўринмай қолганини, аниқроғи, жаврай-жаврай тинчиган ва нигоҳида кўркуву вида билан баравар ажаб ҳузур аломати зоҳир уста Иброҳимни сутранг машина зувва олиб кетгандан кейин, ҳа, ачиниш ва ҳамдардлик билан адо этилган кузатув маросимидан сўнг у ғойиб бўлганини сезишди.

Аввал таниш-билишдан шунчаки сўраб-суриштирди, сўнг дилларига ҳадик оралаб ростакам югур-югур қилишди, ахирги чор атрофни патлаб ташлашди, ҳовли билан устахонага машинадор шогирдларни елдиришди, кимдир шаҳар ижроқўмига сим қоқди, бир хил шубҳага кўмилган Маъруф Афзалович ўша ёққа бориб келди. Қора терга ботиб, ҳайратга чўмиб, хавотир ичра қилинган қидирувлар зое кетди, бандан оқил ҳеч қаердан топилмади.

Бирини бирига қовушмайдиган мишмишлардан жуда тез толиққан шаҳарни ана-мана зимзиё қоронғилик қамради,

тахликали узун тун кечди, ана-мана тонг ҳам бўзарди, барибир устандан дарак бўлмади: уззу-куш Тиллакори ховлисида изғиган, заптига олган балойи азимга иложи борича хотиржам чидаб берган банда ерга кирдимми, осмонга учдимми?

Ашқол-дашқолга тўла оп-ойдин хонада уста Иброҳим не аъмолга дучорлигини билмай шифтга тикилиб ётганда, кўпдан бери илк дафъа Маъруфбой тоза чойшабларга ўранганча бемалол хуррак тортаётганда, бирор нарса аниқлашга улгуролмай қолган Самад Содиқович тўнгилаб сўч юлаётганда, гангиган шогирдлар кўчама-кўча умидвор чоққиллаётганда у юлғуну янтоқ босган беҳудуд биёбон бўйлаб, азалий ва абадий армонини ортмоқлаганча, пой-пиёда илгарилаб борар эди.

Қачонлардир худди шундай чеки-чегараси йўқ саҳрон бедавондан шўрлик Болимбек ҳам дарди-дунёси чигалланиб, қадди дол бўлиб, жами умиди чир узилиб ўтганини ўйлар эди. Чорасизлик зугум қилгани туфайли ул улуг наққош мангу маломатга гирифтор йўқлик манзили сари паймонаси тўлган ва жами топинган нарсаларидан мосуво тушганини алам-ангиз эътироф этган ҳолда талпинганини ўйлар эди. Ҳар тонфа йўриқ ахирри бир жойда ниҳоя топажагини яхши билган устод печундир бул поёнсизлик аро ўзи ёлғизлигини, лекин, жазираман оташ ва ваҳиман ажал нафасидан жинганак дантини кезиб-кечиб ўтишда Болимбек якка бўлмагани, каттагина қарвон рағбати жонига ора кирганини печундир хаёлига келтирмас эди.

Живирлаётган сокин кенглик бўйлаб урина-сурина одимларкан, устод билмасдики, олдинда, Болимбек изи қолган бедиянда Гириҳни паноҳига олган Саодат уйи сари элтгувчи йўл борми ёки йўқми, билмасдики, ҳарчанд чирангани билан қурран арз ўз ҳолича тирикчилик қилади, қурран арз ожиз бандалар хоҳиши билан ҳисобланмайди, ҳатто мана шу биёбон ҳам ўз ҳаёт тарзига муносиб қонунилари билан қудратли, енгилмас...

ШЕРДОР

Самарқандда осойишталик...

Ҳижрий минг қирқ тўртинчи йил кўклами Зарафшон соҳиллари ёқалаб сездирмай кириб келгандан кейин шаҳристон жамоли гулдек очилиб кетди. Кўклам қушлари чор-атрофни ҳалқадек ўраган, жаҳонгир Амир Темур замонидан бери тилдан тилга дoston бўлган Боғи-шамол, Боғидилқушо, Боғибаланд, Боғимайдон, Боғиферуза каби ажиб гўшаларда бўй ростлаган ҳар дарахт, ҳар гиёҳга жон ато қилди. Боғлар билан туташ қирлар, сойлар, ўнгириллардаги қорлар бўтанага айланди.

Бениҳоя чўзилган қиш оғушида мудраган Афросиёб харобаларининг уйқуен қочди. Соқин тепаликлар узра қалдирғочлар хушнуд чуғурлайди. Офтоб плитган кўҳна деворлар қолдиқлари бўйлаб из солган қумуреқалар лашкари нари-бери тинимсиз гивирлайди.

Наврўз шабадаси Обираҳмат ва Сиёб қирғоқларини файзиёб қилган пидина, исмалоқ исларини хонадонлар сари етказинга ошиқади. Субҳ ё чошғоқ чоғлари марварид каби йприк-йприк ёмғир савалаб сабззорлар қўйида роҳатланаётган шаҳристон ҳавосини гўбордан фориг айлар, ҳаял ўтмай тиниб, сийраклашган булутлар орасидан қуёш мўралар эди.

Шаҳристонда алоҳида эътиборга молик бўлган муҳандис-меъморлар маҳалласи ўртасидаги гувала девор билан ўралган ҳовли-боғ навбахорни бисёр соғинч билан қаршиглабди. Ёмғирда ивиган деворнинг ҳар жойида зўр-базўр майса иши урган, ҳатто ийманибгина очилган якка қизғалдоқ қизариб кўришади.

Ҳовлига қуноботардаги қўш табақали ўймакор дарвоза орқали кирилади. Дарвоза ёнида энлигина сайиҳона тушибди. Сайиҳона чеккасида эса кўзини ўйнатадиган хашамат билан болохонали ва пешайвонли баланд уй туташтириб солинган эди. Салобатли устунлар, эшиклар, болорлар ислимий, лола-мадоҳил, занжара нақшлари

билан безатилган, сунадан дарвозага қадар чорқунжак пишқиқ гишт терилган эди.

Хоналарини теран сукунат қамраган. Алоҳида ганчкорий усул билан безак берилган катта дахлизиниш гулдор панжарали деразаси олдида ҳорғин турган йиғит — Муҳаммад Аваз Самарқандий бу сукунатга ихтиёрини берганми ёки бошқа сабабга кўрами, замину замони жунбишга келтирган кўклам нашъу намосини унутгандек бир алфозда эди. Сириқдай тик қоматида куч-қувват, думалоқдан келган оқиш чехрасида қатъият зоҳир бўлса ҳам, печундир, ҳаракатлари паришон эди. Имиллаётганидан ўзи ҳам огрина бошлади. Ҳовли адоғидаги дарахтлар тилимлаётган қуёш нурлари панжарага санчилганда унинг хаёли Регистонга уланди.

«Ўн беш йил ўтибди-я! Ҳамон ягона мадраса тарху амали билан оворамиз! Печун? Дастимиз калталик қиладирми? Ёки салтанат ожиздирми? Агар бу сўзини бирор мажлисда оғизга олсак Ялангтўшбий Баҳодирнинг ҳар мўйи найзага айланса керак!»

Мадрасанинг ҳаддан зиёда забардастлиги алланечук безовта кўнглига бир нав таскин берди. Шаҳристон чиройига ярашиб тушажаги ҳақида беҳисоб башоратлар қилинган бу бино тамалига илк гишти меъмору маҳандислар пири — Мулла Абдужаббор Самарқандий, не-не машаққатли жанглардан кейин ҳокимлик тоғини кийган Абу Карим Бойҳожини ўғли Ялангтўшбий Баҳодир пок ният билан қўйишган эди. Ўша масъуд оилар — Регистонда азонлаб карнай-сурнай садолари янграгани, беҳисоб халойиқ тўплангани, сарой аркони давлати билан кўчиб келгани, устод билан ҳукмдор чорқунжак гиштарини қўлларига тутиб тамал сари одимлашгани сира-сира ёдидан кўтарилмайди.

«Одамзод вақтга тобелигини энди англадим! — Муҳаммад Аваз беихтиёр маъюсланди. — Во дариг, устод ҳам қариди! Қарилтик устоднинг табаррук қўлларига асо тутқазди! Камини умридан ҳам анчаси ўтди. Агар ул зот бўлмаганда нега эришардим? Ул кимсасиз ҳолим не кечарди?»

Ҳукмдорлар шавкатини кўкларга кўтармоқ ниятида не-не муаззам иморатлар солиб ўзи қилча шуҳрат ва обрў таъма қилмаган устод беш йилча бурун ўзига мубошир меъморилик ёрлигини топширганни эслаб, кўнган алланечук қалқиб кетди.

Муҳаммад Аваз баҳор хуш бўйлар билан тўлдирган ҳовлидан ўтиб кўчага чиққандан кейин муюлишда, саҳар

севалаган ёмгир яшнатган садақайрагоч тагида ўзини кутаётган уста Самандар билан уста Пўлатни кўргач, чеҳраси ёришди.

— Муборак, муборак!

Қушдек енгил тортган Муҳаммад Аваз ҳам муборак-бод айтиб дўстларини сийлади. Сўнг Наврўз фазилатлари хусусида қизгин мусоҳаба юритган ҳолда Регистон сари қадам босишди.

Майдон тўс-тўполон бўлса ҳам жозибасини йўқотмаган эди. Баҳор таровати турфа обидалар бўёқларини тагин ҳам жонлантирибди. Замонасида қилич урмак билангина эмас, илм тугини баланд кўтаришда ҳам ном таратган Мирзо Улугбек мадрасасининг залворли пештоқи қуёшда ажаб тусли ярқирар эди. Пештоқдаги жилвакор юлдузлар шундоққина самодан узиб олиниб зарб этилган каби ҳайратомуз туюлди.

Ҳануз илм арбоблари макони бўлиб турган муаззам мадраса қаршисида худди унинг эгизаги каби яна бир салобатли иморат қад ростлаган бўлиб, у Муҳаммад Аваз фикр-зикрини банд айлагани бежиз эмасди. Янги иморат пештоқи ҳали яланғоч, миноралар, гумбазлари, ён деворлар ва ички тарафи эндигина кошинкорий либос кия бошлаган эди.

Чала иморат ёни билан тошлоқ кўчага ўтишди. Икки тарафига савдо расталари жойлашган бу кўча Бибиҳоним мадрасаси, Ҳазрати Хизр масжидини ёнлаб, Афросиёб харобалари, кейин эса Сиёб ва Обираҳмат ариқлари билан боғланади. Ён-атрофга одам сиғмайди. Жамалакли қизалоқлар, гулдор бахмал дўппи кийган болалар, паранжили келинчаклар, гижинглаган қайсар от минган кўёв тўралару бўз бола йигитлар, аслзодалар, мункиллаган чол-кампирлар вағир-вуғир билан сайилгоҳ тараф шошилишади.

Кунчиқарда гумбазлари зумрад янглиғ ёнаётган Шоҳизинда силсиласи сари элтадиган кўча беҳад тир-бандлигидан киши йўл топиб юришга қийналар эди. Кўпириб-тошаётган зиёратчиларга назар ташлаган Муҳаммад Аваз ногоҳ Кеш тўқнашувида яраланган падари бузруквори Бобо Миршароф охират ёди билан юкуниб ётганда унинг жонини омон сақлаб қолишни сўрамоқ ниятида онаси билан Шоҳизинда паноҳига бўзчи моки-сидек қатнаганларини эслади. Она эътиқоди билан барабар ранги ҳамда меҳри кўзларига сингган осорнатикаларга шундай қаттиқ боғланиб қолдики, дилининг аллақайси бурчидаги илинж ишончга айланди.

Кунлардан бир кун Бобо Миршарофни муолажа қилаётган табиб — Улугбек мадрасасининг етук олими ва мударрисен Ҳазрат Давоий азон чоғи Шоҳизинда сари отланган она-болани йўлдан тўхтатиб, дард ва жароҳат қонида ожизлик қилгани учун чексиз афу сўради.

Муҳаммад Авазини Мовароуннахрнинг пешқадам табиби муолажалари бекор кетганидан кўра кўпроқ Шоҳизиндани нажот сўраб қилган илтижолари наф қилмагани ҳайратлантирди. Ахир, улар астойдил пок ният билан тиловат қилишмаганмиди? Етти қават ер остидаги тирик шох нечун ёлворишларига қулоқ солмади?

Эрининг ўлиmidан кейин ҳам Назокатбону Шоҳизинда остоначисини тарк этмади. Муҳаммад Аваз ҳам бўғалоқ каби волидаси изидан қолмади. Она-ббла зиёратчиларга заррача эътибор бермай, салқин, хиёл ачқимтил ҳаво ўрнашиб қолган нимқоронги хонага оҳиста кириб боришар эди. Муҳаммад жийда гулидай нозик нақшлар ўйилган бөгдоди эшикка, қўшалок қулоч етмайдиган кўп қиррали забардаст устунларга, энг тўрдаги хонанинг ложувард тусда товланувчи шифтга ҳайратланиб тикилади. Шифтда бўёқлар шу қадар уйғунликка киришганки, шу қадар теран жозоба кашф этганки, Муҳаммад осмон қуёши, ойи, юлдузлари билан бунда жо бўлганини мурғак тасаввури орқали эътироф этади. Ҳар гал бу хонага кирганда у енгил тортади, кўзлари қамашади, гўё ранглар ҳосил қилган осмонга сингиб йўқолади.

Онаизор ўгли аҳволини сезмайди, ҳатто уни унутади. Нимқоронги хона жанубидаги гулдор пайжарадан кўришиб турган қабртош эътиборини ўғирлайди. Сўнг бурчакка шам ёқади, дуога қўл очади.

Муҳаммад онасини ёки онаси жон-жаҳди билан ёпишган эътиқодгами, хуллас, нимага суянишини билмасди. Қуръон, дуолар, оятлар, пайгамбарлар, авлиёлар, машойихларнинг саргузаштлари уни қизиқтирмай қўйди. Бора-бора унда бошқача истак уйғонди. Шаҳристондаги бошқа осорнатиқаларни яқка ўзи бориб кўрадиган бўлди. Амир Темур мақбараси, Бибиҳоним, Ишратхона ва Оқсарой обидалари ёнидан қуёш ботгунча жилмас, осмон каби тинч бўёқлар асирга айланган эди.

Назокатбону фарзанди қандайдир одамови, хиёл мунис, хиёл тажанг бўлиб ўсаётганини бирдан пайқади, пайқаб, қўрқиб кетди. Қалаваси учини йўқотган она нима қиларини билмай боши қотди. Агар устод Мулла Абдужаббор пайшанба кунларидан бирида марҳум хотирасига дуоини фотиҳа ўқиш учун ташриф буюрмаганда биттаю

битта фарзанди тақдирини келгусида не кечиши унга қоронги эди.

Дуоини фотиҳадан сўнг Назокатбону кутилмаганда (у чамаси устод эри билан тутинган ога-ини эканлигини ёдлади) ҳасрат қилиб қолди. Меъмор мушфиқ она дардларини тинглаб, хиёл ўксиди, кўксиди алланарса шамдек эриди. Пойгакда чўккалаб хомуш турган Муҳаммадга зимдан нигоҳ отди. «Бону, — деди кейин мулоимлашиб, — ўғлон тақдирини камина ихтиёрига қўйиб бери-гиз!»

Зуккотаъб устоднинг ўша лаҳзадаги ҳолати — паришонлик чўккан сўлгин қиёфаси Муҳаммад Аваз хаёлида ажаб бир тарзда нурланиб жонланди.

У айни чоғда уста Самандар ва уста Пўлатдан ортда қолмасликка тиришиб одимларкан, лазиз умрининг ҳар дақиқасини гиншту кошинини сайқаллаш, иморатларга такрор билмас шаклу шамойил бағишлаш билан кечирган муҳтарам устодга ҳурмати қанчалар баландлигини туйди.

Ортларида асов отлар кишнади. Ҳаял ўтмай дубулгасовутли найзабардор сарбозлар жиловларини бўшатганча қичқириб ўтишди: «Ҳе-е-ей, пў-ў-ўшт! Йўл бўшатинг, халойиқ!»

Бибиҳоним мадрасасининг гарбий тарафидаги тор кўчадан бўй-бастлари бир хил қирқ канизак оққушлар янглиғ тизилишиб чиққандан кейин Самарқанд ҳокими ялангтўшбий Баҳодирнинг кенжа қизи — Моҳбону сайил ихтиёр этганини Муҳаммад Аваз тушунди. Аслзода амирлар, беклар юрагини ёққан опаси Иқлима падаршини қўллаб юрган пири калон Хожак Ҳоним ҳазратларининг ўртача ўгли Муҳаммад Қосим Даҳбедийга узатилгандан кейин тантиқлиги ва эркалиги тагини бир ногона кўтарилган Моҳбону саройда ҳеч кимсани назар қилмас, дилдорлиги билан эмас, анча-мунча шаддотлиги билан ота-онаси устидан ҳукм юргизар эди. Малоҳатда тенги йўқ кенжа қизи туфайли тагини ҳам катта обрў қозониш, беҳисоб бойликка эга бўлишини Ялангтўш анчадан бери орзу қиларди. Шу туфайли бўлса керак, ҳукмдор ота Моҳбонунинг ҳар йили Наврўз шавқиети билан овунишни, юзига ҳарир нарда тутганча канизақлари қуршовида чорбоғу сабззорларини яёв кезиши, шаҳристон кўчалари, расталарини айланishi, осориатиқаларни зиёрат қилишига монеликни эп билмас, кўшинча ўзи ҳам тўнғич хотини Хуршидаойим билан сайилгоҳлар томон отланарди. Қизини хурсанд қилиш учун бутун вилоятда, хусусан, Афросиёб ялангликлари, Сиёб ва Обираҳмат бўйларида

қўнғилочар томошалар уюштириш, савдо-сотиқни авжигга миндириш ҳақида фармони олий берар эди.

Муҳаммад Аваз бир томонини сел ювавериб жарликка айланган тепа олдида шарпадек жонсиз туриб қолди. Марғилоний саккиз тепки атлас кўйлак кийиб, қўшқават ҳарир ридо ёпинган малика канизакларини эргаштириб шундоққина ёнидан ўтиб кетди. Нимпушти кўйлаклари ярашигли канизаклар соллона-соллона одимлашар, бир-бирларини аста туртишар, чимчилашар, йиғитлар нигоҳларини туйган айрим шаддотроқлари атайлаб қиқир-қиқир кулишар эди.

Ногоҳ нимадир Муҳаммад Авазнинг потирлаган юрагига ханжардек бориб санчилди. Малика рўпарасидан ўтаётганда чиммати четини эҳтиёткорона кўтаргандай кўтариб, унга нигоҳ отгандай, ширингина жилмайиш ҳадя этгандай бўлди. Ё раб! Наҳотки, малика уни кўрди? Йўқ, орзиқишлари беҳуда, уни бош-адогига етиш душвор бўлган сароб чалғитди. Малика чиммати четини кўтаргани ҳам, маъноли кулгани ҳам ёлгон!..

* * *

«Тақдир шояти чексиздир!»

Бултур ёз адоқларида сарой фариштаси билан илк бор юзлашган он шундай ажиб хулосани дилидан кечирди. Ўша гаройиб кунда гўё у туйқус мўъжизага — иккинчи офтобга дуч келди. Аллақандай рўё каби тўсатдан пайдо бўлган бу офтоб нурлари кўзларини шу қадар қамантириб юбордики, қаттиқ гангиб, анчагача ҳушини ўнглолмади.

Дабдабаю асъасага ўчлик қон-қонига сингиб кетган Ялангтўшбий вақт пугурдан кетказган саройини таъмирлаш ҳақида фармон берган эди. Ўймакорлик, наққошлик ва кошникорлик юмушлари Муҳаммад Аваз гарданига юкланди. Янги мадраса қурилишидаги ҳали адоги кўринмайдиган ташвишлардан узилиб шогирдлари Аҳмад Валихон ва Абдуллоҳ Завқий билан фармони олий ижросига киришди.

Қашқар, Афғон, Шарқий Эрон, Туркистон, Тибет ўлкалари, қозоқ, қирғиз, туркман элатларидан беҳисоб совға-саломлар билан муттасил элчилару меҳмонлар келиб турувчи сершовқин хобгоҳда мураккаб юмуш — кошникорий безаклар, ганч нақшлар ва заррин гуллар зарб этиш билан машғул бўлиш осон эмасди. Тинқани қури-тувчи келди-кетди ҳаддан зиёд хобгоҳдан беҳад кенг, баланд шифтли узун хонага ўтишгач енгил нафас олишди

ҳамда ишлари сал-пал осон кўчди. Худди мана шу осойишта хонада Моҳбонуни тез-тез кўрадиган бўлди.

Тақдир кулиб боққан ўша кун Моҳбону муваққат ёғоч ҳавозадан берироқда одатдагидек тўхтаб сал узоқроқ туриб қолди. Шу фароғатли лаҳзада Муҳаммад Аваз илк дафъа унинг латиф овозини эшитди.

— Меъмор жаноблари, — деб малика беихтиёр ҳарир пардасини кўтарди, Муҳаммад Аваз унга кўз қирини ташлади, — нечун ислимий гуллар бу устунда ингичка-ю, буинида йўғонлашибди?

Малика хотиржам айтган гап мағзини чақиб Муҳаммад Аваз беихтиёр ёқа ушлади. У кеча мадраса аҳволидан хабар олмоқ мақсадида бориб тутилиб қолди ва саройга келолмади. Шогирдлари бекорчиликни эн кўрмай бир устунга ислимий зарблашибди. Гуллардаги дағалликни Муҳаммад Аваз дарҳол пайқаган, шича хафаланган, бироқ эндигина ўймакорлик кўчасига мўралаган йиғитлар кўнглини огритишни хоҳламай индамаган эди. Ҳали гўр шогирдларига ҳатоларини ётиги билан тушунтириш, тарҳга зид гулларни бошқатдан тиклаш хусусида фикр юритаётган пайтда берилган савол уни довдиратди. Аҳмад Валихон билан Абдуллоҳ Завқий шапалоқ еган болалар каби бир-бирларига жовдираб қарашди.

— Маликам кечиргайлар, — деди Муҳаммад Аваз хушнини йиғиб, — бу қусур камини кўзидан қочибдир. Иншооллоҳ, эртагаёқ тузатурмиз!

Малика табассум билан мамнун бош ирғади.

Ўша оний суҳбатдан кейин, негадир, малика бир ҳафтача кўринмади. Парда ичида чақнаган кўзлар, дудоқлар латифлигини минг чандон оширган оний табассумни Муҳаммад Аваз унутолмади. Ажаб, шу маҳалгача сокинликка маҳкум бўлган кўнгли энди безовта, борлигига алланечук ўт туташиб, еру кўкка сизмай бораётгандек эди.

Тақдир инояти олдида тамомила хушдан ажраган Муҳаммад Аваз ўзи сезмаган ҳолда йўл қарайдиган, қайдалиги, не юмуш билан машғуллигини унутиб, ўзи билан ўзи тортишадиган бўлди. Кўпинча кўнгли кимгадир муштоқлигини ўзидан яширар, таъмир икир-чикирларига астойдил шўнғиб, чалғиш, овунишга уринар эди. Ҳаракатлари беҳуда кетгач, шогирдларини ҳайратлантириб, ҳавоза поясида соатлаб хомуш ўтирарди.

Ҳафта ўтгандан кейин малика тўсатдан пайдо бўлди. Кунчиқар тараф деразаси гирдларини беаётган Муҳаммад Аваз енгил қадамлар билан яқинлашиб келган маликани

сезмади. Тулука тоғорадаги ганчхокка энгашган чоғдагина унга кўзи тушди. Ажаб назокат билан қимтишибгина турган малика мулоиймлиқ билан ҳол сўради. Ёқимли овоз, кулгига мойил қирмизий дудоқлар, чақин сачратган серкиприк кўзлар тагин борлигини сеҳрлади, ўзини зўрга тутиб олиб, ишга берилди.

— Меъмор жаноблари, — деди малика аста, Муҳаммад Аваз ўғирилди, — сиз устод Муҳаммад Дарвеш Самарқандийнинг шоғирди бўласизми? Эшитишимча, аломат суратлар ишшо этармишсиз?

— Бу менинг гуноҳим...

— Гуноҳ?..

— Шундоғ, маликам! Бу замона зайлига кўра жонлуғ сувратини қоғоз ёким матога тортган гумроҳ банда деворга бостирилмоғи ёким минора тепасидан ташланмоғидин беҳабармисиз?

— Сиз ўлимдан кўқрасизми?

— Ўлимдан? Йўқ! — деди Муҳаммад Аваз дадил. — Алҳол, ҳеч қанақасидан кўрқмасман! Фақат ҳали улусга нафи тегмаган ҳунарим хоки тупроқ бўлиб кетмоғидан кўрқаман. Ҳазрати Алишер Навоий байтини эслармисиз?

— Ҳар нечук устод Муҳаммад Дарвешга қўл берганингиздан тонасизми?

— Икки дунёда ҳам тонмасман! — деди Муҳаммад Аваз. — Аммо меъмори замон Мулла Абдужаббор ҳазратлари ҳам каминага устод эрур!

— Биламан, сиз меъморлик ила наққошлиқка бисёр топинурсиз.

— Меъморлиғу наққошлиқ мусаввирлик ила эгизакдир, маликам!

— Хўн топиб сўзладингиз. Акс ҳолда сиз жонсиз деворларга бу каби жон ато этолмас эдингиз.

— Гоҳ мусаввирлик бисёр вақтимни ўғирлайдир. Кайфиятим алланечук тортиб гоҳ завқ, гоҳ маъюслик орқасида қўлимга қилқалам тутганимни сезмай қоламан.

Ўзи билмаган ҳолда юрагини очган Муҳаммад Аваз ботиний паришонлиқка берилди. Маликанинг тубсиз қорачиқларида алланарса чўғ мисол ялтиллади. У сўзлари маънодор қўли гул йиғитга ҳавас қилаётган эди.

— Каминани авф этгайсиз, — деди малика хиёл маъзунлик билан, — саройда пайдо бўлганингиздаёқ кўнглимда сиздан бир кўмак сўраш истаги туғилиб эди.

— Бир бечораҳол кимсадан маликам қандоғ кўмак сўрайдилар?

— Ҳозир баридан воқиф бўласиз!

Хиёл жиддийлашган малика шундай дея Муҳаммад Авазни имо билан изидан чорлаб тўрдаги эшик сари йўналди. Бир лаҳза «аросималанган Муҳаммад Аваз тезгина қўлини ювиб, индамай маликага итоат этди. Эшик арк хосхоналарига элтадиган йўлакники эди. Шунини ўйлаб Муҳаммад Аваз бадтар қўрқувга тушди, эўрга юрак ютиб: «Бул ҳаракатимизга ҳукмдор жанобларни қандоқ қараркилар?» деб сўради. Шошилмай илгарилаётган малика хавотирланмасликка ундади.

Ичма-ич қурилган баҳаво ўн икки хонадан ўтишди. Чўгдек безатилган, токчалари ва тахмонларига ганч нақшлар ўйилган, панжарали деразалар ўрнатилган ёй-ёруғ хоналар бўм-бўш эди. Богдоди эшик орқали узун йўлакка чиқишди. Оёқ остига афгон, туркман гиламлари тўшалган, токчаларда хитойи гулдор чинни идишлар ял-ял ёниб турар, зар юритилган сандиқчалар, бўйини ингичка сопол кўзачалар, бурчакларда бежирим курсилар, хонтахталар кўзга чалинарди. Оппоқ деворларга ўрнатилган тилла шамдонлардаги сон-санокенз шамлар кунна-кундузи бўлишига қарамай ёқиб қўйилган эди.

Қибла тарафда тағни узун йўлакка дуч келишди. Аллақандай сирли туюладиган бу йўлак ҳам ҳайратомуз даражада нафис безатилган эди. Малика энг адоқдаги балаид ўймакор эшик қаршисида тўхтади. Кўкенини тарағи тортиб турган гавҳару ёқут қадалган қирмизи бахмал нимчаси чўнтагидан калит олиб қулфни шиқирлатиб очди. Ичкари киришди. Муҳаммад Аваз ўзига танини турли бўёқ ҳиди тутган кенг айлана хонага шоша-пиша нигоҳ югуртирди. Ҳатто тушга ҳам кирмайдиган ғаройиб бир масканга келиб қолган каби хиёл тараддуланди. Аниқроғи, кўзларига нишонмади, теварағига яна ҳайрат билан тикилди: деворга номаълум мусаввир бугун истеъдодини сарфлаб чизган суратлар илиб ташланган эди. Яна бир қанчаси ўртадаги чорқирра устунларга суяб қўйилган эди.

Тортинишдан тийилган Муҳаммад Аваз маликанинг ўйчан чеҳрасига илк марта узоқ термилди. Гўё шу билан миселсиз ҳайрат чоҳига йиқилганини ифодалади. Ажаб, тили айланмасди, вужуди карахт эди. Индамай тўрға ўтди. Ўнг қўлдаги суратга яқинлашаётиб кўкимтир бўёқ солинган сопол идишга тўқишди. Ёғоч шокосадаги сувга солиб қўйилган қилқалам ҳисобига етиб бўлмасди. Тавба, бу ерда мусаввирлар тўдаси ижод ила машғулми?

Ҳамон сўз қотишга ожизлик қилиб Муҳаммад Аваз дуч келган биринчи суратни назардан кечирди. Қора-

байир отлар уюри тасвирланган бу суратда кенглик етишмаса ҳам аллақандай шиддат бўртиб турарди.

— Бул Ҳабибаники! — деди малика кулимсираб.

— Ул ким?

— Камизак.

— Е ажаб!

Кўксиди иссиқ бир тугён жуибишга келганини туйганча Муҳаммад Аваз бошқа суратга нигоҳ қадади. Ҳажман кичикроқ бўлса ҳам бу сурат теран ифодалаган ажабтовур кенглик ҳаёлини олиб қочишини ботинан эътироф этди. Кенглик сирини ранглардан қидирди: адоги кўрнимайдиган ййдоқ дашт ўртасида якка қайрағоч мунгайиб туради. Олисда, тоғ этакларида қўзгалган бўрон қайрағоч сари шиддат билан ёпирилиб келади. Якка қайрағоч қисмати ногоҳ Муҳаммад Аваз кўксини ачитди.

— Бу фожеага ким бўёқ бермиш?

— Камини, — деркан маликанинг саф тортган узун киприклари ажаб малоҳат билан эгилади, сал ўтиб у тўрдаги суратга ишора қилди: — Ушбуни ҳам кўринг. Нима дейсиз, бўёқлари Зарафшон шовқинини тиклаганми?

Йўнилган текис чўнга тараиг тортилган оқ матодаги манзара шундоққина Зарафшон соҳилидан кўчирилгандек эди. «Мана, малика нечун яёв юрмакни ёқтирар экан!» Лаҳзалар кечгани сайин ҳаяжонни ортаётган Муҳаммад Аваз шу фикрни кўнглидан кечириб, суратда тишиқ аксланган оқим, мавжлар ювган қоялар, олисга чўзилган ёввойи жийдазорлар, ҳатто санглоқда эндигина пишлаган яллиғзача ўз ранги, ўз қиёфасини топганига таи берди. Тасвир мазмунини бойитган тоғ шаксиз улугворлик касб этган, тоғ этагида ястанган сердарахт қишлоқдан узун сочлари майда ўрилган дурқун қизлар кўза кўтариб сувга келишади, иморати пешайвонли ҳовлидан зулфи гажак келинчак уларни кулимсирабгина кузатади.

— Ажаб бўстон! — деди Муҳаммад Аваз бошқа суратларини ҳам назардан кечиргач. — Аммо булар сизга фароғат эмас, фақат алам келтиражагини қандоғ тушунтирай?

— Буни тушунтирмакка ҳожат йўқдир! Сиз баён айлаган ҳар недин воқифман. Камини сизни булардаги қусурларни англатар деган илинж билан бу жойга бошлаб келдим.

— Маликам, сувратлар андоғ нафис чизилмишкни ҳарчанд уринсам-да, қусур топмоғим гумон бўлди. Фақат, ўтиниман, бир сирини фош айланг. Маликам қай бахтиёр зотини устоз билур?

— Муҳаммад Дарвеш Самарқандий жанобларини! —

деди Моҳбону ифтихорини очик изҳор этиб.— Сизнинг хусусингизда даставвал ўша муҳтарам зотдан эшитиб эрдим.

— Устоз сизга сабоқ бермоқлик вазифасини чўчимай бўйнига олганидан ҳайратдаман.

→ Ҳайратингиз ўринлидир, меъмор жаноблари! Ул зот бу каби хатарли вазифани волидамнинг сўнгсиз ўтинчлари орқасида бўйнига олдилар. Устод волидамга қон огишмаган қариндош бўлганлари сабаб ўтинчларини синдиролмадилар.

— Волидаингиз сизни оқибати қаролиғ бу юмушдан қайтармоқ ўрнига нечун рағбатлантирурлар?

— Опаизорим ёшлик чоғларида мусаввирликка қизиққанлар. Ёшлари ўтиши билан негадир бу мушкулотдин совиғанлар. Бир баҳонап сабаб билан сандиқдан ул муҳтарама қилқаламлари билан хомакиларини топиб олдим.

— Кейин-чи? — шошиб савол берди Муҳаммад Аваз.

— Кейин иккимиз ҳилватроқ хона ташлаб бекитиқча шуғулландик. Тўғриси, волидамни ҳоли-жонига қўймадим. Ул киши камина билан уч-тўрт машғул бўлгач, ишжиқлигим меъдаларига урди чоғи, тағин совидилар. Бироқ каминага ёмон дардин юқтирдилар. Қилқалам билан бўёқларни ўйлаб кечалари уйқум қочарди. Тузукроқ нарса ишшо этолмай ўзимни ўзим қийнардим. Волидам аҳволимни тушундилар ва жонимга ора кирмоқ пайига тушдилар. Падари бузрукворимни безорижон қилиб, Улугбек мадрасасида мударрислик ила машғул бўлган устоди шарифни сарой арбоблари сафига олдирдилар. Ҳазрат аввал волидам таклифидан чўчидилар, сўнг розилик билдирдилар ва тезда сўқир кўзимни очдилар, қўлимни ўнгладилар. Таассуфлар бўлгайким, қувончим узоққа бормади. Устод валинеъматим билан келишолмай саройни ташлаб кетдилар. Ушандан буён тағин сўқиру чорасизман. Энди сиз мурувватингизни дариг тутмагайсиз!

— Камина сиздан ҳеч нарсани дариг тутмас ва лекин бул мураккаб жабҳага тишим унчалик ўтмас деган афсусдаман.

— Қўрқаётганингизни яшираётирсиз!

— Балки қўрқаётганим ростдир!— Муҳаммад Аваз қизариниб эшик сари йўналди.— Иккиламчи, ташвишларим бошимдан ошиб ётадир.

Шошманг!— Маликанинг чехраси ҳам лоларанг тус олди.— Камина дилингизга озор еткармоқчи эмасдим.

Дилим унча-мунчага озор топмас, маликам.

Унда шошилмай сўзларимга қулоқ беринг

Ҳамина шу кунларда бир хомаки устида куйишамаи.
Хомаки қиёмига етгач ани кўздин кечирмак пиятида
келгаймисиз?

Муҳаммад Аваз маликанинг тагин ҳам майинлашган
овозидан шуни илғадики, у ким биландир дардлашишни,
хунарини кимгадир кўз-кўз қилиб, юраги қатида жамлан-
ган истакларини баён этишни истайди. Қилқалам қув-
ватидан пурланган суратларини фаҳму фаросатли
кимсага кўрсатса, ҳаяжони ва изтиробларини босадиган
хуш каломлар эшитса, ана шундагина жони ором
топади, ўзини саодатманд сезади. Минг афеус, бу гўшада,
ичини ёрса қил чиқмайдиган одамлар тўпланган бу
қалин деворлар ичида ким у билан ҳамдардлигу
ҳамнафаслик ихтиёр этади?!

Сарой таъмири ҳали чўзилиши тайин эди. Ана
шу қулай имкониятни назарда тутган Муҳаммад
Аваз хомаки битгандан кейин келиб кўришга тайёрлигини
билдирди. Бу аҳдидан малика беҳад севиганини туйиб
ўйчан қиёфада остонадан узоқлашди.

* * *

Снеб бўйи — сайилғоҳда тумонат одам тўпланибди.

Сайилчилар ҳар жой-ҳар жойда давра қуриб ўтиришар-
ди. Беклар, амирлар, бойлар, савдогарлар бир тараф,
ўртаҳоллар бир тараф, хунармандлару камбағал бева-
бечоралар бир тараф эди. Дин пешволари ўзларини
дуч келган даврага уриб, охират ҳақида, аршу аъло
мурувватларини дунё бино бўлгандан бери ўтган бир
юз йиғирма тўрт минг пайғамбар ва авлиё ҳақида
қироат билан вайсашарди.

Муҳаммад Аваз Мирзо Улуғбек мадрасаси мударрис-
лари — табиблар табиби, кимёгарлар пири Абдулмалик
ибн Мулла Шаҳобиддин Давоний Самарқандий, ҳандаса
илмида беназир олим Дўстий Самарқандий, Ялангтўш
аёнлари сафидан муносиб ўрин топган шоир Мавлоно
Шерхўжа Самарқандий жанобларини анча олисдан
таниди. Мовароуннаҳр доврўғини олам аро ёйган бу муҳ-
тарам зотлар давраси оддий бўлса ҳам назокат ва малоҳат
бобида етук эди. Илм билан назмга қизикқан кимсалар
улар саховатидан баҳра олиш иштиёқи билан шошилишар
эди. Давра хуснига зеб берган мавлоно Дўстий оқ
оралаган қалин соқолини оҳиста силаб янги йил кирганди
фалак буржларида содир бўладиган ўзгаришлар, Мирзо
Улуғбек томонидан кашф этилган ахтарлар жойлашуви.

Зижи Кўрагоний жадвалидаги башарини лол қолдирган ҳайъатий¹ хулосалар ҳақида мулоҳаза баён қилди. Мударрис фикрларинини бошқалар камоли эҳтиром билан тинглади. Сўнг табиблар ири Абдулмалик Давоний бу айём тошга айланган юракларда ҳам гул ўстира олишини, ҳар бандани саодатга дохил айлашини, дийдадаларда тўнланган магорларни абри найсон суви билан ювишини тавсиф этди. Шоир мавлоно Шерхўжа маликул-калом Алишер Навоний ҳазратларининг табарруқ байтларидан бурро-бурро қилиб ўқиди:

Мувофиқ кийдилар бўлмиш магар Наврўз ила байрам,
Чаман сарви яшил хилъат менинг сарви равоним ҳам.

Пуктадон устодлар суҳбати Муҳаммад Аваз руҳини чарогон айлади. У, айниқса, билагонлиги ва камсуқумлиги билан танилган, давраларнинг гули бўлиб ўтирадиган мавлоно Дўстий ўйчан бир алфозда изҳор этган сабоқларни қизиқиб тинглади. Қачонлардир у Мулла Абужабборга шогирд тушиб, таҳсил олмоқ ниятида Улуғбек мадрасасига қатнаган кезлар бу позиктаъб инсон жонфидолиги, эътиқодда собитлигига кўн марта гувоҳ бўлган эди. Мусаввирлик жабҳасидаги устози — айни маҳалда дорилшифоя хужраларидан бирини хилват билиб ижодиётга берилган Муҳаммад Дарвеш Самарқандий мавлоно Дўстий билан ҳамфикр ва ҳаммаслак эканлиги унинг қалбига чексиз куч бағишлаган эди.

Муҳаммад Аваз хонанишиликни ихтиёр этган, қариллик оstonасида лиқиллаб турган устодни эслаб маъюс тортди. Бугун ўз шавқи билан овора бўлиб унинг аҳволидан хабар ололмагани учун ўзидан ранжиди. Эртагаёқ уни албатта Наврўз билан қутлаш учун хужрасига қадам ранжиди қилишни ўйлаб, мавлоно Давонийга юзланди.

— Табиб жаноблари, устоднинг аҳволлари нечук?

— Ҳазор марта шукрим, аҳволлари тузук. Эгамдин имон ила саломатлик тилаб, ётибдилар. Аммо не бонс, билмадим, кейинги кунларда ул киши камина муолажасига нишонмайдилар.

— Нечук?

— Нечукким, ҳар уволу ҳар савоб, ҳар мавлуду

¹ Х а й ъ а т — астрономия.

хар қазо, хар роҳату хар азоб ўзидиш эркан, бандаси аларни бир ёқли қилмоғликка ожиздир, деган маҳдудоналикка ёпишиб олмашлар. Зоти шарифлари хулосаларни ҳақ нури ила табаррук бўлса ҳам бандаси кўкка термиллиб ўтираберишини каминна ноҳониз ҳисоблайман.

— Илло, фақир ҳам сиз тарафдаман.

— Ўғлим, ишончдин ажралсақ тирикликка ҳожат қолмас.

— Сизу биз, муҳтарам зот, умидланиш ила тириқдирмиз.

— Баракалло сизга!

Табиблар пиридан олқиш олиб бир қадар ҳаяжонланган Муҳаммад Аваз қўлини кўксига қўйиб қуллуқ қилди. Қалта соқолини силаб, пича сукут сақлагандан кейин давра аҳлидан ижозат сўраб бафуржа қўзгалди.

Муваққат расталарда савдо-сотик авжига минган эди.

Шундоққина қирғоқда огиз сувини очадиган мазали таомлар иси таралади. Маърака қозонларда думба ёғи, жувоз ёғига зирали палов дамланган, барра кабоб, жигар кабоб ҳиди иштаҳани қитиқлайди. Бир тарафда қатор қўйилган тогорою қозонларда нўхат шўрва, ҳил-ҳил пишган калла-поча буғланади.

Иштаҳаси карнай бўлиб кетган Муҳаммад Аваз атрофига аланглаб уста Пўлат билан уста Самандарни кўрмади. Ариқ ёқалаб пича юқорилади. Қатор толлар тагида кўкракларини олмадеккича бўртган жамалакли қизлар тўп-тўп ўрнашиб олишган эди. Сал ўтиб Наврўз ланарини айта бошлашди. Соҳилни хиёл маъюс, хиёл шўхчан илгичка оҳанглар тутди.

Жон сўрайсан, гулим-о,

Сенга жонлар садақа...

Яйдоқ қир этагидаги кенг майдонда гулдор кигизлар тўшалган, оппоқ соқолли чоллар, мўйлаблари сабза урган йиғитлар, зийрак кўзли чандаст болалар даврани кенг олиб кураш томоша қилишаётган эди.

Наврўз шовқинини чуқурроқ туя бошлаган Муҳаммад Аваз урина-суринна ям-яшил қир биқинига келиб қолди. Қирни айланиб кунботар томон ўтди. Баланд дорларда Самарқанду Бухоро дорбозлари тараф-тараф томоша кўрсатишади. Чеккароқда қизикчилар кулги ва ҳажв гулханини гуриллатишади. Яна бир чеккада муғаниийлар берилиб сөз чалишади, хонандалар

эшилиб хониш қилишади. Укпар таққан хушқад рақ-қосалар олача гиламлар устида капалакдек пирллаб ўйини тушишади.

Қир нишабдаги супага ўхшаш майдончада Моҳ-бону канизаклари қуршовида аломат томошаларни суқла-ниб кузатади. Олазарак Муҳаммад Аваз уни атлас кўйлагидан таниди, таниб, кўнгли ҳаприқди-да, ўша томон талишиди. Тинмагур сайилчилар тўхтовсиз нари-бери ўтишади. Чамаси улар ҳар қайси томошадан чимдим-чимдим кўриб қолишга ошиқишади. Ногоҳ у икки дор ўртасида Ялангтўнбий бош вазири Бобоҳўжа Муслим ибн Салоҳиддинхўжанинг тўнғич ўғли, яқинда қурилиш молня мирзаси қилиб тайинланган Набиҳўжани кўриб қолди. Оёқ учида турганча Набиҳўжа ҳадеб қир сари қараётган эди. «Во ажаб,— деб ўйлади Муҳаммад Аваз,— бул кимса ихтиёрини қайси малакка ўғирлатдийкин?»

Бирнасадан кейин Набиҳўжа бўлиқ майсазорда қантар-пигли, заррий ҳошияли ёпқилар ёпилган, тиллақошли эгар урилган, кумуш узангли кўк бедов сари юрди. Муҳаммад Аваз ўгирилганда у эгарда қаққайиб ўтирар, ҳамон нигоҳини қирга қадаган эди. Негадир Муҳаммад Аваз кўнглига совуқ шубҳалар оралади.

Қиш рутубати чарчатган диллардан ҳорғинлик ва ғам-ғуссани аритган ажаб томошалар кечга яқин тугади. Сайилгоҳда одам сийраклашди. Малика ва канизаклар учун бахмал билан безатилган тўртта сояволи арава келди. Ҳаял ўтмай гижинглаган жийрон отлар қўшил-ган аравалар тарақа-туруқ қилиб шаҳристон томон жўна-ди.

Қуёш Бибиҳоним миноралари панасига беркиганда Муҳаммад Аваз Шоҳизинда йўли билан битта-битта босиб келар эди. У Бибиҳоним мадрасаси ёнидан ҳам шошилмай хомуш қиёфада ўтди. Муҳандис-меъморлар маҳалласига етгунча учраган оишаларни, таниш-билишлари билан тузукли сўрашмай-суҳбатлашмай ҳар бирини донг қолдирди. Жимжит ҳовлига кириб гиштин йўлакдан ўн қадамча юрар-юрмас кимдир дарвозани аста тақиллатди. Шошиб бориб зулфини туширди-ю, остонада узун ним-пушти кўйлагини, зарли нимчаси қадди-бастига ярашган ўрта бўй аёлини кўрди. Аёл чимматини кўтариб ҳайратда қотган Муҳаммад Авазга сўрмани кўзларини қадади: «Уш-буни маликам бериб юбормишлар!»

Тоза суринга ўроғли тугунчанга узатиб аёни изига бурилди. Муҳаммад Аваз ҳатто унинг юзига тузукро

қарашга улгурмади. Кўлида тугунча билан анграйиб қолаверди.

Малика йўллаган ҳади ҳаворанг шоҳи палак эди. Уни очар-очмас ҳиндий ё арабий атир ҳиди анқиди. Айни чоғ нимадир ёнгандай, нимадир ўткир нарса кўз қароғларига санчилгандай бўлди. Ичидан хат чиқди. Хатни кафтига қисиб, яна ҳадиёга тикилди.

Илгари бунақа палакни сира кўрмаган эди. Мато гирди зар билан ҳошияланбди — игна учндай ингичка чизиқлар бирлаша-бирлаша ажиб гуллар бино қилибди. Хаёлий боғ ўртасида икки тоифа жонлуғ суврати шак билан нозик чизилибди.

«Ажаб, икки адад шер, икки адад кийик!»

Охулар қиёфасидаги ҳадик билан шерларнинг оғизларидан сочилган таҳдидни шак қусурсиз англаганига Муҳаммад Аваз ҳайратланди. Тасвир маъноси тағига етолмай уйга кирди. Хонтахта ёнига сенин чўкиб мактубни очди:

«Зоти шарифларини хаёлимда қутлуғ айём билан бот-бот қутлаганимни ушбу битик изҳору эъзоз айласун. Саодатмандлиғ бўстони сари етаклагувчи орзунгиз пешонаи таважжуҳингизда чарақлаган офтобу шаъни ўлгай!»

Кўкени илиқ ҳислар билан тўлган Муҳаммад Аваз оҳиета энтиқди, хатни буклаб, хиёл паришонлик билан қўйнига солди. Палакни хонтахта устига ёзиб бошқатдан томоша қилди. Сўнг қиблага авайлаб осиб қўйди. Остонадан кирганда жонлуғлар тирикдай кўринар, хона юзасига сакраб тушадигандек туюларди.

«Ажаб совга... Тасвиrot маъноси недир?»

Эрталаб Регистон сари отланганда ҳам безовта туйғулар огушида сармаст хаёл сураp эди.

* * *

Улуғбек мадрасаси қаршисида кошникорий либос кия бошлаган иморат чиндан ҳам беҳад салобатли эди. Икки гумбази билан икки минораси кўкка тиралган, аниқроғи, кўкни устун каби кўтариб турар, ҳали яна юксаладигандек, юлдузлар ошёнига етадигандек эди.

Муҳаммад Аваз қадрдон бўлиб қолган, эрта ҳам, кеч ҳам кўмагини аямайдиган устозларига салом бериш учун Улуғбек мадрасасига қадам ранжида қилди. Бу одатига айланиб қолган эди. Ҳар гал эрталаб ишни бошлашдан олдин мударрис-алломалар қошига келар, қуюқ саломлашиб, икки оғиз кўнгил сўраб,

сўнг оқ фотиҳаларини олиб изига қайтарди. Бугун дастлаб сабоқ тадорикни кўраётган алломаи мударис Дўстий Самарқандий (у шoirликка ҳам ҳавасманд эди) билан дийдорлашди. Ноҳорий завқ учун меъмору муҳандислар ҳақида битилган янги рубойисини эшитиб кўнгли тоғдек ўеди. Ширин суҳбатни мадраса мударрисларидан Мулла Охунд, Мулла Қози Соқий, Зоминий ташрифи обод қилди. Шакаргуфторлиги ва донолиги билан иззат қозонган бу зот асли Зоминдан бўлиб, Ялангтўш назарига тушган, саройда алоҳида нуфузга эга эди. У Бухоро ва Самарқанд мадрасаларида таълим олиб камолотга етишгандан кейин Ялангтўш томонидан тенгсиз ҳурмат кўрди. Ҳукмдор уни Самарқанд қозилигига ва Улуғбек мадрасаси мударрислигига тайинлади. Обрўсини тағин ҳам орттириш учун улус хизматини қилишга қаттиқ бел бoғлаган Мулла Охунд шаҳристоннинг энг сўлим гўшасида йирик мадраса қурдирди. Пок ниятли кишилар таърифига тушган фунун уйида ўзи мударрислик қила бошлади. Айни чоқ у Улуғбек мадрасасидан ҳам қадамни узмас, ўттиздан зиёд талабани қанотига олиб, уларни сарфу наҳ¹, мантиқ, баён² бадоеъ сирларидан баҳраманд этарди.

— Қадамларига ҳасанот, қози калон жаноблари! — деди мавлоно Дўстий очик чеҳра билан. — Машгулотга шуича терлаб шошасизми?

— Тондингиз, мавлоно, — деди Мулла Охунд тавозе билан сўрашиб, — бул кунда бадоеъ сабоқлари асосида тадрис, яъни мунозара белгиллаган эрдик. Сал кечкибман. Талабаларимни куттиргангизга хижолат чекиб шошилиб келаётган эдим-да.

— Талабалик устодни кутмоқликдир.

— Алҳол, узр — деди Мулла Охунд, — фикримча, асл талабалик илм сарҳадларига интилиш демакдир.

Устод Мулла Охунд айтган ўткир мулоҳазага тан берган мавлоно Дўстий мулоийим жилмайди, ҳурмат юзасидан таъзим бажо қилди. Сўнг³ қисқагина жимлик чўкди. Қизгин баҳсдан ҳузурланган Муҳаммад Аваз улар билан хушлашиб, зарур юмушлари борлигини айтди-да, тез одимлаб дарвозадан чиқди. Тўс-тўнолон майдоннинг бир чеккасидан муҳандислар султони Мулла Абдужабборни излаб топди, уни Наврўз айёми билан муборакбод айлади

¹ Сарфу наҳф — араб тили грамматикаси.

² Баён — риторика.

³ Бадоеъ — поэтика.

Устод фотиҳасини олгандан кейин Муҳаммад Аваз ёғоч ҳавоза зиналаридан тўппа-тўғри жанубий гумбаз учига кўтарилиб усталар билан ёнма-ён гишторлик қилди. Сўнг пештоқ тарафга ўтди. Пештоқ гардиши билан яна бир бор танишди, терлаб-пишиб дандона тарашлади. Пешинга яқин ички айлана йўлакдан шимолий минорага чиқиб, уста Фармон Кеший билан шоғирдлари сафида муқарнас шарафаларини зарб этиш билан машғул бўлди.

Тушлиқдан кейин Регистонда кучли шовқини, тала-тўп авжига минган, ҳудудсиз бир жонсарақлик ҳаддидан ошиб борар эди. Иморат айланасида ўрнатилган наст-баланд ҳавозалар орқали қуллар, мардикорлар «Бўл, ҳа бўл!» дейишиб, юқорига обаки гишт ва тайёр кошчибуруш бўлақларини тишимсиз узатишар эди.

Майдонда оёқ қўйгани жой тониламайди. Ҳавозалар тагида гишт ва сиркор кошчилар тўдаланган, яроқли-яроқсиз буюмлар, арча, чипор ва терак найраҳалари, мрамар синиқлари сочилиб ётар эди.

Афросиёб хумдонларида шиширилган гишт ва кошчи тўлдирилган кажавалар, қамиш кашшуклар ортилган соп-саноқсиз туялар, хачирлар майдонга тўхтовсиз келиб туради. Ора-сира устидаги тоғдай юкни писанд қилмай соллошиб келаётган ҳинд филлари кўзга чалинади. Туябонлар, филбонларнинг жаҳл билан қичқириб сўқинишлари қулоқни қоматга келтиради.

Муҳаммад Аваз Фармон Кеший билан шоғирдларини позик санъатига таҳсин ўқиб настга тушди ва нари-бери олиб-югураётган усталар, мардикорлар, қуллар, ҳашарчилар оқимига аралашди. Таниш-нотанишлар унга нарво ҳам қилмас, ким қандай юмуш билан машғуллигини икки дунёда ҳам билиш маҳол эди. Атрофни қоплаган жонсарақликни кузатиб равоқ тагида туриб қолди. Шу пайт ёнига раиғ-қути учган уста Пўлат келди. Хиёл ғамгинлик билан қулогига ниманидир шивирлади. Ўша заҳоти мушофир меъморнинг ҳам кайфи учди. «Устод билан маслаҳатлашмоқ даркор», дея мадраса ҳовлиси томон ўтди.

Ясси юзини ажинлар тилимлагани туфайли анча кекса кўринадиган Мулла Абдужаббор таҳбинда¹ шоғирдлари билан ичкари пештоқ кошчибурушини тераётган эди. Белбоғига икки тарафи ҳам ўткир теша, қулогига учи

Та х б и н — кошчибуруш териладиган текис суна.

йўшилган қалам қистирилган, оппоқ яктаги, симобий салласи меҳр билан йўғрилган қиёфасини тагин ҳам нурлантириб юборган эди. Эҳтиёткор устод шогирдлари узатган қошиларни синчиклаб текширгандан кейин аста тарҳда белгиланган жойига қўяр, заррача шошилмас, хотиржам эди.

— Кошинбуруш — пештоқ зийнати, — деди у жимликни бузиб, — бул санъат гавҳарига уннамоқдин аввал пештоқ ўлчамларини пухта билмоқ жоиз.

Муҳаммад Аваз бир маҳаллар устод бу сўзларни ўзига ҳам қайта-қайта уқтирганини эслади, эслади-ю, унинг қавариб буришган кафтларига меҳри ийиб тикилди. Нетонг, кошин тўдасига суяб қўйилган эгик ҳасса устод қариллик сари юзланганини таъкидлагандек мунгайиб турарди.

— Нечун хомушсиз, ўғлим; — Устод бир дақиқа юмушдан бош кўтарди. — Бирор кор-ҳол бўлдимиз?

— Шукр, осойишталик.

— Унда не маломат қайғусини чекурсиз?

— Камина қайғуси устодимга аёндыр.

— Қайғунгиз бисёр. Қай бири хусусида сўзлайсиз?

— Камина бунда кун сайин бебошлик илкени тута бошлаган тартибни айтаман. Сезишимча, усталар девон мирзаси Набихўжа жанобларига порозилик изҳор этишибди ҳам кўплари юмушларидан совушибди.

— Бонс?

— Бонским, Набихўжа аларга уч ойдин буён маош тўламабди. Бу аҳволда бунда яна ўн беш йил зардоб ютмоғимиз тайиндыр. Устод, ахир, мадрасан Улуғбек атига беш йилда бино бўлган!

Устод хомушланди, сукутга толди.

— Ўғлим, — деди бир оздан сўнг, — бу гумроҳликдан Ялангтўш беҳабар, деб ўйлайман. Иккиламчи, Улуғбек боғлаган камар Ялангтўшга тўғри келмайди. Шунинглайсизми?

— Англайман. Аммо Баҳодир куч-қувватда ҳам, хазинаи салоҳиятда ҳам ўзини салафларидан кам санамайди.

— Биллоҳ, бунда ҳақиқат бор, ўғлим. Очиғи, ул зоти шариф мадрасан муаззам қурилишидан тилаганимизни аяган эрмас. Тиллами, донми ёки бошқами, қисинмайдыр. Ҳатто уч минг қулини ҳам ихтиёримизга бериб қўйибдыр. Таассуфлар бўлгайким, Набихўжага ўхшаганларнинг феъли бади ишимиз белдига тепмоқда. Боз устига,

чоғи, ўзимиз ҳам андак пошуд, жидду жаҳдимиз сўниқроқ!

«Ўзимиз?..» Муҳаммад Аваз хиёл оғринди, қизишгани туфайли мияси чатнаб ёрилгудек бўлди. У ўзининг пошудлиги ёки ожизлиги ҳақида сира ўйлаб кўрмаган эди. Баъзан истаса-истамаса теварагини қуршаган усталар қўсурига кўзи тушганда ҳам ўзи қанақа кимсалигини назардан кечирмабди. Ҳозир кўнглида турфа қутбли кучлар тўқнашаркан, бирдан хушёр тортди. Қусур битта-яримтаникими кўпчилиқникими, бари бир, жами имконини комига тортавераркан-да.

«Қаминадан не гуноҳ ўтди? Чамаси, бошилар¹ ва меъморлар бошини устод каби жипс қовуштиролмадим. Устод таибеҳи ўринлидир. Фаҳмимиз калталигини сезмаймиз ёки сезганда ҳам сир бой бермаймиз. Ўзгалар соясида сурғалиш одатини башарамизга қалқон қилиб тутамиз!»

Хаёдан бўшаб устод ўғитларига интиқ турган шогирдлар ёнига қўшилгани келди. Устод унинг муддасини тушунгандек кулимсиради. Хиёл заҳил ёноқларидаги чуқурлашган ажинларга аллашечук шаҳд қоришган эди.

— Ўғлим, — деди бафуржа, — беҳуда куюнмак нафис. Қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидайдир.

Мулла Абдужаббор таҳбинга эгилди. Кошинбуруш пири бўлган бу одам ўз ишидан қониқмасликка кўниккан, бирор жойда тарҳ сал бузилса, ҳаммасини бошқатдан бошларди. Ҳозир шогирдлар унинг кошинбурушга миҳланган нигоҳини юракларини ҳовучлаб кузатиб туришарди. У тўладан келган қаддини ростлаб:

— Дўғоб² қорингиз, — дегандан кейин шогирдлар чеҳраси ёришди.

Маъюс турган Муҳаммад Аваз яна ёшлигини, мана шу йиғитчалар каби устод атрофида парвона бўлиб юрган дамларини орзиқиш билан хотирдан кечирди. Кўп масъуд, кўп изтиробли дамларни ўтказибди. Эртасини эмас, умидларини ҳам ёғду билан йўғирган шогирдлик фаслини абадул-абад унутолмаса керак.

У яримлатиб сув солинган тоғорага эланган ганч сепа бошлаган покдил, уқувли шогирдларни, дўғобни қандай қориштириш кераклигини ҳафсаала билан тушунтира бошлаган мурувватли устодни бирпас кузатиб дарвоза сари шошилди. «Қамина густоҳона фикрлаб-

¹ Бошилар — қурувчилар.

² Дўғоб — ганч қоришма.

ман! — деб ўйлади залворли нештоқ тагидан узоқлашиб. — Хали устод жидду жаҳди йиғитларники кабидир. Узоқ асрлар гулханида пишган ноёб хунар кишини ҳадеганда қаритмас!»

Ола-говур майдонга чиқаркан, бугун яна битта узилмаган қарзи қолганини ҳис этди. Кеча дорилшифоянга бориб, устод Муҳаммад Дарвеш ҳолидан хабар олиб, дийдорига тўймоқни ният қилган эди. Йўл-йўлакай Сиёб бозоридан майда-чуйда харид қилиб Обираҳмат сари жўнади.

* * *

Кўклам иссиғида лоҳасланган Муҳаммад Аваз Шоҳи-зиндага ёндош кўча билан шарқ томди анча юргандан кейин дорилшифоянинг нақшинокор чўнкорий биноси ярақлаб кўзга ташланди. Дарвоза олдида тўпланган кишилар ичкари кириш-кирмасликни билмай саросималаниб туришарди. Жадаллаб келган Муҳаммад Аваз кутувчилар билан қўлини кўксига қўйиб саломлашди.

Хосиятли фасл бу гўшадаги дарахтларга ҳам жон бағишлаган, тенада қалдирғочлар чуғурлашар, ҳовли ўртасидаги шишадек ярқираётган ҳовузда осмон, бино томи, ҳали улғаймаган қайрағочлар сояси аксланган эди. Бино ичкарисини ҳам айлана айвон бўлиб, устуллари икки қатор саф тортган, боғдоди эшиклар орқали баҳаво хоналарга кириларди.

Ҳовуз бўйидаги бежирим ишланган чорпоёда тўрт чел гурунглашиб ўтирибди. Муҳаммад Аваз дорилшифоя бош ҳақими Абдулмалик Давсийдан бўлагини танимади. Чамаси, гурунг шайх-ур-раис Абу Али ибн Синонинг «Тиб қурунлари» китоби устида борар, қаддини хиёл букиб олган Давоий гоҳ қизишиб, гоҳ мулојимлашиб сўзларди. У меҳмонни кўргандан кейин суҳбатни боқий қилиб шоша-пиша қўзғалди.

— Қаранг-а,— деди севишиб,— эрталаб сизни эслаган эдим.

— Қуллуқ,— деди Муҳаммад Аваз,— камина сиз ила устодни Наврўз билан қутламак ниятида келдим.

— Бугун пийримнинг суяклари енгилдир.

— Кўклам шарофати ила денг, ҳазратим?

— Шундоғ, мавлоно, кўклам хўб шарофатли келмиш! Зеро, ҳакимлар султони Ибн Сино, ажаб эрмаски, баҳорда ўлук тирилса, дея башорат қилганлар.

Табиб Абдулмалик Давоий ҳазратлари оқ-қорани таниган, сермулоҳаза, зуккотаъб кимса бўлиб, кўрган-

кечирганлари, билганлари асосида фикрлашни хўш кўрар эди. Ёшлик фаслини жами илмларни, асосан тиббиёт билан кимёни эгаллаш машаққатига бағишлаган Давоний назм санъатидан ҳам бебаҳра эмасди. Тибга оид дастлабки сабоқни Бухоро мадрасасида мударрис табиб Қори Мир-ёқуб ибн Салоҳиддин ҳазратларидан олгандан кейин саёҳат орзусини қилди. Бундан мақсади жаҳонни таниш билан барабар илму урфонга бўлган ташналигини тўлароқ қондиришдан иборат эди. Падари бузруквори Шаҳобиддин ал-Ризоидан оқ фотиҳа олиб, эгар жабдуғини сезлаб, олис сафарга жўнади. Фалак гардиши билан Чинда, савдогарлик ниқобида Фаранг, Руму Арабистонда бўлди.

Тақдирни қараиғки, Арабистон сафари чоғи азоб чекиб, омаддан айри тушиб, дарди-дунёси қоронғилашиб юрганда бобрийлар авлодидан бўлган Мирзо Азиз билан учрашиб қолади. Даврининг Ибн Синоси даражасига етишган, хатто шоирлик билан ном қозонган Абдумаликни Мирзо Азиз Ҳиндистонга — шоҳ Акбар саройига таклиф қилди. Ҳиндистонга бориб, бу гаройиб мамлакат олимлари билан танишини, табибларининг беморларни даволаш, дориворлар тайёрлаш сирларини ўрганиш орзусини аввалдан дилига тугиб кўйган Абдумалик учун бу таклиф айни муддао бўлди.

Дастлабки учрашувдаёқ Акбар ватандошининг фазилатларини юксак баҳолади. «Фаҳмингиз ҳам фаросатингиз чандон ўткирлигини сезаман, сиҳатга қалқон бўлгувчи бир пурмаъно рисола битсангиз, анда гиёҳлар овқатларининг нодир хусусиятларини таъриф этсангиз», деб уни қалам тутушга рағбатлантирди.

Абдумалик шоҳ муддаосини рўёбга чиқариш ҳам саройда эътибор қозониш учун уч йил вақт сарфлаб тиббиётга доир мувашишаҳ усули билан назмий китоб битди. Ҳижрий 1004 йилда¹ китобини тугаллаб Акбарга тақдим этди, ҳурмат юзасидан унга ном топиб беришини сўради. Нозик мулозимат ҳукмдорга хуш ёқди, китобни мириқиб ўқиб чиққандан кейин: «Хўп бўлибдир, Ибн Сино дostonи ила беллашадир, номи «фавойил ал-инсон»² бўлгай», деди жилмайиб, сўнг парвоначини чақириб, назм тили билан алломаликни адо этолган муҳтарам зотга зарбоф тўн ёпишни буюрди.

Индалло, айни қирчиллама пайти, қирқини қоралаганда тақдир Абдумаликка кулиб боққан эди. Кутилмаганда

¹Мелодий 1597 йил.

²«Инсонларга фойдалар». Бу асарнинг бир нусхаси ЎзССР Шарқушунослик институти қўлёзмақлар фондида сақланган.

фалокат келди: бобирийлар сулоласининг энг иқтидорли вакиллари билан бири бўлган Акбар вафот қилди. Тахтни унинг ўғли Жаҳонгир эгаллади. У ўзи ёқтирмаган аъёнлар қатори Абдулмаликни саройдан четлаштирди. Оқибат, у Хипдистонни ташлаб чиқди, дўзах азоби билан Мовароуннахрга етиб келди. Бахтига шу пайтда эски ошнаси — муаррих аллома, мусаввир ва шоир Муҳаммад Дарвеш Самарқандий Улугбек мадрасасининг бош мударрисси эди. У номи етти иқлимга таралган табибни қучоқ очиб қаршилади, Ялангтўш билан маслаҳатлашиб, уни мадраса мударрислигига таклиф этди...

— Табиб жаноблари, — деди Муҳаммад Аваз жимликни бузиб, — қани, энди каминани устод ҳузурига бошланг!

Чехрасида собит жиддийлик зоҳир бўлган Давоний, жоним билан, деган маънода қўлини кўксига қўйди. Иккалови гапчхок билан сувалган чоғроқ хонага кирганда Муҳаммад Дарвеш дераза тагида тўшалган юмшоқ адрас кўрпачада ёнбошлаганча Алишер Навоийнинг «Чор девонини» мутолаа қилаётган эди. Эшик аста очилгач, китобдан бошини кўтарди.

— Омонмисиз? — деди Муҳаммад Аваз. — Сайил му-
борак!

— Қуллуқ, ўғлим, — деб қария тирсагига суянди, — аммо камина қиёфатида сайилга ярашадиган ҳеч вақо қолмаган чоғи!

— Устод, сиз битаётган газаллар нафақат Наврўз, бутун заминга ярашиб тушадир. Тасвиrotларингиз малоҳати оламга татиғуликдир.

— Кажрафтор фалак каминани эрта қаритди, — деб устод маъюс кулимсиради. — Қадр нелигини билмай ўтибман. Мен эъзозлаган қил-қалам бошимга гавғолар солди.

— Сизнинг қадрингиз чандон баланддир, устод!

— Хайриятким, гардун сиз каби зукколардан бенасиб эмас. Мана шул бопс ҳам юлдуз учиб сўнишидан қисқароқ умрдан маъни излаш беҳуда уриниш эмаслигини англайсан.

— Камина сиз чизган сувратлар ошуфтасиман.

— Кўп яшанг, — деди устод фахрланиб. — Энди, ўғлим, каминага диққат билан қулоқ тутинг. Янги девоним интиҳоси яқиндир. Ани Дўстмуҳаммад иби Мулла Муҳаммад¹ жанобларига кўчириш учун топширурсиз. Шул юмуш битгандан кейин кўзим юмулса армонсизман.

¹ XVII асрда яшаган машҳур хатот.

— Бош устига, устод, агар ижозат этсангиз ҳошия безакларини камина солурман.

— Сизнинг гайратингиз ва дидингизга инонурман.

Заҳил тортган қотма чехрасидан касалмандлиги сезилиб турган Муҳаммад Дарвеш нафасини ростламоқчи бўлган каби анча муддат сукутга толди. Нечундир хомушланган Давоий устод билан шогирд ўртасидаги илиқ суҳбатни жимгина тинглар, кўнглининг бир четида ҳавас ўти ёнар, алланечук сархушликка чулғаниб борар эди. Кўрпачада тиз чўккан Муҳаммад Авазнинг чўгдек чақнаётган кўзлари, кенг пешонаси, бақувват елкаларига тикилиб, шундай шогирд етиштирган устоз бахтиёрлигини ўйлар эди.

— Ўғлим, Мулла Абдужаббор саломатмилар? — деб Муҳаммад Дарвеш жимликни бузди. — Ул муҳтарам зот ҳам қариллик оstonасида турадир.

— Меъмор жаноблари ҳали қарилликни тан олмаслар, — деди Муҳаммад Аваз кулимсираб. — Хануз эртадан кечгача қимирласалар ҳам чарчамайдилар. Иморат деворига суйканмай туролмайдилар.

— Ҳа, ўғлим, ҳар кимса суйганига суйканур.

— Ул киши, қўйиб берсангиз, ҳовли-жойларини унутиб ҳавозалар тагида ухлайдилар.

Чехраси хиёл қизилланган Муҳаммад Дарвеш Улуғбек мадрасасида мударрислик қилган чоғларини хотирларкан, Мулла Абдужаббор диди ўткир аллома муҳандис эканлигини, меъморлик ҳам бинокорлик илмини сув қилиб ичганилигини, ҳар қандай шогирд дастлабки юзлашувдаёқ уни ёқтириб қолажагини жўшиб тавсифлай кетди. У Улуғбек мадрасасидек табаррук даргоҳдан айри тушгани учун афеусланди, сўнг янги иморат қурилишидаги аҳволни суриштирди.

Муҳаммад Аваз қурилиш беҳад чўзилаётганидан нолиди.

— Сабаби недир, — деди мусаввир, — ҳукмдор ҳафсаласи собиғанми?

— Камина бир нима демоққа ожизман.

— Ҳукмдор совимас, — деб Давоий суҳбатга аралашди, — ул зот қурилиш бобида ҳамиша саховатпешалик кўргузган.

— Ялангтўш илгари бошқа вилоятларга кўз олайтириш билан машғул эрди, — деди Муҳаммад Дарвеш. — У кейинги вақтларда бир қадар ақлу ҳушини йиғди. Улусга қайишди, қурилишга берилади. Аммо хануз, тождорлар қўлига яроқ тутмоғи жоиз, деган ақидадин

воз кечмайди. Салафлари сингари бу яроқни гоҳ ўз азми, гоҳ ўзгалар азми билан ишлатади.

— Хукмдорлик, ҳар нечук, осон эрмас, — деди Давоний.

— Имонимни тикиб айтаманки, — деди мусаввир қизишиб, — Ялангтўш беназир хукмдор! Билагиди кучигина эмас, калласида ақли ҳам бисёр эрур! Минг афсуски, гоҳида кучини ҳам, ақлини ҳам ёнидагилар измига бериб қўядир.

— Анинг тегирмонига сув қуймоқ пайида бўладирларда! — деди Муҳаммад Аваз. — Хукмдор бунда манфаат кўради.

— Хўп фикрлабсиз, ўғлим, — деди Муҳаммад Дарвеш, унинг юзида ноаниқ ифода ёнди. — Хукмдор тегирмонини юргизиб туришни касб қилиб олганлар беҳисоб топилир. Алардин бири бош вазир Бобоҳўжадир. Муридлари дини исломни манфаатига қалқон айлаган бул зотини бошларида тутадирлар, неки луқма топсалар анинг ўпқон каби ўйилган оғзига соладирлар.

— Алҳазар, алҳазар! — деб қўйди табиб.

— Индалло, вилоятда Бобоҳўжа Муслимининг нуфузи ортгандан ортиб боради. Хукмдор не қилсин, шундай кимсалардин тирак излайди ҳам аларга кулоқ тутаети. Фикри ожизимча, аёнлар ўртасида Шайх Хожа Хошим катта мавқега эга бўлиб, ул Бобоҳўжа пайини қирқиб туради.

— Э, фалак, — деб Давоний бош чайқаети, — Бобоҳўжа бий бурнийга бурундиқ солгани роет экан-да!

— Роет эрур, — деди мусаввир жаҳлланиб, — саройда кечирган кунларимда барини кўрдим. Алҳол, Ялангтўшга ачшамаи.

— Нечукким, шундоғ хукмдор тийғи қатағонидини пу-тур кетур! — дея Давоний таассуф чекди.

— Менимча, — деди Муҳаммад Аваз, — Ялангтўш Бобоҳўжага ўхшаганларининг лак-лакини тупроққа қориштириб ташлашга қодир эрур!

— Тасаввур қилингизким, ўғлим, — деди Муҳаммад Дарвеш, — бир лочини беҳисоб зое чўқилайдир, парларини тўзитиб, хомталаш қилмоқ бўладир.

Ҳайратга чўмган Муҳаммад Аваз Ялангтўшнинг ожизу нотавонлигини тасаввурига сиғдиrolмади. Ранжу маломатларини назар-писанд қилмайдиган Баҳодир қоядек салобати, жаҳлдорлиги, билагонлиги, муруввати ва ўзгача диди билан атрофдагилар юрагига ўрнашиб олганини озми-кўпми билар эди.

Икки соатча гурунглашганларидан кейин Муҳаммад

Аваз ва Давоӣ мусаввир билан хушланиб ҳовлига чиқинди.

* * *

Дорилшифониядан толиқиб қайтган Муҳаммад Аваз эрта аркка бориши, бир бўлак шогирдлари билан таъмирни давом эттириши кераклигини ўйлаб барвақт ётди. Азонда онаси секин чақириб уйготганда уйқуга тўймаганиданми ёки алланарсаларни ўйлайвериб тузуқли ухлолмаганиданми, боши гувиллар, бадани карахт, хаёли паринон эди. Жуман муборақда шаҳристон ташвиши бир неча чандон ортарди. Мачитлар, мадрасалар, чойхоналар, расталар, маҳаллалар одамлар билан лиқ тўларди. У кўчага чиққан заҳоти таверакдаги жонсаракликни ҳис этди. Ҳатто арк атрофида турли тоифадаги кишилар олазарақ изғиб юришарди.

Арк деворларининг қалинлиги қулочдан ошади, улар шунчалик баландки, зог ҳам учиб ўтоямайди. Юқорида учбурчак шинаклар кўзга ташланади. Икки табақали темир дарвоза олдида ёғоч каби қотган соқчилар Муҳаммад Авазини аввал хўмрайиб қаршилади, танингандан кейин қуллуқни қуюқ қилиб дарвозани очишди.

Арк ичкариси тенгсиз нафис манзара кашф этган. Каттагина бог ўртасида сарҳовуз бўлиб, қиргоғида нақшинкор шийпонча тикланган, турфа гуллар очилиб ётар, йўлақларда товуслар, охулар соллона-соллона юрар эди. Дарвозадан кирилганда икки тарафда деворга қаништириб қурилган пастқам гиштин иморатларгина ҳовли чиройига бир қадар путур етказган эди. Ёиларида мудофаа деворига олиб чиқадиган зиналари бўлган бу биноларда аркни қўриқловчи сарбозлар, соқчилар, дарвозабонлар, сайислар, бақовуллар, саройда бошиқа хил хизмат билан машгул кишилар яшардилар.

Дарвозадан беш юз қадамча ичкарида, эндигина куртаклаган навқирон чинорлар қуршовида пештоқига кошникорий безак берилган ҳашаматли иморат кўринади. Обаки гишт билан чоркунжак қилиб солинган сарой келгувчиларни олддаги ҳам орқадаги богдоди эшиклар орқали қаршилайди. Олдиндаги эшик аркони давлат, ҳукмдор ҳузурига ташриф буюрувчи меҳмонлар, элчилар учун, орқадагиси эса ҳарам аҳли, канизаклар, хизматкорлар ва ниҳоят, ҳукмдор хотинлари учун мўлжаллангани англашилади.

Муҳаммад Аваз олд эшикдан ганчкорий узун ва тор залга кирди, пича тараддудланди, ўнгга бурилиб, хоб-

гоҳнинг катта залига ўтди. Тамири ҳали чала бўлса ҳам зал қиёфаси беҳад очилиб кетган эди. Деворлар ва шифтдаги қобариқ нақшлар, белбоғ ҳошиясидек позик заррин чизиқлар, шарафа ўйилган ойнадек силлиқ устунлар жаннатий бир улугворликни эслатарди. Муҳаммад Аваз бу гўшада ўзи юмуш адо этаётганига ишонгани келмади. Бўёқлар уйғунлиги юрагига ўт қалади. Шогирдлари йўлига кўз тутиб нима иш билан машғул бўлишни билмай турганда адоқдаги таниш эшикдан қалдирғочлар янглиг вижирлашиб канизаклар кириб келишди. Канизаклар одатдагидек бир хил кийинган, юзлари очик, дудоқларида ширин кулги, сурмали кўзлари довдираган йиғит кўксига гамза ўқларини отар эдилар. Еноқлари лола мисол ёнаётган Ҳабибани танигандан кейин Муҳаммад Аваз сал ўзини тутиб олди. Ҳабиба ҳам таъмир ташвиши билан ташриф қилган меҳмонни таниди. Қиқирлашаётган канизакларга ўғирчилик шивирлади: «Сиз бораверинг, мен изингиздан етаман!» Лаззатли кулгидан айри тушиб тумтайишган канизаклар яна қалдирғочлар каби тизилишиб эшик сари қанот қоқдилар.

— Меъмор жаноблари, — деди Ҳабиба, — малкам сизни кутаётир.

— Бонс?

— Малкам бир тасвиrot хомакисен устида оворалигини билдирганмиди? Шу хомаки битгандан кейин келиб кўрмоққа ваъда берган экансиз.

— Эсимда, фақат каминани бир истиҳола қийнайди.

— Истиҳолангиз аён, — деди Ҳабиба кулимсираб, — аммо ҳам чекмангиз. Бугун хобгоҳ сукунатдадир. Йўман муборак ҳам сайл шарофати билан Ургут беги ҳукмдоримизни даргоҳига чорлабдир. Катта маликамиз Хуршидаойим эса Хожа Ҳошим оталиқ ҳазратларининг завжаи ҳалолни Зайнабхон ая кўнглини овлаш пайндадирлар.

Улар ичма-ич шинам хоналар, афғону, туркман гиламлари тўшалган йўлаклардан ўтиб таниш боғдоди эшик қаршисига тўхташди. Ҳабиба эшик заңжирини аста шиқирлатди. Эшикни Моҳбону очди. Унг қўлида қилқалам тутган, одмигина гулоби чит кўйлак кийган, заңгори шоҳи пешонабанди ингичка қошларини ёпган хаёлий бир малак остонада жилмайиб турарди.

«Кўзларимга ишонмасман! Бул шоҳи-ипакка ўралиб юрадиган ўша санамми?» Муҳаммад Аваз алланечук шубҳа искаиҳасида ичкарига қадам босди. Хонада ҳеч нарса ўзгармабди. Оғир жимлик ҳукм сурар, бўёқ хиди анқир эди.

— Маликам саломатмилар?

— Ояллога шукр, саломатман.

— Оялло нозик кўлларингизга қилқалам тутқазмиш, қабармасми?

— Агар кўнгил қабармаса кўл қабаргани нега арзигаЙ?!

— Сиздек хусн ва истеъдод соҳибаси кўнглини қабартиришга қандоғ шаккок кимса журъат этаркин?

— Шундоғ журъатни сизда, меъмори яктода кўраман, — Муҳаммад Аваз ўнгайсизланганини сезмаган каби малика давом этди: — Кўндан қорангизни кўрсатмай кўйганингиз шу каби гуноҳингиз белгиси эмасми?

Жавоб айтишга Муҳаммад Авазнинг мажоли етмади. Баҳона топишга ожизлик қилди. «Дилингизга озор етказган мендек фаросати сакта кимсани афу этгайсиз!» дейиш билан кифояланди.

— Не қилдик, Ҳабиба, — деб малика канизакка ўтирилди, — кечирамизми? Яна аразга араз жавоб айлаб изларига бурилмасинлар!

Нозик ҳазил орадаги ўнгайсизликни кўтарди. Бағрини чулғаган губордан қутулиб Муҳаммад Аваз қушдек енгил тортди. Хотиржамлик билан маликага термишди.

— Камина қутлуғ кунда ҳадянгиз ва мактубингизни олдим. Ўша ондин буён бошим кўкда. Мана, энди қиёмига етган асарингизни томоша айламоқ умиди ила ошиқаман. Сиз ани кўрсатмоққа негадир шошилмайсиз.

— Ул қаршингизда, — деб малика кулди, — фақат шира босган кўзларингиз ани кўрмоқдин ожиздирлар.

— Кўзларимни шира босган эрмас, кўзларим...

Ҳаяжондан энтиккан Муҳаммад Аваз «Кўзларим жамолингиз нурига тоб беролмай хираландилар» деб юборишга сал қолди. Канизакдан тортиниб тилини тишлади. Бироқ дилидан кечган гап маликага ҳам, канизакка ҳам англашилди.

Хиёл қизаринган малика хона тўри томон секин одимлади. Рандаланган чўпга тортилган мато устидан бўз ёнқини туширди. Шу лаҳза гўё кўкдан хонага илоҳий бир шарна кириб келди. Жимжит хона алланечук сеҳр, алланечук малоҳат тошқини билан тўлди. Муҳаммад Аваз малика ёнида яшин урган каби қотди, сўнг илоҳий малоҳат қанотларида қаршисида гавдаланган гаройиб олам сари учди. «Ажабо, каминага ҳадя қилинган палакдаги лавҳа! Шамс, шерлар, оҳулар, гулзор! Ул иқтидорини пнак билан барабар мўйқаламу бўёқда ҳам синамоқчи бўлган че...

Муҳаммад Аваз миясида гужгон ўйнаётган мулоҳазалар мағзини чақишга уринган ҳолда суратга яқинлашди. Лаҳза ичида юзига даҳшат ва мунислик алангаси урилди. Мажозий кайфият туғдирувчи сирли мазмун уч омил — офтоб, шер ва оху қиёфасида ифодаланган ҳам ички бир уйғунлик вужудга келтирилган эдики, бўёқлар ҳикмати теран бир мантиққа уланиб кетар эди.

Муҳаммад Аваз ана шу мантиқ тубига етолмай ич-ичидан ожизона хўрсинди. Уни икки бурчдаги одам қиёфали қуёшлар сеҳри айниқса кўпроқ ҳайратлантирди. Қуёшлар ажиб гулзорга нур сочади. Шерлар оғизларидан ваҳшат сачратади, гулзорни бошига кўтариб ўкиради. Оҳулар кўрқинчли махлуқларга ҳадик ила тикилишади, жавди-рашади, ҳатто қорачиқларидаги кўрқув учқунларигача йилтираб кўринади. Шерлар важоҳатида ваҳшийлик қанчалик кучайтирилган бўлса, оҳулар сиймосида беозорлик шунчалар майинлаштирилган эди.

Муҳаммад Аваз сўз айтишга ожиз, тош боғланган каби тили айланмас, нуқул енгил энтикарди. Бўёқлар шу қадар қудратли эканлигини, шафқат ила шафқатсизлик каби бири ердаю бири осмонда бўлган нарсаларни уйғунлик аро бунчалар аниқ бера олганлигини ўйларди.

— Меъмор жаноблари, бунча узоқ сукут сақладингиз? — деди ниҳоят малика жимликни бузиб. — Каминна фикрингизга муштоқман.

— Маликам, — Муҳаммад Аваз ҳамон карахтдек эди, — тўғриси, фикр билдирмоққа ожизман.

— Ўзингизни бу каби паст олманг.

— Айтишим мумкинки, бу нарса мақтовдин баланд бўлибдир.

— Каминна мақтовга зор эмасман, — деб малика хиёл ранжиди. — Шундоқ ҳам Ҳабибанинг мақтовлари жонимдан тўйдирган. Бунга, қусурини сўзла, десам, тил тишлайдир, нуқул мақтовни кўпиртиришдин бўшамайдир. Энди сиз ҳам Ҳабиба каби шафқат кўргузмак ила тийиласизми?

— Маликам, унда каминна шафқатсизлиги дилингизни огритмасин, — деди ногоҳ Муҳаммад Аваз. — Оҳулар чидаб бўлмас даражада ичордир. Аларга чимдим-чимдим шиддат багишламоқ лозим.

— Тагин? — деди малика ўйлашиб.

— Гулларингиз ранги суст. Кейин гулзорга кенглик беринг. Гунчан наслилар тикилиб қолмиш.

— Буни ўзим ҳам сезаман. Аммо иложсизман.

Иложи бўшлиқ бўёғидир. Самони хаёлга келтирсангиз бас — жумбоқ осон ечиладир.

Малика булардан воқиф эканлигини ўйлаб ичида ўзини ўзи танбехлади. Ахир, устоди якто, мусаввиру доно Муҳаммад Дарвеш табаррук пойқадами билан боргоҳни обод қилиб юрганда ҳар неки тасвиротнинг ўз бўёғи бўлур, зарур чоғи табиат гўшалари ва сарҳадларини кузатмоқ ила тонурсиз, дея сабоқ такрорлар эди-ку! Бу позик ҳикматга малика жони борича амал қиларди. Аммо нечун бугун биносини қўйиб ишшо этган гулзор тасвироти-га уйғун тушадиган рангларни назардан қочирди?!

— Маликам, булар жузъий, бир қалам тегирмоқ ила жойига тушадир.

— Йўқ, жузъий эмас, ҳали кўп уринмагим лозимга ўхшайдир.

— Бул тарафи сиздан,— деди Муҳаммад Аваз хайрихоҳлик билан ва сўради: — Ешурин бўлмаса айтнинг, бул сурат маъноси қандоғ? Ҳадяда ҳам шу хил тасвири кўриб бошим қотган эрди.

— Хоҳласангиз саволингизга ҳозироқ жавоб айтаман. Аммо қизиги бўлмас. Ҳар кишики, бирор жумбоққа ечим изласа ва оқибат унга етипса бу ўлчақисиз лаззат!

— Унда камина бу лаззатдан бебаҳра қолмайин. Мабодо ақли қосирлигим маҳдудликка гирифтор этса кўзимни ўзингиз очгайсиз.

Малика жон олгувчи жилмайиш билан жавоб қилди. Кейин улар Ҳабиба чизган суратлар шаклу шамойили ва мазмуни устида узоқ баҳс қилишди.

* * *

Таъмир ташвишлари хоритганига қарамай Муҳаммад Аваз гавжум кўчалардан хушнуд ўтди. Олам бошқача турланарди, шовуллаётган дарахтлар, қатор иморатлар, Регистон бесаранжомлиги, ўз дарди-дунёси билан банд одамлар юраги тубидан жой олганини туйиб завқи ортар эди.

Айвонда қуроқ кўрначага пахта солаётган Назокатбону уни хомуш қаршилади. Чала кўрначани бир четга йиғиб қўйиб балтар қовоғини уйиб ўтирди. Оғиз очмай анчадан кейин ўчоқ тараф юрди. Шўрва сузиб келди.

— Нечун паришонсиз?

— Шўрвани ич,— деб Назокатбону тўнғиллади.— Сен тенгидан бир Пирназар қолувди.— У ҳам уйланиш тарадудини чекур. Тўйга айтди.

— Э-э, хўп бўлибдир, Расулбойнинг қизигами?!

— Ўзинг муродингга етишган каби қувонасан.

— Жўрамнинг муроди каминаники эрур.
— Токай биров муродига шериклик қиласан? Умринг ўтиб борадир.

— Каминга ҳам буюргани топилур.

— Кўчамизнинг не-не қизлари изингдан термилишларини сезаман.

— Нечун мен сезмасман?

— Сен гумроҳ сўқирсан?

Суҳбат жиддийлашаётганини сезган Муҳаммад Аваз сиқиқ кулди, онасининг жаврашларига кулоқ бергиси келмай, аста қўзгалди. Даҳлиз орқали ичкари хонага ўтган чоғ қибладаги палакка кўзи тушди.

«Ажабо, бунга не маъно ёшурунган? Малика ақлига не келган?»

Хоша ганч билан сувалган, ганч нақшлар ўйилган, хаворангга бўялган дераза панжаралари, пушти пардалар, тахмондаги гулдор сандиқлар нозик нафислик бино қилган эди. Токчаларда зар юритилган қалли жилдли китоблар терилган, энг адоқдаги токчада довод, патқалам, қоғоз ва дафтарлар турарди. Дераза ёнидаги эили хонтахтада Регистонда қад кўтараётган мадраса тарҳининг бир бўлаги очиқ ётарди.

Волидаси ичингларни таъсирдан қутулолмаган Муҳаммад Аваз аста тарҳга эгилди. Юрагига қил сизмаса ҳам бир-биридан мураккаб ингичка чизиқлар, нафис маъно ташийдиган ўлчамлар, алланечук завқ қўзғовчи кўкиш белгиларни синчиклаб текширди. Бир қадар тузатишлар қилгандан сўнг, тарҳни тахлаб, китоблар устига олиб қўйди.

Тепасида нур сочаётган палак онаси илтижоларини ёдига солди.

Онаси ҳар куни шу тахлит хархаша қилади, ёқасига ёпишади: ё кўнглингдагини айт, ёки маним топганимга розилик билдир, деб ҳоли-жонига қўймайди. Қулолон маҳалласида ота тарафидан узоқроқ қариндоши яшарди. Унинг исми-жисмига монанд Сулув исмли қизи бўй етгандан кейин Назокатбону назарига тушди. Ўшани келин қилиш учун умидланди. Аммо илм денгизига шўнғиб, наққошлигу мусаввирлик сеҳрига ихтиёрини бериб чиндан ҳам сўқирлик даражасига етган Мууҳаммад Аваз онаизор тилакларини инobatга олмади.

Назокатбону иззатини қилиб Сулувнинг ота-онаси бир йилча илтизорлик билан кутишди. Ўгли ичидагини билолмай овораю сарсон юрган онаизордан иссиқлик чиқавермагач, қизларини камбағалроқ бир кулол йиғитга уч куни

ош бериб узатишди. Назокатбонунинг дами ичига тушиб юрди. Аламини кимдан олишини билмасди. Охири, у бир кун куруқ ўтин каби гуруллаб ёнди, тўнини тамоман тескари кийганча, ўглини ёнига чақириб қаҳр қилди: «Энди ўзингдан кўр, ҳозир маҳаллага чиқаман-у, дуч келган хонадондаги бўй етган қиз этагини тутаман!»

Ўшанда Муҳаммад Авазининг қути учган эди. Опаси шуичалар жаҳлга минган эдики, аҳдини амалга оширишдан тоймасди. Нима қиларини билмай кўрқиб юрганда кутилмаган воқеа жонига ора кириб қолди.

Регистонда қурила бошлаган муаззам мадраса тарху амалини адогигача рўёбга чиқариш кекса меъмор Мулла Абдужаббор учун тоғ ағдарини билан баробар эди. У бий ҳурматини бажо келтириб ўн йилча қаддини букиб ишлагандан кейин мубошир меъморликни йигитлигини эслатувчи шогирди — Муҳаммад Аваз зиммасига юклаш фикрини қилди. Ҳукмдор билан кенгашиганда кўнглидагини очиқ баён этди: «Ваҳиди замон, қарилик бадбахтликдир. Авваламбор буни инobatга олгайсиз. Иккиламчи, камини ўрнимга андог бир зоти шарифни тавсия этаманки, кўнглингиз хушвақтликка етишур. Ул ашроф камини кучоғида шогирдлик тахтини аллақачон эгаллаб, мустақил эрур ҳам шу кунларда вилоятимизда Муҳаммад Аваз ибн Бобо Миршароф исми шарифи ила танилгандир. Анинг қувваи ҳофизаси парвози тарху амал бобида яшини кабирки, бургутлар аросатда қолурлар. Тасарруфингиздаги савоби юмушини ундан ўзга кимса оёқлатмоғига кўзим етмайди».

Устод амалдан ўз ихтиёри билан воз кечаётгани ҳукмдорни оғир ўйга толдирди. Сухандонлик ва покдиллик билан қилинган таклиф позик жойига жизиллаб тегди. Муҳаммад Аваз Бобо Миршарофининг ўгли эканлигини ҳукмдор биларди. У билан Мулла Абдужаббор иштирокида ва ҳатто яккама-якка мулоқотга киришиб соғлом фикрларидан қониққан, фикри терадлигини эътироф этиб, ичида таҳсинлар ўқиган эди. Дилида ялғиз отган эътиқод сабабли дарҳол унинг изидан одам юборди. Устоднинг икки оғиз сухани билан ёш меъмор бошига хумо қуши кўниб Самарқанд жамоаси ва сарой аҳли ўртасида нуфузи кучайиб кетди.

Ўгли амалидан бошқача таскин излаган Назокатбону вақтни ўтказмай кўҳна муддаосидан гап очди. «Энди сираям суханингизни синдирмайман, онажон, — деди Муҳаммад Аваз ишонч билан. — Аммо янги мартабада эл кўзи учун ичча чидамоғим лозим. Дарров кўнгли

майлини қилсам фиёқу фасодга йўл очилур. Сарой олдда ҳам хуш эмасдир!..»

Оқилона фикр онаизорга маъқул тушди. Ўгли кўзига чўп тушишини истамасди. Энди у ўгли ақлу ҳушини таниши, рўзгор, бола-чақа ташвишини чекишига ишонарди. Сал вақт ичида бу умиди ҳам чипнакка чиқди. Бир ташвиши минг бўлган Муҳаммад Регистондан бери келмай қўйди. Уйда фақат кечқурунлари бўлар, қаттиқ толиққанидан тезда ухлаб қолар, эрталаб онаси билан ёзилиб суҳбатлашолмас, вақтини қизганган каби шарпадек гойиб бўларди.

Ҳасратларини ичига ютавериб, охири, яна Назокатбонунинг сабр косаси тўлди. Аввал бир неча бор ётиги билан ҳасрат қилди, ўгли қулоқ осавермагач, йинглаб ёнишди:

— Эрта-индин қоронғи гўрига думалаб кетадиган нота-вон волиданга шафқат қилмайсанми? Мен ҳам мундог келин тушириб, орзу-ҳавас кўриб, сўнг оёғимни узатиб омонатимни топинирсам дейман. Ужарликдан фойда недир? Ҳали пушаймон қиласан, афсус, унда сут айламагай!

— Шошилманг,— деди Муҳаммад Аваз бенарво,— бир келин бўлса етишасиз.

— Э, бўлди-е! — ўгли хотиржамлиги суяк-суягидан ўтиб кетган Назокатбону зарда қилди.— Шунча зориққан-ним етар! Сен билан ади-бади айтишиб ўтираманми? Эртагаёқ Раҳматулла мисгарникига совчиликка бораман!

Ичида гулгула турса ҳам Муҳаммад Аваз инагини бузмади. Қулогига тош битган ўғил қайсарлиги онаизорга бадтар наъза қилди. «Умрим бўйи шунинг кўйида гам ютсам-у, бу бебошвоқ бола қадримга етмаса,— деган хаёлини қилди.— Боя бормасам ҳам энди бораман. Пешонасини қайси деворга урса урсин!»

Келин тушириши майлини қилиб Назокатбону қаттиқ қасдланди. Аммо ишни нухта қилиши кераклигини ўйлаб тайсаллади. Мисгар баобрў, ўзига тўқ, тўртаворада керилиб юрадиган одам эди. Якка ўзи совчилик даъвоси билан сўпнайиб борса кўнглига шубҳа оралаш, димоғ-фироқин зўр қилиши, битадиган иш ҳам ора йўлда қолиши мумкин эди. Совчиликка кимларини юборсам экан, дея бош қотириб, икки кунини ўтказди, учинчи кун мисгар қизини бутун Мовароуннаҳрда нуфузи баланд бир савдогарга узатганини эшитди. Бечора она сувга тушган латадек бўшашди, ичинини ит тирнаб, эл орасида бош кўтариб юролмай қолди. Шунда Муҳаммаднинг умрида бир мартагина қаргади, тошбағирлик илойим болаларингдан

қайтсин, деб пола чекди. Келли тушириш ҳақида эса оғиз очмай қўйди.

Қулоғи тинчиб қолганига Муҳаммад Аваз ҳайрон эди. Гоҳо зимдан кузатиб онаси кўнглида оғир бир армон тошдай чўкиб ётганини пайқайди. Бундай пайтда у сал пияди, бағри эзилади. Дардини ёролмай ўзини панага тортади.

Муҳаммад Аваз яна палакка термилди.

Шу он хаёлида Моҳбонунинг сутга чайилгандек тоза чехраси жонланди. Малика гўё у томон соллона-соллона келади, киприклари — ўқ, мулойим боқишлари эса дардига малҳам қирмизий лабларидаги сирли табассумда ибозохир — бу ибоз эртанги кунга интиқ яшаш айрича бир хушбахтлик эканлигидан огоҳ этаётгандек эди.

«Онажон, — деди у хаёлан, — сиз дилим ардоғидаги гулни билмак пайидасиз. Камина эса ундан сизга хабар еткармоққа ожизман. Мабодо воқиф этсам уни қўйингизга солмоқ уддасидан чиқасизми?»

Армони огушида унсиз тўлганганча Муҳаммад Аваз кўзларини чирт юмди. Уйқу ихтиёр этди. Шу билан гўё маликани хаёлидан қувмоқчи, сал бўлса ҳам ором олмоқчи эди. Ҳарчанд урнини бефойда кетиб малика рўпарасида шарна янглиг тураверди. «Ўжуда соз, — деб иччирлади у, — энди сиз, маликам, хаёлимни сира тарк этмангиз. Ҳар неки юмуш бўлса биргалашиб қилурмиз, яъни, чизурмиз, қурурмиз, уқурмиз».

Муҳаммад Аваз кулименраганча токчадан Алишер Навоий девонини олди. Ҳаял ичида нафис сатрлар уммони ичра гарқ бўлди. Васлга зор шоир кўксига ҳажр тиги ботганидан шикоят айларди:

Санчилган ажал хори ишқ учраса билгайсен,
Ким жонга бало нешин ҳажр ўзгачароқ санчар.

* * *

«Камина энди бошимни қай тоғ тошига уриб ёраман?»

Зерикарли кун қандай ўтганини билмай хуфтон арафасида ана шу маҳзун фикр билан Регистондан эзилиб қайтаётган Муҳаммад Аваз жинкўча муюлишидаги садақайрағоч тагидан соядек лини этиб чиққан чимматли аёлни кўрмади. Аёл эҳтиёткорлик билан шарнасиз одимларди. Ёнидан бегона йўловчи сизгари ўтаётиб қўлига хат қистирди. «Маликам жавоб кутадиралар. Эрта кеч шу маҳалда ана шу ерда ҳозир бўлурман», дейишга ҳам улгурди.

Кўча ўртасида кўз очиб-юмгунчалик фурсатда юз берган ҳодиса. Муҳаммад Авазни ҳушидан айираёзди. Бекитиқча хат олганини биров кўргандек, остонадан ҳатлаб, дарчани ёпганда ҳам юрагининг гуп-гуп уриши тўхтамади.

«Ул Ҳабиба, тапидим. Яна хат ила келибдир. Каминна эса гунг каби раҳматимни ҳам насия қилдим!»

Муҳаммад Аваз қувонишини ҳам, азобланишини ҳам билмасди. Анча маҳалгача мактубни очишга ботинмади. «Ё парвардигор! Малика пеларни битдийкин?» Сири фош бўлишидан чўчиб, волидасига ўзи хотиржам, ҳатто шодумон-кўрсатишга тиришди. Назокатбону қайлални гўжа сузиб бериб, ўзи юмуш билан ҳамсояниккига чиқди. Эшик секин ёпилиши билан Муҳаммад Авал овқатни унутиб хатга кўз югуртирди.

«Мавлоно!

Ушбу дуойи салом қатига жону жаҳоним ҳам эш бўлганини билдирмоқдин тийилолмаган каминна истиҳоласизлигини кечиргайсиз. Мени тушунуксиз кўчага бошлаган дард сизни ҳайрат гирдобига ирғитар экан, бунга нетонг?!

Каминани илму фунун дунёсидан кўра кўпроқ, нақшлар, алалхусус, қилқалам сеҳрлагани орқасида сиздек мусаввиру наққошу якто зебу нур берган иморатларни кўриб, сизга ғойибдан ҳавасим ортар эрди. Во ажабки, сизга хаёлимда не бир жон ато айлаган эрсам, ўшандоғ, ундан ҳам чандон зиёдароқ бўлиб юзланган эдингиз. Сиз саройга нақш зарб этмоқ ниятида келганингиздан буён ҳам оғирлик тортаман, ҳам алланечук яйрайман. Нақшларингиз каминна ҳамроҳига айланганидан воқифминсиз?

Бунчаликка етган аҳволи руҳиятимга кулгу ихтиёр этмангиз. Каминна сиз ҳатто хаёлга сиғдиришликдан оғринадиган бир тилла қафасда мушкулот чекурменки, энди анинг устига яна бедаво бир дард қўшилди. Нечундир кўнглим фақирона, очуғликдаги ҳаётни тусайдир».

Бу каби изҳори дилни кутмаган Муҳаммад Аваз ногоҳ гуруллаб ёнаётган гулхан ўртасига қулагандек кўрқиб кетди, сўнг ҳушини ўнглаб, мактубга тикилди. «Бул бирор кимса кўлига тушса ҳолим не кечади?» У бундай фикрга борганидан уялди. Малика аҳволи ҳақида мулоҳаза қила бошлади. Ахир, саройдагилар ҳудудсиз бахтга гарқ кйшилар эмасми? Кун ҳам, ой ҳам шулар учун чиқмасми? Ажабо, зеб-зийнату жавоҳиротга кўмилган, егани олдида, емагани кетида бўлган малика шу қадар оғриниб ох

урганда арку ҳарамга ипсиз боғланган ожизалар алами қанчайкин?!

У саройда тез-тез бўлиб турадиган можароларни хаёлидан кечирган кўйи жавоб битиш учун тоқчадан дово ва қоғоз олди. Маликанинг юлқа дудоқлари, хуморваш жилмайишларини хотирлаши билан фикрлари пар каби тўзгиди. Ҳарчанд тиришмасин, сўзлар қовушмади, идроки тизгин тутқазмади. Охири лоҳасланиб ухлаб қолди. Азонда тиниқиб уйғонди. Совуқ сувда ювиниб тоза хонада пича айлангандан кейин ёзиш иштиёқи туғилди.

Кеча ўжарлик билан бўйсунишни истамаган қалам субҳ нашъу намосидан илҳомланган каби армонларини, шуурини кўйдан берди банд этган мулоҳазаларини қоғозга осонгина туширди:

«Маликам!

Бир фақирул-ҳақир меъморга кўргузган мурувватингиз бошимни кўкларга еткарди. Бу айёмда хаёлим ошёнасида жамолнингиз шуълаи муборагидин ўзга нарса йўқдир. Каминани энди сиз янглиғ бедаво дард занжирбандлигига гирифторминини изҳор айламоқдин чўчимасман. Бул дард ўчмоғи гумонлиғ алангаи отанга айланиб борадир. Туфҳаи ганжинангиз қўлимга теккан он бул тамом ҳақлигига имон ўтирган эрдим. Энди чеҳрангиз кўнглимга нақшланганини ўйлаб ҳам севинман, ҳам азобланман.

Каминанинг аҳволу руҳияси сиз бино айлаган ажиб гулшан ёғдуси ила равшанлиғ топди. Қўлингиз дард кўрмасун. Эгам сизгагина раво кўрган санъатни хаёлимда муттасил тасавнолар ўқиш ила улуглаётганимни изҳор айламак ила хушбахтдирман.

Алҳол, ушбу сўзларимга алоҳида эътибор ила такаллуф айлангиз: сиз, бекам, фақироналикни тусаш ила кун кечираётганингизни нола чекиб иншо этибсизки, бундоғ паймонангиз каминани суягига ўтурушмади. Бунингдек оғир кунларда ул каби тақдири таназулни эгам сиздек очилмаган гунчаи насринга тоабод раво кўрмасун. Шундоғ ҳам мамлакатимиз ситам шаробига тўйган муслиму муслималар мамлакатидир.

Маълумингизким, каминани қўли калта бандаман. Аммо ўзимни ҳамини сизнинг папоҳингизда деб овунтирганам орқасида бул қусури гамнишинлигим сезилмайдир. Аксинча, бағримда туганмас бир куч уйғонганини сезаман. Андоғки эркан, сизни хаёлингизни асир айлаган очуғликка чиқармоқлик қайғусини чекмоқликдин чўчимасман.

Сизга умрини бағишлаш-ниятини кўнглига туғиб қолгучи

Муҳаммад Аваз Самарқандий

Мактубни хуснихат билан қайта оққа кўчираркан, ўзини заволот ботқоғига чўкаётган маликани қутқариб қолувчи анига қиёсларди. Малика номани қўлга олганда қандай ҳолга тушибини гира-шира тасаввур қилиб жилмайди.

Эртаси Ҳабиба қайроғоч тагига айтган маҳали келди. Бир оғиз ҳам сўз қотмай Муҳаммад Аваз кўлидан мактубни абжпрлик билан илиб кетди. Қиздирилган таңдир ёнида тургандек иссиқ терга ботган Муҳаммад Аваз оёқлари қалтираганча канизак изидан пича судралиб борди, ундан қандайдир гап тайинламоқчи эди, улгурмади, тўғриси, ёдидан чиқарди, тилини тишлаб, аввалгидек анграйиб қолаверди.

Икки кундан кейин Ҳабиба уни яна қайроғоч тагида таманно билан кутиб олди. Гулобий шоҳи рўмолчага ўралган хат берди. Заррин гуллар билан безатилган рўмолча атир ва мушк-анбар бўйига беланган эди.

* * *

Қайроғоч тагида ҳафтасига бир марта учрашиб туришди. Дастлабки вақтларда Ҳабиба олдида қизариб, довдираб, калаваси учини йўқотиб гулдирайдиган Муҳаммад Аваз секин-аста ўзини тутиб олди.

Бир кун кечки пайт қайроғоч тагида анча узоқ муддат юзма-юз туриб қолишди. Ҳабиба негадир шошилмас, мулойимгина сўз қотар, чимматини бемалол кўтариб, соддадил хушқомат йиғитга адои тамом бўлгудек термиларди. Охири у асл муддаога кўчди, «Маликам аслзодалардан келаётган совчилардан безовталар», дея маъносиччиларқан, нимқоронгида қорачиқлари ялтириб кетди.

«Совчилар?» — Муҳаммад Авазнинг дағал янграган товушидан кечки сукунат тилингандек бўлди. Орага чўккан нохуш жимликка даҳл қилишга иккаласи ҳам ботинмади. Кўча бошида шарпа пайдо бўлгани, шу тараф шошилиб кела бошлаганини пайқашмади. Яқингиналарида шип-шип қадам товушлари эшитилгандан кейин канизак сергак тортди, чимматини тушириб, қайроғоч панасига яширинди.

Қарахтлинги тарқамаган Муҳаммад Аваз секин жилди, тор кўчани тўсган паҳса девор ёқалаб бораркан, онасини таниб гангиди, хижолатдан ерга кираёзди. Пичинг отишдан зўрга тийилган Назокатбону шартта изига бурилди.

Назокатбону Раҳматулла мисгарниқига совчи жўнатиб улгуролмай ниши чапна кетгандан кейин кунлардан бир кун ўгли хонасини йиғиштираётиб Мир Алишер Навоий

«Чор девон» и орасидан маликанинг мактубларидан бирини топиб олди. Сийму зар ҳошиясини артиб завқ билан варақлай бошлаганда буклоғли қогоз сирғалиб тушди. Хатлигини билиб қизиқсиниб ўқиди, ўқиди-ю, эти жимирлаб, ҳолсиз ўтириб қолди.

Номаълум куч онаизорни зим-зиё жарга иргитгандек эди. Аммо қанчалик энтиқиб-ўртанмасин битикка ишонмади. Қайта ўқиб чиқиш учун ботинмади. «Ё парвардигор, — дея пичирлади рисолаи жойига қўяркан, — мурувватингни дариг тутмагин. Ўғлим нечун кўрга ўхшайди десам сир бу тарафда экан-да! Наҳотки, малика билан топишган? Бу рўё кабидир!»

Шундан кейин туш кўрган каби Назокатбону хомушланиб юрди. Келин тушириш ҳавасини аллақачон бошидан соқит қилиб қўйганига қарамай дилида бошқатдан кучли умид нишлади. Энди дардини ёришни хаёлига ҳам келтирмайдиган ўғли оғзини пойлаш билан кунни кеч қилар, у бир кун эмас, бир кун сирини фош қилишига ишонар эди.

Агар дардни яширсанг иситмаси ошкора қилади. Иродаси ўзига яраша бўлган Муҳаммад Аваз фигон чекишдан йироқ юрса ҳам чехраси синиқиб борар, хиёл тажанг, хиёл қўрс одамга айланган эди. Илгари нижиқлиги ва паришонхотирлигини чарчоққа йўйган Назокатбону энди ўғлидаги ўзгариш боисини билар, у ўз ихтиёри билан ёрилишини кутарди. Лекин кесакдан сазо чиқадию бу қайсардан асло сас чиқмайдиган кўрипади. Яна жиндай кутади, нима гаплигини айтса айтди, оғзига талқон солиб юраверса, кейин хашагини ўзи очиб ташлайди.

Бугун шундай фурсат келган эди. Зерикиб қўчага чиққан Назокатбону муюлишдаги садақайрағоч тагида чимматли аёл билан пичирлашиб турган ўғлини кўрди. Негадир эти живирлаб беихтиёр ўша томон шошилди. Қоронғилик қуюқлашиб қолган бўлса ҳам аёл сарой канизакларидан эканлигини билди.

Муддаосига етишган Назокатбону ортига қайтгач, димоғ-фироғ қилиб, ҳовлига киргунарларча сўзламади. Дарвоза зулфинини солгандан кейин ўғлига енгил таҳдид билан қаради.

— Ул ким?

— Волидам кимни назарда тутмоқдалар?

— Қайрағоч панасига ёшурунган ким эрди?

— Ул каминага нотанишдир.

— Нотаниш ожиза пла нечун дийдорлашиб турибсан?

Кишилар кўзи тушса айб санамасми?

- Бунча куйинмасангиз?
- Кўндан ҳаловатинг бузилганини сезаман.
- Ҳаловатим, биллоҳ, жойидадир.
- Ёлгонлама, — даҳлизга киришгач, кампир овозини баяндалатди. — Бу қилиқ сендек беҳзодга ярашмас. Магарким, огринаётган эрсанг, ўзим айтаман. Сен ўзингни танимасликка солганинг ўша аёл Моҳбону элчисидир.
- Фол очасизми?

Онаси бундай топқирлик қилишини сира кутмаган Муҳаммад Аваз хонани бошига кўтаргудек алфозда қаҳқаҳ отди. Хиёл оғринган онаизор бирдан чимирилди. «Ҳа, камшиа фол очаман. Хўш, ушбу недир?» деди тоқатсизланиб, девон ичидан чиққан мактубни ўгли тумшугига тутди. Мактубни таниб Муҳаммад Аваз дамни ютди, уни қайда яширганини хотирларкан, волидасига мўлтираб боқди. Назокатбону пича ҳоврини босди, «Сенингдек гўдакни мубошир меъмор қилиб кўтарганларига куяман!» деб ўгиррилиб ўтирди.

* * *

Муҳаммад Аваз онасининг ичига чўккан, теварагида ажин тизилган кўзларига меҳр билан тикиларкан, вужудини ўзини кўндан қийнаётган армон чирмади. Мушфиқ онасини қийноқлар гирдобига ташлаб келаётгани, умрининг ярмини енгил-елпи қувончлару ташвишлар, тайинсиз истаклар билан ўтқаргани учун астойдил ўкинди. Ана шу ўқинч оғушида маликани безовта қилаётган совчиларни эслади. Энди инсоф билан айтганда, дардни ниқоблашга уриниш беҳуда, аниқроғи, бунинг иложи қолмаган эди.

Она-бола саҳаргача кенгаш қуришди.

Ягона тўхтама келганларидан кейин ухлашди. Эрталаб Муҳаммад Аваз устодниқига жўнади. Устод маҳалланинг ғарбий тарафида, зарур чоғи анқо уруғини ҳам топиб берадиган савдогар Масиҳо Самарқандийнинг қўш ошёна-ли даңгиллама иморатига туташ ҳовлида, бир даҳлизу бир меҳмонхонали уйда истиқомат қилар эди. Устод тирноққа зор ўтган, фарзанди бўлмаганини худодан кўрган, охир-оқибат бунга кўниккан, уч йилча бурун қиш чилласида кампирни қазо қилгандан бўён ёлғизлик балосига мубтало эди.

Муҳаммад Аваз ёндарига зўрга илиниб турган настак дарчани аста итарди. Ҳамиша сокин бўладиган бу хонадонга шогирдлигининг илк кунларидан қатнаса ҳам ҳануз кўнглини тортинчоқликка ўхшаш бир нарса тарк этмас,

ажаб эмаски, устод хурмати осмон қадар юксак бўлгани туфайли табаррук даргоҳда ўзини хушбахт сезганидан ташқари қайтадан шогирд қиёфасини олар эди.

Муҳаммад Аваз зулфини бир умр солилмаган, бир умр қулф нималигини билмаган омонат эшикдан кирганда устод оқ сурп жойнамозга бомдод қарзини узиш учун чўккалаган эди. Устод охириги ракаатни тугаллаб юзига фотиҳа тортгунча пойгакда чўкиб, қўл боғлаб турди. «Яратган эгам,— деди ичида,— камини бул зот довруги мағрибдан машриққа ёйилганини билурман. Аммо, имонини тикиб қасам ичаманки, айни чоғ муштдеккина бўлиб аршга юкунаётганини кўрганлар бул ўша танилган мударрис, меъмору муҳандису замон эканлигига сира ишонмаслар!»

Устод кўзгалгач Муҳаммад Аваз шошилиб салом қилди.

— Келинг, ўғлим,— деди устод,— осойишталикми?!

— Осойишталик,— деб Муҳаммад Аваз тараддудланди.— Фақат шаккоклигим учун кечиргайсиз. Остонангизга бемаврид келдим.

— Йўқ, ўғлим, мавридли келдингиз. Субҳи муборак ила баравар кириб келдингиз.— Устод яналоқ юзига муносиб соқолни сийпалади.— Тушимда аён бўлиб эрди. Энди бақамти понушта қилурмиз.

— Қуллуқ,— деди Муҳаммад Аваз ўзида бир фахр туйиб,— фақат сиз оёқ узатиб ўлтирурсиз, камини сизга атаб ўз қўлим билан битта аччиққина чой дамлайман. Бу шарафдан бегоналашиб қолганимга кўн бўлди.

— Меҳмонга юмуш буюрмак одобсизликдир, ўғлим.

— Нечукким, сиз каминани меҳмонлар қаторига қўшсангиз! Ўзимни сизга фарзанд санаганим ҳам сиз ўғлингиз каби пешонамини силаганингиз бундай мулоҳазани ўртадан кўтарадир.

— Офарин, мавлоно!

— Фақир сиздан бисёр қарздорлигимни ҳис этаманки, умр бўйи харчанд чирансам ҳам узолмаслигим аёндир.

— Ўғлим, каминанинг ҳам устози бўларди. Аломат кимса эди. Баъзида гурунг устида айтардилар: бирламчи, каминадан ўрганган хунарин хор қилмасангиз, иккиламчи, кўзим юмилаётганда тепамда турсангиз неки қарзингиз бўлса узилур! Бу ҳикмат қулўгингизда бўлсин!

Муҳаммад Аваз таъзим қилди. Сўнг қумгон қайнатди. Жўмраги қадоқланган чинни чойпақда чой дамлади. Устоду шогирд дастурхон атрофида чордона қуриб понушта қилишди.

— Пирим,— деди Мухаммад Аваз аста,— сезишимча, кўклам ёмғири иморатингизга путур етқарибдир. Чаққонроқ йиғитлардан ажратсак, томини қайта ёниб, суваб беришар!

Чехрасига жиддийлик соя солган устод индамай чой хўплади, чакка қорайтирган, чирий бошлаган ёғочлар, вассаларга хотиржам тикилди, сукутга толди.

— Кампирим омонатини тонширгандан кейин ҳар парсадан қўлимни ювиб қўлтигимга артдим, ўғлим,— деди анчадан сўнг.— Сиз айтган ташвиш ким учун энди? Фақирга кўриб турганингиз ушбу кулба ҳам ортиқчадир.

— Йўк, устод, қариганингизда роҳатни ҳам сал ўйланг.

— Раҳматли надаримдан бир ривоят эшитиб эрдим,— устод хомушлиги жиддийят билан алмашинди.— Қадимда уч юзга қириб, умрини қоронғи ғорда тоат-ибодат билан ўтказган чолдан сўрашибди: «Эй, фариштан бузруквор, яна неча йиллик умрингиз қолди?» Чол жавоб қилибди: «Аршдан ваҳий келди, яна юз йиллик умрим қолибди». Ҳайрат бармоғини тишлаган одамлар яна савол ташлашибди: «Унда нега бошингизга тузукроқ кулба солиб роҳат-фароғатда яшамайсиз!» Чол кулибди: «Эй, гофил бандалар, кўҳна гардун олдида шу ҳам умрим?! У ёнимдан-бу ёнимга ағдарилгунимча ўтиб кетадир. Ахир, ўткинчи умрда сиз айтганчалик ташвишни гарданга юкламак подонлик эмасми?»

Ривоят мағзини чақини учун Мухаммад Аваз жимгина мулоҳаза юритди. Устод ҳамон жиддий, яна сукутга толган, шогирди қандай хулоса чиқарганини билгиси келаётган эди.

— Хўш, ўғлим, энди айтнинг-чи, иккала оёғи ҳам гўр лабига бориб қолган чол кулба ясатмоғидан нима маъно чиқади?

— Одамзод ўзини ўзи хўрламоғи гуноҳи азим эрур!

— Каминна ўзимни хўрланган санамасман. Юрагим қонини қориб тиклаган иморатларим бунга шафедирлар. Ёки, ўғлим, сиз бундан тонасизми?

— Имони бутун ҳеч бир кимса бундан тонмайди.

— Баракалла сизга, хўп ўғилча гап!— Устод чой хўплади, сал чўзилган жимликдан кейин деди:— Хўш, мавлоно, сиз ўзига туппа кесмаган ўзгага угра кесади, деган нақлдан хабардормисиз?

— Хабардорман, устод.

— Тутумингиз шу қабилидалиги кулгимни қистатадир. Сиз тариқат ва охират ташвишида қолган бедаво чол қайғусини чекурсиз. Аммо волидангиз ёлғизлигини ҳеч

ўйлаганмисиз? Ўзингиз таңқолик домида юрғайингизини-чи?

Қўшалоқ сўровдан кейин Муҳаммад Аваз гап нишаби қай тараф олинганини пайқади. Устод пичингидан жиндай оғринган бўлса ҳам ногоҳ ўзи учун вазият етилганидан ичиди севинди. Бундай фурсат қайтмоғи душворлигини фаҳмлаган ҳолда темирни иссиғида босишга аҳдланди.

— Пирим, бул хусусда маслаҳатингизга муҳтожман.

— Сиз маслаҳат, сўраганда камина ўзимни азиз қилмасман.

Истиҳолдан бир амаллаб чекинган Муҳаммад Аваз жами дардини саройга иписиз боғлангани, чорасизлик домида қийналаётгани, онаси ўз ёғига қоврилаётганини оқизмай-томизмай сўзлади.

Устод қизаринган, калом учун тили базўр айланаётган шогирдини тоқатсизлик билан тинглади. Сўнг ўтирган жойида безовталанди, соқоли учини қайприб тишлаганча, сукутга кетди.

— Бу савдодин волидам воқиф дедингизми?

— Ҳузурп муборагингизга йўлаган волидамдир.

— Ҳай, бўтам-а, хануз оқу қорани танимабсиз. Камина сизни йўлдан урмоқчи эмасман. Фақат ҳукмдор сизни писандига илмаслигидан чўчийман.

— Нечун бу каби мусоҳаба, устод?

— Шунинг учунки, ҳукмдор остонасига бош уриб эшиги турумнини бузишга уриниш енгил эмасдир.

— Ҳар нечук чиқмаган жондин умид демишлар. Сиздек шйри компл совчилик ихтиёр этса ҳукмдор шашти сустанмоғига амшман.

— Умидингиз андоғки эркан, сиздек зоти шариф раъйини синдириш каминага раво эмас. Алҳол, рост сўзладингиз, ҳукмдор каминани кафтига кўтаргани боис ханузгача бирор сўзимни ерда қолдирган эмас. Айтганча, ҳукмдор падарингиз Бобо Миршароф сардор билан қиёматли дўст эрди. Аларнинг меҳр ёғдуси билан файзиёб бўлган суҳбати жононларига кўн дафъа қўшилганман. Зора Баҳодир ўша масъуд онларни эсласа, зора ўша дўстлик ҳурмати дийдаси эрса!..

Нонушта устидаги суҳбат Муҳаммад Аваз назарида узоқ чўзилди. Таъби гоҳ хира тортар, гоҳ аста ёришарди. Ниҳоят, устод фотиҳага қўл очди. Қуёш икки ошёнали иморат баравар кўтарилганда улар етаклашиб кўчага чиқишди ва Регистон тараф бўлишди.

Кечқурун Муҳаммад Аваз устодни уйга эргаштириб келди. Якка ўзи хомушланиб ўтирган Назокатбону ўғли

билан изма-из кирган Мулла Абдужабборни кўриб терисига сизмай кетди. Азиз фарзанди қўл берган пири комилни ўтқазгани жой тополмай қолди.

Опанзор устод печун ташриф буюрганини фаҳмлаган эди. Шу боис дарҳол ўгли уйланиш ниятини қилаётгани, аммо икки ўт ўртасида турганидан гап очди. «Ўани, айтинг, муҳтарам зот, сиздан бошқа кимга суянамиз», дедию кўзларини ёшлади. Муҳаммад Аваз қовоғини осиб, устод, ожизалар ҳар не дард бўлса кўзёш ила ювадирлар, деган фикрини кўнглидан кечириб ўтирар, бирор жўяли гап айтолмай хижолат чекар эди.

— Боши берк кўчадан қандоғ чиқурмиз? — деб Назокатбону намли қовоқларини енги учи билан артди. — Ҳукмдор каминани тириклай кўмишдан тоғмас!

— Маховатга не ҳожат, бону? — деди устод. — Сиз не истиҳола қийноғидасиз, каминга аёндир. Ўйлаб қарасам, ўзликни бу қадар пастга урмаклик хосиятсиз эркан. Алҳол, бу сизга ярашмас. Бир замонлар бошингизда паноҳ бўлган зоти шариф саройга, қолаверса, Ялангтўшга нақадар яқин бўлганини эслангиз.

Кутилмаганда хонага чўккан вазмин жимлик Назокатбону хотирларини кўзгаб юборди. «Устоди мукаррам, — деди ичида, — сиз бу қадар тошбагир эмасдингиз. Нечун ярамни тирнайсиз? Рост, сардорим саройсиз, Баҳодирсиз туролмасди. У сарой тақдири, Баҳодир омадини ўйлаб жон берди!..»

— Сизу биз билган тераклар кесилиб кетди.

— Ҳақсиз, бону.

— Энди ҳукмдор кўзлари кўр, қулоқлари кар!

— Анинг кўзларига нур ато қилиб, қулоқлари пардасини очмоқ сизу биздан, иккиламчи, ўзи кушойиш бериб, мушкулимиз осон кўчса, эсон-омон икки ёш қовушса имонимиз саломатликка, кўнгилларимиз кулбаси ёруғликка етишур!

— Ул жаҳолат тоғига суянмакни афзал билур.

— Ул адолат суйидан ҳам бебаҳра эмасдир.

Волидан меҳрибони билан устоди мулоҳазаларини диққат билан тинглаб Муҳаммад Аваз нечундир анча илгари хобгоҳда кечган суҳбатларни хотирлади.

* * *

Дорилшифоя қўрилишини эндигина тамомлаган устолар ҳали нафас ростлашга улгуришмаган эди. Орузи ушалгани учун севиниб, фақат меъморлар ва бошқилар учун эмас, бутун шаҳристон аҳлига катта

зиёфат берган Ялангтўш кунлардан бир кун Мулла Абдужабборни саройга чақиртирди. Устод, одатдагидек, Муҳаммад Аваз ҳамроҳлигида қадам рақида қилди.

Арқони давлат аллақачон тўпланган, вазирлар ва аъёнлар кенгаш бошланганини сабрсизлик билан кутишар, диққатлари ошган эди. Соқол босган заҳил башаралардаги безовталиқ аста-секин Баҳодирга ҳам юққан эди. У ҳар замонда пири Шайх Хожа Ҳошим, бош вазир Бобоҳўжа Муслим, Мулла Охундга асабий бир тарзда қараб-қараб кўярди. Хиёл қисқ кўзларида миселсиз шахд ёнарди. Агар ким диққат қилсагина асабийлашувида собит бир хотиржамлик қоришиқлигини илгар эди. Ана шу икки ҳолат дилида омихта бўлиб кетганлиги учун ҳам Баҳодир ҳаракати билан кайфиятини бошқаларга сездирмай ўзгартира оларди. Айни пайтда ўнг кўли зар камарга қистирилган исфахоний ханжар дастасида, бўйин томирлари бўртган, чертса қон томгундек қип-қизил юзи, чинор танаси янглиг бақувват гавдасидан шижоат ёғиларди.

— Анжумани олийга хуш келибсиз, — деди Ялангтўш устоз билан шогирдга нигоҳ ташлаб, — кўзларимиз эшикка эрди.

— Аҳли анжумани маҳтал қўйганимиз учун афу сўраймиз, — деб Мулла Абдужаббор таъзим қилди.

— Сиздек аирофларни афу этмак шараф!

Сарой тартиботини назарга илмаган меъморлар даҳшатли газабга йўлиқишини кутган аслзода кимсалар ҳукмдор раъйига қараб ишонқларини пасайтиришди. Кўча-кўйда биров таниб, биров танимайдиган бу кимсаларга ҳукмдор кўргузган ҳамият иззат-нафсларига қаттиқ ботди.

— Энди мусоҳабага киришурмиз, — деб ҳукмдор арқони давлатга юзланди. — Камина бугун сизларга соладиган маслаҳатимни Мулла Абдужаббор ила Муҳаммад Аваз жанобларига илгари билдирган эдим.

Оғирлигини бир оёғидан иккинчисига ортаётган Бобоҳўжа Муслим туйқус бош эгди. «Муддаосини билдирган экан, шу етмасми? — дея оғриниш билан фикр юритаркан унинг ичини нимадир тимдалади. — Аҳли оқилани ерга урадир. Шулар икки гадоча эмасмиз, токи қаролари эшикда пайдо бўлмагунча қовоқ осиб, мум тишлаб ўтирди».

— Бир жиддият сабабли тинчлигим бузилибдир, пирим, — деб Ялангтўш Хожа Ҳошимга мулоийм тикилди. — Заминга сайқал бўлган шахристонимиз гарибоналик

сари юз тутгани ҳушимни оладир. Айниқса Регистон қиёфати бир ҳолга тушубдирким, тоқат қилиб бўлмайдир. Улугбек мадрасаси қаршида вужудга келган харобаларни сиз кўрмайсизми?

— Ҳғлим,— деди Хожа Ҳошим,— бунча куюлмақдасиз?

— Фақирни шаҳристоннинг эртаси ташвишлантирадир...

— Ташвишланмак ўрипсиз,— деди Хожа Ҳошим қатъий,— шукур қилингизким, сиз ҳокимлик тожини кийгандан буён шаҳристонда Миржон Вафо, Мир Тархон, Аҳмадхўжа, Қози Соқий, Қози Абдуғаффор каби дастлари узуну шуурлари чарагон кимсалар бинойидек мадрасалар бино этдиларким, алар фунун гавҳарлари мисол порлайдир.

— Пирим рост сўзладилар,— деди Бобохўжа таъзим қилиб.— Шаҳристонимиз сизнинг сояи давлатингизда гулламоқда. Салтанатингиз эга бўлган шифо уйи, ажаб эрмаски, Богдоди муборакда ҳам йўқ эрса!

— Андоғ шифоия маскани яккаш Бухоройи шарифда бордир,— деди шоир мавлоно Шерхўжа.— Аммо сизники андин чандон зиёдадир.

— Хўш, энди қаноат қилаверсак ярашурми?— деб Ялангтўш савол ташлади, ҳеч кимдан сазо чиқмагач, давом этди:— Йўқ, қаноат сизу бизга ҳаромдир. Сиз санаган мадрасалар, пийри комил, кўрқда ҳам, камолотда ҳам хийла пачақдирлар. Алар кўнглимга ўтиришмагани устига завқимни ҳам қўзғамайдир.

Тахтдан йироқроқда турган Қози Соқий Зоминий калта йўталиб қизаринди. У беҳисоб тиллаю жавоҳир сарфлаб бино қилган мадраса қурилишида Мовароуннахрнинг энг зўр усталари тер тўкишган, шаклу шамойили расо бўлиши учун бор хунарларини аямай ишга солишган эди. Тархнн хатто Мулла Абдужаббор тайёрлаган, қурилиш бошидан жилмай, кўлидан нимаики келса барини қилган эди. Шоирлар тилида дoston бўлган ана шу иморат довруғини бошқа иморатлар қатори ҳукмдор нописаудлик билан ерга уриши уни ранжитди. Фақат дилидагини тилига кўчиришдан ҳайиқиб индамай тураверди.

— Шу дамгача кўримсиз, бугун турса эрта турмайдиган иморатлар қуриш билан вақт ўткардик,— деб Ялангтўш афгон гилами устида нари-бери хотиржам юрди.— Энди бу хил ношудлик бас! Агар Мулла Абдужаббор шогирдлари билан сайқал берган дорилшифонияни

айтмаса ҳали маним давримда кўзга кўринарли иморат солилмади. Бунақада мотморчилигимиз ҳадемай ўлик қиёфага кирадир. Бунинг боиси неدير?

Узун банорас тўнларга ўралиб оқ-қора, мон-гуруч соқолларини, ипак саллалари печини силанг, кўзларини лўқ қилганча тасбеҳ ўгириш билан машғул аъёнлардан сазо чиқмади. Ҳукмдор нигоҳига нишон бўлган Мулла Абдуҷаббор ҳам чуқур сукутга кетган, фариштаники янглиғ беғубор чеҳраси осойишта, тик боқишларидан бирор маъно уқини маҳол эди. Устод маъюслиги, боз устига ўз кулбасида ёлғиз ўтиргандек хотиржамлиги Муҳаммад Авазини ҳайратга солди. Ҳукмдор мулоҳазалари шогирд кўнглининг нозик жойларига жизиллаб теккан, борлиғида нимадир жунбушга келиб, фикрларини кўзгаб юборган эди.

«Самарқанд рўйи замин сайқалидир. У айниқса жаҳонгир Амир Темур даврида куч-қувватга тўлиб, жамоли қуёшни уялтирадиган даражага етди. Нечундир энди анинг кексайгани сезиладир. Бунда аввал қурилган кўҳна иморатларнинг жамиси таъмирга муҳтож эрур. Ҳукмдор ҳақни сўзлади. Чиндан ҳам айниқса шахристон маркази бўлмиш Регистон афтодаҳол, чалажон, жароҳат еган алфозда харобалар аро тўлғонадир. Унинг қаддини тик тутган фақат Улугбек мадрасасидир...»

Муҳаммад Аваз дилидан кечаётган бу фикрлар, шубҳасиз, мажлис аҳлига бегона эди. Саройни шундай бир тубсиз сукунат чулғадикки, уни бузиш учун бир қоп юрак даркор эди. Қутилмаганда ингичка ширали овоз янгради.

— Бир қошиқ қонимдан кечингиз!

Ўша он Ялангтўш унга илк дафъа жиддий тикилди, илк марта қийғоч қошлари остидаги тийрак кўзлари тоғ юлдузи қадар ёниқлигини туйди. Мўйлаби сабзалиқ давридан ўтган йигитча пешонаси кенггина, дуоғўй оталар тили билан таърифланса, қарич етмас даражада эди. Баҳодир ундан бир лаҳза нигоҳ узолмади, пишиллаб, нафас оларкан, кўкеси қалқиб кетди.

— Кечдим,— деди паришонлик билан,— сўзлангиз.

— Аждодлар дасти узун бўлгани аҳли мўминга аёндир.

— Соҳибқирону замона, жаҳонгиру ваҳид Амир Темур Кўрагоний ҳазрати олийларининг аршу аъло нури билан йўғрилган исми шарифларига ишорат берурсизми?!

— Илм тожини шоҳлик тожидан баланд санаган Мирзо Улугбек Кўрагоний ҳазратларининг табаррук

номларига ҳам ишорат берурман,— деб хиёл энгилганда Муҳаммад Аваз овозидаги гурурини ҳамма сездди.— Темурийлардин кейини ҳар жабҳада ишқироз сезилмади.

— Энди темурийлар онодин қайта тугилмагайлар!— ҳукмдор суҳбатдоши эндигина ўн саккизини тўлдирётганини хаёлига келтирмай қизгин мусоҳаба қилди.— Қаминна эса ўзимни темурийларнинг ҳеч биридан кам ёки паст санамасман!

— Офарин,— деб аъёнлар баравар вағирлашди,— навзамбиллоҳ шундоғ!

Арқони даъват тинчиб яна соқол силаш, тасбеҳ ўғириш билан машғул бўла бошлагунга қадар Муҳаммад Аваз жимгина қўл қовуштириб турди. Хобгоҳга осойишталик қўнғач, устод Мулла Абдуҷабборга бир қараб олиб деди:

— Аъло ҳазрат, фикри ожизимча, пойтахт ўрни Бухоро танлангани ҳам Самарқанд шуҳратини таназзулга маҳкум айламини. Мовароуннаҳрни шайбонийлардан сўнг қўлга киритган аштархонийлар ҳар неки тонсалар қўйинларига тиқиш тараддуди ила қўйинадирлар. Ўксенган вилоятимиз Боқи Муҳаммаддан не яхшилик кўрган? Анинг ишиси Вали Муҳаммаддан-чи? Бу кун Вали Муҳаммаддан тахтни тортиб олган Имомқулихон бошимизда хашжақ яланғочлаб турадир.

Аъёнлар тош суратига кирдилар. Қўрқув ичра юрак ҳовучлаганлар мусоҳаба арқони тарағи тортилиши тўфайли тугилган мушкулот фақат жаллод қилнчи ила ечилишига имон келтиришди. Устод шоғирди гўрлик қилиб қўйгани учун астойдил қуйиниб, Ялангтўш билан Хожа Ҳошимга худодан инсофу диёнат тилади. Оқ-қорани танган устод ташвиш чекканича бор эди: Баҳодир аштархонийлар сулоласининг кўнгина вакилларида мурувват кўрган эди. У ўн икки ёшида ҳарбий хизматга кирди. Балхда бўлган қиёмат-қойим жангда очиқ кўкрак билан қиличбозликка киришиб Ялангтўш лақабини олди. Подшоҳ саройида катта нуфузга эга бўлган шари Шайх Хожа Ҳошим кўмаги билан Самарқанд ҳокимлигини эгаллади. Бу орада бир баҳона сабаб-ла Хожа Ҳошим Вали Муҳаммад билан келишолмай қолди. Ичкаридаги пинҳона можаро Хожа Ҳошим фатвоси билан ташқари чиқиб Вали Муҳаммадга қарши исёнга айланди. Исён тўлақинини тўхтатишга қурби етмаган подшоҳ зўрга қочиб қутилди ва Эрон сари йўл олди. Тахтга унинг жияни Имомқулихон ўтирди. Тўғрироғи, Имомқулихон

бошига омад қушини қўндириш учун Хожа Ҳошим бор амалу хунарини ишга солди.

Ўша пайтда қўни-қўшиниларни зир титратиб турган Эрон шоҳи Аббос билан тил бириктирган Вали Муҳаммад жанг жадалу босқинлардан тинкаси қурган Мовароуннаҳрга узоқдан дағдаға қила бошлади. Охири у Мовароуннаҳрга Эрон қўшинини бошлаб келди. Аммо омади чопмади. Хон фармойиши билан Бухоро ва Самарқанд қўшинига саркардалиқ қилган Баҳодир мудофаага пухта тайёрланди. У тўрт тараф жарчи юбориб, бутун мамлакатни оёққа турғизди. Зарафшон соҳили ва Каттакўрғон теварагида бўлган даҳшатли жангларда эронийлар енгилиб, тум-турақай қочишди. Вали Муҳаммад асир тушди. Ялангтўш қирқ минг кишилиқ жанговар қўшин билан ёвни Шарқий Эронгача қувиб борди ва беҳисоб ўлжа билан қайтди. Кўп ўтмай Вали Муҳаммад оламдан ўтди. Баъзи хуфия хабарларга қараганда унинг ўлимига Шайх Хожа Ҳошим зимдан берган фатво сабабчи эмиш...

Қўшинда оддий сарбозлик қилиб жами машаққатларни бошидан кечирган, оқибат, мардлиги ва тадбиркорлиги сийлов топиб, ҳокимлик даражасига етган Ялангтўш олий даргоҳга хусумат билан тил тегизган ҳар қандай бандани кечирмасди. Мана шунинг учун ҳам аъёнлар иззат-нафси оғриган ҳукмдор жаллод чорлашини кутишди. Негадир ҳукмдор буни хаёлига келтирмади. Муҳаммад Аваз устига қахрли алфозда отилиб бориш билан кифояланди.

— Тил бесуюк дея алжирай берманг,— деди кескин тўхтаб.— Эҳтиётсизлик бошига кулфат соладир. Имомқулихон ҳазратларининг тепамизда ялангочланган ханжари, англасангиз, ҳақиқат ва тариқатни, адолат ва саодатни қўриқлагувчи қудратдир.

— Шаккокклигим учун афу этингиз.

— Ваҳиди замон,— ҳукмдор Мулла Абдужабборга ўгирилди,— бу не ҳолки, она сути оғзидан кетмаган гўдак салтанат шавкатини ерлайдир? Нечукким, сиз ҳануз анинг шохини қайирмадингиз?

— Анинг учун узримни қабул қилингиз,— деди Мулла Абдужаббор хижолатини яширолмай.— Шоғирдимдан густоҳлик ўтди.

— Густоҳлик эмиш!— Ялангтўш пишиллаб нари-бери юрди.— Бу каби густоҳлик хонумонимизни куйдирадир. Зероким, сиз ила биз амирал мўминин Имомқулихон ҳазрати олийларининг хоки пойига ҳам арзимагаймиз!

Ҳукмдор оғзини пойлаётган аъёнлар аста тўлғонишди,

ҳар жой-ҳар жойдан «ҳақиқат, ҳақиқат!» деган хитоблар янгради. Хиҷолатини ютаётган Муҳаммад Авазга ниғоҳини ўтдек қадаган бош вазир тасбеҳини шиқирлатиб қўйнига солди. «Ҳазратим,— деди жиддий,— агар бул ҳақорат Имомқулихон жаноблари қулогига етса ҳар биримизни тириклайини кўмадир».

Жаҳли хиёл босилган Ялангтўш вазир муддаосини тушуниб тишларини гижирлатди, «овозингизни ўчиринг», деган маънода ёвқараш қилди, шу асно хашиқари дастасини тутди. Яна нимадир демоқчи бўлиб турган Бобоҳўжа нафасини ютди.

Нечундир Шайх Хожа Ҳошим жаноблари сукутда эди. Мажлисдан файз қочди. Вазир у вазаро ҳукмдор кўнглини овлаш пайига тушди. Маза-матрасиз мулоҳазалардан тўйиб кетган Баҳодир уларни унутган каби ўз хаёли билан банд эди. Боя жаҳл уни чалғитди, фикрлари тўзғиб, муддаосини охиригача тушунтиролмади. Аллақандай истиҳола огушида пинҳоний мусоҳаба юритаётган ҳукмдор Мулла Абдужаббор қаршисида тўхтади.

— Устод, сизу биз бу ерда Бухоро салтанати оқу қаролигини муҳокама этиш муддаосида тўпланмадик,— деди қатъият билан.— Фақиҳ муддаоси бўлакча, яъни, сизлар каби нуқтадон меъморлар билан Самарқандда дорилшифониядан кўра улугворроқ иморатлар қурмоқлик ҳақида маслаҳатлашмоқдир.

— Олампаноҳ, сизга айтсам, дорилшифонияни қуриш учун киришганимизда ҳам баъзилар гумон дарёсига гарқ бўлиб эрдилар.

— Гумон ўринсиз, демоқчисиз-да, устод!

— Шундоғ. Фақат дасти калталик офатдир.

— Сиз камини дастини калта санайсизми? Шогирдингиз каби фикрлайсиз,— деди Ялангтўш хотиржам қиёфага кириб.— Янглишурсиз, уста! Қиличим зарбати Темурники каби бўлганидек, хазинам қуввати аниқидан қолишмас!

— Ҳазратим, қиличингиз зарбати Темурникига тенглашгани аён,— деб Мулла Абдужаббор мийиғида кулди.— Агар бинокорлик бобида ҳам анингдек йўл тутсангиз шаънингизга олло раҳмати ёғилар эрди.

— Фақиҳ тилағи шуядир, нечун ўзингизни тушунмаганга соласиз?! — деб ҳукмдор қизишди.— Тилағим Регистонда муаззам силсила вужудга келтиришдан иборат! Сизнинг фикрингизни билмоқ ниятидаман!

— Тилағингиз кўзимга ойнадек кўринадир,— деди Мулла Абдужаббор ҳукмдор сари юриб.— Аммо, ҳазратим,

камина қўли калталик хусусидаги пичингни қилганимда унда ёшурунган нозик бир маънони эътиборсиз ўткардингиз. Камина асли кудратингиз беқийёслигига писанда билдирган эрдим. Очiq айтсам, дорилфанодин дорилбақо сари не орқалаб ҳижрат қилмогингиз ўша давлатни кишанбандликдин нечоғли бўшатмоқлигингиз ила боғлиқдир.

— Устод, — деди ҳукмдор хиёл маъюсланиб, — бу хил мулоҳазаларингиз замиридаги маъно гуҳарларини ақлим ҳазм қиладир. Агар сиз каминадин ёдгорлик қоладирган кўнглимдаги забардаст иморатни қурмоқлик масъулиятини гарданингизга олсангиз хазинамда борини аямасман!

— Камина хизматга шайман.

— Сиз суясангиз фақир шаҳарни, алҳол, Регистонни чолдеворлардин фориг айламак ниятидаман.

— Аъло ният, — деди Хожя Қошим, — муборак ўлгай!

Мусоҳабага яна жиндай жон кирди. Боя Муҳаммад Аваз гўрлик қилиб билдирган мулоҳазалардан кейин жиддий тартиб анчагача қовоқ солиб ўтирган Шайх Қошим туйқус орага суқилгач, аъёнлар гивирлаб қолишди, шивир-шивирни кучайтиришди. Кўнчилиқ Хожя Қошим каломини тўти мисол такрор этди.

— Фақих дастим фалак тақига ҳам ета олишини ганимларимга кўргузурман, — деб Ялангтўш ханжари дастасини маҳкам қисган ҳолда тахтга оғир чўкди. — Афсус, минг афсуслар бўлениким, хотиржамлик сизу бизни ҳибс айлаган. Энди эл-улус англасун, келгуси бу каби кечмас, энди бу каби тутум камина ила аркони давлат учун бегонадир. Фикримни уқдингизми, аҳли идрок?

— Уқдик, олампаноҳ, — деди Бобоҳўжа таъзимни жойига қўйиб. — Фақат камина бир сухан магзини чақолмай ожизлик қиладирман. Яъни шаҳристонни чолдеворлардин фориг айламоқ юмушини ҳазм қилолмадим. Шунини қандоғ англамоқ керақдир, аъло ҳазрат?

Бирдан қош-қовоғи осилган ҳукмдор жаҳл билан тахтдан отилиб тушди. «Фақих шаҳристондаги энг доно ва фозил киши санаган Бобоҳўжа Муслим мулоҳазаларим тагига етолмадир, у ҳолда бошқалардин не умид қиламан?!» Тахтдан тушаётган асно шуларни миясидан кечирган Баҳодир гулдурак солгудек ҳайқирди, сергўшт ёноқларига қон урди. Ранги қув учган бош вазир қовун туширганини кечроқ англади. Бошига тўқмоқ каби урилган саволга жавоб изларкан, тилини

тийиб, жимгина тасбеҳини ўгирмагани учун ўзини лаянатлади.

— Хўш, вазир жаноблари, жавоб берингиз, — деди ҳукмдор кескин. — Шаҳристонни чолдеворлардин фориг айламоқ чораси недир?

Яна аввалгидек огир жимлик чўкди. Ҳеч кимдан сазо чиқмади. Мулла Абдужаббор ҳукмдор юзини кўролмаётган бўлса ҳам важоҳати қанчалар ўзгаргани, борлигидаги жиловсиз ёввойи куч қўзғалиб кетганини сезиб турарди. Устод ҳам ҳукмдор ўртага ташлаган жумбоқни ечолмай лол қотди. «Ақли қосирлик домда тузукли англамабман, — деб ўйлади безовталаниб. — Чиндан ҳам курран арздаги энг йирик шаҳристонни горатда қолдирган бу кулфатни не бир тадбир ила йиқмоқ мумкин?»

— Аъло ҳазрат, бир қошиқ қонимдин кечингиз.

Шогирди товушидан хаёли бўлинган Мулла Абдужаббор хиёл сесканди, юрагида бир огрик туйиб, ҳадик билан бошини кўтарди. «Ё парвардигор, — деди ичида, — бул йигит юраги тоғ қадармикни? Ишқилиб тагин гўрлиги сари бормаса эрди? Ҳалигина таъзирини еди-ку!»

Устод кўнглидан кечаётган фикрларини сезгандек Муҳаммад Аваз мулойим кулги ихтиёр этган бўлса ҳам қорачиқларида ажиб бир қатъият зоҳир эди. Ҳукмдор ногоҳ ўгирилиб унга қаради. Арқони давлат ҳайрат денгизида эриб кетган эди.

— Кечдим, — деди ҳукмдор бирпасдан кейин, — сўзлангиз.

— Аъло ҳазрат, — деди Муҳаммад Аваз, — қулингиз шуни фаҳмладикни, улугсифат иморатлар қурмоқ шаҳристонни чолдеворлардин фориг айламоқ демакдир.

«Э, фаросатингга балли-е, ўғлим!» — Мулла Абдужабборнинг зим-зиё кўнгли чироқ ёққан каби ёришди. Арқони давлатга виқор билан қаради. Дераза олдида қовоқ осиб турган Баҳодир кутилмаганда жилмайди.

— Эшитдингизми? — деди Баҳодир Бобоҳўжага қараб. — Сиз фаҳхламагани бу йигит фаҳмлабдир.

Оғиз очгани Бобоҳўжа ожизлик қилди.

— Шундоғ, ашрофлар, улугсифат иморатлар қурмоғимиз жоиз, — деб ҳукмдор енгил нафас олди. — Фақиҳ кўпдин дорилшифоня сийгари улус ваҳҳига ярайдиган яна бир маскан бино қилмоқликни эгамдан тилайман.

— Кўнглилари мадраса ёким масжидга кетибдир.

— Яна тодингиз, Муҳаммад Аваз жаноблари, — деб

Баҳодир қўлди. — Белимизни етти жойиндин маҳкам боғлаймизу Улуғбек Қўрағоний мадрасасиндин камлиги бўлмаган мадраса қурилишинга киришамиз. Алҳол, ҳали билдирганимдек, Регистонда улуғсифат иморатларнинг яхлит сиёласини барно қиламиз.

— Йўлду жаҳдингизга офарин! — Аъёнлар баравар таъзим қилишди.

— Хазинам эшиги меъморлар учун ҳаминча очилди.

— Қуллук, ҳазратим! — Мулла Абдужаббор севиқини ихзор этди.

— Самарқандни Самарқанд айлаган ўзбекдир! — Чаккаларинда тер йилтираган Ялаңгўш тахтга аста суянди, устодга тикилиб, давом этди: — Ҳа, ўзбекдир! Ани неча марта хоки тунроқ айлашди, ҳар гал оғир кўнига ўзбек яради. Биз ҳам дунёдин кўзи юмуқ ўтмай бирор кори-ҳолига ярайлик!...

* * *

Саройда кечган ўша мажлисдан бир ойча кейин авжи ёз палласи ҳукмдор қутилмаганда Муҳаммад Аваз дийдорини кўриш ништиёқига тушиб қолди. Муҳаммад Аваз Улуғбек мадрасаси ичкарисинда, мубошир меъмор учун ажратилган ҳужрада устод Мулла Абдужаббор билан бўлғуси иморат тарҳи амали устида бош юриштаётган эди. Мулозимлар безатилган шоҳона аравада уни арққа келтиришди. Икки тарафда ям-яшил сарвлар қад ростлаган сокин йўлак орқали Боғи Эрамни эслатувчи гўша сари бораркан, вужудини енгил бир ҳаяжон қамраган эди. Мевали-мевасиз дарахтлар шунчалик қалин эдики, боғ адоғи кўринмасди. Ўртада, улус ибораси билан айтганда, кавсар сувига тўлғазилган шишадай тиниқ ҳовуз алланечук сокин чайқалар, турфа гуллар розини тинглар, боққа салқин ҳаво уфураётгани, файз бераётгани — ҳаёт бағишлаётганини шивирлаб айтарди.

Гули насринларга гарқ хиёбонларда товуслар хиромон айланади, сарвлар оралиғида жайронлар анжумани авжга чиқибди. Муҳаммад Аваз ҳовли бекаларига ҳалал бермаслик ниятида йўлакдан оёқ учиди ўтди. Сезгир жайронлар қулоқларини динг қилишди, эркалик шуъласи яширилган маъсум нигоҳларини келгувчига қадашди. Унинг бегона эмаслигини, нияти ноқлигини пайқашди чоғи, яна анжуман шавқига берилишди.

Ҳовуз бўйидаги атрофи ўймакор панжара билан ўрал-

ган унча баланд бўлмаган шийпончага кўзи тушганда бир лаҳза тарадудланди. Теварақда гул саврийлар бир-бирларидан қолишмасликка аҳдлашган каби барабар очилган, шийпонча ифори бўйлар оғушида сокин турар, тепада ошуфта кабутарлар ўйнар, хиёбонда юрган товусларга рашк қилгандек паришон гув-гувлашарди.

Хукмдор ана шу дилбар гўшада ҳордиқ олаётган эди. Муҳаммад Аваз мармар йўлак ва мармар зина орқали шийпончага чиқиб, салтанат эгасига таъзим қилди. Ялангтўшнинг маъюслигини назардан қочирмади. У анчадан кейин кулимсираб ўтириш учун ишора берди.

— Сизни бемаҳал безовта қилганим боисини билмасиз, албатта, — хукмдор йнгит кўзларидаги закийлик нақадар теранлигини чамалаган ҳолда сўзлади. — Бунинг сабаби дийдор ганиматлиги бўлди. Сизга айтсам падари бузрукворингиз Бобо Миршароф ҳазратлари кеча тушимга кирибдир. Эрталаб ҳушимни ўнглагач сизни кўмсадим. Сизни ҳар кўрганда падарингизни кўргандек бўламан.

Шийпонча тепасида чарх ураётган кабутарларга тикилган кўйи Баҳодир сукутга толди. Истиҳола чекаётган Муҳаммад Аваз хукмдордаги маҳзунлик бу қадар оғирлашаётгани тагига етолмай ҳайрон эди.

— Сардор оқ отда сал қийшайиб ўтирардилар. Кўзлари тириклигида ҳам одатлари шунақа эди. — Хукмдор пар болишларга ёнбошлади. — Устларида оппоқ яқтак, соқоллари оқарган. Тавба, соқоллари қора эди-ку, дейман ажабланиб, зубаржад қадалган симобий саллаларига қарайман. У киши гангиб қолганимга эътибор бермай отга мингаштирдилар. Регистонга етганимизда бехосдан уйғондим.

Муҳаммад Аваз отаси афт-ангорини тузукли тасаввур қилолмас эди. Хукмдор сукут сақлагандан кейин хаёлида симобий салла ўраган оппоқ соқолли кўркам кишини гавдалантиришга уринди. Аксинча, кўз ўнгида тўшакда азоб чекиб, ажал билан олишаётган қоқсуяк кимса жонланди. Худди шу пайт сарой дабдабасига муносиб кийинган хизматкорлар шийпонча олдида қўл қовуштиришди.

— Самарқанд майидин келтиринг, — деди хукмдор.

Бақовул Ялангтўш суйиб тановул қиладиган познеъматни бир зумда муҳайё айлади. Нафис хонтахтадаги попукли дастурхон осийи нон, майиз, писта-ёнғоқ билан тўлдирилди. Майдаланган арча шохчаси аралаш зира-мурчга тўйдирилган кабобдан ҳар хил тортилди.

Май тўла балбала¹ кўтариб ёшгина хушбичим соқий келди. У балбалани хонтахта четига қўйгач, ҳукмдор билан нотаниш йигитга икки букилиб таъзим қилди. Сўнг, пойгакда секин чўккалаб, қизгимтил гулли чинни оёқларни алланечук бир енгил ҳаракат билан тўлдирди. Жараңдор тиниқ оёқларда қирмизи шароб кўпириб, тагин ҳам қирмизийланди.

Соқий ингичка қоматини букиб, ҳукмдорга май тўла оёқни узатаркан инакдек юмшоқ товушда: «Асал бўлғай!» дея кулимсиради. Муҳаммад Аваз навбатида ҳам хушкаломлик билан ўша тилакни билдирди.

— Сиз бўшсиз,— деди Ялангтўш салдан сўнг,— бу гал соқийликни ўзимиз адо этурмиз.

Хушрўй соқий яна пешонаси ерга теккудек эгилиб таъзим бажо келтиргандан кейин орқаси билан зинапоягача тисарилиб борди, сўнг илдам бурилиб гулзорга тушиб кетди.

— Қани, олингиз,— деди ҳукмдор қадам товушлари тишгач.— Сиз пла дардлашгим келиб турибдир. Саҳарда туш кўриб уйғонганимдан буён кўҳна хотиралар тинчлик бермаётир.

Муҳаммад Аваз майда аксини кўрди, лабларидаги синиқ табассуми, нигоҳларида ифодаланган ўйчанлик қирмизийликни тагин ҳам жилолантириб юборгандек эди. Май эмас, сеҳру жоду билан лиммо-лим оёқни буғланиб турган кабоб ёнига аста қўйди.

— Камина ҳали майи ноб кўчасидан ўтмадим. Гуноҳга ботмасманми?

— Ҳай-ҳай, зинҳор-базинҳор ундай демангиз. Бул неъмат ҳавзи кавсар сувидирким, ҳар не оғир гуноҳи азимни гард мисол ювгай!

— Подшолар майпарастликка мук тушмоқлари боиси шу эркан-да!

— Эҳтимол.

— Асли подшолар гуноҳни гуноҳ ила ювмакни хушлайдилар.

«Закийлиги ёқадир. Тилига эрк бергани куйдирадир!»

Баҳодир шу фикрни кўнглидан кечириб гулобий шаробни индамай сипқорди. Опиноқ мато билан лабларини артгач, енг шимариб, ўзини совиёзган кабобга урди.

¹Балбала — май идиши.

— Сиз баҳсеу жиддияга киришмакчимсиз? — Хукмдор бедана оёқчасини чайнаб тамшанди. — Ҳай, аттанг, ҳозир фақиҳ юрагига қил ҳам сизмайди. Ундан кўра, қўйинг, мавлоно, сизнинг гуноҳ шималигини билмаган қўлингиздан шароб пўш қилмоқ фароғатдир.

Муҳаммад Аваз боягина хукмдор билан ўзининг иззатини жойига қўйган соқийга тақлид қилишни истамди. Ўтирган жойида қимирламай оёқни тўлдирди. Қандай истак изҳор этишни билмай иккиланиб турганда хукмдорнинг ўзи жойига ора кирди. У оёқни шартта кўтарди. Бирпасдан кейин унинг қарашлари мулоиймлашиб, нигоҳларига бир сурур энди.

— Алҳол, таъбим мусиқа тусайди, — деб хукмдор ёнбошига пар ёстиқ тортди. — Фақат шундай лаҳзалар каминга саодатмандлигини раво кўради.

— Саодатмандлиг сизга ҳаминша эшдир.

— Бировлар наздида тождорлар ҳаргиз шундоғ. Сиз ўз назарингизни сўзланг. Шул ҳақиқатми?

— Ҳақиқат.

— Бу гал тўғрисиини демангиз, мавлоно! — Хукмдор баҳса берилганини сезмади. — Каминга май сурури ила хушбахтлигини сўзладим. Бундай кезде фалаки буқаламун, яъни бевафо дунё саодатидин май кайфи авло кўринадир.

— Шундоғ экан нечун инсон боласи ҳокими мутлақлик сари шошадир?

— Жавобингизга ожизман. Фаҳимча, шайтон азмида юрадиган одамзод ожизлар устидан ҳукмронлик қилиш пайида бўладир. Бу одат кучлилар қонига сингишган.

— Каминга ҳеч маҳал тожга ҳавасланмас эрдим.

— Биламан, сиз каби ақли саррофлар тожга қизиқмаслар, тождорларни жоҳиллик ҳам калтабинликда айблаб кун кечирадилар.

— Бундай айблов ноўрин, албатта, аъло ҳазрат.

— Билмадим, — Баҳодир чордона қуриб ўтирганча ўзи косагуллик қилди. — Фақат сиз шуни билингки, каминга ҳақиқат қиличидин қўрқиб, бошимга ҳеч маҳал дубулга киймасман. Бошни яланг тутиб бермоқ лозим.

— Ҳақиқат улус ҳукмидан иборатдир.

— Айтинг-чи, мавлоно, улус нечук хукмдорларнинг барини бир хилда лойга белади?

— Бонским, аларнинг қилмишлари ўзаро ўхшашдир.

— Йўқ, мавлоно, улус омий, яхшилик ила ёмонлик фарқига бормас.

— Сиз назарда тутган яхшиликка оғу қўшилган эрса-чи?

«Донолар каби фикрлайдир, фаросати ҳар балога етади. Фақат, афсус, ўқни нишонга ҳуда-беҳуда отадир. Агарки, тарбияти қиёмага етса, бул гўдақдин зап фозил киши етишур!»

Хукмдор мулоҳазага берилгани учунми ёки бошқа сабабга кўрами Муҳаммад Аваз саволини инобатсиз қолдирди. Анча чўзилган жимликдан кейин суҳбат жиловини бошқа тараф бурди.

— Мулла Абдужаббор ҳазратларининг кайфиятлари созми?

— Шуғр, создир,— деди Муҳаммад Аваз ўй суриб.
— Ул зоти шариф сизнинг дуойи жонингизни қилиш билан бирга иморат тарҳу амалида беҳад жон чекадилар.

— Фунун ва плоҳиёт қароргоҳи Самарқандга шоҳона безак бўлур деган умиддаман.

— Каминага қолса, қиблагоҳ, ани бир сўз билан дорилфунун деб атар эрдик.

— Дорилфунун? Ҳа-ҳа, дорилфунун, деб атамоқ керак. Хўш, бул қурилиш бизга қимматга тушурми?

— Сизни сарфу харажат қизиқтирадимиз? Андоғ қолда фақат ютқазурмиз. Аждодларимиз хайрли юмуш ижросида сарфу харажатдан қочмаганлар.

— Чандон ростини сўзладингиз.

— Илму фунун ила санъат бисёр қурбон сўрайдир. Ҳар неки қурбонлигдан чўчимаган халқимиз меъморлик обидалари ила қаноатланмай, курраи арз ҳали хушини ўнгламаган бир замонда расад қуриб фалак тоқнига оёқ кўймиш!

— Бул ҳодисаларни кимга сўзлаётирсиз, мавлоно? Булардан хабарсизманми?

— Хабардорсиз,— деб Муҳаммад Аваз жилмайди.— Фақат ҳали суҳбат асноси элу элатимиз омийлигига ишорат берганингиз каминани шуларни эшашга мажбур айлади. Ахир, замин сайқалига айланган шаҳар қурган, илму фунун сирларини сув қилиб ичган фарзандлар етиштирган халқ пешонасига омийлик тамгасини босиш инсофданми?

— Кўксинга пичинг тошларини отмоқдасиз.

— Ҳазратим, маъзур тутгайсиз, алҳол, азият чекмангиз, наздингизда ўққа айланган бул сўзлар ҳақиқий эгаларин тошурлар.

Хукмдор балбалага узалди. Чинни оёққа май қуйиб

бафуржа сипқоргандан кейин қизилланган сергўшт бетида хиёл асабийлик ифодаси кўпчиди.

«Фақиҳ анинг жиловини бўш қўйганман. Буни зимдан сезадир, шул боис эркаликка бериладир. Анингдек аҳволда бул гўдак тепамага чиқиб олмасми?»

Ялангтўш беихтиёр тушини эслади. Одоб сақлаб ўтирган Муҳаммад Авазга тикилиб, «Келбати отасига тортган», деган фикрни бошидан кечирди. Кечадан бери Бобо Миршароф сардорнинг забардаст қадди-басти хаёлини банд айлаган эди. У саройни бало-қазода асраш учун жонини аямаганини ўйлаганда бағри илир эди. «Мавлоно,— деди у бир пайт,— шу кунларда саройда ўзимни амраксиз, яъни, беҳамдлард сезаман. Ҳатто ишим Хожа Ҳошим ҳазратларига ҳам ёрилолмайман». Шундан кейин у оғир гавдасини тўшакка ташлаб, дастурхон устидаги неъматларга сузилиб қаради, аммо ҳеч нарсага, ҳатто балбалага ҳам тегинмади.

— Амраксизлик балосини биласинми, мавлоно?— Муҳаммад Аваз сазо чиқармай ер сузаётганини кўрган ҳукмдор давом этди: — Бир вақтлар хобгоҳга файз киритган Муҳаммад Дарвеш жаноблари демишким, бул ўт балоси, сув балоси ила тенг турадир.

— Муҳаммад Дарвешдек улуг зотни печук саройдин қувламинисиз?

— Ул зот мусаввирлигини куфроналик деб англадим.

— Тўғри англабсизми?

— Бул фақиҳга қоронгудир,— деди ҳукмдор оғриниб.— Ани қўя турайлик. Фақиҳ сиздан амраксизлик балоси ҳақида сўрадим.

— Шу дамда Муҳаммад Дарвеш шу бало чангалидадир.

— Ҳар печук камина андин муравватимни аямаганман.

— Яхши ҳам ул зот қалам билан ошнодирлар.

Шу баҳона ёлғизликни тан олмайдилар.

— Камина ҳам илгарй ёлғизлик нималигини билмас эрдим. Ишонган ҳабибим бўларди. Камина анга армонсиз суянардим.

— Ул зот ким эрди?

— Ул зот сизнинг падари бузрукворингиз Бобо Миршароф эди.

Падари бузруквори саройга қаттиқ боғланганини, Ялангтўшнинг чексиз ҳурматини қозонганини, у билан тутинган ога-ини бўлганини онаси ҳар қадамда ошириб-тошириб сўзларди. У онаси жаврашларига эътибор бермас, очикроғи, томирларида қони оққан кишининг аянчли тақдиридан алланечук ҳадик ила ўзини олиб

қочар эди. Ҳозир бу хусусда ҳокимнинг ўз огзидан эшитгандан кейин сал гурурлангандек бўлди. Волидаси хаёлида жонлангач, нечундир, қути учди.

— Бобо Миршарофни эсласам бу савилга бошқатдан ружу қўймап.

— Қўйинг, ҳазратим!

— Ҳаётимда бир кемтик бордек...

— Кемтик ҳар ким ҳаётида бордир.

— Каминаники бошқача, буни ўйласам чархдан совийман.

— Бу каби фақироналикни сизда илгари кўрмаганман.

— Эҳтимол келгусида ҳам кўрмайсиз. Пайти етибдими, билиб олингиз, падарингиз маним ширин жоним ўрида қурбон бўлган.

— Фақирни ҳайрат чоҳига итқитурсиз,— деркан Муҳаммад Аваз қорачиқларида алланарса ялт ёнди.— Бул сўзларингиз сархушлик мевасидир.

— Йўқ, мавлоно, қамина умрим бино бўлиб ақлим измини сархушликка топширмаганман. Сизга ҳурматим ортиб бораётганини англаингиз.

— Қуллуқ!

— Энди ўйласам сардор фақирни бир умрлик қарздор қилиб кетибдир. Бўйинимдаги бул қарзни қандог узиш ташвиши туллари уйқумни қочирадир. Алҳол, ул зоти шариф бул оқшом оқ отда тушимда намоён бўлиб, каминани чандон сергақлантирди.

— Қиблагох, аҳли қубур¹ қарз талаб қилмайдир, яъни талаб қилолмас.

— Киши арвоҳи ҳаминша тирикдир. Андоғки эркан, мавлоно, аҳди шиканлик каминига бегона эзур!

Шийнон кунботаридаги гулзор аста шитирлади. Бўй-басти бир хил икки жуфт жайрон экинда аста чай-қалаётган гули саврийлар тўлқини аро беозор мўлтираб турарди. Жайронлар гўё шийнон остида кечаётган суҳбатни ийманибгина тинглашар, бежирим кинриклари қуршо-видаги кўзларида енгил ҳадик ила гул япроқларидан кўчган шафақнамо ранг акеланган эди. Шийнонга яқинлашган жонлуғларни томоша қилиб Муҳаммад Аваз ҳукмдорни бир неча дақиқа унутди. Тоғу тахт қайгусидан тамомила фориг бўлганига имон келтирган каби ҳукмдор пар болишларга бош қўйиб осуда ётар эди...

¹А х л и қ у б у р — ўликлар.

Назокатбону совчилик ихтиёридан воз кечмоқ пайида тайсаллагани сайини Муҳаммад Аваз кўзига умидсизлик гирдоби яққолроқ кўрина бошлади.

Мулла Абдужаббор ошанзор билан ўчакинган каби қатъият илкнини маҳкам тутди. У фикрида туриб олди, пинҳона эзилаётган маъсумани ҳол-жонига қўймади, амаллаб дийдасини юмшатди.

Эртаси жумаи муборак эди. Азонда устод ташриф буюрди. Устод ўғитларидан кейин Назокатбону узун тунда турфа хаёлларга борди, дилида инсоф майсаси битиб, ҳатто олий даргоҳдан келин келтириш иштиёқи билан ёна бошлади.

Бибиҳосим масжидида пешинлик қарзини узган намозхонлар бозору раста-дўконлару тор кўчаларга тарқалган маҳал совчилар узун-қисқа бўлиб арк сари илдамлаб боришарди. Арк дарвозаси соқчилари устодни кўрганлари заҳоти тавозе билан йўл бўшатишди. Қизил қум тўшалган кенг йўлакдан илгарилашаркан, сарой эшиги олдида яна совут-дубулга кийиб қалқон тутган пайзадор сарбозларга йўлиқишди. «Э, товба, бул тирик товонлар нени кўриқлайдир?», дея Назокатбону гудранаркан, устод беихтиёр жилмайди.

Эшикоғаси кутилмаган меҳмонларни даҳлизда тўхта-тиб, ўзи боғдоди эшикдан ҳукмдор ҳузурига кирди. Совчилар милсиз тиниқ рангларга чулганган даҳлизда узоқ кутиб қолишди. Ислимий нақшлардаги илоҳий сеҳр-гарликка дош беролмаган каби Назокатбону юраги ҳолсиз тепарди. Эшикоғаси ижозат олиб чиққанда унинг сабри тугаёзган, ўзини сарой бўсағасига бош уриш учун мажбур қилган бебошвоқ ўглини ичида юмшоқ-юмшоқ қаргай бошлаган эди.

Хосхона малоҳати ҳам кампир ақлу ҳушини забт этди, ранглар жилоси уни гўё занжирбанд айлади. Устод теваарагидагиларни кўрмаётгандек ўзини лоқайд тутаётганини кўриб бадтар ҳайратланди.

Нақшлар ва бўёқлар Назокатбону ихтиёрини шу қадар ўғирлаган эдики, тўрдаги сийму зар билан безатилган баланд тахтни, унда бургут каби қўнишиб ўтирган басавлат ҳукмдорни анча муддат кўрмади.

Ялангтўш ўй сурармиди, қовоғи солиқмиди, англаш мушкул, чап қўли тиззасида, ўнг қўли билан исфаҳоний ханжари дастасини тутган, нотайин нуқтага михланган нигоҳидаги шахд чақинини эслатарди. Қошлари ўсиқ, ту-

тани, қалин қовоқлари дўнг пешонаси билан уйғунлик адо этган, бурни янаққироқ, сергўшт ёноқларидан қон томғудек эди.

— Печук шамол учирди, меъмори замон? Хуш келгайсиз!

Мулла Абдужаббор хиёл эгилиб миннатдорчилигини билдирди.

— Бир муслиман мўминани етаклаб келишлар.

— Олампаноҳ, — Мулла Абдужаббор ҳукмдор овозидаги пичингдан хиложат чекди. — Бул муслиман мўмина музаффар қўшинингиз сардорларидан саналган раҳматли Бобо Миршарофнинг — жойи жаннатда бўлмай — завжай халолни, яъниким, мубошир меъморингиз Муҳаммад Авазининг волидан мукаррамалари бўлурлар.

— Андог демайсизми? Хобгоҳи муборакка хуш келибсиз, Назокатбону! — деди ҳукмдор чехраси ёришиб. — Кўрмоқ насиб этмаган эрса ҳам сизни азалдан биламан. Биллоҳ, жойнамозга ҳар ракаат юкунганимда Бобо Миршарофни ёд олиб, халлоқи олам раҳматини тилайман. Ул саройга чексиз садоқат кўргузган жасур сардор эрди. Ҳай, аттанг, умрдан қисган эркан... Хўш, устод, камина хизматга ҳозирман.

— Баҳодир жаноблари, — деди Мулла Абдужаббор бир оз дадиллашиб. — Бул ташрифимизни не муддаога йўймоқдасиз?

— Фақиҳдан ҳол сўраш ниятида келибдилар, деган умид ила беҳудуд шавқийетга берилаётирман. Алҳол, беҳзод оғалар ҳаминша яхшилик тилаб юкунадирлар.

— Ташаккур, — деди Мулла Абдужаббор. — Кўнглимиз гўшасида сиз айтган муддаодан ташқари яна бир умид чироғи ёнади. Агар бир қошиқ қонимдан кечсангиз асл муддаойимизни билдирмакка камина рағбатланур эрдим.

— Кечдим, тақсир, сиздек покиза зот яхшилик сўроқлаб келганига инонурман.

— Қуллуқ, — деди устод дилидан шубҳа туманини қувиб. — Фақирул-ҳақир қулоғига етибдирким, жаҳоноро гулшанингизда бир гул битибдир. Эгам каромати ила бул муслиманинг суянчиғи ўшал гул назокатига асир тушубдир. Алар сиздан ҳам нажот, ҳам мурувват кутадиралар.

Мулла Абдужаббор нутқини тугатгунча кампир ич-этинини ёб, бадани увишиб, нафаси қийилиб йиқилаёзди. Тикан устида ўтиргандек, ҳукмдор қиёфасида безовталиқ зоҳир бўлди, нигоҳларидаги шахд чақини туйқус хира

тортди. Устод охирги каломни айтиб таъзим бажо келтиргандан кейин Ялангтўш тахтдан шошилмай тушди. Соқол босган башарасига ясама кулги югурди.

— Тақсир, сиз фақиҳни ким санайсиз?

— Жаннатмонанд Самарқанд вилоятининг ҳоқими...

— Унда нечун бундан тонурсиз? Юрагингиз тоғ эркан, устод,— деди ҳукмдор зардаси қайнаб.— Бул журъату беандишалигингиз жаллод қиличи ила сийлов топмоғи бошунгиздан кечмадими?

— Элчига ўлим йўқдир.

— Ҳа, хайриятки, элчига ўлим йўқдир,— деб Баҳодир ханжари сопига қўл юборди.— Аммо элчи ила элчи фарқланадир.

Оғир бир ҳорғинлик туйган устод мунозарани давом эттиролмай чорасиз қолди. Чўзилиб кетган ўнгайсиз жимлик хуноби ошган онаизор тилини қайради:

— Биз, қиблагоҳ, даргоҳингизга адолат тилаб келдик.

— Каминадан адолату элатимдин шаккокликми?

— Шаккокликдин ўзи асрасун,— деди устод,— ниятимиз холисдир.

— Ҳар ким ўз тенги ила топишсин.

— Оғойи шариф,— деди Назокатбону хафаланиб,— ўғлимда не бир нуқс кўрасиз? Ҳазор шукрким, ул ҳеч бир тенгқуридан кам эрмас!

— Ҳунарини пеш қиласизми?

— Ҳунари пеш қилмоққа арзигаёй,— Назокатбону ўр-нига устод шошиб жавоб қилди.— Анинг санъати эвазига курраи арзнинг жамики мулки, жамики ганжинасини тортиқ қилса ҳам кам эрур!

Ханжари дастасини ўйнаганча Баҳодир тахтга секин суянди. Ногоҳ хосхонани жаранглаган кулги тутди. Ҳукмдор тожли бошини гоҳ олдинга, гоҳ орқага ташлаб, телбаларча хахолар эди.

— Оббо, сиз-ей, шундоғ денг?! — Ҳукмдор бирдан жимиди.— Аммо айтинг-чи, ҳунаридан бўлак пичоққа илинадиган яна нимаси бор?

— Кишики ҳунар тахтига эришибдир, ҳар нимарсага етишибдир.

— Инсоф каломини айтингиз, устод, наҳотки камина қизимни минишга ҳатто оти бўлмаган ялангоёққа узатурман?!

— Ҳақорат нечун?

— Бул ҳақорат эмас, ҳақиқат!

Кўксиди кўзгалган сим-сим оғриқ азобини босиб устод сукут сақлади. Бир қарич чўккан Назокатбону

умид чироғи сўнганини англаб ух тортди. Ёшига ярашмаса ҳам таптиқлик билан чимирилди, захрини сочмоққа қасдланди.

— Оғойи шариф, кўзим қароғини бунчалик ерга урмангиз. Ул теурийдир. Падари бузруквори ким бўлганини ҳозиргина ўзингиз таъриф этдингиз.

Шамшир зарбатидан минг чандон оғир бўлган бундай зарбатни кутмаган ҳукмдор нафас ютди. Алланечук ғалаён кўксини ёргудек гупурса ҳам афтидаги хотиржамлик заррача ўзгармади.

— Камина ўша зот ҳурмати учун сизлар ила мулоқот қилмоқдаман. Ҳар қанақа бошқа шохдорни хобгоҳи муборакка ҳатто киргизмас эрдим.

— Шундоғми? — деб Назокатбону беихтиёр тисарилди. — Бечора сардор сиздек кимса учун муборак бошини тикканига ўкинаман!

— Анинг арвоҳини тинч қўйингиз, — деди бирдан ҳукмдор, овози хиёл титраб чиқди. — Анга бўлган ҳурматини бўйнимга сиртмоқ қилмангиз. Биллоҳ, ҳукм қиламанким, эшигимга бундай ният билан баъдаз оёқ қўймангиз!

* * *

Ялангтўш ортиқ хитлапти, оқибат бўздек оқариб, баданида ёввойи зилзила қўзғалди, қўзғалиб, гўё уни хасдек чирпирақ қилиб ташлади, мана, энди шуурида доим ҳукмронлик қиладиган илиқ нур сўнган, хомушликка гирифтор бўлиб жонсиз алфозда тахтда ўтирар, дағаллик қилгани учун ўзини айблагиси келар, совчилар қачон ғойиб бўлишганини эслолмасди. Аста-секин борлиғига ҳузурли илиқлик югурди, сал ўтиб, зарбоф тўп ёқаси тегиб турган йўгон бўйни, энсаси, кўкраги жиққа терга ботди.

«Бул недир? Сарой бошига келган фалокатми? Агар фалокат эрса, қачон, қай оёқ остидан чиқди? — Ҳукмдор жимжит хобгоҳда нари-бери одимлаб мулоҳаза қила бошлади. — Наҳотки ул гўдак кўрнамаклик қиладир? Қўй оғзидан чўп олмас эмиш-а! Ўзи четда паналаб волидаси билан устодни гавғо сари йўллабдир. Аларни хафа қилдим. Устод ранжиди, ёмон ранжиди. Энди не бўлур? Эл ичида гап ётмас, эрта-индин бутун улуса тарқаладир. Бир гадо совчи қўйиб, саройни оёқ ости қилгани устидан тўйганча куладирлар. Рост, ул бир гадо янглиғ, дарвеш-

лиги ҳам бор, топганини кўча-кўйда сочадиган, камбағал ёки бева-бечораларга тарқатиб юрадиган одатини давраларда гийбат қилишади. Унинг совчилари ташрифи қулогига тегса Моҳбону тоза аччиқланса, қулгига эрк берса керак. Вилоятнинг не-не аслзодларини назарга илмаган малика бир гадонн бошуга ёстиқ қиладирми?..»

Кўнглини хуфтон қилиб кетган совчилар аламши кимдан олишини билмай Баҳодир қафтларини бир-бирига урди. Ихчам салла ўраган эшикоғаси кириб эгилди.

— Май келтиринг,— деди ҳукмдор.— Сўнг, айтнинг, катта маликани чақиринсин. Бошқа пашшани ҳам йўлатманг.

Тўнғич малика — Хуршидаойим соллона-соллона кирганда хуморбости қилишга улгурган Ялангтўш сархушланиб ўтирар, кўзлари мулойим кулар, бояги аламзадалиқдан фориг бўлган афтини маҳзунликка ўхшаш босиқлик эгаллаган эди.

Ҳукмдор кўзини ўйнатиш учун чоғи Хуршидаойим ҳафсала билан ясанган эди. Мовий шоҳи пешонабанди, маргилоний саккизтенки атлас кўйлаги хусини кеча чимилдиққа кирган келинчакники каби очиб юборган эди. Юзи ҳавзи кавсар сувига ювилагандек бегубор, сирли жилмайишга мойил дудоқлари гул япроғидек юнқа, офатижон кўзлари қирқни қоралаган аёлинигига ўхшамас, паришонлик ила учқун сачратарди.

Хоҳлаган сулуви кўйнига солиш қўлидан келадиган эри кўнглини овлаш истаги билан эрта-кеч ёнадиган малика муддаосига етишди. Баҳодир салкам йигирма йилдан буён ўзи билан битта ёстиққа бош қўйиб келаётган бу малакани илк дафъа кўрган каби нақ сурат бўлиб қолди.

— Хуршида, бул ўзингизми? — деб малика сари пешвоз юрди.— Кўкдан тушган фаришта кабисиз.

— Қаринг остонасига етибман,— Хуршидаойим ўғринча қараш қилди,— ажабки, хануз бошум хушомаднигиздан чиқмайдир.

— Энди ўн гулингиздан бири очилибдир.

— Не мақсадда чорладингиз?

— Сизга хушомад қилмоқ мақсадида.

— Бул ҳашаматли хосхожа хушомад жойи эмасдир.

Малика отган позик пичини маъносини тушуниб Ялангтўш хиёла довдиради. Бу туп у билан бўлишни кўнглига тугди. Хиёлатини яширмак пайида бўлди.

— Маликам, бул ҳашамат камина муҳаббатини чекламайдир. Алҳол, бу дунё бори билан бир қарашингизга арзимайдир.

— Йигитлик фаслингиздаги ҳазиллардин қилурсиз.
— Ҳамон қирчиллаган фаслимдир.
— Бари бир мен бечора тунларни ёлғиз ўтқараман, — деркан, маликанинг киприклари паришон эгилди. — Бул хусусда печун индамайсиз?

Энди негадир Баҳодир юзини мубҳам бир кўланка қоплади. Малика ўринсиз сўзлаганини тушунди, сал каловланди, сўнг орадаги хижолатназликни кўтариш учун ёқимли кулди.

— Афу этингиз, биламан, ҳазратим тепаларигача салтанат ташвишларига кўмилган, — деди малика жиддийлашиб. — Асл муддаоингизни ҳануз билдирмадингиз.

— Қамина, сизни олчин бекларидин тортиб олганим ва иккаловимиз хилват кечада тўриқ отга мингшиб қочганимиз ёдингиздами?

— Ёдимда, — деб малика ажабланди.

— Ўша кезлар ҳовлимизни қароқчилар талаб, падарим қўли калта келиб қолгани, андоғлигини била туриб сизнинг падарингиз авлодимизни ялангоёқлар тонфасига қўшгани ҳам ёдингиздами?

— Ўтганига саловат, бегим.

— Ҳа, саловат, — деди ҳукмдор сўлиш олиб, — фақат шунинг англагизким, бугун киши билан отга мингшиб кетиш навбати кичик қизимизга этибдир.

— Моҳбону таърифини қиласизми?

— Қимнинг таърифи бўлсин?

— Моҳбону андоғ кўчаларга қиё ҳам боқмас.

— Сиз қиё боққан эдингиз.

— Маним йўригим бўлак эрди. Падарим бўлгувси куёвини дарбадар санаганини ҳозир ўзингиз эслатдингиз...

— Энди ўшал каби чўп ўзимизнинг бошумизда синмдиги эҳтимолдин холи эмас.

— Ҳозир тарс ёриламан.

— Раҳматли Миршароф ила анинг беваси Назокатбонунинг танийсизми?

— Танийман, алар ҳам олчин уруғидан.

— Фақат Бобо Миршароф олчиндин, Назокатбону теурийлардин, барлос оиласидин тушган. Ул бугун Мулла Абдужаббор ила совчилик ихтиёр этибдир, арзанда ўғли Муҳаммадга маликани унаштирмоқини ният қилибдир. Олдиларига похол солиб жўнатдим.

— Шунинг лозим топибсизми, ҳақлигингизга ожизангиз ҳам кафил.

У кўрнамак орамиздаги нозик муносабатни юзига ниқоб айлабдир.

— Ёқтирмаган кишингиз тошини терсин.

Катта малика билан фикри бир жойдан чиққани учун анча-мунча таскин топган Ялангтўш кейинги кунларда саройга пайдар-пай элчилар-жўнатаётган беклар, амирларни Муҳаммад Аваз билан солиштириб тагин тажаанглашди. «Нечун ўзни қийнамак? Алардан энг бадавлати, энг дасти узунини кувеликка танларман. Хийласи қирқ туяга юк бўладиган ул нокас бармогини тишлаб қолаверсин!»

* * *

Моҳбону совчилар ташрифи, ота-онаси ўртасида кечган олий мақомдаги суҳбатдан беҳабар, ширин хаёллар, эрта ёди билан машгул эди. Саройда азал ва абад ҳукмрон совуқ сукунат, маҳобатли қаср ичра беиз йўқоладиган кунлар, рўёбга чиқиши душвор бўлган орзулар бағрини эзарди. У ҳамдард кўмсарди, тополмасди, сўнг жимжит хонага кириб олиб, қилқалам ила сирлашарди. Гоҳо канизақлар давра қуриб рақс тушишса, ёки лапар, алёр айтишса бир оз овунар, арк богида якка кезинини билан дил чигилини ёзарди.

Ёлғиз кезларида Моҳбону дардини қогозда ифодалади. Соғинчини қўшиб битган мактубларини Ҳабиба орқали Муҳаммад Авазга мунтазам етказиб турди.

Энди у хатларида кечинмаларини тортинмай баён айларди. Сарой ҳаёти бир хил кечиши, чордевор нолаларини тингламаслиги, ўзини қадамда таъқиб қилишаётганидан зорланар эди. Сўнгги хатида мусаввирлик ҳунарини эгаллаб, жонлуглар сувратини ишро этиб, гуноҳи азимга ботаётганидан кимдир падарини воқиф этганини ёзди:

«Мавлоно! Бошим қандог маломатларга қолганини таърифлашга ожизман. Камина қилқаламга ошнолигимни падарим сезибди. Ул зот важоҳати кейинги кунларда беҳад ёмон, булут қоплаган кўк кабидир. Гар ҳалиги суратлар қўлига тушса, шубҳасиз, нақ теримга сомон тикадир. Шўрлик Ҳабибанинг ҳам ҳолига маймунлар йиғлайдир. Шивир-шивирлар тинчигунча сиз билган хонани танбалаб, яқинига йўламасликка аҳд этдик. Ажаб хил тасвиротларни қогозга туширмак ташвишини чекаётган эрдим. Ҳозирча тийилмакка тўғри келади. Таъмирини тугатибсиз. Энди кўришмак насиб этармикин?»

Малика бугун шу битик жавобини зориқиб кутаётган эди. Бахтига Ҳабиба кечикди. Юрагига қил сигмай қолди. Кечки салқин чоғи боққа чиқди. Падари бузруквори хушлайдиган баҳаво шийнончада дарвоза тарафга термилиб

ўтирди. Қош қорая бошлади ҳамки, канизак дараксиз эди. Қоронғилик сездирмай қуюқлашди. Қулранг осмоннинг бир четида Зухро милтиради. Моҳбонунинг ичига гўлгула тушди. Устида тирандозлар юрган шинакли қалин девор таги билан дарвозагача борди, тасқин тополмай, умидсизланиб изига бурилди.

Саройни одатдагидек ўлик ваҳм кучган эди. Қандайдир шарпа таъқиб этаётгандай узун йўлакдан қўрқув билан ўтди. Ичкарига киргач, меъдасига теккан тилла қафас ҳавосини туйиб, синиқ хўрсинди. «Маним телбалигим! Ох, шаддодлигим! — пар тўшакларга кўмилиб ўйлади. — Сиздек фаросат ва малоҳат соҳибига нечук ўтурушаркин?»

Пастак боғдоди эшик очилиб, канизак киргач, қушдек потирлаб қўзғалди. Чиммати, ҳарир ридосини туширган канизак остонада жилмайиб хотиржам туриши тоқатини тоқ қилиб юборди.

— Ул зотни кўзингиз ила кўрдингизми жоним Ҳабиб?

— Кўрдим, маликам, кўрдим, — канизак ҳадик билан шивирлади.

— Ул киши беҳад маҳзун қиёфададирлар.

— Нечун?

— Сабабини сўраганимда сукут ила жавоб қилдилар.

— Не гап тайинлади?

— Битик бердилар. Аҳволотингизга бисёр лафз солдилар. Сўнг, маликам майли камина учун эзгудир, ихтиёрлари ила иш тутсинлар, демишларким, бул каломга фаҳмим етмади.

Бейхтиёр ҳаприқиб кетган малика хатни бағрига босганча хаёлга изи берди. Ҳалиги мужмал гап билан Муҳаммад Аваз нимага шама қилганини у ҳам тушунолмади. Индамай мактубни ўқиркан, бирдан канизакка жавдираб қаради, қорачиқлари торайди, кенгайди, карахт бўлиб қолаёзди.

«Совчилар қувилган?»

Унсиз нидо оғу каби кўксини ловиллатди. Қуюқ киприклар соясидаги жон ўртовчи кўзларида ёш ҳалқаланди. Қандайдир похушликни сезган Ҳабиба уни юпатмак ниятида кўрпачага чўккалаган чоғ остонада катта маликанинг хиёл тўлишган қомати кўринди.

Аста қўзғалган Ҳабиба қўл қовуштириб бўсаға саритисарилди. Тўлиб кетган Моҳбону бўртган юзини пар ёстиққа босиб пиқирлаб йиғлаётган эди. «Қаймоғим, дарёйи ашк нечун?!» деб талваса ичида сўради Ҳуршидаойим ва ҳатто қайрилиб қарашни истмаган қизи устига энгашди. Паришон ёйилган қирқ кокилини аста силаркан, ёстиқ

четида унутилган мактубни кўрди. Аввал истар-истамас, сўнг ютоқиб ўқиди.

«Эвоҳ, бу не кўргилик?»

У қизи ёнида ҳолсиз ўтириб қолди, ҳукмдор киноясини хотирлаб саросималанди. Хўрлик ёмон ўтганидан йўлакка отилиб чиққанини сезмади. Бир неча сониядан кейин у, таёқ еган кучук боласидек, хосхонада қисниб турар, аёнларни жўнатиб ёлғиз қолган ҳукмдор бетига тик қаролмас, қай йўсинда сўз очишни чамалар эди.

— Нечун бу қадар паришонсиз, маликам?

— Бегим, сиз башорат қилибсиз.

— Нечук?

— Мубошир меъморингиз совчилари ташрифи тасо-диф эмаслигини англадим. Ул кичик малика ила тил то-пишган, ҳаргиз бандниятдадир.

— Узунқулоқ гапларни қайдин илаштирдингиз?

Малика индамай гижимланган мактубни узатди. Ҳукмдор уни хўмрайиб ўқиди, ўқиб, маликадан чандон ёмон ҳолга тушди. Ногоҳ борлигида таниш ёввойи зилзила кўзгалди.

— Мен ул побакорни зиндон қилурман.

— Андоғ шошулмаанг, ҳазратим, анга маликанинг ҳам кўнгли бор чоғи, ранг-рўйи афтода, кўз ёшлари устидан чиқдим.

— Қўл қовуштириб ўтираверайми? Ул салтанатни шар-манда қилмасми?

— Маълумингизким, мубошир меъмор иззати эл ораси-да беҳад хурлик топган. Андоғ кишига бирдан чанг солсан-гиз уётда қолурсиз, улус пазарида ёмонотлуғ бўлурсиз. Шундоғки эркан, ҳар бир тадбирга кенгашиб ботинсангиз.

Ялангтўш нича сукутга толгандан кейин май сўради. Хуршидаоим индамай бурчакка, ўйма безак солиниб, зар юритилган хонтахта сари юрди. Пуштиранг зарбланган хитойи чинни оёққа май қуйиб узатди.

* * *

Ҳукмдор тун бўйи ўткир шароб билан овунди, охири чарчаб, тонгга яқин мизғиди. Эрталаб хосхонага ҳеч кимни йўлатмайди, ҳатто арқони давлатни ҳам киритмади. Тахтда чалқанча ётиб, кейинги кунларда эшиги турумини бузган совчиларни бошқатдан хаёлидан ўтказди. Узоқ ўйлаб не-не олий табақа хонадонлардан куёвлик даъвосини айлаган-лардан бирортаси ҳам дидига ўтиришмаслигини англади. Фақат ўнг қўл вазири Бобоҳўжа Муслим ваколати анча

нуфузли эди. Саройда улуғ вазифани адо этиш билан бир маҳал руҳонийлар, қаландарлар, дарвешларга раҳнамолик қилувчи бу зот шаҳристонда анча-мунча иззат қозонгани туфайли Ялангтўш қийин вазиятларда унга бир қадар суянади. Бултур суҳанини синдирилмай ўгли Набиҳўжани мадраса қурилишига таъминот миразиси қилиб тайинлади.

Шу муруввати туфайли Набиҳўжа шаҳристон йигитларининг пешқадами бўлиб олди. Энди у зарбоф тўн кийиб, тилла камар боғлаб, ихчам салла ўраб тўриқ отда шаҳристон кўчаларидан савлат тўкиб ўтади. Не-не казо-казолар соясига салом беришга ошиқади.

Ўглига аввал амал ва обрў тилаб олган Бобоҳўжа Муслим андак вақт ўтказиб хосхонага қудалик иштиёқи билан кирди. Бош вазирининг бу қадар безбетлиги узун кечаларда уйқусини қочирди, бошини ғовлатди. Ҳарчауд теран мулоҳаза юритмасин тайинли жавоб айтолмади. Ҳануз бирор қарорга келолмай, фикрини пиштолмай, дардини ичига ютиб юарди. Мапа, энди Муҳаммад Авазнинг понкўрлиги уни талвасага солганидан ташқари ҳал қилувчи битимни тезлаштиришга ундади.

«Қиз бола бошини тезроқ боғлаган афзал эрур. Аке ҳолда хонадон шайтон уясига айланадир. Бобоҳўжа сарой обрўсини ерга урмас, ҳар қалай, анга суянаман, ўгли ҳам аслзодалар даврасида....»

Баҳодир эшикоғасига тўнғич маликани чорлаш ҳақида амр этди.

Ҳаял ўтмай Хуршидаойим кирди, эрининг таъби хуфтонлигини пайқаб, жимгина оғзини пойлади. Ҳушини йўқотган каби бир алфозда тахтга суяниб турган ҳукмдордан сазо чиқавермагач, сабрсизланди:

— Ҳузурингизга чорлаб нечун энди сукут сақлайсиз?

— Каминани қийнаган дард сизга озор етказмасмикин, дея истиҳола қилмоққа бошладим.

— Сизнинг дардингиз каминанинг дарди, қиблагоҳ!

— Биллоҳ, ҳақсиз. Маълумингизким, анчадан буён совчилар ором бермайдир. Боз устига маликанинг бебошлиги қўшилди. Анинг бошини боғламоқ фурсати етибдир.

— Саройга муносиб кимса эрса камина розиман.

— Фаҳмимча, саройга муносиб кимса Бобоҳўжа Муслим жанобларининг ўғлидир. Анинг элчилигини қабул айламак аҳдини қиламан.

— Аҳду қавллари муборак бўлгай!

Хуршидаойим қизи бошига қўнажак бахт қушини та-

саввур қилиб таъби чароғонлашди. Ҳануз қовоқ очмай турган ҳукмдорни яна бир бор муборакбод айлаб хушхабарни маликага етказиш учун шошилди.

Совчилар қувилганини эшитгандан бери бир дақиқа ҳам дард чекишдан бўшамаган Моҳбону боғда, канизаклар қуршовида сайр қилиб юрарди. Соллона-соллона юриб келган Хуршидаойим уни ҳовуз лабидаги шийпончага чорлади. Қизининг маъюслик чўккан оҳуваш кўзларига меҳрибонлик билан тикилиб кулди, бирдан жим қолди, тараддудланди, охири, чидолмай, қиблагоҳ аҳдини шивирлади: «Бахтинг очилди, қизим!»

Онаси олдига қизиқсиниб чоғиб келган Моҳбону бу гапни эшитиб ҳанг-манг бўлиб қолди. Шийпонча панжарасига ҳолсиз сўянди. Сўнг, бошига гурзи тушгандек, хушсизланиб йиқилди.

Хуршидаойим уни кўтариб келиб кўрпачага ётқизди, чиннидай оқариб, жонсизланган юзини силлади, кўзларини очавермагач, сочини чангаллаб, бирдан чинқирди. Қўрқиб кетган канизаклар гулзор ичида бепарво юрган оҳуларни тум-турақай ҳуркитиб, шийпонча сари югуриб келишди, хушсиз ётган Моҳбонунини ўраб олишди.

Атрофни оҳ-фарёд, йиғи-сиги тутди. Қути учган Хуршидаойим қизи бошини тиззасида олиб ўтирар, не қилишини билмас, фалокат юборган чархни қарғаб ҳиқилларди. Ҳабиба Моҳбону бетига қайта-қайта сув сепади. Анчадан кейин юмуқ киприклар жонланди. Нигоҳларида юпанчдап йироқ бир мунг қотган эди. Тепасида эзилиб йиғлаётган онасига тик қараёлмай, ўша мунгни ҳазин овози билан зўрға ифодалади: «Отажонимга айтингиз, ё захар ичман, ё арк томидан ўзимни ташлайман. Каминадин рози бўлсинлар!»

* * *

Моҳбону икки кундан бери хонасида кўрпа-тўшак қилиб ётгани, ҳисотмада ёнаётгани, тантиқланиб туз тотмаётганини ҳукмдорга хабар қилишди. У ўша заҳоти эшикоғасини чорлаб, бош табибни топишни буюрди. Дарҳол дорилшифоя томон отлиқ чопар учди.

Шошилинч етиб келган Давоий бир қарашдаёқ малика ҳоли анча ночорлигини пайқади. «Недир дилини оғритган, қаттиқ изтиробда, асаби зўриққан, — деб ўйлади Давоий. — Адашмасам ўзи қарчигай каби соғ!» У малика томир уришини санагандан кейин, мийиғида кулимсираб, тинчлантирадиган суюқ кўкиш дори берди, уч маҳал қанда қилмай

ичишни тайинлади. Сўнг Баҳодирга учраб, қизи сиҳати созлигини айтиб, уни хотиржам қилди. Эшик сари чоғла-
наркан, деди: «Ани ўз ҳолига қўйингиз. Ўзи ила ўзи бўлсин!»

Орадан ҳафта ўтди. Ҳукмдор амри билан Давоий ҳар куни муолажа учун қатнаса ҳам малика аҳволида ўзгариш сезилмади. У тузалиш ўрнига аксинча оғирлашаётганини айтиб Хуршидаойим ҳукмдорни безорижон қилди. Ҳукмдор чорасизлик исканжасида азобланар, қанчадан-қанча қувончу қайғуға гувоҳ бўлган ҳашаматли саройда мотам руҳи кезарди. Йўлаклар; хоналар, хиёбонларда маликанинг хандон кулгилари аввалгидек эшитилмас, унинг қош-қовоғига қараб бошқалар ҳам ғам чекишар, ҳеч ким очилиб сўзлашмас, товус каби шарпасиз одимлашарди.

Ҳукмдор умрида биринчи марта саройга сиғмай қолди. Тўсатдан ов ёки шикорни тусади. Эрталаб негадир фикридан айниди. Аркони давлатни йигиб, Регистон сари отланиш ҳақида фармони олий берди. Арк қўзғалди. Баланд темир дарвоза шарақлаб очилди. Қалин чопон кийган серсоқол сарбозлар йўл икки четида тизилишди. Сайислар отхоналар томон югуришди. Бойловдаги хипчабел отлар кишнар, жонсараклик билан сувлигини чайнар, эгар-абзалини ёқтирмаган каби депсинишар эди.

Баҳодир Шарқий Эронга юриши пайтида тоғлик бир амир жавоҳирли юган-абзали, тилла узангиси билан туҳфа қилган оқ отни понукли инак ёпқилар билан ёпишиб, айил-пуштанини маҳкам тортишиб бўсағада ўнглашди. Оқ тулпор боғдоди эшикдан шахдам одимлар билан гурсиллаб чиқиб келган алпқомат соҳибини кўриб ингичка кишнади. Соҳиби гавдасини тиллақошли эгарга олиши билан шамолдек елиб кетди.

Шаҳристон кўкламнинг охирги кунларини кечираётган эди. Атрофда яшиллик қуюқлашибди, осмон эса шишадек тиниқлашибди. Эгарда муқим ўтиролмаё тўлғонаётган ҳукмдор табиатдаги ўзгарувчанликни қизиқсиниб кузатар, нечундир, одамзод умрини япроқ умрига мензатгиси келар эди.

Регистон майдонини қаърига тортган шовқин уни чалкаш ўйлардан сал бўлса ҳам чалғитди. Баланд ҳавоза биқинида жиловни тортди. Оқ тулпор кўкка сапчиб, кишнаб, таққа тўхтади. Сарбозлардан бири қўлтиғига кириб эгардан тушишига кўмаклашди.

Ҳукмдор фақат Муҳаммад Аваз билан қўл олишиб сўрашди. Атрофини ўраган усталар, қуллар, шогирдларга

эътибор қилмай мубошир меъмордан қурилиш аҳволини сурштирди.

Мухаммад Аваз Ялангтўш аҳдидан воқиф эди. Халойиққа, аркони давлатга ўзини зуккотаъб қилиб кўрсатишга тиришадиган тож соҳиби чертиб-чертиб танилаган куёв ҳафсаласини шунчалар пир қилдики, уч кун туз тотмай, усталарга қорасини кўрсатмай, ўзинча мотам тутиб юрди. «Наҳотки, гунча каби нозик малика пешонасига шул каби тўнка битган бўлса?» деган даҳшатли фикр миясини аёвсиз кемирар, дарди дунёсини зим-зиё қилиб юборган эди. У ишдан совигани, руҳи тушгани, қаҳрини кимга сочишини билмай юрганига қарамай, ҳукмдор саволларига гайирлик билан эмас, хушқаломлик ва очиқ чеҳра билан жавоб қайтарди. Қурилиш тарху амали ўртасидаги айрим чигалликларни шарҳлади..

— Хўш, мавлоно,— деди кутилмаганда ҳукмдор,— ўз аҳволотингиздин нечун сўзламайсиз?

— Сояйи давлатларида аҳволимиз аълодир,— деди Мухаммад Аваз хотиржам.— Фақат бир қошиқ қонимиздин кечсангиз кичик арзимиз бор эрди.

— Сўзлангиз.

— Бир тонфа меъморлар ила бонийлар юмушларидан огринадирлар.

— Бонс?

— Бонс булким, таъминот мирзаси Набиҳўжа жаноблари уч ойдин буён маошдин қисган эрканлар.

Ҳукмдор, юзига қон тешиб, саросимага тушган Бобоҳўжа Муслимга аччиқ қараш қилди. Ўгли помини эшитгандаёқ адоий тамом бўлган бош вазирини ҳукмдор нигоҳи ерга киритиб юбораёзди. «Бандан ожизини кечиргайсиз, қиблагаҳ», деб базўр товуш чиқарди.

Улугбек мадрасаси тарафда қовоқлари шишган Набиҳўжа кўринди. У ҳаллослаб келиб узун зарбоф чопонга ўралган барваста гавдасини ҳукмдор оёқлари остига гулла ташлади. Ҳумдек бошидан учиб тушган кўкиш салласи чуваланиб кетди. Ҳукмдор аянчли қалтираётган Набиҳўжанинг афтига тикилиб ичида гижинди: «Зап, куёв топибман. Нимасига учиндим? Бул кўрлик эмасми?»

— Нечун бу каби ўзбошимчалик?

— Пуштинаноҳ, ҳисоб-китобда жиндай чалкашлик бор эрди. Шу бонс улгуролмадим.

— Жиндай чалкашликни уч ой мобайнида бартараф этолмаган мирзага не жазо лойиқ, Мулла Охунд жаноблари? — Ҳукмдор аъёнлар сафида турган шаҳар қозисига

диққат қилди, ундан сазо чиқмагач, деди: — Ҳзим айтаман. Қирқ дарра, олти ойлик зиндон!

Афтини рутубат қоплаган Бобоҳўжа Муслим қатъий ҳукм айтган Баҳодир этагига ёпишиб ялинди: «Андин кўрнамаклик ўтибдир, шафқат қилинг, кечиринг!» Қаҳр отидан тушишни истамаган ҳукмдор бош вазирнинг ёлвориларига аҳамият бермади, этагини секин тортиб олиб, ясовулбошига имо қилди. Аллақачон ҳушдан ажраган Набиҳўжани майдон ўртасига судрадилар, елкасини ялангочлаб, юз тубан ётқиздилар, жун босган қўлларини «гуноҳ ходаси»га тортиб боғладилар.

Зарбоф тўн ичра қуруқ силласи қолган бош вазир илтижоси бенафлигини англаб бўзариб қолди, алам билан саргайган тишларини гижирлатди. Айни пайтда совуқ нигоҳларини чеккароқда хомуш турган Муҳаммад Авазга ўқдек қадаганини ҳеч ким сезмади.

Тасавури хиралашган Бобоҳўжа Муслим қаршисида тупроққа қоришиб ётган, елкаси кўпчиғап, оғриқ азобига чидолмай зорланаётган банда ўгли эканлигига ишонмас, дарра ҳавода ҳар гал тўлганиб визиллаганда кўзларини чирт юмарди.

Ярим соатлардан сўнг орқаси мўматалоқ бўлиб, қип-қизил қонга бўялган Набиҳўжани ўлик янглиг замбилга солиб, зиндон сари олиб кетдилар.

Баҳодир жазо маросими тугагандан кейин таъминот мирзасини ўзгартирди. Муҳаммад Аваз тавсиясига кўра бу вазифани Улугбек мадрасасида кўп йиллар сабоқ олиб мустақилликка етишган, бир қанча табиий фанларни мукамал билган Воҳидбек исмли йигит зиммасига юклади. Ўша заҳоти уч ой маошдан бенасиб бўлган усталарга ҳақларини икки ҳисса ортиги билан қоплайдиган миқдорда тилла танга тарқатишни буюрди. Шундан сўнг кўнгли хотиржам тортиб, ўзи Муҳаммад Аваз билан пештоқ томон одимлади.

* * *

Муаззам мадраса салобат билан сокин турар, вақт ўтгани сайин ранг-рўйи очилиб, қирчиллама йигитдек ёшариб борарди. Бино жамолидаги ўзгаришларни бир қарашдаёқ иллаган ҳукмдор алланечук гурурланиб қўйди, нозик дидли усталар санъатига таҳсин ўқиди.

Зинали ҳавозалар қуршаган забардаст пештоқ ўмровидан ўсиб чиққан икки гумбаз ва икки минора ҳавода муаллақ қотган эди. Ҳали нақш ишлари чала бўлса ҳам

минораларнинг қўзиқорин салласини эслатувчи гулдасталари камалакдай ёнади. Пештоқ четки сарҳадлари ҳам қошилар тили билан сўзлайди, ислимий-мадоҳил гуллар, бурама морпеч¹ сокин нурланади. Бино ички тарафи, гумбазлар, гулдасталар, ён деворларда қошинкорлик жидду жаҳд билан давом эттирилар эди.

Хукмдор пештоқ ўртаси зийнат топмаганини назардан қочирмади.

— Ҳазратим,— деди Муҳаммад Аваз сезгирлик билан,— пештоқ тарҳи беш йилча бурун тузилган эрди. Каминна ул куп анда бисёр сакталикларни, яъни, кесишмалар ўрнига тушмаганини аниқладим. Ани қайтадан тузмоқ ниятидаман.

Хукмдор Муҳаммад Аваз муддаосини бош иргаш билан маъқуллаб, равоқ тагига ўтди. Икки қадам босмай, қандайдир куч тортгандек, беихтиёр тўхтади. Нозик ўймакорлик қилинган, жийда гулидай майда нақшлари бир-бири билан баҳс бойлашган қўш табақали дарвозадан нигоҳ узолмай қолди.

— Бул ҳунар жавоҳири кимга тегишли?

Муҳаммад Аваз оқиш чехрасига муносиб калта соқолини тутамлаб сукут сақлаб турарди. Хукмдор дарвоза томошаси билан машғул бўлган чоғ кимдир орқадан сўз қотди: «Ани мубошир меъморимиз беа-дилар!»

— Шунақами? — Хукмдор ўгирилди, серсоқол башарасини алланечук мулойимлик қамради, сал ўтиб деди: — Офарин, мавлоно, фақат сиздек наққошул якто шул каби кашфиётга қодир эрур!

Ҳовлида бошқача манзара жилваланди. Ҳали кичик равоқ, кичик пештоқлар ҳужралар деворларида қошинкорлик ниҳоясига етказилмаган эди. Усталар эҳтиёткорлик билан зарб этаётган рангин нақшлар айни чоғ гўё осмон билан бирлашиб қуюқлашган, юксаклардан ёғду эмас, ложувард бўёқлар тўкилаётгандек эди.

— Во ажаб, инонгинг келмас,— хукмдор чехрасини яна завқ чулғади.— Бул песиру синоатки, қошинлар ададсиз сарҳад яратадир, ададсиз чизиқларга тортиладир, ададсиз гул, ададсиз нақшларга айланадир. Нечун индамайсиз, меъмор жаноблари? Каминадин хафалик ютганингизни сукут ила яширмоқчимисиз?

— Андоғ мулоҳаза ўринсиз, ҳазратим,— деди Муҳам-

¹М о р п е ч — пештоқ ва равоқни бирлаштирувчи безак.

мад Аваз дадил. — Фақат каминна ҳайратланмакка арзийдиган ҳеч нимарса кўрмаётирман.

— Кўрмаётирсиз? Э, ажабо! Шошманг, ҳужралар неча эрди?

— Қирқ иккита.

— Туйнукларидан ёруғлик қандоғ тушадир?

— Соз тушадир.

— Талабалар қишда совуқотмасми?

— Йўқ, давлатпаноҳ, бул ҳужралар қишда иссиқ, ёзда салқин турур.

— Ажаб фазилат!

Боғи Эрам кошоналари аро кезаётгандек яйраган ҳукмдор мусоҳабага киришмак учун ҳавасланди. «Ишооллоҳ, — деди, — ушбу бино ташвишларига нуқта қўйсақ, вақтни бой бермай, майдон шимолида яна бир мадраса қурилишига киришурмиз. Андоғким, ул битгач, мўлжалимиздаги меъморчилик силсиласи бино бўладир!» Сўнг ҳукмдор тарху амални уйғунлаштириш билан боғлиқ ҳандасавий ҳисоб-китоблар, кошин бўёқлари таркиби, кошинбурушни деворга зарблашда адашмаслик учун нималарни билиш зарурлиги билан қизиқди. Ҳар лаҳза елкаси тиришса ҳам Муҳаммад Аваз ҳар жумбоқни лўнда жавоб билан осонгина ечар, Баҳодир унинг қувваи ҳофизаси бу қадар ҳозиржавоблигига пинҳона тан берар эди.

Баҳодир ҳовлида узоқ тентиради, мусоҳабадан бир лаҳза бўшамай, ганч билан ойнадек силлиқ қилиб сувалган ҳужраларга кирди. Ҳужралар ҳали йиғиштирилмаган, ҳар бири саҳнида ганчхок қолдиқлари, гишт, кошин бўлаклари, пайраҳа-ходачалар қалашик эди. Бежирим туйнуклардан офтоб нури чиндан ҳам мўл ёғилар, хоналар ёруғ, ҳавоси тоза эди.

«Талабалар бул имкон қадрига етишармикин?»

Ҳукмдор қайтишда дарвоза олдида тагин беихтиёр тўхтади, ёнида мубошир меъмор турганини ҳис этиб, ғашлиги тарқади. «Бул зот соҳоватпешадир. Имонини қувликдан айри тутадир. Амиманки, шул ҳисоати сабаб, эгам карам айлаб, анга беадад истеъдодни раво кўрган!»

Ялангтўш тилла узангига оёғини иддираркан устод Муҳаммад Абдуҷабборни ёдлади ва бепарволик билан уни суриштирди. Негадир Муҳаммад Аваз маъносланди, устодни мадрасанинг залворли юмушлари эмас, поймол бўлган гурур йиқитганини айтиш учун чоғланди, тагин истиҳола қилиб тийилди, анчадан бўён бемор ётганини билдириб қўя қолди. Ҳукмдор жиловни силтади.

Туёқлар дупури тинди. Муҳаммад Аваз белбоғига қистирилган теша дастасини тутганча аркони давлатни эргаштириб от қўйиб бораётган ҳукмдор изидан пича тикилиб тургандан кейин Улуғбек мадрасаси ҳовлиси томон йўналди ва ўзига қадрдон бағдоди эшикли хужрага кирди.

Хужра ўртасида пича тараддудлангач, тоқчадан ўрама ошпоқ қоғоз олди. Қоғоз қатини очиб, ундаги ўзаро кесишган рангдор чизиқларга паришон тикилди. «Қатта равоқ тарҳини устод маъқуллаган. Андин кўнглим тўқ,— деб ўйлади.— Аммо бул... бош пештоқникиднн ҳануз кўнглим тўлмайдир. Ушбу чизиқлар не маъно берадир. Эгам иноят айласаю кўмагини дариг тутмаса, аларни бош пештоққа муносиб тарзда ўзгартираман. Таъбим бошқача ифодаларни тусайдир!» Қоғозни ўраб жойига қўйди. Ола-ғовур майдонга тушди сўнг атрофда пича айлангач, усталар ва шогирдлар кўзини шамғалат қилиб Регистондан узилди.

Жавзо иссиғида димиққан шаҳристон сокилик аро мудрайди. Хиёбонлар, кўчалар, расталарда одам сийрак, жони танига сиғмаган савдогарлар, заргарлар, баззолар, ҳунармандлар савдо-сотик араваси тортмаётганини унутиб жавзо жазирамасидан кўпроқ полишади.

Бу кунлар аркни совуқ сукунат қучган, карнай-сурнайлар товуши, чопарларнинг еру кўкни титратадиган қичқириқлари деярли эшитилмайди. Шаҳристон бўйлаб жавзо нафаси сезилгандаёқ Ялангтўш бола-бақраси, тўрт хотини, жориялари, соқчилари билан шаҳар четидаги жаннатмонанд гўша — Даҳбод қишлоғида жойлашган ёзлик мулкка кўчган эди. Шу сабаб анчадан бери Моҳбону мактублари тийилди. Ажабо, мактублар унга қанчалар таскин берар экан-а!

Онаси айвондаги чорпоёда тиззаларини кучиб ўтирарди.

— Ҳа, қани,— деди Муҳаммад;— тинчиликми?

— Кўз очиб кўрганым тирик бўлса бунча хўрланмас эрдим,— деди Назокатбону томдан тараши тушгандек қилиб.— Тизгининг тарағи тортилганда сен шайтон ҳам бунақа ўзбошимча бўлиб ўсмасдинг.

— Афу этингиз.

— Қачон афу сўрашдин пари ўтурсан, гумроҳу нотавон?!— деб Назокатбону тутатди.— Ахир, афу нимани ўзгартирарди? Қани, сўзла, манимдек бечорани тоқайгача куйдирасан?

Онаси жавраган кезларда у фақат сукут сақлаш

билан ўзини ҳимоя қилади. Кўпинча бирор арзимаган юмушни баҳоналаб аста ҳузуридан жилади. Ҳозир ҳам анчагача нима қилишини билмай каловланиб тургандан кейин ўртагудек бўлиб хонаси сари ношилди. Диққи-нафас хонада тун бўйи ухламай пештоқ тарҳи устида ўй сурди. Чарчаган кезлари малика хатларини қайта ўқиб ҳордиқ ёзди, гоҳо малика билан хаёлан гурунғ қурди, нимадир хусусда у билан гойибона тортишди.

У ўзинча шивирларди. Бу одати волидасига ҳам бир қадар аён эди. Кўпинча Назокатбону ўғли ўзинча мингир-лаб ўтиргани устидан чиқар, «Сен, гумроҳ, девоналиғ сорн юз бураётирсан», деб пичинг отарди. Бейхтиёр Муҳаммад Аваз яна пештоқ тарҳига эгилди. «Ушбу катакларда оху кўзари! Ё раб! Бу не берур? Маним ўйлаганларим рўёбга чиқурми?» У оғир энтикиб қилқаламни олганда киприклари сал илинди. Аммо сал ўтмай тагин ҳушини ўнглади. Шу алфозда кун ёйилди ҳамки қимирламади. Катаклар сеҳри вужудини занжир-банд айлаган эди. У бундан қутулиш, эркин нафас олишни ўйламасди. Орадан уч кун ўтди. Шогирди Аҳмад Валихон бир неча марта ҳолидан хабар олди. Баъзи муҳим топшириқларини у орқали усталарга етказиб турди.

Муҳаммад Аваз ҳали-бери шаҳристон кўчаларига қадам босиш ниятида эмасди. Бир кун эрталаб эндигина нонушта қилиб катакларнинг живир-живир уммониغا шўнғиган чоғ отлиқ чопар дарвозани тақиллатди. Ажабо, ҳукмдор уни ёзрилиб мулкка чорлатибди. Нима қилишини билмай боши қотди. Вақтинчи қизғанаётган эди. Аммо айтилган муддатда етиб бормаса нақ Баҳодир газабига учрайди...

Даҳбеддаги ёзлик мулк атрофи баланд нахса девор билан иҳоталанган эллик тапобдан зиёдроқ боғни ичига олади. Баҳор келиши билан яшил либосга бурканиб қушлар чуғурига тўладиган бу ажиб боғда мухташам хосхоналар, нафис кўшклар, меҳмонхоналар барпо қилинган, булар бари Мулла Абдужаббор ва Муҳаммад Авазининг поэтик ҳунари орқасида зийнат топган эди.

Боғдан бир неча қадам нарида тевараги гиштин деворли кичикроқ қабристон кўзга ташланади. Ялангтўшнинг пири бўлмиш Шайх Ҳожа Ҳошим ҳазратларининг бобокалони — сўфий олим ва авлиё Маҳдуми Аъзам Ҳожа Аҳмад Сайид Жалолиддин Қосонийнинг қабри шу жимжит гўшага қўйилган. У вафот этганда¹ муридлари

¹Ҳижрий 949 йил — муҳаррам ойининг йигирма биринчисида.

«Олам таянчи кетди», деб ёқа йиртиб кўзёш тўкишган. Қиличи зарбати ҳамда Шайх Хожа Ҳошим кўмаги билан Самарқанд тахтига минган Ялангтўш Мулла Абдужаббор бошлиқ меъморлару бонийларни сафарбар этиб, аввало пири ҳурмати, иккиламчи, пирининг бобокалони хотираси учун қабристон ёнида улкан хонақоҳ қурдирди.

Муҳаммад Аваз бундан икки йилча бурун ҳукмдор тортиқ қилган қашқа жийронни миниб кечки пайт манзилга етиб келди. У хонақоҳни ва унинг қаршисидаги улкан чинорни зиёрат қилгач боққа ўтди. Қуёш ҳали дарахтлар орасидан мўралаб турган бўлса ҳам боғ тўридаги марказий кўшк айвони билан ичкарисиди тилла қандиллардаги шамлар ёқиб қўйилган эди. Ялангтўш ўйма нақшли улугвор устунлар салобат берган салқин айвонда, оппоқ пар тўшакда бесўнақай оёқларини узатган қўйи ёнбошлаб ётарди. Узун пойандоздан битта-битта юриб бориб Муҳаммад Аваз таъзим билан салом қилди.

— Хуш келибсиз, мавлоно,— деди ҳукмдор.— Аҳволингиз нечук?

— Давлатлари соясида аълодир, ҳазратим.

— Қурилиш аҳволи қандоғ?

— Соз эрур.

— Андоғ эрмас чоғи?

— Шубҳа қиласизми?

— Сиз сустанганингизни баён этадирлар.

— Йўқ, камина ҳеч маҳал...

— Фақиҳдин тортган хафаликка шу йўсин жавоб қайтармоқчимисиз?

— Сиздек адолатпарвар зотдин не хафалик тортибман?

— Астогфурилло,— деди ҳукмдор ўсиқ қошларини уюриб.— Совчиларингиз лабларига лой суртиб қайтишганидан беҳабармисиз?

— Алар не аҳволга тушган эрсалар бари ўзидин,— деди Муҳаммад Аваз.— Қурилиш масаласига келсак, ташвиш емангиз, сизга содиқ ҳар меъмор, ҳар боний, ҳар наққош кеча-кундуз тинмайди.

— Анингдек кимсалар тақдирланур.

Қуллуқ саховатларига!

— Не етишмаслигидан сўзланг.

— Нафис ҳам пишиқ кошин.

— Тадбирини ўйладингизми?

— Ўйладим. Кошинпазларни инсофу диёнатга чақирганидан ташқари Афросиёбда тагин икки хумдон қурмоққа муборак номингиздан фармойиш бердим.

Маъқул, мавлоно,— деди ҳукмдор мамнун бўлиб,

сал ўтиб қўшди:— Муборак қурилишимиз маромида бораётганини билдириб фақиҳ бошини кўкларга еткардингиз. Анингдек хурсандчилик шарофати билан бир бодахўрлик қилайлик.

— Бодани хушим товламаслигини билурсиз.

— Май тановул қилмаган йигит саналмас. Ўткинчи дунё лаззатидин бебахра кетгандин кўра тугилмаган авло!

— Одамзод фақат лаззат учун тугилмайди.

— Сизнингча, одамзод ёруғ дунёга не мақсадда келади?

— Яшамоқлик мақсадида!

— Ақлингизга балли, мавлоно, яшамоқ мақсадида дунёга келадиган инсон нечукким майи ноб каби нодир неъмат борлигини гофил ўтса?! Йўқ, мавлоно, гофилликдин тийилинг. Бугун сиз билан бунда базму жамшид қургаймиз, нозанин раққосаларни чорлагаймиз. Алардан ёққанини танларсиз, кеча бўйи қўйингизда бўлур!

Хижолат ичра Муҳаммад Аваз синиқ кулимсиради.

— Камина нафе ботқоғидан йироқроқ юришни афзал биламан.

— Соддасиз, мавлоно, соддасиз,— деб ҳукмдор чақилган пистага узалди.— Не-не казо-казолар камина билан бир маротаба бўлсаям бир дастурхон атрофида гурунглашмоқ илинжи билан яшайдилар. Сиз эса калондимоғлик қилурсиз. Бир маҳаллар ўнг қўлим саналган падарингиз камтарликни ярашигли касб қилган эрди.

— Падаримни эслатмангиз.

— Агар саройга қамти келиб, садоқатингизни кўргузаберсангиз, сизни ул зоти шариф жойига кўтарурман.

— Каминани сарой қизиқтирмас.

— Нечун,— деди Ялангтўш енгил таҳдид билан ва аста соқоли учуни силади,— нечун қизиқтирмас?

— Нечукким, сарой кишиларини камина тушунолмаман. Бири сиз эрсангиз, ҳазратим, ўзгалардин садоқат талаб қиласиз-у, ўзингиз кўнглингизга келган ҳар недин тортинмайсиз.

— Ўйлаб сўзланг, мавлоно!

— Бисёр ўйлагандин мажолим қолмади. Неча кундин бери падарим ҳурмати учун тортиқ қиланингиз мартабани ҳам қўшқўллаб топширишга ҳозирлик кўраман. Раво топсангиз дорилфунун қурилишида бир боний сифатида қатнашаман.

— Ўзингиздин бу қадар кетманг. Қўрқитурмисиз?

— Андоғ бад ниятдан ўзи асрасин,— Муҳаммад

Аваз чехрасидаги қатъият чуқурлашди, нича сукут сақлагач, деди: — Ҳазратимнинг бошқа сўровлари йўқми? Бемаҳалда қолмай шаҳристон сари отланмоғим лозим.

— Айтдим-ку, бул оқшом базми жамшид қургаймиз, эрта Зарафшон соҳилида тустовуқ овлармиз. Ахир, камини дарду ҳол қилмоқ орзуси билан сизни чақириб эрдим.

Хиёл тажанглашган Муҳаммад Аваз, каминани бу хил ташвишлардан холи қилгайсиз, деган маънода келиштириб таъзим қилди. Чўзилиб кетган суҳбат чоғида хиралашган таъбида бир енгиллик туйиб ҳукмдорга хушвақтлик тилади. Сўнг айвондан шошиямай узоқланди. Ўша заҳоти ҳукмдор алланечук бир паршюник билан балбалага қўл чўзгани, лим-лим оёқни шахд билан кўтарганини кўрмади.

* * *

Муҳаммад Аваз жийрон отда Дахбед сари елиб келаётганда ҳам, ҳукмдор билан юзма-юз баҳсу жиддияга киришганда ҳам фақат бир муддао — узоқдан бўлса-да, маликани бир кўриш, ҳеч қурса жарангдор овози ё куликсини бир эшитиш тилағи билан ёниди. Икки тарафида турфа рангли чечаклар очилган йўлқадан ўтаётиб тагин уни ўйлади. Кўксин алланечук ширин қалқиди. Шу дамда у не юмуш билан овунаётир? У ҳам соғинч ўтида қоври-лаётганмикин?

Отбоқар Аҳад чўлоқ жийронни эгарлади.

— Ога, — деди сўнг, — йўлга бемаҳал чиқинсиз.

— Бошқа иложим йўқ, мулла ака.

— Қўйинг, қоронғида юрманг. Кечалари йўлтўсарлар изгиб юришарминш, деб эшитаман. Агар сизга ҳоким кўшкидин жой топилмаган эрса гарибхонамиздин топилур. Қолинг, жиндай ҳасратлашамиз.

Муҳаммад Аваз таваккал қилиб розилик берди. Саройда ҳам бутун шаҳристонда пуфуси баланд бўлган амалдор йигит сазосини синдирмагани учун севинган отбоқар вазифасини шоша-пиша адо қилди: отни ялангочлади, бедазор адоғига қантарди. Сўнг отасин Бобо Миршарофни яхши таниганини айта-айта йиғитни меҳмонхона сари етаклади.

— Мулла ака, — деди. Муҳаммад Аваз ямоқни кўрпачага ўтириб юзига фотиҳа тортгач, — бола-чақадан борми?

— Тақсир, қирқин уриб қўйган бўлсак ҳам ҳануз бўйдоқмиз, — Аҳад чўлоқ сопол ниёлада чой узатди. — Бул ёғоч оёқни қайси ожиза назарга иларди?

— Ҳамма гап шундаки, мулла ака? Кўнгил бутунми?
— Кўнгил бутун-а,— деб Аҳад чўлоқ бошини хам қилди.— Э, нимасини сўрайсиз, чарх каж-да!

Том-помдан йиқилганмисиз?

Нечундир Аҳад чўлоқ каловланди, тиг егандек афти бужмайиб кетди. Ҳукмдор ҳузурида кечган мунозара залвари, малика ҳақидаги толғин хаёллардан қутулолмаган Муҳаммад Аваз сал ўринсиз савол ташлаганини анча кеч англади.

— Камина Ялангтўш кўшинида атанган отлик сарбозлардан эрдим,— деди Аҳад чўлоқ сал фурсатдан кейин.— Таассуфлар бўлсинким, Кеш кўшини билан бўлган солишувда шул дардмандлиғни орттирдим.

— Э, кечиргайсиз, сиз ўша махорабада қатнашганмисиз?

— Шундай оға,— деди отбоқар хомушланиб.— Раҳматли падари бузрукворингиз Бобо Миршароф ёнида солишганман. Ул зот каминани хоснаварлар сафига қўшиб эрдилар.

— Сардор хизматида турганман денг?

— Турганман,— Аҳад чўлоқ қисқа сукут сақлагандан кейин, суҳбатга жон бағишламоқ ниятини қилди чоғи, овозини кўтариб, хотиралари қатини оча бошлади.— Падарингиз зап бинойи зот эрди. Умрим бино бўлиб унақа тантини бошқа учратмадим. Эсимда, биз кешликлар билан дастлаб Омонқўтон тоғи этакларида тўқнашдик. Сардор ўнг қўли билаги, камина тиззасини қилич ялаб ўтди.

— Сардорни ўша яра олиб кетдимиз?

— Асло унда эмас,— деди отбоқар тоқатсизланиб.— Иккинчи олишувда Имомқулихонга қарши бош кўтарган исёнчиларни янчиб ташладик. Эндигина тинчиганимизда ёв тарафдан хабар келди. Кеш ҳокими Қулзамон Ялангтўшни яккама-яккага чорлабди. Шартга кўра, агар Ялангтўш рад берса, кўшини енгилган саналарди. Бул ўлимдин оғирроқ эди. Сардор нима қилди денг? Тўшакда бемор ётган ҳукмдорга можарони эшиттиришни хоҳламади. У, камина — Бобо Миршароф сардор Ялангтўшбий Баҳодир шогирдиман, аввал каминани йиқингиз, кейин кураги ер кўрмаган Алиул замон навбати етур, аммо тахминимча ул назари аъло зот сиздек назари паст кимсани у дунё-бу дунё писандларига илмас, деган мазмунида битик йўллади. Айтишларига қараганда номани ўқиган Қулзамон алаmidан бўғилиб ўлаёзган...

Кечки юмушлари, икир-чикир ташвишларидан бўша-

ган хизматкорлар кириб суҳбат узилди. Соқол босган афт-ангорларига ҳоргинлик нуқси урган жориялар ва қуллар мубошир меъморга ҳайрат билан боқиб, қуюқ саломлашиб, одоб билан дастурхон атрофида жойлашиб олгунарига қадар Аҳад чўлоқ оғиз очмади.

— Битик сардорга қимматга тушган эрди, ога, — деб анчадан кейин Аҳад чўлоқ меҳмонга зимдан пиғоҳ юборди. — У солишув тадорикини кўра бошлади. Аввал дубулга-совут, сўнг кенг даббог¹ кийди, ярадор қўлини тахтакачлаб, даббог ичкарасидан белига боглаб қўйди. Сардор чап қўли билан солишмоқчи бўлганини фаҳмладик..

— Чап қўли билан-а?

— Ха, ога. Қулзамон девдек одам эрди. Қиличбозлик-даги таърифини ҳам эшитгандик. Рақибни қалқонсиз, қиличчини чап қўлида кўтариб, отини бежилов ҳайдаб чиққанини кўриб кинояли кулди. Сен чанақай гўдак менга талабгор бўлдингми, деди-ёв. Сардор иўнисасини эса аниқ эшитдик: «Сиздақалар ўнгимга арзимас. Чаним билан синашинг!» Хат алами, пичинг зарбати ўтиб кетган Қулзамон чунонам қилич урдик, сардор адоий тамом бўлди, деб оҳ тортдик. Йўқ, у ўзини четга ташлади. Галдаги солишда қилич учи эгар қошини найраха қилди. Сардор зарб берганда Қулзамон қўлидан қалқони тушди. Узоқ олишиб ҳолдан тойдилар. Зафардан умид уза бошлаганимизда Қулзамон ёмон чинқирди. Дубулгаси ерда ётарди. Қилич қаншарини қоқ ёрибди. Сардор ҳам бўйнидан яраланибди.

Нафаси қийилгандек Аҳад чўлоқ ютинди.

— Каминна дафиди қатнашолмадим. Тиззам йиринглаб қимирлатмай қўйган эрди. Агар Давоий жаноблари бўлмаганда, шаксиз, ҳолимга маймунлар йиғларди. Ул муҳтарам зот жарроҳлик илму амали билан каминани ажал чангалидан қутқардилар, яъни сонимни кесиб, не-не дори-дармонларни малҳам қилиб босдилар.

Қорачироқ милтиллаб зўрга ёритаётган меҳмонхонада теран сукунат чўкди. Отбоқарнинг маҳзун хотираларидан ўзгача кайфиятга берилган Муҳаммад Авазни хаёл бир лаҳза болалик фасли томон судради. Жимжит даҳлизда ўнг қўли ва бўйнидан яраланган падари бузрукворининг гоҳ бетоқат ингранишлари, гоҳ ўтдек ёниб алаҳсирашлари

¹ Д а б б о г — Сигир терисидан қорга ўхшатиб тикилган, ёй ўқи ўтмайдиған кийим.

қулоқлари остида жаранглагандек бўлди. Ўшанда отаси сал ўзига келганда доврўғи бутун Мовароуннахрга тарқалган табиб Абдулмалик Давоийга нажот билан тикилар, фақинни бунингдек дўзах азобидан фориг айланг, деб ёлворарди.

Жони қил устида қолган ота, шубҳасиз, кўнгилчан табиб чорасизлик сиртмоғида қийналаётганини сезмасди. Давоий ҳозиргина Шоҳизиндани зиёрат қилиб қайтган она-бола билан ҳам, сардор билан ҳам қандай муомала қилишни билмас, ҳар лаҳза яқинлашаётган фожияни қай йўсин билдиришни ўйлаб азобланар, Муҳаммад Авазга илиқ сўзлар айтарди. Охири сабри тугади, энди Шоҳизинда ташрифни ҳам, муолажа ҳам фойдасизлигини ётиги билан тушунтирди. Ўша куни Муҳаммад Аваз билан онаси беҳад куйинишган, ҳақиқатни тан олишга мажбур бўлган табибдан хафаланишган эди.

Бу орада қанча-қанча сувлар оқиб кетди. Мулла Абдужаббор билан Муҳаммад Дарवेशга шогирд тушиб эсини таниган, ҳунар тахтига етишган Муҳаммад Аваз отаси қабрига шинам сағана қурди. Сағанани кошникорни нақшлар билан безади. Дастлабки вақтларда волидаси билан тез-тез зиёратга бориб турди. Аммо кейинча ташвишлари бошидан ошиб ота қабридан бир қадар оёғи тийилди. Ҳозир шуни ўйларкан, ич-ичидан ўқинди, бағри юмшаб, Аҳад чўлоқа ҳурмат ҳисси билан тикилди, уни қучоқлаб ўнгиси, илиқ сўзлар айтгиси, меҳрини аямай сочгиси келди.

* * *

У, орадан кўп йиллар ўтса ҳамки, собиқ бир сарбоз падари хотирасини унутмагани, помини ҳануз муҳаббат билан тилга олаётгани учун чексиз фахр туйди. Аҳад чўлоқ отаси ҳақида тағни сўзлашишни хоҳлади. Умрида илк дафъа бу хил туйғуга изн берди. Бу фарзандлик ҳиссимиди, бошқа нарсамиди, билолмади. Жимлик чўзилиб, юраги қисилгач, Аҳад чўлоқдан ижозат сўраб, ташқарига чиқди.

Мохбону учун атайлаб бино қилинган, алоҳида тарху амалга кўра бетакрор жипло берилган, позик кошниклар зарбланган кўшкни Муҳаммад Аваз биларди. Райҳону раънолар, гули насринлар бўйини туйганча, ўша тарафни мўлжаллаб бораркан, кўнгли алланечук чучмаллашар, ҳадик ичра энтикарди. У баҳайбат ёнгоқ тағига етган чоғ шом еб чиққан ой кўшк деворларини ёритди. Айри

шоҳлар кўшк айвони томон эгилган бўлиб, барглар орасидан ичкарини бемалол кузатиш мумкин эди. Бунга жазм этмади, тўғриси, ботинмади, ёнгоқ танасига суянди.

Беҳисоб шамлар ўрнатилган заррин қандиллар баланд ва кўркем айвонни чарогон қилган, ложувард нақшлар, тилла суви юритилган ўймакорий устунларни ажиб жилогга белаган эди. Қачонлардир устоди билан биргаликда ўзи сайқал берган бу жозибага беихтиёр ҳушини ўгирлатган Муҳаммад Аваз айвонда бош-оёқ оппоқ кийинган малак пайдо бўлганини сезмади. Малак устун ёнидан соллона-соллона ўтаётганда уни ногоҳ кўриб қолди.

— Маликам, — деб шивирлади, — Моҳбону!

Таниш овоз аршдан эшитилгандек малика улкан устун ёнида бирдан тўхтади. Узун киприқлар паноҳидаги кўзларда қувонч аралаш ҳайрат чақмоқ бўлиб чақнади.

Ногоҳ Муҳаммад Авазга кутилмаган журъат уйғонди.

— Маликам, — деди панжарага яқинлашиб, — кўркем-мангиз.

Кўкси ловиллаётган Муҳаммад Аваз ҳар қапча эҳтиёткорлик билан шипшимасини, бари бир, малика бир сесканди. Ҳуши эканлигига ишонқирамай кўзларини юмиб-очди. Панжара орқасида шарпа эмас, тирик жон — Муҳаммад Аваз турганини билгандан кейин беихтиёр жилмайди.

— Кўзларимга ишонмасман, — деди малика ҳайрати ортиб. — Не вайдан бу ёқларда адашибсиз?

— Бузрукворингиз чорламинлар. Шуя баҳонада адашибман.

— Юрангингизга қойилман.

— Юрак қолганми, ўгирлатганман.

Малика нозик қочирим маъносини тушунди, беихтиёр бир саф киприқлар эгилди, чехраси нурланиб кетди. Гўё заррин қандиллар бу чехра олдида ожизликларини тан олган каби пирпираб хира тортишди.

Сархушланган Муҳаммад Аваз хаёлида Моҳбонунинг шу алфоздаги сувратини муҳрлаш пайига тушган, улуғ юмуш адо этаётгандек энтикар, ушбу ниҳоний анжуман тонгга қадар чўзилмоғини истар эди.

— Маликам, — деди ниҳоят Муҳаммад Аваз ҳушини ўнглаб, — агар янглишмасам битикларингиздан бирида қиблагоҳингиз таъқибига тушганингизни баён айлаган эрдингиз.

— Алҳол, рост, — деди малика маҳзун, — бир маҳаллар сиз мусаввирлик гуноҳи азим саналишини, шу сабаб қилқаламни эҳтиётлаб сақлаш лозимлигини писанда

қилиб эрдигиз. Аммо камина сизнинг писандаларингизга бепарволик ила жавоб қилган эрдимки, бугун фақат пушаймонимни ютмакдаман.

— Каминани қоронғу кўчага бошламакдасиз.

— Дорилбақода малюнкалар ҳар неки жонлуг сувратининг жонини сўрармишлар.

— Қўйинг, маликам, сиз ҳусн ато қилган ўша жонлуглар олдида ҳар нарса бекордир.

— Бефойда гап қиласиз. Энди бари топталди.

— Камина ўша суврат томошасида бир шошган эрдим, анинг маъносини топганимдан кейин икки шошдим.— Мухаммад Авазнинг овози гурур билан янгради.— Камина сиздек фаҳми гул очган малика қошида тоабад таъзимдаман.

— Ҳар нечук маъносига етишдингизми?

— Етишдим, маликам, заковатингиз хўи эрур!

— Баҳсу лоф қиласиз.

— Баҳсу лоф қилмасман,— деди Мухаммад Аваз бафуржа.— Дарвоқе, бари топталди, деган писандангизни қай маънода тушунай?

— Ҳали шама қилдим, англамадингизми?— деди малика чимирилиб.— Падари бузрукворим пойқадами ўша билган хонага етганини билдирмоқдин энди тийилмасман. Ул зот ёзлик мулкка кўчмасдан сал муқаддам хомакиларимни ўтга ёқмоққа фармони олий бердилар.

— Э, аттанг, ўшандоғ нарсаларни-я?!

Жавоб ўрнига малика енгил хўрсинди, яна узун кириқлари эгилди.

Ўша куни юз берган ҳодисани ўйласа маликанинг жони жаҳонни ўртанарди. Ҳозир ҳам бағри симллаб огриб кетди ва хаёли чуваланди: шу куни у «танбалаган» эшикни очгач, одатдагидек, ҳар қанақа хавфдан бегона жимжит хонада Ҳабиба билан мунозарага киришиб, янги бир тасвирот учун бўёқ танларди. Эшик шиддат билан очилиб, остонада кўзлари ола-кула бўлиб кетган отаси пайдо бўлди. Бир лаҳза ичида Баҳодир хонани гириллаб айланиб чиқди. Туйқус шер ва оху тасвири қаршисида таққа тўхтади, тўхтади-ю, шартта ханжарини чиқариб тасвир ўртасига санчди.

Ханжар, малика назарида, ё шер, ё оху юрагига қадалди. Иссиқ қон отилгандек бўлди. Кўнгли айниб, гангиди, аста ингради. Шошиб қолган Ҳабиба чаққонлик билан қўлтигидан тутди.

Бу орада ҳатто нима қилаётганини ўйлаб кўришни ҳам истамаган Ялангтўш яна бир неча тасвиротни

қиймалаб ташлади. Сўнг қизи билан капизақка ўқрайганча шиддатли одимлар билан ташқари шошилди.

— Ундан кўра падарим каминанинг ўзини тиг остига олсалар авло эрди,— деди малика хаёлдан бўшаб.— Қайта маним учун шўрлик волидам ҳам бисёр азият чекдилар.

— Хафа бўлманг, ҳали...

Малика сайқал бағишлаган сувратлар умри қисқа бўлганига астойдил қайғу чекаётган Муҳаммад Аваз гапни тугатишга улгурмади. Айвонни гурра бостириб келган қақажон капизақлар тўлдириб қий-чув кўтаришди. Ранги қув учган малика улар ўртасида довдираган кўйи индамай турарди. «Бу қадар беҳолсиз?— деб Ҳабиба уни аста қучди.— Нима, қўрқдингизми?» Ёнғоқ тагига шарпадек яширинган Муҳаммад Аваз малика жавобини эшитмади. Яна юзлашув умидидан кечиб меҳмонхона томон маҳзун судралиб кетди.

Қаттиқ чарчаган экан чоғи, меҳмонхонага келиб, Аҳад чўлоқ ёнидаги ўринга ўзини таппа ташлади, ҳаял ичида қотиб ухлади. Азонда у хизматкорлар гўнғир-гўнғири ва тартибсиз қадам товушларидан уйғонди. Азондаёқ Аҳад чўлоқ эгар-абзалини сошлаб қўйган жийронни миниб жиловни бўшатди. Шахристон кўчалари бўйлаб бораркан, Регистон майдонига етар-етмас кечаси уста Пўлат, уста Самандар ва яна беш нафар танилган меъмору боний ҳибсага олиниб, зиндонга ташланганини эшитди. Ҳунарлари орқасида фақирона кун кечирадиган бу кимсалар бошига оғир кулфат ёғдирилгани боисини тушунолмаб бедовни жадаллатди.

Қурилиш ночор қиёфа олган эди. Қолган усталар ишдан совиган, шогирдлари билан ҳар жойда тўпланишиб, ҳеч қутилмаганда содир бўлган кулфатни ўзларича муҳокама этишар, ҳатто баъзи тили ботирроқлари Баҳодир ва сарой шаънини ерга уришаётган эди. Мубошир меъмورни кўрганларидан кейин ботинан қасос истагида ёнаётганлар нонлож тарқалишди. Лекин ҳеч бирида аввалги шахд сезилмасди. Жийронни сайисга топширган Муҳаммад Аваз ҳам ўзини бошқача ҳис этди. Ҳарчанд ўйламасин усталар зиндон қилингани сабаби тагига етолмади. Ажабо, ҳукмдор нечун бундай қалтис юмушни адо этди? Ахир, у ўша усталарсиз қурилишдан барака қочишини биларди-ку!

Зийнатламаган пештоқ руҳини бадтар чўктирди.

Ҳали у пештоқ масаласида бир тўхтамга келолмаган эди. Гоҳ уйда, гоҳ Улугбек мадрасасидаги хужрасида

мук тушиб, зардоб ютиб чизаётган тарх хомакилари таъби-га астойдил ўтиришмас, жиддийроқ ўйлаб қараганда инмадир етишмаётганини илғар, худди шу нарсани жидду билан излар, тополмай куйинарди. У фикри забунлигини, қогоз устида қўли юришмаётганини Мулла Абдужабборга бир неча марта айтди. Устод, кутилмаганда туғилган режасидан воқиф бўлгач, уни фикридан қайтаришга уринди. Шундоқ ҳам қурилиш чўзилиб кетди, энди пештоқ тарҳини бузишга тўғри келса фақат Ялангтўш гашига тегамиз, холос, дейишдан нари ўтмади.

Шундан кейин Муҳаммад Аваз мусаввиру якто Муҳаммад Дарвеш билан маслаҳатлашди. Афсус, минг афсус, ҳазрат куч-қувватдан кетган, тафаккурини маъно ҳам фикр қушлари тарк эта бошлаган, қарилугу охират ташвиши билан овора бўлиб, дунё юмушларига бефарқ эди. Шу сабаб у сеvimли шогирди мулоҳазаларини унча идрок этолмади, индамай соқолини силаб ўтирди, индалло, маслаҳатни насия қолдирди. Мана, энди у ҳибс қилинган усталар, зийнатланмаган пештоқ тақдирини ўйлаб, ғишту кошин тўдалари аро тентираб юрибди.

«Во ажаб, журъатим шунчалар почорми, нуқул тисариламан?! Агар ўшандоғ бўлса ажиб бир кашфу малоҳат туғилмасми? Устод Мулла Абдужаббор нечундир истиҳола қиладурлар. Ул зотни ҳукмдор фикри қизиқтирадир. Чиндан ҳам ҳукмдор не деркин? Камина учун не деса ҳам фарқсиз. Пештоқ хўп ўлса кифоя, алҳол, ислимий безаклардин ул минг чандон авло эрур. Ахир, салафлар ҳам пештоққа илмий муаммоларни, фалак буржлари билан боғлиқ файласуфона мантиқ ва мазмунни ёшурун зарблашган-ку! Мадрасан Улуғбек пештоқи бунга гувоҳлик берур. Анинг пештоқидаги тасвир шунчаки безак эмас, илму нужум сеҳри, ахтарларнинг баҳри маъводаги жойлашувини ифодаловчи фалакиёт жадвалидир».

Муҳаммад Аваз ҳужрага кириб токчадан ўрама самарқанди қогозни олди ва узун хонтахта устига ёзди. Чала ташлаб қўйилган тасвирий кошинбуруш тарҳининг хомакиси намоён бўлди.

Хомаки этга муҳтож бўлса ҳам, бўёқлар ҳали тузук қовушмаса ҳам кесишган чизиқлари аллақандай нозик маъно англатар эди. Шуурни озиқ билан тўйдирадиган маъно. дилни жунбишга келтирадиган фикр бўёқлар замирида ниҳон бўлишини бир пайтлар устоди таърифлаган эди. «Ўғлим, кошинкорлик, биллоҳ, тасвирий кошинбуруш сири — бўёқларда! Қачонки бўёгини топсанг, мазмун тирилур, қиёфат жонланур!»

Устод эътирофини малика тухфа қилган палак билан малика нафис қилиб чиқишга муяссар бўлган тасвиrot ҳам такрорлайди. Биринда жонлуглар қиёфатини ипак, иккинчисинда бўёқлар тирилтирибди. Пештоқда бу нозик вазифаи муддаони жилвагар кошнлар ижро этса не тонг!

Мўйқалам учини пешонасига тегизиб қоғозга эгилганда кўз ўнгида жону жаҳон сўровчи чеҳра гавдаланди. Чеҳра алланечук жонсарақлик билан узоқлашади. Чеҳра алланечук жонсарақлик билан узоқлаша-узоқлаша нуқта каби кичрайди. Ҳаял ўтмай уни тўзгиган оқ патлар кўмди. Бу нима, хотиротнинг синган қанотларими? Агар ўша чеҳра соҳибаси ёнида бўлганда нажоткор бўёқларни ўзи топиб, ўзи ўрнига ишшо этарди. Тасвиrotни нафисона келиштира олгани учун ийиб кетиб жарангдор товуш билан дерди: «Ушбу катакларда оху кўзлари! Буларида арслон кўзлари!»

Қоғоз тасавуридаги тасвиrot учун торлик қилаётгандек эди, мўйқалам ўжарлик билан амрига бўйсунмас, топилиши душвор рангларга совуққонлик билан ён босарди. Бунақада мук тушиб, диққати ошиб, изтироб чекишдан ўзга илож қоладими? Илоҳий зарбага юраги ортиқ чидамади, овозсиз инграиб, ҳукмдор ёқишга амр этган тасвиrotни кўз ўнгида қайта тирилтиришга уринди.

«Охулар ва шерларнинг қарашлари суву ўт каби тўқнашадир. Биринида мунислик, биринида ваҳшат акс этган. Бирини субҳнамо, бирини шомсифат бўлган бул хислатларини не тонфа ранг берадир?»

Муҳаммад Аваз жонсиз ва ғариб туулган хомакнинг ўраб тоқчага иргитди. Бурчақдаги қоғоз тахлами орасидан бошқасини сугурди. Хонтахтага яна мук тушди. Ўжарликнинг одат қилган мўйқалам ғоз соҳибига ишн бермай тиргилаверди. Тасавуридаги қиёфатлар қоғоз бетига кўчмоққа шошмас эдилар.

Қоронғилик чўкиб қурилиш майдончаси ва мадраса ҳовлисида ҳаракат тинганда ҳам Муҳаммад Аваз хужрада ёлғиз зардоб ютиб ўтирар, ўзини алланечук ғашлик огушига топширган эди. Паришон бир тарзда шамдондаги яримта шамни ёқди, хужра ёришиб, самарқанди қоғоз нуқра каби жилваланди. Гўё қоғоз ҳам унга қўшилиб қийналар, катаклариди яширинган жумбоқнинг ечолмай бўзариб турар, сўнгсиз дард чекар эди.

«Ушбу катакларда оху кўзлари! Буларида арслон кўзлари!»

Муҳаммад Аваз синиқ бир кулги ихтиёр этиб ўзинча ишчирларкан, тағин хаёлида бояги чеҳра ажаб бир

малоҳат билан жонланди. Хаёлий малак шундоққина қаршида шарпадек турарди. Ҳатто унга меҳр билан тикилиб, одатича, мунисона жилмайгандек бўлди. Шунда лаҳза сайин ўртанаётган Муҳаммад Аваз унинг мулоийм боқувчи кўзларида интиқлик билан излаётган нарса учқундек ялт ёнганини кўрди.

«Ё фалак,— Муҳаммад Аваз нигоҳи бир нуқтада қотди,— малика ўз кўзларини чизган экан-да! Сўқир ақлим нечун буни шу маҳалгача илғамади? Алар жами сир у синоатни зоҳир этмакдалар-а!»

Оху кўзлари нақшланадиган катакларни чамалаётган-да Набиҳўжа ўрнига ёрлиқ олган молния мирзаси Воҳидбек кириб ҳукмдор шошилини чакиртирганини маълум қилди. «Ҳукмдор саройга тез қайтибдир. Осойишталикмикин?» У эндигина бўйсунга бошлаган қилқаламни хонтахта устида қолдирди. Хобгоҳга қадам босганда қозога кўча бошлаган жонлуглар қиёфати бошида чирпирак бўлиб айланар эди.

Аёнлар тахтни занжир каби ўраб олишибди. Хобгоҳда ўтадиган ҳар бир катта-кичик кенгашда ҳозир у нозир бўладиган Шайх Хожа Ҳошим оталик, бош вазир Бобоҳўжа Муслим, Қози Соқий Зоминий, шоир мавлоно Шерхўжа, беклар, сардорлар, мунажжимлар ҳукмдорга тикилганча қотиб қолишган эди. Ҳукмдор нечундир одатдагига қараганда тажанироқ, қалин қошлари паст-баланд, қорачиқлари хиёл кенгайган, аммо бутун важоҳатида совуқ бир хотиржамлик мужассам эди. У пойгакда одоб билан қўл қовуштирган мубошир меъморга зимдан қаради. «Сезиладир, думчаси сув олмиш,— деб ботиний бир таҳдид билан ўйлади.— Қутилмаган шуҳрат ҳовлиқтирибдир ҳам қароғларига парда бўлиб босилибдир. Истеъдоди тенгсиз эрса ҳам нияти бад эрур! Эй, парвардигор, ўзинг шоҳид, орузийи ушалиб, мадрасан муаззам битган кун бул кўрнамакдан кечаман!» Ана шу фикр кўнглида ўтиб дўрдоқ лабларидаги киноя чуқурлашди. Сўзлашга чоғи келмай қўли билан Бобоҳўжага тушунуксиз ишора берди.

— Меъмор жаноблари,— деди бош вазир қироат билан,— давлатпаноҳимиз қизлари, яъни маликан муқаррамага оғиз солганингиз роетми?

Муҳаммад Аваз безовта нигоҳи билан ер сузиб сукут сақлади.

— Тушунарли,— деди бош вазир.— Хўш, теурийлик даъво айлаганингиз-чи?

— Даъво айламак не ҳожат! Каминна темурийлигим ниҳон эмас!

— Темурийзодалик папоҳида тахти муборакка раҳна солмоқ пайға тушганингиз-чи?

Хотиржамлик билан берилган савол жони танига сигмаётган ҳукмдор ғайрлигини оширди. Баданида таниш зилзила кўзгалди. Бенхтиёр тошдек қотган Муҳаммад Аваз устига ҳурпайганча бостириб борди.

— Самарқанд тахти фақат темурийларга муносиб демишсиз! — Баҳодир кинояли илжайди. — Хўш, каминна темурий эмасманми? Ул ўзбекнинг барлосидин эрса, каминна олчинидинман! Сиздек муҳтарам зот уруғ суриштиргани, қон айирганига куяман!

— Ҳазратим!..

— Бас! — деди ҳукмдор ва Хожа Ҳошимга юзланди. — Назаримда, пирим, бул зот андоғ айиришлар жонимизга чиққан чипқон эканлигинин беҳабарга ўхшайди!

— Бул бад ният, — деди Хожа Ҳошим, — ақли қосирлик белгисидир.

— Алҳол, шундоғ, — деди Шерхўжа, — ақли қосирлик эрур.

— Ақли идрок, — деди Муҳаммад Аваз, — каминна ҳаргиз ҳеч нарсани англамаётирман. Аввало, ҳақиқатни очмоқлик жонз, сўнг ҳукм ўқилса ярашур. Сиз не дейсиз, Қози Соқий жаноблари?

— Каминна не дер эдим? — Қози Соқий қўлини кўксига босди. Ҳамиша каминна ҳақиқат тарафдаман. Маълумингизким, жаҳонгир Амир Темур Қўрагоний ҳақиқат кучдалигини башорат айлаган.

— Жаҳонгирнинг набираси Мирзо Улуғбек ҳазратлари ўша башоратни бошқача талқин қилган, яъни демишким, куч ҳақиқатдадир!

— Мавлоно, — деди ҳукмдор, — яна шаккокликми? Мен не дерману қўбизим нени сайрайди?

— Ахир, нечун каминна иззатини бу қадар ерга урадирлар?

— Сабабики, сиз ўзингиз иззатини англамас экансиз, — деб ҳукмдор мунозарага аралашолмай бир чеккага сурилиб қолган бош вазирга зимдан нигоҳ отди. — Куёвлик даъвойингизни ҳам энди фаҳмладим. Шунин билдингизким, каминна Самарқанд тахтига осилмак ниятини қилганларнинг дасти ифлосини эмас, бошларини ҳам чоғиб ташлайман.

— Андоғ паст ният каминанинг тушига ҳам кирмаган.

— Бир тонфа меъморлар ва бонийлар ила тил

бириктириб сарой устига фитна уюштираётганингиз ҳам тушингизга кирмагандир?! — Хукмдор аста ханжари дастасини ушлади. — Дардимизга малҳам бўлишини умид қилганимиз Давоий жаноблари Муҳаммад Дарвеш ила дорилшифонияни галамислар масканига айлантиргани ҳам тушингизга кирмагандир? Хўш, хабар беринг-чи, кунора ул тараф от қўйиб бориб не қилурсиз?

— Меъмору бонийлар, ҳазратим, мадраса ташвишидан бошқа ташвишни ўзларига бегона билурлар, — деди Муҳаммад Аваз хотиржам. — Дорилшифония масаласига келсак, ул жой галамислар масканига айлантирилгани ёлгон! Давоий жаноблари сиз ўйлагандек наст кетмас. Ул зот улус гами билан яшайдир.

— Ха, балли, улус гами билан яшайдир. Анга сарой гами бегонадир.

— Ул зот сизнинг ҳар нечук амрингизга ҳозирлигига аминман.

— Инонмасман, — деб хукмдор четга ўгирилди. — Ул теварагига беш-ўн сўқир муллаваччани тўплаган. Алар билан кун ўтқарадир. Сарой маслаҳатига қулоқ осмайдир.

— Муллаваччалар устоддин тиб илмини ўрнаёттирлар.

— Бекор гап, — деди хукмдор чайналиб. — Сиз кофирлик даъвосига киришган ул кўрнамак билан тезроқ алоқани узинг. Агар ҳушингизни йиғмасангиз, мавлоно, оқибати қаролик кечадир.

«Ё парвардигор, энди Давоий ҳам гурбатга кўмилмасайди!»

Қаттиқ ташвиш туйган Муҳаммад Аваз эртадан-кечгача тиним билмай гоҳ дорилшифония, гоҳ мадраса сари чопадиган, беморларни муолажа қилиш, билганларини талабаларга ўргатиш билан вақт ўтказадиган табиб жонобларининг нуроний сиймосини хаёлида жонлантириб алланечук маъюсланди. У Мовароуннаҳр табибларининг султони хусусида тагин бирор илиқ гап айтиш учун чоғланиб хукмдорга боқди, боқди-ю, қорачиқларида ададсиз чақин кўриб, унсиз бўзарди-қолди. Ёндирмоқдан кўра кўпроқ музлатувга мойил бу чақин ялтиллаётган соққалардаги ажабтовур тушунуксиз ифода билан қориниқ эди.

Хукмдор бесаранжомлиги Муҳаммад Авазга ҳам юқди. Узлуксиз янграётган пўнисаларни эшитмай қўйди. Ақлу идрокини қорачиқлардаги совуқ чақмоқ сеҳри ўгирлаган эди.

«Ажаб... арслон кўзлари!»

Арк дарвозасидан эзилиб чиққан Муҳаммад Аваз узини туттишга ҳаракат қилар, чатнаётган миясининг аллақайси бурчларида гоҳ пештоқ тарҳи, гоҳ маликанинги ёндирилган сувратлари, гоҳ зиндон қилинган усталар, гоҳ шубҳа остига олинган устод Давоий ҳақидаги тумтарақай мулоҳазалар гивирлар, ихтиёрини йўқотган каби довдираб борарди. Қурилиш майдончасида уни ранги қув учган Воҳидбек қарши олд.

— Мавлоно,— деди у ғамгин,— тагин кўргилик!

— Сўзлангиз, Воҳидбек!

— Талабаларга тибдин сабоқ бераётган чоқларида Давоий жанобларини Набихўжа бошлиқ сарбозлар ҳибсага олдилар,— деди Воҳидбек бўғилгудек бўлиб.— Устод, гуноҳимни англанингиз, сўнг ҳар неки бало бўлса гирифтор этингиз, деб ёлвордилар. Сарбозлар ани масхаралашдин нари ўтмадлар.

Жазо муддатининг атиги икки ойининга ўтаб зиндондан қутулган Набихўжа ясовулбошиликка тайинланганини Муҳаммад Аваз эшитган, ҳайрат билан ёқа ушлаган эди. Падари паноҳида оғир жазодан осонгина қутулиб, тагин баланд эгарга минган бу бандан гумроҳ ҳукмдор фармонларини бажаришга киришибди-да! Саройда бир башорат янглиг дилидан кечгани вожиб бўлган эди. Кексайган чоғида тиб билимдони бу кулфатга қандай дош беради?

— Устодни сарой сари олиб кетиндимми?

— Йўқ, мавлоно, йўлни зиндон сари солишди. Шогирдлари чирқираб пзидан жўнашди.

— Э, аттанг!

Нажот истаб Муҳаммад Аваз теварагига аланглади, ўксиди, кенгу ёруғ жаҳон кўзига тору зим-зиё кўришиб кетди. Аммо қайси қудратли банда айни чоғ унга нажот бахш этолади? У Воҳидбекни унутиб майдон ўртасида анча муддат ёғоч каби турди. сўнг ғамини инихон туттиш ҳаракатини қилиб, баланд ҳавоза сари ўктам одимлади. Атрофини, одатдагидек ола-говур чулган. ҳар ким ўз юмушини, ташвиши, хаёли билан банд эди. Ҳавозалар тагида бекорчилик қилиб ҳордиқ чиқараётган, нималарнидир гийбат қилаётган баъзи усталар билан шогирдлар мубошир меъморга назарлари тушгани ҳамон жонланиб қолишди. Саланглаб юрган ишбошилар белларига қистирилган қамчинларига ёпишишди. Туябонлар жимгина кавш қайтариб мудраётган гуяларини

қўзғашди. Чарм халталарга ганч ва қир солаётган чайир қўзлар, мўйлаблари эндигина сабза урган мулойим табиатли шогирдлар Муҳаммад Авазга таъзим билан қуюқ салом қилишди. У уста Воқиф Хиротий тасарруфидаги ўнг минора учига кўтариларкан тағни Давоий жаноблари билан меъмор-бонийлар кулфатини ўйлаб маъюсланди.

Чап минорани уста Фармон Кеший бегаётган эди. У имилаб қимирлар, шогирдларини ҳам шоширмас, аммо ишидан игнача нуқсон топини маҳол эди. Тархга кўра қобургасимон кошинбуруш зарбланмоғи зарур бўлган гумбазлар машаққати Мулла Абдужаббор гарданида эди. Устод оғриб қолгандан бери бу жабҳада юмуш хиёл сустланди. Ёрдам учун Муҳаммад Аваз бошқа синалган усталарни ташлади. Хатто ўзи ҳам гумбазларга қаттиқ боғланди. Керак чоғи бола-чақасидан ҳам кечинга тайёр бўлган уста Самандар кошинпазликда бош-қош бўлиш билан бирга кўпинча кунбўйи ички-ташқи деворларга кошин зарбларди. Бино ичкарисидаги беҳисоб чала юмушлар асосан уста Пўлат зиммасида эди. Номаълум сабабларга кўра шундон қилинган бу кишилар ўрни ҳозир ҳар қадамда билиниб турурди.

Муҳаммад Аваз ҳавоза зиналаридан кўтарила-кўтарила, ниҳоят, муқарнас билан бўйлашди. Муқарнас — бамисоли минора салласи. Ана шу саллани уста ҳар хил рангдор кошинлар билан шарафа, гириҳ усулида безайди. Шундан кейин ердап минг тусда товланиб кўринадди. Уста Воқиф Хиротий шарафа зарб этаётиб терга пишиб кетган эди.

Мубошир меъмор Улугбек мадрасасига нигоҳ ташлади. Самога қадалган иллий миноралар, малоҳат ва салобат касб этган пештоқу равоқлар бўёқлари ўзаро мутаносиб товланар, томошабин руҳини чароғон айлар, борлигини ҳайрат гирдобига иргитар эди. «Бизники ҳам шу қадар бўлажак, — у фахр ҳиссини туйди. — Аммо биз узоқ судрадик, узоқ! Мадрасани Улугбекни эса беш йил ичида барпо қилмишлар!»

— Муқарнас дандонаси чакки бўлмабдир, — деди Муҳаммад Аваз силлиқ ва мустаҳкам гиштларни силаб. — Билъакс бўшашмангиз.

— Ишпооллоҳ, бўшашмагаймиз, — деди уста Воқиф. — Қолгани фақат кошин сифатига боғлиқдир.

— Кошинпазларимиз юзимизни ерга қаратмас.

— Аттанг, улар орасида уста Самандар йўқдир.

Кошин зарб этишда устоддин ўзган уста Пўлат-чи?

Усталар қайғу ичра бир лаҳза сукут сақлашди.

Муҳаммад Аваз уста Воқиф Ҳиротий ва шогирдлари билан илқ хушлашиб пастлади. Чанг-тўзон чулгаган майдонда бўл-ҳо-бўл авжига минган эди. Пештоқ биқинидаги йўлак айниқса тирбанд, қадам қўйгани жой топилмас, қора терга ботган қуллар инқиллаб-синқиллаб кошин тўлдирилган ғалтакларни ҳавозалар оралиғидан суриб ўтишарди. Сал нарироқда бир тўда шогирдлар бош кўтармай дандона учун гишт тарошлашади, яна нарироқда бошқа тоифа шогирдлар ганч элашади, дўгобу ганчхок қоришади. У катта равоқни боғлашга киришган усталар ишини назардан кечириш ниятида эндигина ҳавоза поясига қадам қўйган чоғ мирзалардан бири волидаси ташриф буюрганини билдирди. Шундагина ҳадсиз ташвишлар билан машғул бўлиб икки кундан бери ҳовлиси сари йўламагани, ҳатто тузукли ухламагани, туз тотмаганини эслади. Тугунчак кўтариб олган онасининг дарди-дунёси қоронғилигини узоқданоқ пайқаб алланечук ўқиниб кетди.

— Нечун қорангни кўрсатмайсан? — деди Назокатбону гиналаб.— Бир саф усталар ҳибс қилинганини эшитиб югуриб келдим. Нима гап ўзи, болам?

— Камина тилим кесилган,— Муҳаммад Аваз ҳамон нигоҳларини яшириб олган эди.— Фақат усталар эрмас, бош табиб жанобларини ҳам зиндон қилишди.

— Алар гуноҳи не эркан?

— Алар гуноҳи нелигини ҳукмдор ўзи ҳам билмас,— деди киноя билан Муҳаммад Аваз.— Фақат Абдулмалик жаноблари дорилшифоияда ҳар турли кимсаларни тўплаб фитна уюштиргани саройда тарқалибдир. Камина эса фитнага бош қўшибман, яъни Абдумалик ила Муҳаммад Дарвеш кўмагида тожу тахт даъвосини қилибман.

— Бул тухматни ким ўйлаб топибдир?

— Ким топгани каминага қоронғидир. Фақат қосир ақлим Бобоҳўжадин гумонсирайдир.

— Ул кимса кимлиги аён,— деди Назокатбону ўйга чўмиб.— Энди сезаман, сен шу хил можаролар комидасан. Лабларинг гезарибдир. Жонинг кўзингга қилча кўринади-ми?

— Сизни сарсонлиғ кўчасига солган тошбағир ўғилни кечиринг.

— Машойнхлар демишким, оно кўнгли болада, бола кўнгли далада!

— Топиб сўзламиш машойнхлар.

— Қазини келтирдим, еб олгин.

Шифти куббасимон гапчсувоқ хужрага киришди. Тушунуқсиз чизмалар туширилган қоғоз-дафтарларни эҳтиёткорлик билан йиғиштириб бурчакка олиб қўйгандан кейин Муҳаммад Аваз хонтахтада онаси келтирган тугунчани ёзди. Зира-мурч қўшиб пиширилган қазни билан ширмой кулча иси димогига гупиллаб урилди.

— Хануз гўдаксан,— деб Назокатбону қовоқ уйди.— Кўзингга таомилдин ташқари нарсалар кўпроқ хуш кўринадир. Оқибат, ўзинг ҳам, камина ҳам осойишталиқдин махрум. Бошқа мўминлар волидасидек оёғимни узотиб роҳатланмаганимга куйинаман.

— Куйинмангиз,— деди Муҳаммад Аваз, онаси кўхна дардини очгани учун хомушлади.— Фурсати битиб ўзи сизни роҳату фароғатга еткаргай!

— Тилгинангга асал,— деди Назокатбону чехраси ёришиб.— Бугун барвақтроқ қайтгин, маслаҳатим бордир.

— Не маслаҳат? Айта қолинг.

— Майли, айтсам айтай, йўқса сен боргунингча ёрилама,— Назокатбону хиёл сукут соқлагач, кулимсираб давом этди.— Файзуллабой қизини сента унаштириш пайига тушдим. Онаси кўнглига қўл солувдим, розилиги бордек туюлди.

— Юзимни қаро қилмоққа чоғланибсиз.

— Йўқ, болам, юзинг ёруғ бўлгай, агар билсанг, Файзуллабой Самарқанд устунларидин саналадир. Бир кўшк бино қилмишким, Баҳодир саройидин камлиги йўқдир. Давлатини ҳам худо зиёда қилсун!

— Камина мол-дунёга қизиқмасман.

— Унда нечун саройга интилурсан?

— Боиси сизга аён эрур.

— Сен соддан нотавон, Ялангтўш аҳди қавлидин воқиф эмасмисан? Ул зот маликани Бухорои шарифга, Имомқулихон саройида нуфузи беҳад, баланд бўлган ўнг қўл вазир Шайх Қиёмхон Бухорийнинг ўглига узатиш орзусини қилибдир. Афтидан, бул Хожа Хошим фатвоси билан бўлаётганга ўхшайди. Қачонлардир Хожа бош вазир билан ошно тутингани қулоғимга томган эрди

— Волидан меҳрибон,— деди Муҳаммад Аваз хотиржам,— камина учун Баҳодир эмас, маликанинг аҳду қавли инобатлидир.

— Хукмдор бир ожиза раъйи билан ҳисоблашиб ўтирмас,— деб Назокатбону жаҳлланиб қўзгалди.— Ўжарлик оқибати вейлигини унутма! Сўқирлик ҳали сента кўп пушаймонлиг келтирадир.

Тагин Муҳаммад Аваз ўзини анқовликка солди. Асли у қачондир бир кун тақдир мурувват кўрғазини шига умид боғлар, эрта-кеч ўзи ҳақида қайгурадиган онасини ҳам шунга ишонтириш пайида бўларди. Ўша умид дилидан бирор лаҳза ҳам аримагани учун ўзини бардам сезар, Моҳбонудан узоқдалигини ўйлаганда ҳам, ораларидаги жар беҳад тубсизлиги хусусида тапхо мушоҳада юритганда ҳам қатъиятини бўшаширтмас эди. Аммо ҳозир волидаси маҳзун алфозда қўл силтаб хужрадан чиқиб кетгандан кейин илк дафъа қаттиқ ташвишга тушди. Апчагача ўртаниб ўтирди. Туйқус зиндонда қийналиб ётганлар ёдига тушиб ҳаёли чалғиди. Фурсат топиб Ялангтўш хузурига табиб билан усталар гуноҳидан ўтишини сўраб боришга ахланди.

* * *

Онасини кузатгандан кейин алланечук паришонлик огушида Муҳаммад Аваз узоқ муддат пештоқ тарҳи билан машғул бўлди. Ҳаёли алланечук безовта, фикрлари кўнимсиз, иши унумсиз эди. Тагин ўжарлиги тутган мўйқалам ҳадеганда бўйсунавермади. Катаклар сарҳади аро тирғилиб туриб олди. Бир-бирига мингашиб кетган чизиқлар замишидаги мазмун бутунлай ғойиб бўлгандек эди. Қилқалам юришавермаганидан хит алфозда ташқари чиқиб арк сари юрди. Беҳуда жон қойиштиб келибди. Эгри қилич, ёй, ўк тўла садоқ таққан, попукли узун найзаларига суянган соқчилар ичкари киритишмади. Ҳукмдор Эрон мамлакати элчиларини қабул қилиш билан овора бўлиб, хобгоҳга бир зоғни ҳам йўлатмаслик ҳақида фармони олий берибди.

У алгов-далгов ҳаёллар билан тун кўйида кезинди. Эрталаб бир амаллаб хобгоҳга кирганда Ялангтўш тахтада хурнайиб ўтирар, шишинқираган юзида кеча азиз меҳмонлар билан биргаликда тўйиб ичилган май хумори аксланган, қалин лабларида синиқ бир кулги зоҳир эди.

— Аъло ҳазрат, камини ташрифи бонисини балки билиб турурсиз?

— Шубҳасиз,— деркан ҳукмдор қорачиқлари ялт-юлт ёнди.

Туйқус Муҳаммад Аваз сергак тортди: «Буларида арслон кўзлари!»

Алар кўмагингизга муҳтождирлар.

— Товба, сиз нечун алар думда бу каби хор юрлбсиз?

— Маннм ташвишларим ўша бахти қаролар билан боғлиқдир.

— Хўш,— деди ҳукмдор безовта қимирлаб,— ташвишларингиз ул имонсиз билан ҳам боғлиқми?

— Ул зот улус дардига малҳам бўлган кимсадир. Айни чоғда кўпдан-кўп беморлар анниг йўлига кўз тутадирлар. Шула сабаб анниг ҳам баротини сўраб келдим.

— Овора бўлмангиз, алардин ҳеч бири баротга муносиб эмас. Салтанат устига фитна юргизмак иняти ила юзларига қаролниг суртган кимсаларни фақат зиндону завол кутадир.

Муҳаммад Аваз қаршисидаги алпқомат кимсани эритишдан кўра тошини сув қилмоқ осонлигини фаҳмлади. Одамзод тилагини мажруҳликка маҳкум этадиган муаззам саройга бошқа қадам босмаслик аҳди билан нақшшикор эшикни қарс ёвди.

Хоброҳдаги учрашув чоғида тугилган чигалликни мантинқ кучи билан йиқишга тиришган Муҳаммад Аваз ўзини ҳам зиндонга солишларини юрак ҳовучлаб кутди. Анчадан бери тўннини тескарни кийиб олган ҳукмдор арқонни кўпам узун ташлаб қўйишига ишонмасди. Ҳар дақиқа зиндон хавф солса ҳам у кажрафтор фалак гурбатларини унутган кўйи ганчеувоқ ҳужрада қимирламай ишлади. Пештоқ тарҳи устида тўлганиб ўтирганда кимдир эшикни секин қиялатиб очди. Салгина эпақага келтириб йўнилган тол ҳасса тутган Мулла Абдужаббор маъюс кулимсераб кирди. Шоғирди билан иссиқ сўрашди. Қуроқ кўрпачага инқиллаб чўкди, хонтахтага тиреагини тираб, нозик иншо этилган тарҳга тикилди.

— Ўғлим, сиз бунда ўз гамингиз билан оворасиз,— деди тарҳдан нигоҳ узмай.— Ул ёқда усталару шоғирдлар, ҳаттоқим, қуллар юмушларидин совиминлар. Сабаби сизга аёнми?

— Аён, устод,— деди Муҳаммад Аваз калта соқолини сизлаб,— фақат, афсус, алар талабини қондирмоққа кулим калталик қилур. Ҳукмдор барот хусусидаги тавалломани инобатга олмади. Спройдин эгасиз ит каби қувилдим. Айтинг, устод, энди не қилсам ярашадир?

— Аттанг, яхши бўлмабдир,— деди Мулла Абдужаббор хиёл тоқатсизланиб.— Алҳол, саройга ташрифдини эввал ақлингизини ишлатмогингиз зарур эрди. Бул урнда

Бобохўжа ташлаган тўр ишини қилаётганига фаҳмингиз етмадими?

Нечундир Муҳаммад Аваз қирқ дарра таёқ еб қошига беланган, жони қил устига қолганига қарамай зиндон қилинган Набиҳўжани хотирлади ва ичидан зил еди.

— Хўш, — деди Мулла Абдужаббор кутилмаганда суҳбат жиловини буриб, — насиб қилса бу можаро яхшилик билан адоғланур. Энди юмуш баҳсига ўтайлик. Кўҳна тарҳни не қилурсиз?

— Ул бекор бўлур.

Шогирди шундай жавоб қилишини кутгандек Мулла Абдужаббор пинак бузмади. Нигоҳи яна тарҳга миҳланди. Мусаввир наққош рангларни адашмай топа олганини ҳис этиб кўнгли ийди. Устод етмишдан ошди, умрининг энг гуллаган фасллари меъморлигу наққошлик билан кечиб тенги топилмайдиган не-не безаклар бино этди. Аммо буюқ ва қогоз бу қадар сеҳргар бўлишини, бу қадар бийрон забон билан сўзламоққа қодирлигини биринчи мартаба кўриб турарди.

— Ўғлим, бошингизга гавго орттирмасайдингиз?

— Устод, пештоқ ҳусну камоли шу тахлит бўлишини тиладим.

— Эгам карам айлаб муддаойингиз мустажоб бўлгай. Аммо Ялангтўш тарҳга тузатиш кирганини пайқаса жонимиз азобда қолур!

— Фикри оқизимча, ҳукмдорга ҳар не тарҳ фарқсиз.

— Андоғ ўйласангиз, ўғлим, янглишурсиз. Ул зоти шариф қурилиш тақдирига бефарқ қарамас.

— Пийри комил, агар шул тарҳни пештоққа зарб этиш насиб этмаса ёруғ дунёдин армон билан ўтаман. Магарким, ҳукмдор йўлимга гов тутаркан, шаҳристондин бадарга кетурман.

— Қарилик кўрқоқликдир, ўғлим. Биллоҳ, кўрқоқлик заминида эҳтиёткорлик ётадир. Ҳар печук шошилмасдин Ялангтўш билан кенгашайлик. Масалаҳатли тўн тор келмайдир.

— Устод, анинг маслаҳати ўзингиз пешна айлаган каби бўлмоғи абидир. Ҳар не зугум еткаринса ҳам лафзини сийдирмасман. Кейин, майли, ҳукмдор истаса вайрон айласун.

Кўнглида армон қатланган меъморни йўлдан уриш ўлжасини кўриб турган оч сиртлонни изга қайтарин билан баробар эди. Устод одатига кўра нуроний чехрасига салобат берган соқоли учини чимчилаганча анча муддат сукутга

толди. У шогирдидаги на пессик, на совуқ ўзгартироладиган қатъиятни азалдан хушларди. Шу бопс унинг кўнглини кўтармоққа астойдил аҳдланди.

Устод бисотидан илиқ сўз қидираётган чоғ Воҳидбек кириб майдонда оломон тўпланганини, тоқатсизлик билан Муҳаммад Авазини чорлаётганини маълум қилди.

* * *

Регистон майдонида илгари одам бу қадар кўп тўпланганини Муҳаммад Аваз эслолмайди. Ога-инилари зиндонбанд қилинган муҳандис-меъморлар, наққошлар, дурадгорлар, кулоллар, сўзангарлар, қуллару шогирдлар тўхтовсиз оқиб келишар, сафлар тобора тигизлашар, ўзаро таҳдидли шивир-шивир кучайиб борар, ора-сира бақириб-чақпришлар, сўқинишлар эшитиларди. Мирзо Улуғбек мадрасаси олдидаги гишт тўшалган супачада Муҳаммад Аваз билан Мулла Абдужаббор пайдо бўлгач, ола-говур тагини кучайди.

Ҳавозаларда ҳаракат тўхтаганини кўриб Муҳаммад Аваз хиёл танглашди. Одамлар ундан нажот кутиб жавдирашар, гоҳо адолатга чорловчи хитоблар янграар, сафда ҳамма айбни унга тўнкаётганлар ҳам йўқ эмасди. У ўз ёғига ўзи қоврилиб юрганидан усталар хабарсизлигини ўйлади. Осмон йироқ, ер қаттиқлигини уларга қандай тушунтиради?

— Биродарлар, — деди у хотиржам бўлишга тиришиб, — аҳволнигизни тушуниб турибман. Огангиз жабрланганидан кўра ўзингиз жазо тортмоқликни авло санайсиз.

— Муҳтарам зот, — деди уста Пўлатнинг амакиваччаси уста Фармон Кеший олдинга чиқиб, — неча кундан бери усталар иши бир ёқли бўлиши, яъни оқ-оққаю қаролиғ-қароликка ажратилишини зориқиб кутамиз. Неажабки, натижа кўринмайдир. Чайналмасдин ҳақиқатни сўзлангиз, нима, Ялангтўш меъмору бонийлар уруғини қуритмоққа қасдланганми?

— Англашилмовчилик бўлибдир, уста.

— Ҳар неки яхшилиғ ёхуд ёмонлик ўзидандир, — деб уста Фармонга қарата сўз қотди Мулла Абдужаббор. — Қани, озгина сабру қаноатга эрк берайлик-чи, бу ёғи не бўладир. Ахир, ҳукмдоримиз етти ўлчаб бир кесадиған улугсифат киши эрур!

— Ишқилиб ҳукмдоримизга инсоф берсин-да! — деди аллаким.

— Инсоф эмиш-а,— уста Фармон афтини бужамай-тирди,— чамамда, эгам инсоф улашаётганда ҳукмдорларни ёдидан чиқарган.

— Ҳукмдорлар устидан ҳукм юргизиш сизу бизнинг вазифан муддаоиймиз эмас,— деди кесиб Муҳаммад Аваз.— Сизу бизнинг бошқа ташвишларимиз бордир. Шошилинч ўрнимизга қайтиб зиндондаги биродарларимиз ўрнини ҳам билдирмаслигимиз зарур.

— Муҳтарам зот,— деди уста Фармон Кеший кўзларидан газаб сочиб,— меъмору муҳандислар бўйшидин кунда олинмагунча қўлимизни совуқ сувга урмаймиз.

— Тўғри, тўғри! — Оломон тўлқин каби кўтарилади.— Зиндонбандларни бўшатмагунларича жойимиздан жилмаймиз!

Агар говга ҳукмдор қулогига етса ҳибсдагилар ҳоли неча чандон мушкул бўлишини, яна беҳисоб қулфатлар тугилишини Муҳаммад Аваз биларди. Устод уқтирганидек, эҳтиёт бўлган маъқул, бир амаллаб ҳукмдор дийдасини эрптиш керак, шунда кутилгани бўлади. Газабга минган биродарларини ҳавурдан тушириш учун Муҳаммад Аваз анча уринди, «Ақл кучига суянайлик», дея қилган ёлвориларини эшитувчи топилмади, аксинча, ундан нафратлана бошлашди.

— Биродарлар,— деди уста Фармон Кеший товущини кўтариб,— мубошир меъмордин умидимиз катта эмасмиди?! Чандон катта эрди! Афсус, ул шаънимизни лойга булғаганлар билан тил бириктирибдир.

— Камина бошимга қилич келса ҳам сиз тарафдаман,— деди Муҳаммад Аваз хафаланиб.— Аммо шаккокликка не ҳожат? Бул қимматга тушадир.

— Қўл қовуштириб ўтираверайликми?

— Хўш, не қилайлик, муҳтарам Кеший?

— Бир ёқадан бош чиқариб алар баротини тилайлик.

— Жуда соз!

У ҳукмдор билан ўртасида кечган суҳбатни сир тутди, ичига ўт қаланган кўйи устодига ўгирилди. «Сиз мадрасада қолингиз, чарчайсиз», деди юмшоқ оҳангда, сўнг диққат бўлиб тиширчилаётган уста Фармон Кеший билан йўл бошлади. Оломон бархан кўчгандек кўзгалди. Супада Мулла Абдужаббор афсус билан бош чайқаб қолди.

Бош вазир ҳукми билан қаландар кийимида изғиб юрган хуфниялар ўша заҳоти саройга ҳамма машмашани оқизмай-томизмай етказишди. Муҳаммад Аваз тахт ғанимлари, шаккок табиб Давоий тарафдорлари билан Регистон майдонида очиқ маслаҳатлашгани, зиндондагиларни қут-

қарши баҳонаси билан уларни қарши гижгижлагани, ҳозир улар мўр-малахдек ёпирилиб келаётганини ҳукмдор ҳузурда анча-мунча кўпиртишди. Индалло, ҳибсадагилар баротини сўраш учун сарой сари йўл олганлар адоғи ҳали Регистондан узилмай қаршидан дўпир-дўпир туёқ товушлари эшитилди. Уста Фармон жаврашларига эътибор қилмай вазмин одимлаётган Муҳаммад Аваз саман отини елдириб келаётган ҳукмдорни узоқданоқ таниди.

Белида исфаҳоний қилич соллонаётган Ялангтўшбий Баҳодир орада йигирма қадамча масофа қолганда жиловни силтаб тортди. Саман кишлаб, гижинглаб, чиройли ўмровини кериб, таққа тўхтади, ҳукмдор қаршисида девор пайдо қилган оломонни, олдинда маънос турган Муҳаммад Авазни истехзо билан кузатди. «Тузумни еб тузлугимга тупурди бу нокасу нотавон,— деб ўйлади хотиржам.— Не истайдир? Маккор бош вазир наҳотки ҳақ эрур? Нечун титраётирман? Шул гўдақдин чўчийманми? Ҳали маним дастимни қайирадиган азамат онодин туғилмаган. Ишқилиб бул зуккотаъб банда соддалик орқасидан ўз бошига ўзи етмасайди. Ажал ҳайдаса қўзи исиниш учун бўри инига кирар эркан!»

— Мавлоно, бул недир, исёнми ёхуд газовот?

— Ҳар иккаласи ҳам эмасдир,— деди Муҳаммад Аваз.— Биз, мўминлар сиздек улуг зот остонасига юкунмак ниётида отланган эрдик.

— Остонамга юкунмакками ёким остонамни вайрон айламакками?

Муҳаммад Аваз ёнида қўл қовуштириб турган уста Фармон ўзини туюлмади.

— Кўнглимизда зарра қаролинг йўқ,— деди енгил таъзим қилиб,— фақат биргина тилагимиз бордир. Бу кунда зиндон азобини ютаётган бегуноҳларни озод қилмоғингизни сўраймиз.

— Бандаи гумроҳ, ўзинг кимсан?

— Уста Фармон Кешийман.

— Шу ондин сен ҳам зиндон қилинасан,— деди ҳукмдор қатъий, сўнг Набихўжага буюрди.— Ани дарҳол боғлангиз, анга ёруғлик ҳаромга ўхшайдир.

Жонини ҳалқумига тиқилган бўлса ҳам уста Фармон Кеший пинак бузмади. Қаддини ади тутиб турди. От қўйиб келган миқти сарбоз узун қамчи билан башарасига чунонам урдик, ошноқ яқтаги қон билан қизилланди.

— Ҳазратим,— деди Муҳаммад Аваз,— бу каби зугумга не ҳожат?

— Қарс икки қўлдан чиқадир.

— Камина тушунмадим...

— Фақиҳ ҳам тушунмай турибманким, сиз, мавлоно, саройга яна не фалокат келтирур экансиз!

— Зидди эмасми, ҳазратим, ҳар не фалокат эл эътиборидадир?

— Сўқир эл нени кўрур? Сиз алар қулоғига шипшиётган қаланғи-қасанғи каломлар ҳар фурсат саройга эшитилиб турадир. Энди бугун бул қилиғингизга ўзим гувоҳ ўтдим.

— Камина элга не десам фақат сарой манфаатини кўзлабман.

— Бас, етар ёлғонламак! — деди Ялангтўш қамчи ўйнатиб. — Омий халойиқни бошимга етаклаб келшидин уёлмадингизми? Оқибат шул эрканда-да!

«Буларида арслон кўзлари!»

Ногоҳ Муҳаммад Аваз ҳукмдор қорачиқларида яна бир нотаниш чақинни туйди. «Ажабо, бул педир? Бул каби хилини нечун илғари кўрмадим? Ҳар кимсаки, дердилар Муҳаммад Дарвеш жапоблари, сиру синоати беҳисобдир. Ани бора-бора фурсат англатадир!» у хаёл билан банд бўлган чоғ Ялангтўш жиловни бурди. «Набихўжа жаноблари, агар тарқалмасалар бул гумроҳларни ҳозироқ қиличдин ўтқаринг, зиндонга ташланг», деди жаҳлланиб, сўнг отга қамчи босди.

Қиличлар яланғочланганини кўрган одамлар тўрт тарафга тирқираб қоча бошлади. Эрмак қилган каби сарбозлар бир неча устани чопиб тапилашди. Қизғимтил чопон кийган миқти сарбоз мункиллаган бир кошипазни оти ёни билан уриб йиқитиб елкасига найза санчганда чеккага сурилиб қолган Муҳаммад Аваз сабри битди. Чаққон келиб сарбоз қиличига чанг солди, аммо суғуришга улгурмади. Анча наридан отини гижинглатиб келган Набихўжа ўткир шамшири орқаси билан бошига астойдил тушурди.

У атиги бир лаҳза даҳшатли оғриқ оғушида қолди. Оғриқ билан баравар хаёлидан кечди: «Буларида арслон кўзлари! Буларида-чи?» Сўнг шуури хиралашди, ҳудудсиз зулмат қаърига сингди...

Шалвираган гавдаси арава тахтасига ботаётганини сезиб ўзига келди, кўрғонини қуйилгандек оғир қовоқларини зўрга кўтарди. Кўкимтир осмон шаҳристон узра сокин мудрарди. Қибла тарафдан илиқ шабада эсарди. Кейин у баланд-баланд дарахтларни, нақшинкор дарвозалар, минораларни, ниҳоят, кошинкорий либосини кийиб улгурмаган забардаст пештоқни кўрди. Бирдан кўнгли

айниди, бамисоли само ерга қайишиб, ҳамма нарса йўқлик қазрига йўқолди.

* * *

Кенг ҳам чуқур ертўла: саккиз тараф саккиз йўлак шохлаган. Ҳар йўлак адогида зил-замбила темир эшик кўринади. Бундан икки йилча бурун бир сарбозни пой-теша билан уриб сулайтириб кўйган уста Мирҳабибни кўриш баҳонасида зиндонга келган, одамзод ўзини хўрлаши учун ҳар нарсани бино қилиши, ҳар нарсага қўл уриши мумкинлигини ўйлаб қаттиқ қайгурган эди. Фақат тақдир бир кун эмас бир кун ўзини ҳам зулматни англаши учун бу гўшага етаклаб келишини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди.

Зилдек темир эшикни кучаниб очишди. Топи билан ишланган гўмбазсимон шифтни, оғзи ўнқондек хувиллаган ваҳимали чуқур тубини илгаш душвор эди. У оёқда зўрга қалқиб турар, сал туртишса қулагудек бир аҳволда эди. Ниҳоят, белига жундан тўқилган узун арқон боғлаб, туртиб-суртиб қўланса ҳид ақиётган зулмат қазрига туширишди.

Нам деворга суянганча узоқ қимирламади. Чамаси ярим соатча ўтгандан кейин толиқиб, мадори қуриб, сал жилди. Сал ҳушини йиғиб бир-бир қадам босди. Титраётган оёғи қаттиқ нарсага тегди. Ҳатто ҳалиги нарса шиқирлагандек бўлди. Совуқ еган каби эти увишди. Наҳотки одам суяги? Миясига урилган бу фикрдан чўчиб жон-ҳолатда орқага тисарилади.

Қоронғиликка қадалиб тикилавергандан кейингина алоҳида шаккок бандалар учун мўлжалланган ҳибсхона анча кенглигини пайқайди. Ё раббий! Бу не қисмат? Ёруғ дунёда не, не етаклар билан масрур яшаётган эди. Аттанг, энди ҳаммаси забун бўлди: мадрасани битиролмади, муазам нештоқ чала қолди. Энди фақат устод Мулла Абдуҷаббордан умид қилади. Агар у тарҳ бўлақларини тонса, сўнг тафаккурни кучи билан уларни ягона қилса, мазмунни амал ила қовуштирса, яъни қозғоздаги тасвиrotни нештоққа зарб айласа зан бўлур эди.

Сал фурсатдан кейин Мўхаммад Аваз волидасини хотирлаб ҳолсизланган кўйи чўккалади. Нил тортилгандек сўқир бўлиб қолаётган кўзларидан дувиллаб ёш тўкилди. Шу асно, ажаб, ёнгинасида синиқ илгаш эшитилди. Тубсиз жарликка қулаётган каби юраги шувиллади. Эй

расули ризо, бу ваҳшатгоҳда ўзидан бўлак ҳам тирик жон борми? Чамаси унга шундай туюлди. Балки ё каламуш, ёки сичқон чийиллади. Жонини ҳовучлаб диққат билан қулоқ тутди. Анча муддатдан кейин ҳазин товуш тагин сукутатни бузди. Ўнг томонида кимдир инқиллар эди. Нарироқда биров чўзилиб ётганини пайқади, қўрқаниса ўша тараф юриб кимса устига энгашди.

Кимса кўзлари чирт юмуқ, соч-соқоли патак, чўпдек ингичка узун қомати худди ярмигача ерга ботиб кетгандек эди. Шоша-пиша қоқ кўксига қўлини қўйди. Соқол босган лаблар тамшанди.

— С-у-увв!

Муҳаммад Аваз унинг юзи, пешонасини силаб-сийпа-лади. У тагин сув сўрагандан кейин овозини таниб ҳуши бутунлай огди, ўтирган жойида яшини чалган каби тек қотди. «Ё алҳазар,— дея бенихтиёр пичирлади,— Давоий жаноблари-ку! Бу зоти олийини не кўйга солишибди-я! Калтакламиш, қузғунлар!»

— Ҳазратим,— деди секин,— кўзингизни очингиз.

— Су-увв! — дея олди чатилаган лаблар.

— Пирим, кўзингизни очингиз, каминна Муҳаммадман.

Қуруқшаб пўст бойлаган, азобу оташга маҳкум лаблардан тагин ҳалиги сўз узилди. Чамаси у сўнаётган мубҳам тасавурида қолган энг сўнгги тушунчани минг азоб билан тилига кўчириётган эди. Бу не ҳол, ихтиёрсиз талвасами ёки узилиш олдидан жоннинг бенажот титрашими? Боягина кўнглидан кечирган даҳшатни Муҳаммад Аваз энди тушида кўраётгандек эди. Нима ҳам қиларди, тақдир: сўнгги нуқтада у ҳам барча нарсани унутди. фарзанд доғи адоий тамом қилаётган волидан муҳтарамаси ҳам, сарой деворлари рангини саргайтирган малика ҳам, чала обида, устозларнию касбдошлари ҳам ёдидан кўтарилади. Хаёлида фақат битта тушунча чарх уради: сув! Бир ҳовуч сув, ҳа, атиги бир ҳовуч сув ўша лаҳза унга ҳамма нарса — азоб ҳам, роҳат ҳам, умид ҳам бўлиб кўринади.

Туйқус хаёлида қирғоқларини юшиб-емириб оқадиган Зарафшон, яшил соҳил бўйлаб кўза кўтариб бораётган дуркун қизлар, олинда, айвонда туриб бесаранжом гардуни кузатаётган гажакдор келинчак гавдаланди. Дарё тўла сув, кўзалар тўла сув! У, кўксен оғир қалқиб, тамшанаётган табиб сиймосини аста сийналади: «Кўзингизни очингиз, каминна тенангизда ожиз турган Муҳаммадман!»

Шу маҳал юқориде темир эшик қийиллаб очилди. Кимдир исмини тутиб чақирди: «Ўвв, тирикмисан? -

деб пўнғиллаб сўради. Анчадан кейин бояги дағал товуш эшитилди: — Сув ва нон туширдик».

Тунука дўлчадаги сув, тугунчадаги иккита қотган нонни шоша-пиша ечиб олди. Тезгина изига бурилиб дўлчани табиб оғзига тутди. Елимланган каби бир-бирига чиппа ёпишган лаблар сув нафасини сезмадилар. Уқиниб кетган Муҳаммад Аваз дўлчани улоқтиришига сал қолди. Дўлчада ҳаёт йилтираётганини ногоҳ илғади.

Ҳали олдидида имкон борлигини туйди.

У онаси, Моҳбонуни қанчалар соғинган бўлса, жон қадар азиз Регистонни, унинг бағрида қад ростлаб, ҳали ўз қиёфасини тополмаётган мадрасан муаззамни шунчалар соғинди. Ҳали оҳори тўкилмаган яп-янги ёишлари, кошинлари, мрамр пойдеворларига пешонасини босгиси келди. Эҳтимол, Мулла Абдужаббор шу лаҳза у интиқ бўлган пештоққа маъюсона тикилиб, шаккок шогирди нотагонлигидан кўйинаётгандир?

Муҳаммад Аваз ҳунари тупроқ билан тенг бўлгани, кеча-кундуз кўз юмай, ҳаловат билмай қилган беҳисоб нозик ҳам машаққатли меҳнатлари сувга оққанини ўйлаб юрак-бағри эзилиб кетди.

Бурчакда ётган дўлчани олиб чатнаган лабларига тегизди. Дўлчада бир томчи ҳам сув қолмабди, тамшана-тамшана уни улоқтираркан тепада темир эшик гичирлаб очилди. «Меъмор жаноблари, тирикмиёиз? кимдир қичқирди. Муҳаммад Аваз сув билан нон бериб кетган зиндонбон овозини таниди. — Ёруғликни кўришга тобингиз қалай? Арқон туширдик, ҳушингиз товласа, белингизга боглангиз!»

Тақдир худди устидан кулаётгандек эди. У қайтадан оғир жазога тортилаётгандек бир ҳолга тушди, бундан қутулаётганига ишонқирамай, оғир-оғир хўрсиниб, йиғламсираб устод Абдулмалик Давоий тепасидан анчагача жиғлолмади. Охири дарё бўлиб оққан нессик кўзёналарини арта-арта дуо ўқиди, юзига оҳиста фогиха тортди.

Зулмат кўйинида узоқ ивиренган Муҳаммад Авазини иддаю пичинглар билан тортиб олишгандан кейин зиндонбон оқ мато билан кўзларини боглади. Сўнг, сўқир етаклагандек, қўлидан ушлаб ташқарига олиб чиқинди. Қўланса ҳидга кўншкан димоғи тоза ҳавонин дарҳол сезди, ўпкаси яйраб, енгил нафас олди. Сув сўради. Зиндонбон имоши билан хизматчилардан бири толтовоқ тутди. Умида бунчалар ҳузур қилмаган эди. Тани бўйлаб қувват берувчи илиқ нарса югуриб зиндонда абадий уйқуга кетган табаррук устодни тагин ёд олиб ўқинди

Ланг очик дарвозадан сарбозлар уни ихотага олиб чиққан чоғ бўсагадан сал нарироқда, баланд девор тагида кичик бир тугунчани кўксига босганча муштдайгина бўлиб, мунгайиб Назкатбону ўлтирарди. Чаккалари қон, кўзлари боғли ўглини кўргач, нола билан отилиб турди. Чамаси, ҳушдан оғди, уч-тўрт қадам босмай инграниб йиқилди. Сарбозлардан бири камширни деворга суяб кўйди.

Волидасининг хаста носаси гўё жуда олисдан келди. Жоии-жаҳонига найванд бу овозни, бари бир дарров таниди, таниб, йўл ўртасида сергакланиб тўхтади. «Шўрлик онам шу ердами?» деб алаанечук бўнашган кўйи сўради. Ўтинчи саволга жавоб қилишни исташмади. Елкасига понукдор найза тираб, тўхташ мумкин эмаслигини, хукмдор сабрсизлик билан кутаётганини билдиришди.

Томоғига игнадек нарса қадалган Муҳаммад Аваз найзадорлар хукми билан жадаллашга ҳар қанча уринмасини қадами унмас, ҳолсиз гандираклар, йиқилмаслик учун тиришар, изидан волидан меҳрибони судралиб келаётганига имони қони эди.

Хобгоҳ, одатдагидек, терак сукуда, ўймақорий эшиклар олдида ясовуллар суратдек қотган, хизматкорлар, мирзалар, канизаклар гилам тўшалган йўлакларда педандир ҳадиксипрагандек шарпасиз одимлашар эди.

Баланд тахтида қунишиб ўтирган Ялангтўш ҳам, икки тарафда лавозимига қараб тизилган аъёнлар ҳам ёқавайрон, кўйлакчан, башараси кўкарган мубошир меъморни аўрга танишди.

— Мавлоно,— деди Баҳодир,— сиздек зотни бунингдек афтодаҳол кўрганимдан афеуселанаман.

— Хожати йўқдир.

— Андак англанилмовчилик ўтибдир. Сизни зиндон қилганларини кечкиброқ эшитибман.

— Абдиаян эшитмаган чоғингизда ҳам камини не дер эдим?

— Ҳазратим, сизга мурувват айладилар,— деди Бобохўжа орага суқилиб.— Асли, воллоҳи аълам, сиздек бандан гумроҳ мурувват эмас, жазон олнйга лойиқ эрди.

— Вазир жаноблари яна камини бўйнига маломат юкламоқдами?

— Мавлоно,— деди Ялангтўш секин,— имоми замон билан муомалада иззату икром сақлангиз.

— Давлатнаоҳ, бу кимсани имоми замон сананингизга ҳайронман.

— Бетавфиқ,— деб бош вазир афтини ўғирди.— Бул

шаккокка фақат зиндон муносибдир. Фақат ўша жойдин товуши чиқмайди.

— Кимга нима муносиблиги ёлғиз ўзинга аён, — деди Муҳаммад Аваз пичинг билан. — Филҳақиқат, каминна ўзимни сиз каби тутганди кўра зиндонда чиримакни афзал билурман.

Оғир жимлик чўкди. Қутилмаганда отилган пичинг зарбаси нуқул бўйинини чўзаётган Бобоҳўжанигина эмас, мунозарага жимгина қулоқ тутаётган бошқа аъёнларни ҳам қаттиқ мулзам қилди. Фақат Ялангтўш бундан мустасно тарзда мийингида кулимсеради. Латтдек шалвираган бўлса ҳам тулкифеъл Бобоҳўжа сир ёрмади.

— Газаб сочгандан кўра, — деди, — қилмишингиздин ҳисоб бериңгиз.

— Каминани зиндон жазосига тортганлар ҳали уёлурлар.

— Мавлоно, — деб Ялангтўш тахтдан сапчиб тушди, — тахт илинжида густоҳлар тўдасини сарой сари қайраб келганингиздин тонасиэми? Исёндин тонасиэми?

— Сиз, ҳазратим, фариштасифат кишиларни зиндон қилмоққа фармон берибсиз, — деркан Муҳаммад Аваз пешонасини совуқ тер қоплади. — Нечун бул қалтис муддао оқибатини ақл кучи билан тасаввур қилмадингиз? Исёнга югурик тилингиэ сабабкор бўлгани ҳолда каминани туҳмат комига тортаэиз.

— Бас-э, мунофиқ! — деб юборди Ялангтўш, кўзлари олов сочи. — Агар орада Бобо Миршароф арвоҳи бўлмаганда ҳозироқ бошингни жаллоду аэроил кундасига кўйдириндин тийилолмасдим!

Муҳаммад Аваз гезарди, фикри чувалди.

«Буларида арслон кўзлари!»

— Қиблагох, — деди хушини зўрга йиғиб, — каминна зиндондан ҳам, жаллоду аэроил кундасидин ҳам тап тортмасман. Каминна бир фожедин, бошланган юмуш чала қозмоғидин, улус тавқи лаънатига дучор бўлмоқликдин кўрқаман.

— Қувлик қиласиз, мавлоно!

— Алҳол, пича чидангиз.

— Аммо, мавлоно, бу кунгача иту мушук ўйнаганимиэ фақиҳини ҳам жондин тўйдирди, — деди Ялангтўш ўйчан алфозда. — Дуруст эслатдингиз, энди густоҳликка чек қўйиб, қурилишга қайтмоқликни ҳам қарз, ҳам фарз билингиз.

— Каминна ҳар не хизматингизни ўрилатмоққа ҳозирман, — деб Муҳаммад Аваз хиёл эғилди. — Алҳол,

бир қошиқ қонимдин кечиб, фақирнинг ҳам бир тилагини мустажоб айлангиз.

— Хибсадагиларга барот сўрайсиз. Шундоғми? — Хукмдор эроний гилам устида кезинди. — Жуда соз! Агар жидду жаҳдингиз ва садоқатингизга имони пок келтирсак сўзингизни синдирмаймиз. Кафиллик қилсангиз ҳатто Давоий жаноблари ҳам офтоб жамолидин баҳраманд бўлгайлар.

— Минг таассуфким, ул зоти шариф учун энди офтоб жамолининг қизиги қолмабдир, — деди Муҳаммад Аваз ютиниб. — Табиб жанобларининг муборак жонлари букун ҳибсхонани тарк айлаб эрк илинжи билан аршу аъло сари парвоз қилибдир.

Хобгоҳни яна теран сукунат қамради. Тушунуксиз ифодалар билан чулганган юзларга бирин-сирин фотиҳа тортилди. Ялангтўш ҳам дуога қўл очди. Аммо хаёлидан қуръон оятлари ўрнига сарой шубҳали топган кишилар зиндонбанд қилингандан кейин енгил нафас олиш нари турсин, қайта ҳаловати бадтар бузилгани, кечалари мижжа қоқмай ажриққа ағанаб чиқишни одат қилгани кечди. Ажаб, бир вақтлар не-не ўлкаларни забт этиб, не-не тождорларни тиз чўкдириб, энди қиличим дамими ҳеч бир алп қайтаролмайди, деган хаёлга борганда нималарга бунча ишонган экан?!

— Қиблагаҳ, — деб Бобоҳўжа хукмдор хаёлини тўзитди, — хибсадагиларга барот битмакликка шошилмаслик лозим. Фикри ожизимча, иморатда чала қолган юмушларни мубошир меъмор жаноблари шогирдлари ва ёруғликдаги усталар билан йиқа олур.

Хукмдор индамади, сукут сақлаб, бамайлихотир ханжари дастасини тутди. Нечундир бу лаҳза қалин кинриклари сокин пирпирар, афтини истехзо тарк этган, омонат бир паришонлик чуллаган эди. «Э, яратган эгам, — Баҳодир шошилмай нари-бери одимлаб бош вазирга зимдан нигоҳ юборди, — фақиҳ ёшим анча жойга етди, оқ-қорани анча-мунча танидим, ё қудратингданким, ҳаргиз бул бандани англамоққа ожизман. Ўзинг хабар бер, бул тахт ҳабибими ёки ганими?»

— Хўш, аъло ҳазрат, — деди Бобоҳўжа, — камина муддаоси сизга маъқулми, ёким бул хусусда беморлиг тўшагида роҳат топган Хожа Ҳошим ҳазратлари билан ҳам кенгашасизми?

— Вазирн якто, — деди кутилмаганда Ялангтўш, — кенгаш будурким, бир мадрасани ўн беш йилдан зиёдароқ вақтдан буён қуриб улус олдиди уётлиман. Энди, бас, ҳар

неки бўлганда ҳам қурилишни тезлатмоқ жоиз, яъни савоби азимга етишмоқ керак. Зиндонбон фармони олийни пухталаб эшитсин, ҳибсдагилар озод этилурлар. Иккиламчи, девонбегига тайинлангким, зиндонда кечган муддат учун аларга тилла билан икки ҳисса ҳақ тўлансин. Шу кундан эътиборан меъморлар ва бошқилар учун маош фақат тилла ҳисоби билан юритилсин.

Туси хиёл ўзгарган Бобоҳўжа нафас ютиб таъзим қилди. Фармони олийни зиндонбон ва девонбегига етқариш учун нақшинкор эшикдан илдам чиқаркан, уни безовта қузатаётган ҳукмдор нечундир бир қадар енгил нафас олди. У бир неча дақиқадан кейин арқони давлатни озод қилди. Иккиси муҳташам хосхонада ёлғиз қолди. Очлик, уйқусизлик билан зўр-базўр олишаётган Муҳаммад Аваз бу гўшадан тезроқ қутулиш, тезроқ шаҳристон кўчасига чиқиш, онаси дийдорини кўриш ҳақида ўйлар, тоқатсизланар эди.

Ҳукмдор мубоширмеъморни нима учун ҳаммадан кейинга олиб қолганининг сабабини ўзи ҳам тушунмай турар, чамаси, ичини аллақандай бир ғашлик кемираётган эди. Ҳеч қачон у ўзини ҳозиргидек бўшашган, ҳорғин ва ёлғиз ҳис этмаган эди. Қачонлардир бу йиғит билан апоқ-чапоқ бўлгани, ҳатто унга кўпгина сирларини тортинмай айтиб юборганини хотирлади. Ажабо, нечун ундан бу қадар йироқлашиб кетди? Ҳукмдордан сазо чиқавермагандан кейин силласи қуриб, сабр косаси тўлган Муҳаммад Аваз кетиш учун изи сўради. Туйқус ҳушини ўнглаган каби Баҳодир кинояли кулимсираб деди: «Бандаси шу кабидир, яъни хом сут эмган. Қадамида гоҳ тикан, гоҳ гул унадир!»

* * *

Саройнинг ҳашаматли дарвозаси олдида кўзлари тўрт онаизорини кўриб Муҳаммад Аваз гўё қанот боғлаб учди. У, қони гупириб, вужудида бир куч туйган, толгин истакларини ногаҳоний шиддат қамраган эди. Сочларидаги оқ, пешонасидаги ажинлар қалинлашиб чўпу устухонга айланган мушфиқ волидасини оҳиста қучаркан, кажрафтор чархни ҳам, ажал қиёфасида кўринган уқубатларни ҳам унутди.

— Қўлим ўшалар ёқасида, бўталогим, — деди Назокатбону ўгли кўксига бош қўйганча пиқирлаб. — У дунё-бу дунё ўшаларни қаргайман.

— Қўйинг, ғам чекманг, фойдасиз.

Она-бола гоҳ ҳасратлашиб, гоҳ сукут сақлаб муҳандис-

меъморлар маҳалласига оёқ босишди. Терисига сиғмай қолган Назокатбону дарчани ўзи шошиб очди. «Кирақол, болагинам», дея меҳрибонлик билан елкасига қоқиб қўйди. Хайрият, у зиндонда бошидан кечирган савдоларни суриштириб ўтирмади, чамаси, бунга юраги бетламади. Ашиқроғи, аввалги келбатида асар ҳам қолмаган ўғлига термилиб зиндон азоби нималигини англаб турарди. Чиндан ҳам Муҳаммад ҳоли айтгулик-сўрагулик эмасди: эт ташлаган, рағи синиққан, қилч жароҳати йиринглай бошлаган эди. Фақат фавқулодда бир тийраклик мужассам кўзлари тубидаги қатъият учқунини зулмат ўчиролмабди.

Муҳаммад Аваз бир ниёла қайноқ сув ичди, хиёл терлади, роҳатланди, ҳатто теваракка қарашга чоғи келмай, юшмоқ кўрпачада чўзилиб ётди. Онаси қозон тагига ўт қалаб қўй гўштидан шўрва қайнатилиш тараддудига киришганда киприклари илindi. Намозшомгача тош каби қотиб ухлади. Бир оз тиниқиб уйғонгач, тепасида мук тушиб ўтирган онасини кўрди.

— Болам, уйқунгда кўн безовталадинг, — деди Назокатбону унинг пешонасини ушлаб. — Пешманг бордир. Тур, шўрва совиди, пештиб келай, икки қошиққина ичгини.

Очлик жонига чанг солиб турган бўлса ҳам зира-мурчли аччиққина шўрвадан тузукли тотинмади. Оназор илтижо-лари бекор кетди.

Шаҳристон қоронғилик қўйнига кириб, осойишталик чўккач, яна алланечук оромбахш куч киприкларини забт этди. Айни пайтда шуури ёришди. Ўзини ганчсувоқ хужрада кўрди. Хонтахта узра эгилиб эндигина самарқанди қоғозни ёзганда ганчкорни эшик қия очилиб бир малак мўралади.

— Бул хилватгоҳда не юмуш ила машгулсиз, мавлоно?

— Катаклар сарҳадини излайман, маликам.

— Катаклар сарҳадини не қилурсиз?

— Аларга оҳу кўзларини чизурман.

— Арслон кўзларини-чи?

Ажаб, унга нима бўлди, нафаси қийиладими, тили музладими, малика истиғно билан берган кейинги саволга жавоб тополмади. Малика хиёл чимирилди, хандон ташлаб кулди, қия очик эшикдан шарпадек сирғалиб чиқди. Худди шу маҳал юмшоққина кафт бетини сийналади, онаси эркалаётгани, танивиш чекаётгани, бир дардини минг қилиб, тепасида ўтирганини пайқади. «Печун бедорсиз?» деб шивирлади.

Назокатбону индамай ўғли пешонасидаги ҳўл латгани алмаштирди. Ёнига аста чўкди. Сал енгил тортган Муҳам-

мад Аваз онасига мамнун боқди. Онаси бир қадар хотиржам тортганини туйгандан кейин яна киприклари қовушди. Энди шуурида ҳам, дилида ҳам осойишталик ҳукмрон эди. Толғин руҳи уни шунга маҳкум этди. Туйқус бари ўзгарди. Энди у ҳужрада эмасди. Тезоқар дарё соҳилида эди. Олисдан бир даста чинний гул билан Мохбону юриб келарди. Йўқ, малика қирғоқда эмас, қуюқ сароб босган тақир саҳрода адашиб қолган эмиш. Лаблари чатнаб ёнармиш. «Маликага сув берингиз,— деб қичқирибди Муҳаммад Аваз,— су-у-ув!»

— Болагинам, мана сув,— деб Назокатбону коса тутди.

— Су-уув берингиз,— деб ингранди у,— су-у-ув!

Иссиқ терга ботган Муҳаммад Аваз хиёл сергак тортиб атрофига алаңлади. Айвон тоққасидаги шамдонда тугаёзган шам милтираб ёнар, липиллар, хира нур сочарди. У сув тўла чинни косани нари итарди. Косани тоқчага қўйиб Назокатбону намланган киприкларини еңги учи билан артди.

Субҳ палласи дарчадан паранжили аёл кирди. Уйқуси қочиб ҳовли айланиб юрган Муҳаммад Аваз Ҳабибани таниди. Деразадан волидаси кузатаётганини сезса ҳам канизак сари пешвоз юрди. Дарча олдида суҳбатлашинди.

— Маликам оламча салом йўлладилар.

— Ташаккур сизга, Ҳабибахон,— деди у маънос.— Ул мухтарамани сизнинг сизми?

— Шукур,— деди Ҳабиба,— ул мухтарамани ҳам сизнинг саломатлигингиз ташвишлантирадир. Саройда турфа гап тарқалган. Маликам ҳақиқатни билиш учун юбордилар.

— Фақирга арш раҳми келганини қай йўсин аңлатини?

— Раҳми келгани рост бўлсин.

— Камина зиндон азобини қашқирга ҳам раво кўрмасман.

— Сиз кабиларни учратини душвор!— Ҳабиба қисқа сукут сақлади, кейин ийманиб деди:— Маликам зинҳор-базинҳор сизга еткармасликни ўттирган бир гашни ўзбошимчалик ила сўзламоқни йхтиёр этаман.

— Бажонидил эшитурман.

— Маликам баротингизни олмоқ қасдида печани бор волидаларини ўртага қўйдилар.

— Фойдасиз азият чекибдир.

— Хуршидаоийм ҳар гал рад жавобини олиб қайтдилар.

— Бошқача бўлур эрдими?

— Охири бир кун маликам хилват пайт топиб онаси оёқларига йиқилдилар, ушбуни кўрингиз, агар валлиёғ-матим ул бегуноҳ бандани баддин бўшатмаса, англа ниҳон нарсани ютаман, рози бўлинг, дедилар. Мен шўрлик ҳушдан айрилиб қолаёзибман. Бир маҳал қарасам, катта малика ҳам ҳолсиз, қизини тинчитиш ҳаракатини қила бошлабдир.

Канизак ҳикоясини эшитмагандек Муҳаммад Аваз истеҳзоли кулди.

— Анинг бошига бахт қуши қўнганини айтадирлар.

— Ипонианг,— деди Ҳабиба ҳарир ридо остидан кинрик ўқларини отиб.— Бир ойча бурун Имомқулихон бош вазирдан совчи келгандан воқифман, шукрим, ниятлари ушалмади. Малика феълидан чўчиган ҳукмдоримиз алар жавобига шошилмабдилар.

— Қамина маликамга салом йўллаймап.

Одоб билан қулуқ қилгандан кейин Ҳабиба паранжисини ёпиниб дарча сари юрди. Остонага етганда орқасига ўгирилди, чамаси, нимадир дейиш учун чоғланди, журъати етмади чоғи, иккиланиб дарчадан чиқди.

* * *

Орадан кўп ўтмади. Дарча тикирлаб очилиб, остонада Мулла Абдужаббор кўринди. У қўлида тол асо, эғнида охори тўкилмаган оқ яктак, маъюс келиб шогирдига бағрини берди. Анчагача нафас чиқармади, сўнг хотиржам алфозда сихатини суриштирди. Муҳаммад Аваз қуллуқ қилиб, зимдан устодга тикиларкан, унинг қадди анча чўккани, ҳаракатлари хиёл суетлашгани, соқоли оқи қалинлашганини пайқади. Бир-бирларидан тузукли ҳол сўраб улгурмасдан ҳовлини уста Воқиф Ҳиротий, уста Пўлат, уста Самандар, уста Фармон Кеший, Аҳмад Валлихон, Абдуллоҳ Завқий билан ҳали мустақилликка етишмаган саба мўйловли тийрак шогирдлар тўлдиришди.

Назокатбону елиб-югуриб супага жой тайёрлади.

Азиз меҳмонлар қўшқават кўрпачаларда иззат-икром билан ўтиришди. Ҳаммалари Давоний ҳазратлари тақдири билан қизиқишди. Шогирдлар ёнида тиз чўккан Муҳаммад Аваз зиндонда кўрған-кечирганларини сўзлагандан кейин узук-юлуқ хўрсинишлар эшитилди. Ниҳоят, гурунг мадраса қурилишига бориб тақалди.

— Ўғлим,— деди Мулла Абдужаббор,— тақдирга тан бермоқлик бандаси учун фазилатдир. Энди майда-чуйда ташвишларга чек қўйиб, белингизни етти жойидан

махкам боғлангиз. Буқун усталар фақат сизнинг ғайратингиздин умидланадирлар.

— Пийри комил, — деди Муҳаммад Аваз, — сал бўлса ҳам қурилишдаги вазиятдан воқиф этингиз.

— Э, ўғлим, нимасидин воқиф этаман? Ҳар неки чала юмуш мутасаддисини кутади, — деди устод қизишиб. — Ялангоч пештоқни ҳар кўрганамда ғашланаман. Эшитишимча, Баҳодир ҳам пештоқ тақдири билан қизиқа бошлабдир..

— Устод, алҳол, ғашланмангиз. Бари жойига тушадир.

— Сиз тарҳни ўзгартирмак пайдасиз. Бу осон кўчмаётганини пайқайдирман. Иккиламчи, ани амалиётга кўчирмак тобадтар мушкулдир.

Муҳаммад Аваз пештоқ тарҳи чалалигини эслади.

«Пештоқ! Камина фикрини банд айлаб, ҳаловатини ўғирлаган пештоқ! Гарчанд осон кўчмаса ҳам, бир машаққитининг минг айласа ҳам тарҳу амалини ўзгартираман. Токи, ҳаммани ҳайратга солсун. Қаршисида ҳукмдор арқони давлати билан тиз чўксун. Келгуси насллар ҳайрат бармоғини тишлаб томоша қилсунлар. Хўш, шул каби тарҳу амал бино қилмоқ учун каминадин не талаб этиладир? Иқтидорми? Ақлу идрокми? Ё жасоратми? Во ажаб, тушимда катаклар сарҳадини излайман. Алар топилурми? Сиру синоати мислсиз бўёқлар-чи?»

— Устод, — деди, — сизу биз адо этган юмишдин қай бири осон кўчган?

— Ҳеч бири осон кўчмаган.

— Демак, чўчмаклик фойдасиз.

— Сизга ўзи қувват берсин, ўғлим.

Чеҳраси ёришган Мулла Абдужаббор сукут сақлаётган усталарга маъноли қаради. Усталар унинг тилагини бош иргаш билан маъқуллашди. Чойхўрликдан кейин баравар қўзғалишди. Мадорга элмаган бўлса-да, Муҳаммад Аваз ҳам улар билан Регистон сари ошиқди. Анчадан бери ишлагани ҳафсаласи чопмай зерикиб юрган усталар шогирдларини қанотларига олиб, жой-жойларини эгаллашгандан сўнг, у майдон ўртасига тушиб пештоққа тикилди. Фикр тизгинини қўйиб юборган кўйи ўзича алланарсаларни чамалади. «Ҳа, бул залварли пештоққа ўша қиёфат ярашадир, — деди ичиди. — Ул оддий ислимий безаклардин чандон афзал эрур. Тарҳни тезроқ адогига еткармоғим даркор!»

Худди шу лаҳза Улуғбек мадрасаси пештоқи баҳри маъвони эслатганча сокин нур сочар эди. У ҳар фурсатда турфа товланадиган бу нур сеҳрини туйди. Бул пештоқ-

даги тасвиrot шунчаки безак эмас, ахтарларнинг баҳри маъвода жойлашувига доир жадвал, фалакиёт жадвали, деб ўйлади. Кўнглида илиқ бир нарса қўзғалиб кетган эди. Тезгина ҳужрага кириб хонтахтада катакли қоғозни ёзди.

* * *

Тарх тайёр бўлгач амал ташвиши бошланди: Афросиёб хумдонларида алоҳида буюртма билан турфа рангли, турфа ҳажмли кошнлар ниширилди. Кошинбуруш теришга Мулла Абдуҷаббор паноҳида шогирдлик қилиб мустақилликка эришган алоҳида ҳурматга сазовор усталар жалб этилди. Тархни амалиётга кўчириш учун шу қадар ғайрат билан тер тўкишдики, кошнбуруш бўлаклари пештоққа зарб этилганини кўпчилик сезмай қолди. Бир кун эрталаб қурилиш майдончасига келган усталар, қуллар ва шогирдлар пештоққа оқ мато ёйилганини кўриб ажабланишди. Кўпдан бери биринчи маротаба мириқиб ухлаган Муҳаммад Аваз эса барвақт уйғониб ҳукмдор ҳузурига борди. Мадраса қурилиши адоғига етказилганини, муаззам иморат сарой аҳли, илму фунун; дини ислом арбоблари, улус пойқадамига мунтазирлигини таъзим бажо келтириб баён этди. Боши кўкларга етган Ялангтўш ўрнидан туриб келиб мубошир меъморни қучди, парвоначини чорлаб, унга зарбоф тўн ёпишни буюрди.

— Мавлоно, сарупо муборак, — деди ҳукмдор парвоначи вазифасини зўр ҳафсала билан адо этгандан кейин. — Буни қаранг, мадраса айни пайтида битибдир. Эшитганингиз бўлса кўп йиллик садоқатим учун Имомқулихон ҳазратлари Панҷакент вилояти билан Сирийнинг чап қирғоғидаги беҳисоб кентларни камина ҳукми-эътиборига ўтқарибдир. Шу муносабат билан ўша вилоятлар элчилари гувоҳлигида камина номига қайтадан ҳокимлик хутбаси ўқилмоғи жонздир. Иншооллох, насиб қилса, шул муборак хутбани янги мадрасада ўқитурмиз.

Муҳаммад Аваз тагин таъзим қилди. Аъёнлар ҳукмдор аҳдини шовқин-сурон билан маъқуллашди. Хутбани муборак жума кунини пешини намозидан кейинга белгиланди. Маъжлиси фикри қатъийлашгандан кейини тўрт тараф отлиқ чопарлар учди.

Ҳумани Муҳаммад Аваз зориқиб кутди. Аллақандай номаълум куч исканжасида ожизона ҳаяжонланарди. Ўша кунини субҳ бўзармай турди. Михдан оҳори тўкилмаган оқ яктагини олиб кийди.

— Бугун пешиндин сўнг Регистонга қадам раижида қилингиз, — деди у хиёл безовта онасига қарата. — Жамоа йиғини бўлур. Хукмдор мадрасани кўргани келадир.

— Гўдаксап, — деди Назокатбону қовоғини сөлиб. — Иморатни битирганинг учун терингга сиғмайсанми ёким иморатни кўрмакка хукмдор ихтиёр этганигами?

Волидаси хафагазақлиги боисини билган Муҳаммад Аваз индамай кўя қолди. У хар гал волидасига қулоқ өсиш жабридан қочарди. Бироқ она нигоҳидан яширинса ҳам ўз изтиробларидан қутулиш душворлигини қадам-бақадам тушунди. Ёшлик фаслини Ялангтўш ҳаваси билан қурилган иморатга ўғирлажганидан қандай кўз юмади? Бундан бир амаллаб ўзи тонсин, борингки, ёр-биродарлари ҳам тонсин, ҳақиқат отанг хукми қаттол фаришта-чи?!

Эрталабдан майдонни тўлдирган хангоматалаб оломон оқимини ёриб бораркан, кимдир, «Эй, бандан ожиз! Эй, соддан потавон! Ададсиз жидду жаҳдинг учун эгам раҳматидин ўзга савобга ноил бўлгаймисан?» дегандек бўлди. Яхшилаб эсласа, бир вақтлар бу иддаонини волидаси писанда қилган экан. «Ўглидан мурувват кўрмаган онашор, — дея ўзинча пичирлади, — бандасига анинг раҳматидин ўзгаси не ҳожат?!»

Майдонга шаъбу шабистон дилларни ҳам ёриштирадиган файз кирганини фаҳмлади. Уфқдан сирғалиб чиққан кўёш ҳозиргина туғилган чақалоқдек покиза иморат нақшларига иссиқ лабини босган эди. Гумбазлар ва минораларнинг дожувард бўёқлари кўкда кўк гулхан каби ловилларди.

Икки мадраса гўё юзма-юз сирлашади. Улар енг шимариб, тўшларини очиб, майдон талаб қилган паҳлавонларни эслатарди. Оломон эса гўё уларнинг бел олишини сабрсизланиб қутаётган эди.

Мадраса пештоқига тутилган сури парда эл сабр косасини тўлдирганини Муҳаммад Аваз сездди. Пештоққа тасвирий кошинбурушни зарбланга киришишгандан кейин у парда тутишни таклиф этган ва «Бул жонлуглар қиёфатини ҳозирча ёмон кўзлардан асрайлик», дея қулган, шогирдларига кўзини қисган эди.

Юпка сури пардани ўзи келтирди ва шогирдларига муддаосини тушутирди. Шогирдлар пештоқ икки чети ва ўртасига миҳ қоқиб парда инини таранг тортиб боғлашди.

Хисоб-китоблар аниқ эди. Кошинбуруш бўлаклари худди қолишга тушгандек ўрнини тона бошлади. Меъморлар бир қарич силжишса пардани ҳам эҳтиёткорлик

билан суриб қўйишарди. Қуйи учларида ғишт боғланган парда пештоқни кўзлардан тамомила тўсди. Пештоққа қанақа нақш ва бўёқ билан ҳусн бағишланганини ўзларидан бўлак ҳеч ким билмади.

Бугун жонлуғлар қиёфатини очиб муддати етди. Қизиққон оломон сафи саржиндек зичлашиб борарди. Майдон ўртасида меъморлар, бонийлар, шогирдлар, қуллар тўпланган эди. У қуршовда қолди. Кимдир қучар, кимдир пешонасидан ўпар, кимдир илиқ сўз билан қутларди. Уста Фармон, уста Воқиф, Уста Пўлат, уста Самандар нигоҳларида севинч билан қоришиқ фахр кўрганда ўзининг ҳам дили алланечук яйраб кетди. «Ажаб, бул маросимга Моҳбону ташриф буюрармикин?» У усталар билан ихтиёрсиз равишда сўрашар, хаёли сарой тарафда эди.

Тўда ичида гангиган Муҳаммад Аваз шайбонийлар дахмаси тарафдан шошилмай келаётган устодни кўрди. Қуршовдан кутулиб устод сари пешвоз чиқди. Ҳассасини кимгадир тутказган устод шогирдини худди ўғлини соғинган отадек меҳр билан бағрига босди.

— Шу кунга еткарганига шукур! Шундай иморатга жон ато қилган сиз каби фарзандим билан фахрланаман!

Муҳаммад Аваз устод ҳурматига иккинчи бор таъзимга эгилганда Бибиҳоним мачитидан чиққан отлиқ ясовуллар ўқдек учиб кела бошлади. Ясовуллар эгар қошига қапишиб олишган, бошлари узра қамчи ўйнатиб, томоқлари йиртилгудек бўлиб айюҳаннос солишарди:

— Мусулмонлар, йўл бўшатиңлар! Қиблагоҳимиз Ялангтўшбий Баҳодир ҳазратлари ўзлари хотамтойлик кўргузиб, меҳру саховат ила қурдирган мадрасаи мукаррама пойи-тупроғини муборак айламак муддаосида Регистони шарифга ташриф буюрадилар! Жамоа йиғинида давлатпаноҳимиз номига хутбаи муборак ўқиладир.

* * *

Йиғинга Самарқанд элу элатидан ташқари Панжакент, Ургут, Кеш шаҳарлари, Сир бўйи кентлари ва овулларидан нуфузли элчилар келишган эди. Кўплаб салафлари қатори етти иқлимни титратган Имомқулихоннинг алоҳида амри илан вазир Шайх Қиёмхон Бухорий, девон ҳисобчиси мирза Акбархон, мадраса мударриси Қози Сайфулла ибни Қосимбек Бухорий кечадаёқ ҳозир устод бўлишган, хобгоҳда берилган катта зиёфатда тонггача майхўрлик, кабохўрлик қилиб бўкишларига сал қолган эди.

Жоме мачити тарафдан Ялангтўш ва аъёнлар минган бахмалу кимхоб ёпқили отлар, сарой тарафдан маликалар ва канизаклар тушган зар кўнгироқ тақилган соябонли аравалар кўринган заҳоти карнай-сурнай садолари кўкка ўрлади.

Аъёнлар мўр-малахдек ёпириб келган косиблар, кулоллар, заргарлар, чиннипазлар, деҳқонларни бепарво кузатишарди. Улар янги мадрасага истар-истамай қарашар, кўпириб-тошаётган тўда қизиққан, илҳақ кутаётган нарса улар учун сариқ чақачалик аҳамияти йўқдек эди. Йирик ва дадил қадамлар билан олдинга ўтган Ялангтўш пештоқига парда тутилган иморатга юзлангандан кейин ғивирлаб қолишди. Қулоғигача ташвишга кўмпилгани, тахт гурбати билан кеча-кундуз овора бўлишига қарамай, ҳафта-ойда қурилиш аҳволдан хабар олиб турган, ички-ташқи бўёқлари, нақшлари, шаклларини ҳар гал синчиклаб томоша қилган бўлса ҳам, бари бир, яна ҳайратини яширолмади. «Зап нафис зарбланган-а?» деб аъёнлар фикрини билишга қизиқди.

Хукмдор озгига диққат билан термилаетган вазиру вузуро баравар эгилиб ҳозиржавоблик илишди: «Ҳазратим башорат айладилар!»

Хукмдор завқи фақат Бобоҳўжа Муслим жанобларининг кўнглини юмшатмади. Қўлларини икки ёнига осилтирган бош вазир таёқ каби жонсиз, лисонсиз турарди.

Хукмдор розилигини олгандан кейин Муҳаммад Аваз пештоқ устида имога маҳтал турган шогирдларига енгил ишора қилди. Михларга боғланган ипак ишларни чаққонлик билан ечишди. Сурп парда оҳиста сирғалиб тушди.

Пештоққа қадалган нигоҳларни кўрқув ё ҳайратга ўхшаш бир нарса булут каби босди. Ола-говур тинди. Эрталабдан буён безовта майдонни гўё тубсиз пўртана ютиб юборди.

Аъёнлар, маликалар, канизаклар, хунармандлару косиблар ва ҳатто усталар пештоқ асирига айланишди. Хукмдор шу дамгача кўрган-билган обидалари бу улғуворлик олдида бекорлигини ич-ичидан эътироф этди. Тарашадек қаттиқ панжаларини лабига ихтиёрсиз тегизди, тегизди-ю, туйқус миясида нимадир ярақлаб кетди. «Ё раб! Бул ғаройиб манзара фақиҳга таниш-ку! Қайда кўрганман?» Бу фикрлар дилдан кечар-кечмас пештоқдаги манзарани қайда кўрганини эслади. Ўша заҳоти кўксини тушунуксиз бир даҳшатли огриқ чангаллади, «Моҳбону, Моҳбону», дея унсиз шивирлади.

Ялангтўш хилват ва хуфия хонага ҳар хил миш-миш-

лардан кейин бостириб кирганини хотирлади. Ушанда кўзларига ишонмай ёғоч мисоли қотган эди. Кейин ҳушини ўнглаб маликага ўшқирди. Жаҳл билан канжарини сугуриб одам қиёфали қуёшларга бир-бир санчди. Охулар билан шерларни бурдалади. Хонадан чиққан заҳотиёқ бундаги куфрона чизмаларни ўтда ёқишни амр этди.

Ялангтўш бошқа бирор тасвиротни эслолмайдди. Ажаб, ўшанда бу суврат гаройиб малоҳати билан шундоққина хотирасига муҳрланган эди, ҳануз ёдидан чиқмабди. Ахир, уни куйдиришган эмасмиди! Бу не сиру сипоатки, бир сеҳр билан у қайта тирилибди, ўтни писанд қилмабди, бир чизиги ҳам мертилмабди, аксинча, мислсиз сайқал топиб, ўзгача мазмун ва моҳият касб этиб муаззам пештоққа зарбланибди.

Пештоқ пештоқ эмас, табиат аллақандай поэтик ҳам теран мулоҳаза билан яратган хаёлий гулшанини эслатади. Йўқ, пештоқ наққошул мусаввир шууридан кўчган малоҳатли бог, ногаҳоний тўқнашув гўшасидир. Ана, қачонлардир ханжар зарби ҳалок этган одам қиёфали қуёшлар нафис ёғдулар — безаклар қуршовидаги бурчлардан жилмайиб боқади. Беозор жондорларга ташланаётган шерлар панжалари, кўзларидаги ваҳшат ва қудрат фалакка сиғмайди. Кийиклар ҳатто илоҳиёт ҳукмини тан олмайди-ган шерлар човутига илинмаслик учун талваса ичра бог тўрига чопишади. Бўёқлар жонлуглар нигоҳларидаги газаб ва беозорликни шу қадар поэтик ифодалаган эдики, Ялангтўш беихтиёр тин олди. «Ё раб, каминга бу икки адад шер панжаларини кесиб ташламабмидим, охуларни қонларига бўямабмидим?!»

Сукутга кетган оломон, ниҳоят, жонланди. Зилзила қўнган каби майдон оғир силкинди, гувиллади. Ҳорғин турган меъмору муҳандислар шаънига қутловлар ёғилди.

Хижолат чеккан Муҳаммад Аваз бир чеккада қисиниб, кичрайиб, ҳатто хиёя гангиб бутунлай кўринмай кетди. Дўлдек ёғилаётган олқишларни у хаёлан устоди, ҳамкасблари, шоғирдларига бағишлаётган эди, чақноқ нигоҳлари худди шунини ифодалаётган эди. Басавлат қаддини гоз тутган ҳукмдор олдинда шилишиб турар, олқишлар ўзига аталгандек, юрагининг қитиқ жойи ҳузур қилаётган эди. Муаззам пештоққа яна суқ билан қараган маҳал девон мирзаси Аъламбек келиб унга ненидир шивирлади. Баҳодир секин бош ирғади.

Фақат сарой эмас, Самарқанд музофотининг обрўли шоирларидан саналган мавлоно Имомиддин Саид Шерхўжа Самарқандий, ҳукмдор розилик бергач, бир печа

қадам ташлаб олдинга чиқди. Аввай Ялангтўшга, сўнг аркони давлат билан оломонга таъзим қиягандан кейин қўйнидан ўрогли қоғоз олди ва кўп тунларни бедор ўтказиб ёзган қасидасини ўқиди:

Ер нуқтасин осмон авжидан вафо
Кўтариб мадраса эттирди бино.
Еру кўк зийнати бўлди ялови,
Тоқиси — камолот, ақл ўлчови.
Кўп тиришиб, илмдан боғлаб ҳам қанот,
Ақлнинг лочини етолмас, хайҳот!
Минора учига ташлаб ҳам каманд
Фикрнинг дорвози чиқолмас ҳарчанд.
Тоқига муҳандис берганда орой,
Осмон бармоқ тишлаб деди: «Янги ой!»

Ялангтўш пештоқ манзарасидан қанчалар ҳузурланган бўлса, қасида оҳанги ва мазмунидан ҳам шунчалар завқланди. Ҳозиржавоблик қилингани, қасида фусуқкорлик намунаси эканлигини айтиб мавлоно Имомиддинни кўкларга кўтариб мақтади. Пастдан меъмор муҳандислар билан барабар шоирин ҳам олқишлашди.

Фақат бош вазир Бобоҳўжа Муслим ҳамон тунд, таъби хира, бегона бир гўшага келиб қолгандек безовта, эл-улус, усталар, кўпгина аъёнлар билан биргаликда Ялангтўш туюётган милслсиз ҳузур унга татимаётгандек эди. Пештоқ ҳибсига тушган майдоннинг пўртанадек қайта-қайта кўпириши ҳам бағрини илитмади, уни заррача завқлаштирмади. Ҳушини йўқотган, шуурини туман чуллаган кимса каби теварагида содир бўлаётган ҳодиса магзини чақолмай қийноғи кучаяверди, сабр косаси тошаверди. Хаёлини бир гирдоб чирмади, сал ўтиб бутун борлиги инон-ихтиёри билан шу гирдобда гириллаб айлана бошлади.

Ақду идроқини амаллаб қўлга олган Бобоҳўжа Муслим туйқус муаззам пештоққа бир қараб олди. Бўёқлар сеҳри билан тирикдек кўринадиган жонлуғлар устига сакрайдигандек галати сесканди. Ичида кўзгалган тикакли титроқни зўрга босиб ҳукмдорга юзланди.

— Ваҳиди замон, — деди хотиржамликка интилиб, — бир қоник қонимдан кечингиз. Таъби феълим бир ранж исканжасида қийналмакдадир.

— Кечдим, — деди Ялангтўш. — Не ранж эрур?

— Халойиқ, сиз ҳам қулоқ солдинг, — майдонда осойишталик чўккандан кейин Бобоҳўжа давом этди. —

Кўрдикким, улуг меъморларимиз қурган ушбу иморат мақтовлар зарбидан титрамакда. Таассуфким, фақир кўз боқиб тўймайдиган ушбу обида малоҳатида икки қусур кўраман.

— Қусур?

— Шундай, қиблагоҳ! Исломут шарият жонлуғ сувратини иншою тасвир этмакни гуноҳи азим санаб тақиқлайдир. Бош меъморимиз андин воқиф ҳолда андин кўз юмибдир, яъни анингдек иморат пештоқи муборагини булғабдир.

— Эвоҳ,— деди ранги ўзгариб ҳукмдор ва пештоқ тарҳи бошқача бўлганини хотирлади,— андин фаромуш бўлибман!

— Дини ислом аълоий ақидалари топталган жойда парвардигор суйган сиздек беҳзод номига хутбаи муборак ўқилиши ножоиз эрур. Воллоҳи аълам, сизга ихлос боғлаган ҳар имондор мусулмон бунга ризо эмасдир.

— Минг таассуф!— деди ҳукмдор бўшашиб ва Мулла Абдужаббор билан Муҳаммад Авазга ер остидан ўқрайди.

— Кўп таассуф!— дея орага суқилди вазир Шайх Қиёмхон.— Бобоҳўжа Муслим жаноблари ҳақиқатни аён этдилар. Тариқат ва шарият аҳли бу каби бадномликка йўл қўймайдир!

— Қулингиз тағип шунини илғадиким,— дея давом этди Бобоҳўжа Муслим суянчиқ топилганига севиниб,— Муҳаммад Аваз жаноблари муборак пештоққа аччиқ киноя яширибдир. Маъноси будир: ул фуқарони оҳуга, сиз каби дасти узун ҳукмдорларни шерга менгзабдир, яъниким, улус шер чанғалидаги оҳу демакчидир.

— Ё алҳазар!— Ҳукмдор қорачиқларида Муҳаммад Авазга таниш тошни ёргудек қаҳр чақмоғи ёнди.— Бул чинми, меъмор жаноблари?

— Вазирини аълам донолик қилдилар,— деб Муҳаммад Аваз эгилди.

— Сиз дастлабки тарҳни менсимадингиз?

— Халойиққа ҳақиқатни кўргазмакни ният қилдим.

— Тилингизга ҳушёр бўлинг, биродар!

Камина тилимга ҳушёрман. Иккиламчи, ҳазратим, пештоққа бундан зиёдароқ фазилат бағишламоқ гумондир. Ягона имкон билан ҳисоблашмаслик нодонлик саналмай-дими?

— Сиз аҳли нодонни атрофингизга тўплаб ўзбошим-чаллик қилмишсиз?

— Йўқ, ҳазратим, аҳли нодонни ёнига тўплаган сиздек зоти олийдир. Камина эса донолар пла юмуш

адо этдим. Магар, алар ичида икки подон бўлса бири, битта бўлса, ўша каминадирман. Бир нақл эшитибманки, подонлар ичра доно бўлгандини кўра донолар ичра подон бўлган чандон афзалдир.

Кўкси огир қалққап Баҳодирни қутилмаган бир толғинлик забт этди, аста-аста баданини совуқ тер босди, исфаҳоний ханжар дастасидан ажралмайдиган қўли алланечук ожизона титради. Теварагидаги ҳамма нарса бадбин ва хунук кўришиб кетди. Агар ҳозир аршдан ваҳий келиб, пештоқ қулаб тушса, етти қават ер тагига кириб буткул ғойиб бўлса, енгил нафас олар, бу фоний дунёда яшаётгани, тириклик сувида баҳрамандлигига шукроналар айтар эди. Етти иқлимни титратолса ҳам бу истаги мустажоб бўлмайди. Сеҳри, жозибаси ва қудрати билан нигоҳларни қамаштирган Шердор аллақачон манзилсиз олис сафарга отланган эди.

«Қуни битган сичқон мушук билан ўйнашадир, — қаҳр ўтида қоврилаётган ҳукмдор Муҳаммад Авазга қаттиқ тикилиб ўйлади. — Қизимга оғиз солиб обрўйинни тўкди. Падари арвоҳини ҳурматлаб индамадим. Фитнабоши бўлиб тахтга кўз тикди. Тагин падари хотирасини ёдлаб индамадим, илло, топилмас истеъдодини аядим. Энди бошимга бу кўргиликни солди, минг машаққат билан етишган ҳурматимни аршу аълонинг яна бир олий қабатига кўтарувчи хутбаи муборақдин бенасиб айлади. Хўш, фақиҳга ҳам тожу тахтга андоғ маломатлар отказибдир, анга не жазо лойиқ?»

Ҳукмдор оёқ остидан чиққан нохушликка бухоролик мартабаси улуғ меҳмонлар, чор тарафдан келган элчилар, беҳисоб аслзодалару камбағал-қашшоқлар гувоҳ бўлганини ўйларкан, ер ёрилмадики, қаърига кириб кетмади. Маъюс жилмайганча қўл қовуштириб турган Муҳаммад Авазга юзланиб пишқирди:

— Ниятингиз аён, меъмор жаноблари, фақиҳ ҳам эшитганим бир нақлни сизга айтарман: букрини гўр тузатадир, сизни эса дор! Ясовулбоши, жаллодни чорланг!

Совуқ жимлик ҳаммани аросат жари ёқасига келтириб қўйган маҳал нозик ҳам илтижоли нидо эшитилди:

— Шошмангиз, валинеъмат, шошмангиз!

Моҳбону овозини таниган Муҳаммад Аваз баданига тиг тортилган каби енгил сесканди. Ҳукмдор қаҳриши, унинг ажал нафасини зоҳир этган кескин хитобини буткул унутган алфозда овоз янграган тарафга қаради, қаради-ю, ҳарир ридо ичида нурланган тиниқ чеҳра малохатини бутун идроки қуввати билан туйди.

— Валинеъмат,— деб Моҳбону отаси пойида таъзим айлади,— бир қонниқ қонимдин кечингиз.

— Ўзи не гап, қизим?

— Валинеъмат,— деди Моҳбону пештоқдан нигоҳини олиб,— мен каби ожизани шаккокликда айбламасангиз басдир. Ичимдагини, истиҳола қийнаса-да, сиртга чиқармоқ учун ахландим. Яъниким, вазир аъзам сиздек улуг зот ҳам улус кўзини бўяб донолик даъвосига киришганини билдирмоқдин тийлолмаман.

— Ё парвардигор,— деб Бобоҳўжа Муслим қўлларини фалакка узатди,— бемаҳал ўзининг бемаҳал туҳматингдан асрагайсан.

— Қиблагох,— Моҳбону бош вазир хитобига аҳамият бермади.— иломул шариф Беҳзод сингари мусаввир аждодларимиз мўйқаламини тақиқламаган, нечун энди бул зотлар хунарини тақиқлайдир?!

— Қуръон қонунларини бузиш даҳрийлик, қизим!

— Афу этингиз, бузруквор!— деб малика ниҳол каби оҳиста эгилди.— фикри ожизимча, қуръон шариф хунармандлиг саодатмандлиг эғанлигини таъкидлайдир. Иккиламчи, пештоқдаги тасвиrot вазирингиз айтган каби эмас, бошқача маъно аңглатадир.

— Таажжуб, яна қандог маъноси бор эркан?

— Муаззам пештоққа икки фалак буржи нино этилган.

— Фалак буржи?— деркан Ялангтўш хайрати дағал юзда жамланди.— Бу ганга ақлим етмади. Муддаоийингни очакроқ сўзлагил, қизим!

— Жоним билан, бузруквор!— Малика чуқур тин олиб кўз қирини Муҳаммад Аваз сари юборганини ҳеч ким илғамади.— Пештоқдаги икки шаме қуёш йиллига ишоратдир.

Қўрқув сиртмоғидан хануз қутулолмаган жамоа ҳеч нарсага тушунмади. Фақат Муҳаммад Аваз завқ оғушида маст эди, ёлқин жо бўлган қорачиқлари закийлик билан чақнар, ўзини анча тутиб олган малика калималарини астойдил бош иргаб қувватлар эди.

— Сизга аёиким, валинеъмат,— деб давом этди малика, негадир, тагин хаяжонни кучайди,— қуёш йил бўйи ўз чизигида жойлашган ўн икки юлдузлар туркумини — ўн икки буржни босиб ўтадир. Илму нуҷум соҳиблари йиллар баробарида фалак буржларини ҳам хайвонларга менгзаганлар. Ана шунга биноан, бешинчи ой асад, яъни шер, ўнинчи ой жаддий, яъни кийик қиёфатидә тасаввур қилинадир. Пештоққа шулар кошинкорий бўлибдир.

— Қиблагох,— деди Бобоҳўжа Муслим гайирлиги

келиб, — маликам не даъводалар, кампага қоронгу, биллоҳ, ул тафсилотлар мубошир меъмор айбини ёполмас!

— Қизим, — деди анчадан кейин Ялангтўш гашиланиб, — бул тафсилотларни баён этмак мажбуриятини нечун бўйингга олдинг?

Маликадан сазо чиқмагандан кейин ҳукмдор рақибига рўпара бўлган қари йўлбарс каби ҳурпайди, қовоғидан қор ёғилди. «Бобохўжа Муслим жаноблари бир балони биладики жонини жабборга берадир. — Баҳодир дилини мубҳам бир истак эгаллади. — Фақиҳ эса ҳаргиз фаҳми калталиқ домидаман, не гумроҳликки, ҳар гал уни аяйман, ҳатто пешонасини силайман. Вақти етиб англашимча ул тахт паноҳидаги илон, бошини янчмоқ керак!»

— Ясовулбоши, — қаҳр суяк-суягигача сирқиратётган Ялангтўш беихтиёр чиққириб юборди, — қуръони шарифни тепкилаган, ўзбошимчалиқ ҳам шаккоклик қилиб, ҳукмдорни хутбан олийдан маҳрум айлаган кофир меъморни дорга тортингиз!

Ҳукмдор амрини эшитмаган каби Муҳаммад Аваз пинагини бузмади, ҳатто килт этмади, сукут сақлаганча хотиржам тураверди. Қилич яланғочлаган Набиҳўжа уч нафар ҳабаш қиёфали сарбоз билан ёнига югургилаб келганда ҳам юз ифодаси зарра ўзгармади, аксинча, бутун борлигида чуқур бир осойишталик намоён бўлди.

Довулдан кейинги уммон янглиғ майдон яна тинчиди-қолди.

Кутилмаганда атрофни ларзага солиб аёл киши ҳазин додлади, поланонидан айрилган қуш каби бир хил нола қилди, унинг товуши шунчалар нозик, шунчалак дардли, ғамзада эдики, майдон титради.

Онасининг шикаста овозини таниган Муҳаммад Аваз энди талвасаланди, нажот истаб, теварагига аланглади. Тўзгиган сочлари кўксига ёйиқ Назокатбону оломон орасидан базўр илгари ўтди. Аркони давлат пойига етар-етмас ҳушсиз йиқилди. Шўрлик онани ичидан қиринди ўтаётган усталар қуршаб олишди.

Калта тол ҳассага суянган мулла Абдужаббор ҳушенз йиқилган афтодаҳол, бағри хун онани кўргандан кейин чидаб туролмади. Боядан бери ўзини азоблаётган муддаони ҳукмдорга билдирмак ниятида шахд билан илгари юрган чоғ ҳасса қўлидан отилиб кетди. Устод, анча вақтдан буён дардмандлик жабр ўтказган оққўнғил устод бир ҳовуч бўлиб қолган дол қаддини зўрга тутиб ҳукмдорга таъзим адо қилди:

— Муҳтарам зот, биргина истагим бор, эшиттинг, —

деди толғин товуш билан,— бул йигит андоғ хунарликим, истеъдодига эгамнинг ўзи ҳам ҳайрат қиладир. Нечукким, шундоғ истеъдод соҳибини хазон қиласиз, андак андиша айлангу бул фикрдин қайтинг, истеъдоди хурмати қайтинг. Акс ҳолда увол бўладир, увол! Бу инқироз билан тенгдир. Келгуси насллар ғазаби ҳам нафратига қоласиз!

— Ҳа, тузук, келгуси насллар ғазаби ва нафрати билан фақиҳни кўрқитмакчисиз,— ҳукмдор кинояли кулди.— Йўқ, устод, андин чўчмасман, алҳол, эртанги қисмат хусусида фақиҳ аллақачон ҳукми битганман!

— Андоғ ҳукми шошилиб битибсиз,— деди устод, — негаки келгусининг ҳукми бўлакча бўладир, ани вақт битадир.

— Ақлингизни ишлатиб сўзлайсизми?

— Ақлимни ишлатиб сўзлайман, алҳол, хоҳласангиз маъносини чақурсиз, хоҳламасангиз ихтиёру имкон сиздадир,— Мулла Абдужаббор қисқа сукутдан кейин астойдил ачиниш билан деди: — Афсус, минг афсус, замона обрўсига етишган сиз каби кишиларимиз шу даражага етибдиларким, алар тумшуқлари тагидин нарини кўролмаслар!

Бўғзи алланечук куйишиб кетган Мулла Абдужаббор назарида олағовур майдон гирди ғалати тарзда кенгайди, бора-бора ўфқ гардишига тегди, тегди-ю, ёмон бир чайқалди. Шу асно ёнгинасидан аллақандай қуюқ соя шиддат билан кўкка ўрлади, яктаги бари сояга илашди, ҳолсиз гандираклади. Агар оқ саллали барваста киши чаққонлик билан қўлтигидан ушламаганда юз тубан йиқиларди.

Усталар ва шогирдлар хасталликка тоб беролмаган устод тепасига йиғилганда Набихўжа бошлиқ найзадор навкарлар Муҳаммад Аваз қўлларини орқасига қайриб боғлади. У, чорасизлик домида қийналса-да, ҳолсиз ингранаётган устод қошига боргиси, ундан аҳвол сўрагиси, дардига малҳам бўлгуси келиб кетди.

Ҳукмдор мубошир меъмор нигоҳларида аксланган му-нислик билан қатъият ёлқинига дош беролмай, айни чоғ қандайдир бир сирли куч иродасини маҳв этганини ҳис этганча, тезгина афтини ўгирди. Аста-секин нари-бери одимларкан, ҳаракатларида наришонлик сезилди, бу туйғунни енгилга одатланганидан сир ёрмади, хотиржамли-ги барини босиб кетди, аммо кутилмаганда беихтиёр нигоҳи иморат бўёқлари билан боғланди, боғланди-ю, ҳарчанд ўзини мардона тутмасин, барибир, ихтиёридан ажралди: сукутга берилган халойиқни, мийиғида бепарво

кулимсирётган Бобохўжа Муслимини, ажиб шаҳду шиддат билан фикрини баён айлаган маликани, ситам йиқитган онаизору устодни, тақдир ўйинини тушунишга қурби етмаган элчиларни, кўнглини алгов-далгов қилган пала-партиш хусуматларни — бари барини унутди.

Мавлоно Шерхўжа таърифлаганидек, тоқига ақл лочини ҳам етолмайдиган, замин зийнатига айланган мадрасаи муаззам билан якка ўзи юзма-юз қолди. Худди шу найт гўё оллоҳдан ваҳий келган каби хаёлий гулшан жонланди, гулшан сарҳадлари аро сарин ел эсди, қуёш чақнаб, илиқ ёғдулари обида кўрки-камолинигина эмас, курраи арз жамолини ҳам ёритиб юборгандек бўлди. Нур билан жозиба шерлар ва охуларга ҳам ҳаёт ато қилди. Жонлуғлар боғдаги гуллар, ниҳоллар билан чирмалган осуда сўқмоқ орқали ўз қаҳри олдида даҳшатда тилраган, шу бопс аршдан қудрат, инсофу диёнат тилаётган ҳукмдор ёнига тушиб келишди. Сўнг ҳукмдор атрофида парвона бўлиб шивирлашди: «Истеъдоди ҳурмати!...» Жонлуғлар шивирлаган заҳоти еру кўкдан акс-садо қайтди. Кошинкорий либосдаги жонлуғлар раъйини синдиришга ожизлик қилган ҳукмдор ҳам эҳтиёткорона шивирлади: «Истеъдоди умрига қалқон бўлсин!»

— Ясовулбоши, — Баҳодир ҳаммани танг қолдириб қичқирди, — амримни эшитинг. Дорни бекор қилурман. Мубошир меъмор жанобларининг ҳаётини сақлаб қолмоқликни бурчим англаб умримда илк дафъа фармони олийни бекор қиламан. Тирикки қолар эркан, бу кундин ани вилоятдин бадарга айлангиз, токи, қайтиб кўзларимиз тўқнашмасин!

Видолашув учун фурсат берилмади. Найзадор сарбозлар ихотасида қадди дол, бағри хун, дили гирён Муҳаммад Аваз паришон алфозда йўлга тушди. У хаёлида умрининг энг дилбар фаслини бағишлаган мадраса билан, висоли чашмасидан абадулабад бебахра қолган маликан мубарро билан, ғам ва танҳолик адойи тамом қилган онаизори билан, энг оғир лаҳзаларда ёрдамини дариг тутмаган саховатли устоди, бу кўргиликни ҳазм қилолмай ўртанаётган усталару шогирдлар билан хушлашиб-унсиз ингранаётган Регистон майдони сарҳадидан узоқлашиб борар эди...

ХОТИМА

Муҳандис-меъморлар маҳалласида ҳафта ичида икки жаноза бўлди: Регистонда ўтган жамоа йигинидаёқ ўзини уринтириб, ҳолдан тойган Мулла Абдужаббор пайшанба кuni туш қиёмида, жони дили фарзанди билан кетган мушфиқ онаизор шанба субҳида омонатларини топширишди.

Муҳаммад Авазини Мовароуннаҳр сарҳадидан чиқариб юборган икки сарбоз Самарқандга қайтгач, алоҳида топшириққа амал қилишгани учун ўзларини элдан панага тортишди, сафар таассуротларини фақат ҳукмдорга сўзлашди. Муҳаммад Аваз гуноҳларини ювиш учун ҳаж ихтиёр этганини ган орасига қистирди.

Сарбозлар ҳукмдорни холи қолдириб чиққач, у хўрсиниб, оғир қоматини тахтга ташлади, нигоҳи бир нуқтада қотди, ажабо, пичадан кейин дона-дона ёш ёноқлари бўйлаб сизиб, қалин соқоли орасига сингди.

Ҳукмдор, ўзи таърифлаганидек майин ноб сеҳри билангина саодатмандликка етишарди, энди нечундир ўткир шаробга бадтар ружу қўйди, куну тун балбалани ёнидан қимирлатмасликка одатланди. Қиш ўрталарида пирри Шайх Хожа Ҳошим бандаликни бажо келтиргани ҳақидаги бадхабарни стказишганда ҳам Баҳодир хосхонада сархуш ўлтирар, бода денгизида сузганча чарх кажрафторлиги, роҳату фарогати, азобу уқубати ҳақида допишмандлар янглиғ мулоҳаза юритар эди.

Ялангтўш Хожани надаридек кўргани биле ҳурматини жойинга қўйди: шаҳристонда уч кунлик мотам эълон қилди, марҳум жасадини Шердор мадрасаси саҳнида дафи этиш тўғрисида фармони олий берди.

Хожанинг қирқи ўтгандан кейин бодадан хиёл айри тушиб сал хушини ўнглаган Баҳодир хобгоҳда аркони давлат иштирокида кенгаш қилди, у Регистонда учинчи обида қурилишини бошлаб юборишни дилига тукканини билдирди, эрта азондаёқ шаҳристон усталарини Регистон майдонида тўнлашни амр этди. Афсеус, бу гал сарой чопарлари фармони олий ижросини пайсалга солишди, негаки, муҳандис-меъморлар маҳалласидаги кўп ҳовлилар эгасиз, кўп уй-жойлар бузилган, хароба ҳолига келган, чойхона, кўчаларда қариб мункиллаган чол-кампирлардан бўлак зот учрамас эди.

Ҳеч қандай тош-тарози кўтармайдиган бу хабарни эшитиб ҳукмдор аччиқ кулди, усталарни ер остидан бўлса ҳам топинглар, йўқса бошдан ажраласизлар,

деб аъёнларга дўқ урди, қанча куйинмасин, қанча пўписа қилмасин зарра натижа чиқмади. Бу воқеада алланечук фоже мужассамлигини туйган Ялангтўш асабийлашди, ич-этини еди, ҳафта-ўн кунда рангини олдирди, бир кеча айниқса қаттиқ безовталанди, иситмалаб, алог-чалог тушлар кўрди. Ажабо, кпприклари илинган заҳоти рўпарасида калта соқолли хушеурат йигит пайдо бўлар, хандон ташлаб кулар, пичинг тошларини отиб тўсатдан йўқоларди.

Охири Ялангтўш чор-атрофга чопар йўллади.

Орадан кўп вақт ўтмай Бухоро, Шош, Кеш, Ҳирот шаҳарларидан йигирмага яқин таниқли ҳам уқувли уста келди, анча мамнун бўлган Баҳодир эриб кетиб уларга данғиллама уй-жой, мулк, тилла ваъда қилди.

Қандайдир тушунуксиз дард баданида тобора чуқурроқ ўрнашаётган бўлса ҳам Ялангтўш усталар юмушидан кунора хабар олиб туришни қанда қилмади. Худди шу тахлитда олти ойча Регистонга мунтазам қатнади, ниҳоят аъёнлар гийбатига йўлиққан бу одати бадига урди чоғи, қадами тийилди, аниқроғи у ўзида аввалги шахдини кўрмас, энг ёмони, оқшом яқинлашаверса ранги узилар, ётган жойида беҳузур бўлар, жони узилаётган каби типирчиларди — ҳамон қимдир гойибдан уни кузатади, ҳар бир ҳаракатини таъқиб этади. Ажабо, у ким, билмасди ёки билса ҳам ўзини ақовликка солар, бари ғам-ташвишини, хусусан, ўша таъқиб этувчини унутиш учун ташналик билан балбалага ёпишар эди.

Вақт ўтиши билан майи ноб сеҳри ҳам кунига ярамай қолди.

Хукмдор, тўшакка миҳланиб, аҳволи кун сайин оғирлашиб, дорилшифонияда Абдулмалик Давоий ўрнини билдирмасликка тиришаётган табиблар дардига малҳам топишолмагач, Самарқанд вилояти ҳокимлигини Бухоро мадрасасида сабоқ олиб саройга яқиндагина қайтган ўгли Султонқулихонга топширини ниятини қилди, хонга нома билан элчи юборди. Имомқулихон Ялангтўшнинг соғлиги ёмонлашгани, давлат ташвишларига аралашолмай қолганидан воқиф эди. Шу бонс хон илтимосини қабул қилди. Тезда вилоятнинг ҳамма бурчларида ёш ҳоким номини улуғлаб хутба ўқитилди.

Султонқулихон қадди-қоматда падарига тортган бўлса ҳам фаҳму фаросат, ақлу идрок бобида анчагина ночор эди. У дастлабки кунларда ноқ отаси панд-насихатларини топтади, вилоятда адолат ўрнатиш ўрнига зулм занжирини мустаҳкамлади, ҳамон ясовулбошлик туғини тутган Набиҳўжа хоҳиш-пиродаси билан

беғуноҳ бандаларни жазолади, зиндон қилди. Шундоқ ҳам сабр косаси тўлиб ғазабланиб юрган халқ Султонқулихон жонига суиқасд уюштирди, у тасодиф кўмаги билан омон қолди, сўнг касалманд отаси маслаҳатига кўра шаҳристонни вақтинча тарк этди.

Чарх, Султонқулихонни мартабадан бенасиб айлагач, ҳали-ҳали Муҳаммад Аваз қисматига ботиний қайғу чекаётган Моҳбонуга кулиб боқди, яъни Хуршида ойимнинг саъй ҳаракати, Баҳодир Имомқулихонга ҳотамтойлик билан жўнатган икки туя қимматбаҳо ҳадя, назокат билан битилган мактуб шарофати билан малика Самарқанд тоғу тахтига эришди.

Падаридан оқ фотиҳа олиб сийму зар билан безатилган тахту равонда ўтиргандан кейин малика дастлаб хайрихоҳлик билан адо этган юмуш арзимаган важлар туфайли зиндонбанд қилинган кимсаларни бўшатгани бўлди. Айни пайтда сичқон инини ижрага олган Набиҳўжани содиқ сарбозлар орқали топтирди, Қози Соқий Зоминий билан кенгашиб зиндон қомига ташлади. Бу кўргиликка чиқолмаган Бобоҳўжа Муслим саройдан аразлади. Вақтни ўтказмай малика мавлоно Шерхўжани бош вазирликка тайинлади.

Саройда тадбиркорлик билан мавқеини мустаҳкамлагандан кейин Моҳбону шаҳристон ҳаётини изга солишдек мураккаб вазифани муддао билан шуғулланди. Регистондаги қурилиш сустиги хусусида узоқ ўйлади, ниҳоят, бир фикрга келиб, аркони давлатни кўмакка чақирди, тийраклик билан топган тадбирини фармони олий билан мустаҳкамлади: «Бул кундин аъёнлар саройда тўхтовсиз мажлислар қуриш, тасбеҳ ўғириш ила сонияларни бекор сарфлаш, ҳар жабҳада томошабинлик ихтиёр этиб маслаҳатгўйликка берилишдин тийилсинлар — дейилар эди фармонда. — Муддаойимиз будирким, алар бекорчиликдин чекиниб янги мадраса қурилиши сари юз бурсинлар, иморат битгунча усталар ва шогирдларга жамийки оталиқ ёрдамини қилсинлар...»

Бу тадбир, шаксиз, қурилишга жон ато қилди, адоги ҳали-бери кўринмайдиган улкан юмушдан чўчиб ҳафсаласи сўнган, ҳаракатидан баракат қочган усталарга бир нав ғайрат бағишлади.

Аъёнларни ҳар кун эрталаб маликанинг ўзи Регистон сари бошлар, гоҳо кунбўйи бу гўшада қолиб кетар, тарҳ ила амал устида муҳандис-меъморлар билан баҳслашар, ҳар кичик нуқсон олдида аёвсиз эди.

Бир кун у, хотиралар уммонига чўмганча, Ҳабиба

хамроҳлигида Шердор мадрасасини илк бор кўргандек завқланиб томоша қилаётганда кулоху яқтак кийган дарвешнамо бир кимса рўпарасида тўхтаб таъзим қилди.

— Бир қошиқ қонимдин кечингиз.

— Кечдим, дарвеш,— деди малика ажабланиб,— мақсадингиз недир?!

— Камина, маликам, олис элдин элчидирман.

— Унда нечун саройга бормадингиз?

— Бу аҳволим билан дарвозага йўлатмадилар.

Ноўрин савол ташлагани учун Моҳбону ўнғайсизланди, жимлик чўкди, бу орада дарвеш қўйнидан мактуб чиқариб узатди. Алланечук енгил ҳаприққан малика мактубни шошилиб ўқиди:

«Маликам, дуойи саломдин сўнг маълумингиз бўлсинким, камина Мовароуннаҳр сарҳадин беҳад йироқдаман, ҳажр йироқлик қиёфасида орамизда кўндалангдир, алҳол, англагким, ҳарчанд олис масофада бўлсам-да, ҳаргиз кўнглим сизга қош орасидек яқинлигини сезаман. Ана шу яқинлиқ бопс бул кунда бахт қуши ошнои йўлдошингиз бўлганини эшитдим ҳам севиначим каминани бор бўйим ила аршу аълога дохил айлади. Энди маликам, жону жаҳонингизга бинойидек ярашган мартаба муносабати билан муборақбодимни қабул қилгайсиз.

Камина тағин эшитдимки, сиз тожу тахт ихтиёрини олган ҳамоно вилоятда адолату фароғат қарор топтириш аҳду қавли ила қаттиқ бел боғлабсиз. Бу каби саъй ҳаракатга киришган сиздек оқилаю фозилани эгам ўзи ёмон кўзлардин асрасин.

Ушбу мактубни сизга эсон-омон топшириш мажбуриятини гарданига олган камтарин зот Самарқандда кечган масъуд онларда камина этагинин тутган шогирди беназир Абдуллоҳ Завқийдир. У, жиддий мулоҳазадан сўнг, ота-онаси билан дийдорлашмоқни муддао келиб Самарқандга жўнади, бу шижоати каминага қўл келди, саломнома битиб, ани сизга етказишни ўтиндим.

Камина бул кунда Ҳирот отлиғ шахрин азимда ғариблик дарду аламини ютмақдаман, таассуфким, ҳар лаҳза соғинч таъбимга чанг соладир, она юрт сари судрайдир.

Икки йилча муқаддам Самарқанд тупроғинин келган бир таниш кулолни учратдим, аниң бариини кўзларимга тўтнө қилиб суртдим, сўнг ани гуруннга тортиб билдимки, шўрлик волидам, устозларим Муҳаммад Дарвеш, Мулла Абдужаббор дорилбақога рихлат қилишиб-

ди. Шунда худудсиз дунё қафасдек тор кўринди, кўҳна очунда бирор яқиним қолмаганини ўйлаб ўқиндим, чўқдим. Фақат сиз учун аталган меҳрим чарх ҳурликларидан устун келиш, жабру жафоларни босиб ўтишга ундади, алҳол, ҳозир ҳам бу туйғу ҳамроҳимдир.

Маликам, инонинг, бу фурсатда каминна ягона тилак билан тирикман: қадамим Самарқанд сари етса, анинг табаррук заминидин икки газлик паноҳ топсам, дунёдин армонсиз ўтишим учун ушбу басдир».

Мактуб адоғида шер ва оху тасвири моҳирона иншо этилган эди.

Тақдирдан бу хил мурувват кутмаган Моҳбону гангиб ўзини йўқотар даражага етди, жўшиб бир мактубга, бир Ҳабибага ҳайрон-ҳайрон қаради, сўнг канизин аста қучиб елкалари силкина-силкина йиғлаб юборди.

Кечки пайт Моҳбону хатни ўқиб битиргувча сабри чидамай индамасдан зим гойиб бўлган Абдуллоҳ Завқийга чопар жўнатди. Уни муҳандис-меъморлар маҳалласидан топиб, оёғини ерга тегиздирмай аркка келтиришди. Хизматкорлар аввал уни ҳаммомга солишди, соч-соқолини текислашди, озода кийинтириб, кейин малика ҳузурига олиб боришди. Ранги хиёл оқариб узлуксиз ҳаяжонланаётган малика чиройи очилган, қарашидан хушфёллиги, тийраклиги сезилиб турган йиғитдан Муҳаммад Аваз аҳволини қайта-қайта суриштирди, суҳбат охирлагач, деди: «Мавлоно, малол билмасангиз каминна сизга бир юмуш юкламакчиман, яъни энди Ҳиротга, устозингиз қошига сарой номидан элчи бўлиб борурсиз!»

Абдуллоҳ Завқий камоли эҳтиром билан розилик изҳор этиб эшикдан чиққач Моҳбону хоғоҳда ёлғиз қолди, тунни бедор ўтказиб, мислсиз азият чекиб узундан-узун мактуб битди: у мактубни қизғин дуойи салому ўз изтиробларини баён этиш билан бошлади, Муҳаммад Авазини гина-кудуратларни унутишга чорлади, жон риштаси боғланган шахристонга қайтиб ўз хоҳишича яшаш, лозим топса Регистон меъморчилик силсиласини поёнига етказиш, яъни учинчи обида қурилишида қатнашмоғини ўтиниш сўради, сўнг падари кўндан беморлигини, уйқусизлик касалига чалинганини, баъзан кечалари бадарға кетган мубошир меъмор номини айта-айта алаҳсирашларини қисқача тавсифлади.

Тонг бўзарганда Моҳбону мактубни тугатди, уйқу тарк этган кинрикларини юмганча иича ўй сурди, сўнг мактуб тагига шер ва оху қиёфасини поэтик қилиб чизди.

ХИҚОЯЛАР

ХУФТОН

Ҳар ким ўз кунига омон бўлсин, шу кифоя... Қайсидир машойих қилган бу башоратдан у кейинги вақтларда шубҳаланади, дўпписини ерга олиб қўйиб ўйларкан, бу башорат нимаси биландир ўзини оқламаётгандек туюлади.

Ажабо, унга нима бўлди, у не исканжага тушди, ҳайтовур бутун вужуди билан осойишталик тусаётганда аксига олиб кечалари жисму жонини нима ўртайди, нима безовта қилади.

Кўпинча эрта-кеч баланд войиш тагида ҳол-беҳол кезинаётганини кўрган ходима Маша мугомбирлик билан илжайди, тушмагур шу Маша фикрича, у қайдадир шу атрофда бекиниб олган куйдирмажон илҳом парисини излайди, ўзини ҳар ён ташлаган билан уни тополмайди. Хитлиги баттар ортган кўйи, шўр босган узум бошларига тикилиб, Парда боғбон гўрига гишт қалайди. Пардабой ноинсоф, Пардабой текинтомоқ, ойига маошни қуртдайгина санаб олса кифоя, лекин, юмушга қолганда... етти тош нарига қочади.

Омонат дунё билан у мудом юзма-юз ёди, ўзига астойдил ишонгани боис сира паст тушгиси келмасди, ҳатто дўсту ганим кўзича нималарга қодирлигини неча марталаб исботлади. Аммо бу кунда, бу кунларда танини алланечук карахтлиқ ўраб-чирмаб олаётганини ўйласа дарди-дунёси қоронгилашади, ранг-қути учади, титраб-қақшаб қолади, гир айланасига бежирим жавон бир саф тизилган кенг хонада типирчилайди, хонага сигмайди, кенг дунёга ҳам сигмайди, қалин китоблар, рангдор журналлар, ҳар хил рўзномалар тахланган, қораланган қогозлар сочилган столга мук тушиб, калласи говлаб, қалами юришмай ғазабланиб ўтиради. Мен ёзишим керак, дейди ичида бўгилиб, лекин нимани?! Чиндан ҳам нимани ёзади? Ичида бор қўр-қутини сарфлаб бўлди шеклилли!

Толгин қиёфада аста қўзғалади. Живир-живир ярақлаётган хорижий жавонни эринчаклик билан назардан

кечиради, бу тоифадагиси унча-бунча бандага буюрмас-лигини ўйлаб гурурланади. Фақат неча ой ва печанилдан бери гирдлари безакли бежирим эшикчаларни ихлос билан очмади, очиб, ранги равиши ҳавас қўзғайдиган рисоаларга мундай қиё боқмади. Эҳтимол, вақти бўлмагандир, эҳтимол, имкони етишмагандир. Ёлғон, ёлғон! Ахир, уззуқун уйда-ку, тайинли эрмак тополмай, ўзи билан ўзи олишиб ётади-ку! Эл кўзи учун ора-сира кўчага мўралайди. Баъзан улфатлари билан чойхонада қўр ташлаб ҳордиқ ёзади. Иримига мажлис ўлгурга ҳам боради. Лекин иззатини қилиб машина юборишса, машина остонасида гижинглаб турганда хуши товласа!..

Агар унга қолса мажлис деган даҳмазани ер юзидан аллақачон таг-томири билан қуритарди. Рамақижон бир ҳолга тушганда, ҳе йўқ, бе йўқ, аравани қуруқ олиб қочаверишлари безорижон қилди. Худо ҳақи, булар шайтон васвасасига учган: кун ора эмас, ҳар кун икки-уч бора бирор жойда тўпланишмаса, ўлик-тирик авра-астари-ни ағдаришмаса хуморлари босилмайди. Ҳадеб жаврай-вериш беҳосият эканлигини секин шипшитиб қўядиган мард кошки топила қолса! Тўғри, илгарироқ бетамизлар ҳовриши босиб қўйиш учун ўзи анча тиришди, йўл қувган ёмбига, гап қувган балога йўлиқишини эслата-вериб эси кетди. Ҳатто эшитишни ҳам исташмади, изза егани, масхара бўлгани қолди.

Нордонгина нарса бўғзини ачитди.

Энди чидаши керак, чидаши! Тегирмон навбати билан экан-да!

Илиги суягини, ақли калласини ёриб чиққудек бўлиб юрган кезларида ўзи қанақа эди. Ур калтак-сур калтак билан кечадиган йиғинлар тугул ҳатто маърака-мавлудларда ҳам том бўйи сапчиламаса, ичаги эгри олифталарни дўнпослаб турмаса, арзимас баҳонада бир хираликни орттирмаса тинчимасди. Бошқа иложи ҳам йўғийди, агар отини илдамроқ чоптириб қолмаса, ўзини чалиб йиқитишарди, ўзини қаро ер билан тенглашарди...

Бу кунда ёвуқ-йироқдан жиндай огирлашган қулоғига гўнғир-гўнғир чалинадиган таъна-дашноларга хушлар-хушламас чап беради. Кейин бундан ўзи ўсал бўлади. Айни чоқда зимдан кўп балони сезади, кўп бало тағига етади, айрим гийбатлар устидан бекорчилик эрмағи қилиб ҳукм ҳам чиқзади. Тезда унутиладиган ҳукмдан эмас, аллақачон қоғозу қалам билан келишмай қўйган шуури бўм-бўш қолганидан ваҳмга кўмилади. Энди бунга чап беролмайди, бунга бепарво қололмайди.

Аллатовур гашлик аралаш ҳадик билан ҳалиги башоратни хотирлайди. Шунчаки тириклик нима — ҳеч нарса, ҳар ким ўз кунига омон бўлгани — з а в о л о т, бор-йўгини бой берган шуур билан тонишган худбинликка тобелик!..

Одамзод умри ва тақдири кўпинча икир-чикир қаърида исиз кетишини мулоҳаза қилганча у беихтиёр жавонга узалди, хиёл титраётган қўлига қандайдир саргайган юнқароқ китоб илашди. Муаллифига нигоҳи тушиб, афту ангорига олов урилган каби ногоҳ тисарилади. Ичига алланечук чигил ҳам тушди, хаёли чирпирак айланди. Қаёқдан ҳам келиб-келиб шуни илтирдди. Муқоваси юмшоқ бўлса ҳам жони темирдан қаттиқ бу сабилга имзо чеккан банда қачонлардир оёғи тагида ўралашгани ва ахирги феълига ярашасини олиб кетганини эслаш ҳозир унга осон эмасди. Зўр-базўр эс-ҳушини бир нуқтага жамлади, бари бир ичини кемираётган нарса хуруж қилаверди, беихтиёр қайсидир саҳифани очди, ўчинқираган сатрларга нигоҳ югуртирди:

Юпанч бергил, эй қодир осмон,
Суяч бергил, эй қодир осмон!..

Териси заҳил ва буришиқ панжалари лағча чўгга тегиб турган каби симилларди, залвар хўрсиниш билан сабилни шаппа ёпди, қуюлиб келган мужмал мулоҳазалар гирдобини, кўзларини чирт юмганча, ўртада беҳол қотди. Ҳазм қилиш қийин! Қийин! Ярамагур маддоҳлар эса кўкларга кўтараверишади!

Табақалари беҳад энли ҳашамдор эшикдан берирокда, одам ўтирганда чўкиб кетадиган тим қора духоба ёпқили ўриндиқ ёнида қўйилган, сиртига гул солинган ярқироқ пастак курсидадаги пушти телефон булбул мақомида сайраб чалгитди.

— Дада, дада!..

Аллақачон турмуш қуриб ўзидан тинчиган ягона қизи Фароғатхон овозини таниб тетикланди. Кейин нимагадир қовоғи уйилди. Ҳатто юраги бир орзиқиш билан симиллаб қўйди. Чамаси жон-жигари қилган мурувват вужуди ва руҳи-шуурини чирмаган армон нечоғли қаттол эканлигини яна бир карра таъкидлаган эди.

Асли нимага ҳам араз-ўраз қилади, ҳадеб нолийвериш инсофдан эмас, жағига зўр бергани билан кошки бирон нарса ўзгарса, қилча ўзгармайди, кейин ахир меҳр деганида ҳам чеку чегара бўлади. Тағни қурмагур

болалари юриш-туришли эжанлигини айтмайсизми, хуллас, ҳар бири ўз купига, ҳар бири учун ўз ташвиши етиб-ортади.

Ажабмаски, у тўнғичидан сал домангир бўлса, негаки, тўнғичи институтдан кейин аспирантура деди, бало-баттар деди, қўйинги, одамни орзу-ҳаваси билан қўшиб паққос ютворадиган Москвадай шаҳарда муқим яшаб қолди. Ана шу гажиргина тортган арава ҳаваси ўртанча ўғил феълни ҳам бузди, оқибатда у парвозни тагин ҳам балаandroқ олди, афғон қисмати билан бўлиб кетди. Фақат кенжаси амал-тақал билан Тошкентда кун кечиради. Обрўси чаккimas, топиш-тутуши ҳам тузуккина, лекин, не сирки, у бу ёруғ дунёда бормийўқми билшмайди. Қайсидир юртдан улоқиб келган калта сочли сулув хотинча нозу карашма билан бурнига бурундиқ солиб олган. Омон бўлгурлар қачон харжу харажатдан қийналинса мушукдай мўлтираб суйканишади. Фақат Фароғатхон лафзи-лисон ва қадам олишида бирор таъма ёки иддао сезилмайди. Ягона ичкюари шу ҳозирча! Бечора эри кўзини шамғалат қилиб мунтазам ҳолидан хабардор бўлади, иссиқ-совуғи, кир-чирига қарашади, мабодо ўзи ноилж қолса, ўғил-қизларидан бировини жўнатади.

Во дариг, шу суўмлис ҳам энди киндик қони томган хонадонга сийрак қатнайди, қиспиб-қимтиниб келган кезлари қартайган надарини аввалгидек ялаб-юлқамайди, узоқроқда туриб совуққина саломлашади, ҳатто сўрашаётганда ўзини қандайдир қарзини оғришиб узаетгандек алфозда тутати.

Бир гал манови ўрпидиқда қатланиб ўтирганча мушфиққинаси милдир-милдир кўзёш тўкди. Ҳаёти тўкис ва кўнгли бутун беозор фарзанди кутилмаганда ўзини ўксук ва абгор қилиб кўрғазди. Анчадан бери у оқ қоғоз бетига бир сўз иншо этолмай кўкка ёлборар ва бўғилар эди. Маъсума қизи бундайин афтода чарх урганнини кўриб баттар эзилди. Тура-сола пенонасидан ўнди, ганир, мунчоғим, нега хуну бийронсан, деб лутфу карам айлади, қандай бефаҳм дилиннга чок солди.

Томоғига ҳадеб йинги тикилабергани боис Фароғатхон анчагача полаи афғонини боисини тушунтиролмади. Ниҳоят, ҳушини ўнглагач, рўзгор тебратиш, хотин суйиш, бола ардоқлашда бир бандани олдиға туширмайдиган эрчасидан полин қила кетди. Қўпол ва инжиқ бўлиб қолганини алам-ангиз бир таъна билан ораға

17-140

тиқиштирди. Дийдиёси охирида бир савол бердиким, уни раво кўргандан кўра, болта билан нақ манглайига туширгани авло эди. «Пушти паноҳим, сиз фаришта одамсиз-да, шу ёшга кириб бир чумолига зиён еткармагансиз-а, шундайми?» Ҳарнечук тушмагур Фароғат овозида нимагадир нозик ишора бор эди, у ниманидир ошкора айтолмай чайналаётган эди. Билганини пардалаётган ягона ичқуяридан чиққан маъни охир-оқибат ўша савол бўлди. Алам ўтиб кетганидан қартайган ота буни шаккокликка йўйди. Ошириб кўйганидан беҳабар қизи эса сира охирини ўйламай хўнграб кўяберди, пушти бўёқ суртилган лўппи ёноқларини иссиқ кўзёшларга ювгизаберди, сал хумори босилгандан кейин эса айниган эр эрта-кеч қанақадир гумонлари билан жонидан тўйдираёзганини айтиб ташлайберди. О, куёв-а, куёв, ростдан ёвмисан нима бало, келиб-келиб энди довлашасанми аввал худойинг ўрнида кўрган одамнинг билан!..

Айни лаҳзада ҳам Фароғатхон овози анча ҳорғин эди. Оғир-оғир энтиқиши ва узук-юлуқ сўзлашидан қаттол эр тағин бирор галва чиқарганини фаҳмлади. Кўнгли чўкса ҳам сир бой бермай илиққина сўрашди, неваралари қолиб кўпроқ куёви сихатига оғиз солди. Отажон, ўзимдан ортиб боролмайман, ўлгур Маша бир коса иссиқдан қисиб кўймагандир, агар фирромлик қилаётган бўлса еган-ичганини бурнидан булоқ қилиб оқизаман, деб суҳандонлик қилаётган қизи эр номини эшитиб бирдан жимиди. Анчадан кейин симнинг нари учидан буткул нотаниш бўғиқ овоз келди. «Куёвингиз йўқ, ўлган!..» Афтидан у товушсиз йиғларди. Чуқур хўреининини туйди. Нима можаро рўй берганини сўрашга ботинмади. Анчагача ўзи ҳам беҳолу безабон қотди. Секин уф тортаркан даста ўксиниш аралаш шанғиллай бошлади: кеча бир мажлис жанжалга айланган, бетамизлар яна уни ерлашган, қайсидир замонда кимдир кимгадир қазиган чоҳни пўписалар билан эслашган, шу чоҳ хануз оғзини очиб ётганига писандалар қилишган...

Қизгинаси чакагини қизитди, мажлисдан дарғазаб қайтган эридан эшитганлари ёнига кўшиб-чатиб кўп нарсани вайсади, ажалига минг рози бўлиб дард ютиб ётган банда асабини тамом қақшатиб юборди. Ахир бетоқат ота хайрлашмасданоқ дагани жойинга шарақлатиб босди. Раҳматли онаси бунақа сўзамол эмасди-ку, бунга нима бўлган, деган ўйдан елкаси тиришди. Ҳарҳолда ўша мажлис тафсилотини бундай оҳангда, эзгилаб, чувалантириб баён қилиш тилгинанг кесилгурга намунча

зарил келди. Эри билан тили бир эмасмикни? Ёки эри, борини етказасан, отанг кимлигини билиб кўйсин, деб зугум қилдимми?

Давраларда ёру жўраси ва улфатларига куёвдан ёлчиганини пеша қилиб мақтанарди. Ҳатто иложини тонса ўша кўрнамак атрофида гирдикапалак бўлар, ҳаргиз ундан ширин каломини аямас, ҳар жойда ҳурматини жойига кўяр эди. Энди ўйлаб қарасаки, роса чув тушибди, ишонган одами нақ шайтоннинг ўзи бўлиб чиқди. Қачонлар ўзидан фотиҳа олгандан сўнг қалами сал-пал юриша бошлаган куёвтўра ановилар тегирмонини юргизаётгани ва ўзини орқаворотдан сўкиб-сўкиб кўяётганига чидаб келди, лекин умри бино бўлиб бирор оғиз аччиқ-тизиқ гап эшитмаган ва оғир-енгил нималигини билмай ўсган қизига зугум қилаётганига қандай чидайди. Мана энди раҳматли Зарбиби қадри ўтади, жуда ҳам ўтади. Агар муҳтарама хотини тирик бўлсайди, ажаб-маски, мулойимхунук куёвтўра ҳалигидай оғмачилик қилмасди, онанзор яшамагур жилловини беозоргина бир тортиб кўярди, шу билан олам гулистон эди.

Соддалигига қарамай Зарбиби, тупроғига нур ёғилсин, ажаб малоҳати ва хушфеъллиги билан жон сўрарди, енгил ўйлови енгил юриш-туришдан йироқ тутарди ўзини, оғиргина тош эди. Аччиқ-чучўкни бирдек кўтара оларди, ҳар қанақа маломатини ичига ютгани имкон топарди.

Ножонз ўйи учун тангри кечирсин: не мусибат бўлганда ҳам у вақтида қайтиш қилган экан. Аза кунлари йиқилиб қолаёзган эди, лекин бугун уни ҳалигидай шукрона овутади. Фарштали аёлийди, раҳматли! Бечора ўлими билан ҳам жонига осбўйишталик бағишлаганини ўйласа бориб гўрига кеча-кундуз топингиси келади. Агар у ҳозир тирик бўлса, ҳар ёқдан тинғирлаб келаётган ғийбатларини эшитса, авжи баланд йиғинларга гувоҳ ўтса, рўзнамалардаги суюқ-қуюқ ёзишмаларини ўқиса ҳоли не кечарди?!

Умри-жони ҳақи, агар сим нари учидagi одам фароғат эканлигини билса, беадад гуноҳга ботган тақдирда ҳам, ярамас дастанни асло кўтармасди. Афсус, фол очолмайди, қолаверса, неча кундан бери ичида ажриқ бойлаб ётган таъна-дашномини беминнат кўтарадиган бирор шогирди ёки улфати кўнғироқ қилишидан умидвор эди. Қайда дейсиз, бу кунда улар гумдон, бари сичқон ишини ижарага олган чоғи! Начора, энди экканини ўрада, энди ўзи учун ўзи гўр қазинга, яхши-ёмонини ўзи ажрим қилишга, қолаверса, бекорчилик боис қизи

жаврашларини муҳокама қилиб, тошбағир куёвини қаргаб,
почорликда ич-этини еб ўтиришга мажбур!

Ўжимжит хона ваҳмини малол аралаш туйиб, енгил
зарда ила хушламай китобин очаркан, тавба, не сипоатки,
толғин нигоҳи яна бояғи сатрлар билан тўқинди.

Юпанч бергил, эй қодир осмон,
Суянч бергил, эй қодир осмон!..

Аввало печун яна ихтиёрини нимасидир гапга
тегадиган мўъжаз рисолага бергани таажжубли туюлди.
Кейин шу рисола баҳона аъмоли-бадига енгилшиб
кетган хотиралари дахшатли тусда қўзгалгани туфайли
лаънати тасодифдан алланечук гиқинди. Ичи ўйирила-
ётган бўлса ҳам ҳалиги сатрларни тағин ажабтовур
мажбурият ҳисси билан ҳижжалади, ҳар сўзидан
нигоҳ узолмай қолди. Сўнг шуури ёришди. Худди
кўндан интиқланиб излаган неъматига етишган каби
тетиклашди, жони қувнади. Ахири, илкис англадики,
кўн замондан бери ўзи билмаган ҳолда руҳи равишини
омадсиз бандадан қолган ёдгорликдан кўчган оҳангларга
мослаб яшашга уринибди. Фақат, иззат-нафси қурсин,
қурибгина кетсин, ҳозиргача буни тап олишни хоҳламади,
бир вақтлар Зарбиби талваса ичра қилган илтижоларини
менсиммагани янглиг...

Сира ёдидан кўтарилмайди Зарбиби билан танишган
кунлари... Ҳатто ўша кезлар у қилган позлаишлар ҳануз
миясининг қайсидир бурчидан элас-элас аксу садо
беради. Позиккинайдди тушмагур, забонини айтмайсизми,
асал эди-я, асал! Ҳодугар қиз тузоғига ҳаммадан
аввал ўзи илди, ўзини шамга беҳуда талпинаётган
парвонадек ночор сизди, охири минг жонидан биттасини
ҳам қолдирмай қурбон қилишга ҳозир у позирлигини
қофияга солди. Анча-мунча ҳаволаниб қолган қизгина
ҳар қанақа тош бовурни ҳам ўртаб-эритиб юборадиган
қасидасини назарга илмади. Тағин аксига олиб ожиз
бандаси қўли ҳеч қачон етмаган ва етмайдиган кўкдан
суянчу юпанч тилаган газалнавис томон оғиб кетди.

Ахири, ҳозиргидек ёдида, бир кун кечқурун талотумга
айланган галдаги назмбозликдан тани жони суву
селоб бўлиб қайтаётган Зарбиби йўлини сурлик билан
шартта тўсди. Жоним, деди эшилиб, ҳушингизини
йилгинг, кўкка маҳлиёлик етар, кўк на юпанч, на суянч
бергани ярайди, тириклик гами қувончи ерда, оёғимиз
остида! Ҳали томни кўтариб ташлагудек баланд жараиш-

лаган овозлар сеҳридан қутулолмаган, панада газалнавис билан сирлашиб ақлу хушнини йўқотган, сарини ҳисларга тўлиб-тўлиқиб қолаётган сулувгина ҳеч балога тушунмади. Қаҳри кўзиб мужгон ўқларини аёвсиз отди. Сўнг, ер сузганча, ёнидан шиппа ўтиб кетди. Жимжит йўл ўртасида у қоқ балиқдек буришиб қолди. Аллатовур кўнишиди, тишларини гижирлатди. Кейинги йиғинда ғойибдан насиб этадиган, йўқ, ҳеч қачон насиб этмайдиган юпанчу суянчини мардона тарзда мажақлаб ташлади...

Пушти телефон ногоҳ дилгирона сайрош қилди.

— О-о, азизим, қалайсиз? — хушчақчақ мингирлади бежирим даста; такаллуфга мойил овоз ўзи ой оша қатнашадиган нуфузли журнал муҳаррири Қўлдош Ражабники эканлигини дарров билди. — Бу дейман тухум босиб ётибсизми, а? Э-э, ошна, ундан кўра даладашга чиқиб ёруғ дунёга тўйиб-тўйиб боқсангиз-чи!

— Боқдик, кўп боқдик, гоҳ тўйиб, гоҳ тўймай!..

— Яна боқинг, зарар қилмайди, — такаллуфдай кечиб дағалликка ўтди сал имога тоб ташлаворадиган даста. — Энди бунчаям эмасда! Биласиз, дунё оғдар-тўнтар, яхши-ёмон юзага чиққан, сиз эса... Дунёни сув боссаям бепарвосиз!

— Бепарво эмас, беҳабармиз, — деди у беҳафсала, ўкинганнамо.

— Етказинмадимми шогирдлар? — даста даҳанидан очикдан очик таҳдид ёғилди. — Оббо, бу қанақаси, уят-ку! Бу ёқда шунча савоб... сиздай одам беҳабар! Ҳа, майли, унда суянчинини ўзимга чўзасиз.

— Умирмиз суянчин бериш билан ўтган, биродар.

— Ҳа, яшанг, — худди нозланаётган каби даста бир лаҳза жим қолди. — Хўш, ҳалиги комиссия... ўзингиз ҳам аъзо комиссия... катта бир янгилик қилмоқчи!

— Тузук. Биздан севиниш...

— Бугун-эрта оқ қайинлар мамлакатидан... раҳматлини хокниш келтиришаркан, — ховридан тушиб эҳтиёткорона шивирлади даста. — Катта ган-а, нима дедингиз? Энди бу ёғига ҳам ўзингиз бош бўласиз.

— Э-э, бизинки бас-да, қолгани ёшларники!

— Азизим, ёшлар ўз йўлига, икки дунёда ҳам улар сизни ўрнингизни босолмас, — даста оғир энткиб олди, сўнг фахр билан давом этди: — Қани, айтинг-чи, ўрта ёки ҳозирги авлод орасида Хусайн Ризо ҳаётини сиздан ўтқариброқ биладигани борми?

Ҳан қиёфада у нимадир деб гудранди.

— Йўқ, биродар, йўқ! Шундай экан, сиз ўз қадрингиз ва ўрнингизни билишингиз керак. Ҳа, ҳа, шунақа, оғайни! Мана энди сиз Ҳусайн Ризо хотираси олдида қолган-қутган қарзингизни узасиз.

— Насиб қилса.

— Насиб қилади. Хўш, яна бир гап, ўхшатиб битта мақола ёзсангиз... Ҳусайн Ризо ундоғ-бундоғ дейдиганларни оғзига урадиган қилиб... Бечорани шунча эзгилашгани кифоядир, а?

— Кўп ёзганман-ку.

— Яна... нима қипти. Арзимайдими? — инжилганини ошқора сездирди нозиктаб даста. — Қолаверса, тўй, сиз эса... мунақа тортичоқлик қиласиз. Тўй тўйдек бўлиши керак-да!

— Омадли экан шу Ҳусайн Ризо, — деди у кутилмаганда сал очилиб. — Камина кўтардим уни тепага — зўрлар даврасига, энди ҳаммамиз бошни бир жойга гуж қилиб, соясида соялаб ётибмиз.

— Бағри кенг одамсиз-да, нима кетди сиздан! Бийрон даста зерикмади, бу кунда чор тарафга ёйилган муждани тўлиқиб шарҳлайверди, лаҳза кечгани сайин эзма ва сертавозе дастага ўзини муте ҳисоблай бошлаган банда эса диққат бўлди, неча бор оғриниш билан эснади.

Кўриб кетсин комиссияси ҳам!..

Чамаси, бир-бири билан қоришган ва маза-матрасини йўқотган таъна-танбех, таклиф, эътирофлардан тасаввурда ёлғиз шу тушунча қолган эди. Симдан жазава оҳанги намунча зўриқиб келганига ақли етмай деразага яқинлашди, хушламайгина ташқарига қаради, негадир бўзарди, бўзариб тураверди. Худди шу ҳолатида ясама жозибига ишқибоз мусаввир тугаллаб улгурмаган хомаки тасвирдаги лоқайд банда қиёфасини эслатар эди.

Сокин ҳавони бир қушча лип кесиб ўтди.

Нечундир зўраки илжайганча умр ҳам шунақа учқурлигини афсус билан муҳокама қилди, Фақат у бунин билармиди? Нега билмасин, шундай ақли расо одам-а! Бу қаттол тушунча магзини ҳатто у бошқаларга қараганда яхшироқ чақарди, чақарди-ю, э, дариг, кўпинча фаҳми-фаросати шундоққина етиб турган оқу қорани бирдек топтаб ташларди, худди шу одати кўп панд берди. Баъзан тилини қисик ҳам қилиб қўйди. Энди буниси томдан нари, бу кунда уни бошқа нарса ўровга олади. Ахир, замона зайли билан кўксига

қолган заҳа мавриди етиб мадда бойлаши ва охири ситилиши етти ухлаб тушига кирибдими?!

Ҳайтовур азалдан дилида бир илинж пинҳон, илинжким, ўша банда қишин-ёзин кўрқини йўқотмайдиган оқ қайишлар юртида тоабад қолгани, бегона маконидан қўзгала олмаслиги, бу тарафларга асло қайтиб келолмаслиги, келиб, ундан аламини ололмаслиги ва хумордан чиқолмаслиги!..

Ҳалигина ҳар қанақа дағалу юмшоқ овозни беминнат ташийдиган сим орқали кечган гуруннга қадар у шундай мулоҳаза билан хотиржам эди, шу хулоса билан йиллар давомида куйган, куйиб тугаёзган жонини юпатар эди. Мана энди бу хабар етиб турибди. Имонингдан айрилгур Қўлдош Ражаб ҳашамдор хонасидан жилмай шу муждани етқизди. Агар унга қўйиб беришса кўпчилик суягига ўтиришмайдиган шу тарадудни ими-жим тўхта-тади. Босар-тусарини билмайдиган ёш-ялангни шаккоклик йўлидан қайиради. Ахир, осойишта ва муқим жой топган банда арвоҳини безовталаш — увол, қолаверса, гуноҳи азим!

Дераза дарпардасини беихтиёр нари-бери сураркан у бир йили 28жи баҳорда олис Украинанинг қайсидир қишлоғидаги Номасълум жангчи қабридан бир ҳовуч хок олиб келишганини ва шу хок жо қилинган муаззам ёдгорлик пойида кечган йиғинда Қўлдош Ражаб иккалови йиғи аралаш ваъз айтганини эслади.

Асли эҳтиёткорлик билан умргузаронлик қилишга одатланган Қўлдош Ражабни унча жини суймасди. Кўнглида гидир, қачонлардир аzza-баzza ашъорлари билан давраларни гулдиратиб юрганларида, у ярамагур ҳам Зарбибига куйиб-ёниб севги изҳор этганида қўзгалувди. Алаmidан бир кун уни итдек чавақламоқчи бўлди. Олдиндан жанозасини ҳам ўқиди. Кейин бирдан қалласи ишлаб қолди. Назмбоз оломон ичида Ҳусайн Ризо қаламини найзадек ўқталиб турганда ўзини майда-чуйдага чалгитиши нақ бемаънилик эди.

Бахтига қарши, Ҳусайн Ризо нимани қораласа бетўхтов босишса, мақтову олқишга кўмишса, униқини эса, қаловини суриштирмай, алмисоқи матоҳдек бир, чеккага суриб қўяверишса! Жони ўртанмайдими? Эҳ-ҳе, ўртанганда-чи! Ахири, сабр косаси тўлди, ўзича ненидир чамалади. Чучварани ҳам санабсан, жўражон, дея гойибона мушт дўлайтирди, токи тирик эканман, сени ортимдан ўрмалатмагунимча қўймайман!..

Ҳарифни эмаклатиш... нақадар ҳузур!

Ақлу хуши доим шу фикр билан банд бўлди, бошқа нарсани деярли ўйламади, орзу ҳам қилмади, алҳол, имкони топила қолсаки, бир зўр бериши баробарида Хусайн Ризо чўккаласа, йўқ, тошбақа сувратига кирса, мунчоқ-мунчоқ кўзларини жилдиратганча ортидан беҳолу безабон ғимирласа!

Омади бор экан, кўп кутмади, бир йиғинда рови келиб қолди. Гина-қудуратдан холи Хусайн Ризони суянчи ва юпанчига қўшиб иккинчи маротаба хамир қилворди. Кейин эса бежиримгина имзо! Қилган тақлифига ўзи каби қоврилиб юрган Қўлдош Ражабнинг илжайганча кўнини! Эси қурсин, тагин бирови кимийди, ҳа, Качаловми. Милчановми деганимиди, адашмаса шунақароқ эди. Қаттиқроқ тикилса тошни бурдалаб юборадиган «учлик» тузишувди. Гофил бандалар касрига кейинча шу хил уюшмани худо кўп кўрди, ҳозир қанчалар асқотарди жиловни узилган анови сўқирларини тийишда!

Жанжалга айланган йиғинда Хусайн Ризо бир қизаргани, бир оқаргани, ичидагини тўқмоқ мақсадида чарх ургани, лекин ҳар гал рад олганини хотиридан сира ўчиролмасди.

Эсида, таг-замини ўпирилганини билгач, у чор-ночор жавдирётган ёру жўраси билан, қаддини гоз тутиб, арзимас мажорага ўралашиб қолганини писанда қила-қила, хотиржам хўшлашди. Туртина-суртина кела туриб унинг рўнарасида тўхтади, ногоҳини ўқ қилди, ўктам овозда дедиким, биродар, ажалдан эмас, эрта қабрим устида нутқ сўзлашингдан кўрқаман!..

Хоҳлагани бунчалик тез юз беришини кутмаганидан шўрлик бир ҳолда эди, кесатиқ тагига етгани чоғи келмади, сўнг кесатиқни аста-аста унутди, ҳар кимга ҳам насиб этмайдиган нарвондан шахт билан кўтарилган йиллари деярли хотирламади, ҳеч қурса дилидан бир бора кечириб қўйгани на ҳожат, на зарурат туйди.

Туйқус бугун, бу дақиқада етган хабар... не савдо?!?

Йўғ-а, жиндай ўтрик аралаштирди, ҳалигидай ёзғириши адолатдан эмас, ахир ҳатто пашша ҳам учиб киришни истамай қўйган маҳобатли ҳовли-жойда қачонлардан бери ўз ёғига ўзи чорасиз қоврилади-ку! Бунингдек захру заққум ичра койинини боиси нимадан?

Алланечук дўлворона турган телефонга ғашликка кўмилиб, қўрқа-пуса тикилди, ҳозир у тагин хонани бошига кўтариб сайраб юборадигандек, сайраб, яна бир маротаба қисматининг аллақайси саҳифаларидан қатланиб ётган хотираларига рўпара қиладигандек эди.

Ана шу хавотир дили тубига чўккашини ҳис этган кўйи тўрдаги кимхоб ёнқили юмшоқ ўришдиққа аста ўзини ташлади. Ажабо, мўъжаз китобча ҳали ҳам кўлида экан, беихтиёр салмоқлаб кўрди. Беписандгина илжайди, ҳатто овоз чиқариб кулгандай бўлди, бир гайратга эниб енгил кўзгалди, ўз жилдлари терилган жавон сари юрди. Зарҳал билан йирик-йирик ишино этилган иеми-шарифига нигоҳи тушиб таъби ёришди, одатдагидек энтикиб кўйди. Текис сафдан нечта рисоласи ўриш олганини ҳатто аниқ билмасди. Ҳар бир гавҳарга тенглигини биларди. Манови, нима, чақа-ку! Ҳатто рисола дегани тил бормайди. Хайриятки, эриб-ийиб у мурувват қилди, қаланги-қасангиларни кўйдириб зўр мақола ёзди, йўқса... муаллифини тоҳануз биров тап олмасди. Исоф билан айтса, қарғишга учраган, иккала дунёси ҳам куйган бандани оқ ювиб, оқ тараб элга қайта тақдим этгани ундан бошқа ким ҳам ботинарди?

Улус кўнглига қараб ёзилган мақола газетда босилган кунини Кўлдош Ражаб эринмай уйига келди, биринчи бўлиб қутлади, бўйида қолган қарзий бир печа баравар қилиб узганини писандалади. Эзма муҳаррир ҳовлисини тарк этар-этмас табриклар дўлдек ёғилди, бийрон даста ахтирому таъна оҳанги билан йўғрилган овозларини пайдаршай қулогига кўйди, ҳатто тенадан қилинган позиккина таибехни ҳам бир томчисини қолдирмай етказди. Юраги гумириб кетган бўлса ҳам ўшанда тепага қараб жавобини юмалатди. Жафокан эл номидан сўзлаганига шама берди. Агар қалам фидойисини жабрлашга жазм этишса шу эл дод солиб кўчани тўлдиришини ҳам паққос айтиб юборди. Кўп жафоларни кўрган калласи зап ишлади. Сим орқали бўлса ҳам нишонга аниқ урди. Чиндан ҳам бу халқ унга суянади. Бу халқ у мардона айтган калом эвазига ўзини танимоқда! Хўш, шундай экан, нечун унда бугун борлигида титроқ? Нима, ҳаммани, хусусан, Хусайн Ризони чангу тўзонда қолдириб кетгани ёлғонми? Ана, ўз лисони, ўзга лисонларда ёруғ дунёни кўрган кўша-кўша рисолалари олдида Хусайн Ризонини тугул пайғамбарлар калиман шаҳодати ҳам таслим-ку!

Ҳали шуурида милтираган нур сўниб қолишидан чўчиди, шу нурга умид боғлаган ҳолда у юрт хайқириб қироатга солган ва солаётган сатрларидан битта-яримтасини эслашга тиришди. Ҳуши-фикрини бир нуқтага жамлаб узоқ ўйлади, тасавурида нуқул булут тўдаларини эслатувчи кўлаккалар айланишди, қону

зардоб ютганча оқ қоғоз бетига туширган каломларидан ул-були ирими учун ҳам жонлана қолмади. Шўрлик совуқ-сираб кетди, танини муздек тер қамради. Тамом карахт ҳолда ўтирганда ҳуш-хаёлига мўъжаз китобчадаги ҳалиги байт сокин жилोलаниб кирди. Вужуди илиди, руҳи енгил тортди. Ахир бу не синоат? Қиндик қоши томган тупроқдан бемаврид айри тушган банда у келасида, мана шу кунларда не андуҳу не армонга ботишини ойнада кўрсатгандек қилиб битиб кетган экан-да! Ҳозир кўкдан бўлак суянчи ва юпанчи борми?!

Қачондан бери, аниқроғи, қалам билан столга мук тушиб бир натижа чиқаролмай қолгандан буён аршга юкунади: омонатини тезроқ олса, ёлғизлик балосидан тезроқ қутқазса! Эвоҳ, шу имкон, шу неъмат қани? Ҳар лаҳза булардан бенасиблигини ўйлайди, ўшанда — «учлик» адолати паноҳига олганда омад ўзигамас, ярамагур Ҳусайн Ризога кулиб боққанини чамалайди. Рост, эгам Ҳусайн Ризони ёрлақаган экан, уни эса қаргаган экан, йўқса, келиб-келиб бу кунда, неки орзу-армони бўлса барига эришганда, бунақа дилдирамасди, беҳудуд издиҳомлар комига қуламасди. Энди у қандоғ одамки, тириклигига ҳам унча ишонқирамайди, мурдадан фарқи йўқ — манов секин хонага бекафан, бежаноза кўмилган...

Эҳтимол, минг, эҳтимол, милён маротаба эътироф этгандир: Ҳусайн Ризонинг жисми-хоки тугул руҳи ҳам бу атрофдамас, у қачонлардир бор лафзу лисони ва армонини бағрига жойлаб бу атрофдан улоқиб кетган, қайдадир, ҳа, қишин-ёзин бирдек шовуллаб ётадиган оқ қайинлар тагида бино қилинган қоронғи гўшада аллақачон суяк-суягигача чириб битган, қоронғи гўшада у беному нишон қолди, қолибгина кетди, энди ҳеч қачон келмайди, келолмайди, Ахир ўлик қачон тирилиб бирон нарсани даъво қилибди!

Лекин кейинги пайтларда кўнгли ниманидир сезади, оқ қайинлар тагини бор-йўқ бисоти билан эгаллашга мажбур бўлган ўша банда бул қисматининг илк дақиқалариданоқ ими-жим бир даъвои дostonга киришганини ҳис этгандай бўлади. Ана шунда ўзича ўйлаб топган таскини сариқ чақага арзитай қолади. Кўнглида номаълум бир куч нидо қилади, шўрлик энди ваҳимага тушади, ҳар лаҳза у билан юзлашаверади, у шарпа каби ҳар жойда — гоҳ хувиллаган ҳовлиси бўсағасида, гоҳ гавжум кўчада, гоҳ сокин хиёбонда, гоҳ ҳануз

«ғийбатхона» деган атамасини йўқотмаган уч ошёнали бини йўлагида олдини тўсади.

Ҳафта-ўн кун ораси шарпа теварагида муттасил ўралашади, ҳатто ухлаётганда ҳам оромини бузади. Ҳайтовур у бесиёқ эди, уни суякларини шақирлатиб ёки талхи хид таратадиган сарғимтир либосини ҳелпиллатиб келишидан зўрға танирди. Ноилож додламоқчи бўларди, лекин шарпа имкон бермасди, тубсиздек туюладиган кўзкосаларини бақрайтирганча ненидир сўйларди, йўғ-а, ўзимас, кўзкосалари сўйларди...

Шақсиз, бу ҳолдан у кўп нарса уқади, қариллаб юргани, не-не даҳоларни синдиргани бекорлигини алам билан тан олади. Асли сир бошқа ёқдалигини ҳам фаҳми ета бошлайди. Оқ қайинлар остини макон тутган Ҳусайн Ризо руҳи у эришган жамики нарсадан баланд келибди, анов мўъжаз китобчаси эса неки битган бўлса барини қадам-бақадам зеру забар айлабди, борингки, жисми эмас, руҳи уни ва бошқаларни изидан судралишга мажбур қилибди. Э, тавба, не балою не қазо экан бу маҳкум кимса?! Хайрият, Зарбиби тирик эмас, агар у тирик бўлса бир қайғуси ёнига ўн қайғу қўшиларди.

Зарбиби, Зарбиби, балки овутардинг...

Раҳматли хотини бўш-баёвроқ эди. Рўзгорин ва болачақасидан кўнгли тўқлиги учунми, ҳарҳолда у беозор ва беғам яшашга интилди. Қариллик остонасига етганда фақат нафас олиб тургани учунгина шукрона айтарди. На ғийбатга, на такаллуфга, на сайру томошага тобу тоқати бор эди. Маза-матрасини йўқотган ўтмиш кўнглига сигмасди. Эҳтимол, бу кунда ҳам у йўриғидан кўпам тоймасди, бетараф қоларди, аниқроғи, аллақачон кўнглидан улоқтириб ташланган бандани исқотга қўйганча, мунгайиб ўтириш ва ҳар замонда чолига охиратини эслатиб қўйишдан бошқасига ярамасди.

Йўғ-э, унчалик эмасдир, нечундир тез қартайгани, ақли-ҳуши бир қадар кирди-чиқди бўлиб қолганига қарамай Зарбиби Ҳусайн Ризони туппа-тузук эсларди, қинғирлиги бор экан-да, адаси, лекин ўзиям, шеъриям оловийди, деб ҳар замонда хўрсиниб қўйгувчи эди. Ҳарнечук бир армон борийди юрагида!..

Э, фалак, бу дунёда ким беармон, ким?

Балки ўзидир? Эҳ-ҳе, йўл бўлсин!

Оғир сўлиш оларкан қўш табақали залвар эшик шовурсиз очилгандай ва кимдир енгил қадамлар билан ичкари киргандай бўлди. Недир ингичка оғриқ бўлиб

руҳи равишини чирмаб олди. Ваҳима ва ўкинч тўла нигоҳини секин чўгдек гилам тўшалган бўсага сари юборди. Ҳеч ким кўринмади, лекин эшик очиқ эди. Яна юраги орқасига тортиб кетди.

Не қиларини билмай хона ўртасида ҳайкал каби қотиб турди, сал бўлсин ҳушини ўнглашга тиришди, энди шовур тўрдан келди, сўнг беэт суяклар шақирлашини аниқ-тиниқ эшитди ва жони бўғзига тикилгудек бир алфозда ташқарига йўналди.

Айвонда жонсиз қадди юмшоқ парсага урилди, у бир тисарилди, қути учди, тўнгиллай-тўнгиллай илгари босди, войиш тагида хомуш кезинаётган Пардабойни кўрганан кейин ўзини пича босволди.

— Ассалому алайкум, домла,— деди Пардабой юмшоқ товушда, қўл қовуштириб. — Тузукмисиз? Зерикиб қолмадингизми? Уринмайсизда энди, сал тобим қочиб...

— Ҳалиям бекор кебсан,— деди у зўрга, кесатгандай бўлди, шўр босган узумларга жўрттага қайта-қайта қаради. — Ўзингни уринтириб нима қилардинг?

— Хизмат-пизмат чиқиб қолгандир деб келдим-да.

Илгари Пардабойни дунёдаги иккита содда одамдан бирови санарди, Пардабой хотамтойлигига шионарди, Пардабой мугомбирлик кўчасидан ўтмаганига имон ўғирарди. Чакки экан ўйлови, худо бу бандага ҳам қитмирликдан бир чимдимгина эмас, товдайини берган экан, йўғ-а, нималар деб валдирамоқда, бу банда ҳам худди кўрнамак куёвига ўхшаб кейинги кунларда терисини ўзгартирди-ку!

— Тобинг қочибди-да, Пардабой? — деди у афсус билан, гинасини атай ичига ютиб. — Яхши бўманти. Борақол унда, ўралиб ёт, дори ич, тузалсанг хабар оларсан.

— Мендан хафасиз-а, домла? Яширмай айтверамайсизми? Уринг, сўкинг, гинг десам помардман. Неча йилдан бери даргоҳингиздан туз ейман, энди мен бадбахт тузлугингизга тупургандай... Худо ҳақи, менга бир бало бўлди!

Чамаси Пардабой ҳасратини тўкмоқчи эди, истиҳолага ўхшаш нарса шаштини синдирди, гапни мужмал қилди. Анчадан кейин кескин бир таъна қамраган нигоҳи билан гиншин иморатни, баланд кўтарилган войишини, маъюс турган гулларни, дид билан шаклга солинган дарахтларни узоқ кузатди. Нигоҳидаги ифодадан у ниманидир ногоҳ англади, аъзойи баданига билинар-билинимас титроқ кирди.

— Жўна! — деди ранги оқариб.

Мўмин-қобил Пардабой хўжаси амрига жимгина бўйсинди.

Дарвоза ёнидаги дарча бир хил зорланиш билан ёнилган маҳалда кўксига ҳам нимадир шундай нола чекди. Афтода ва чор-пачор титилиб турганини, кимдир панадан кузатаётганини ўйлаш унга айниқса оғир эди. Кўкси сезDIRмайгина симллаб қўйди. Кейин у Пардабой нигоҳида зухурланган даъвои эслади. Йигити тушмагур шаҳристонда деярли ягона ҳисобланган бу дову даскани ҳалиги қаттол назари билан шунчаки эрмакка кузатмади, демоқчи бўлдики, бу ҳашамат ўриш... Ҳалиги гаплари ҳам бош-охир учирикқа тўла, лекин бошлади, қачонлардир ўзга кимса меҳри бўлган жойга қадам тортмай қолганини устакорлик билан қистириб кетди.

Пардабой гўдак, аччиқ-чучук тағига тугал етавермайди, ахир ўшанда қайдайдир ваколатли кишилар Хусайн Ризо ҳали қуриб битирмаган уйни рўйхатга олишгани, мусодарага қўйишгани, кейин эса унга хатлаб беришганини тушунтириш осон бўлти-да!

Қор-қировли кулар эди, ўғил уйлантириш иштиёқида кўйманиб юрган чол-кампир не кўйга тушганини эсласа ҳали-ҳали кўкси туз сепгандек ачишади. Бир кўнгли уйни рад этмоқчи ҳам бўлди, лекин кўчада қолган шўрликлар қарғишидан ҳам кўра манглайига тамға босилишидан кўпроқ кўрқди. Ақлга сизмайдиган бир қонда хукмрон эди, агар уйдан кечса, ўша тутумга бинноан маҳкум банда думи сифатида жойини топиб кетиши тайин эди.

Ахири кўримсизгина жой-жаллолни у тақдир шояти тарзида қабул қилди ва иложи борича майда-чуйдадан ўзини четга тортиб яшашга уринди, хотинини ҳам йўригига кўнктирди. Кутилмаганда бошларига паноҳ топишганидан суюнган Зарбиби тангрига таҳсин айтди. Терисига сизмай юрди. Бора-бора жимжит ҳовлида ёлғиз қолса тапи жонини бир ваҳм чулғашидан эрини огоҳ этди. Кўпинча у ўзини ланжу лоҳас ҳис этишидан, ён-верн алланечук нотинчлигидан полирди. Кун сайин ранги синиқаётган хотинидаги ўзгаришни ҳисобга олишдан ўзга иложи қолмади. Кечиктирмай пиятини ушатди. Кўримсиз кулбани тағ-туғи билан кўтариб ташлади. Топган-тутганини сарфлаб дангиллама уй тиклади. Энди у соясидан ҳам ҳурқадиган дили позик ойимчаси оғзига қулф урганга амин эди. Аттанги, дилороми

тийилмади, қайта зардалари кўпайди, деворлардан сирқиб келадиган гангир-гунгир овозлар ҳақида ваҳима билан гапирадиган, узун тунлар ухламай, қулогини динг қилиб, паришонҳол ўтириб чиқадиган бўлди.

Ҳаргиз у қаноат билан кун кўрарди, алоғ-чалоғ овозлар ўзини ҳам безовта қилишини, шуури орқали ўтиб қон-қонига сингиганини, қўлига қалам олганда тепасида кимдир типпа-тик турволиб ҳол-жонига қўймаслигини Зарбибидан яширарди. Минг бир қиёфага кириб у ўзини овсарликка соларди. Бир кечаси эса эндигина киприклари илинганда Зарбиби чинқиригидан талвасага тушиб уйғонди. Тура-сола чироқни ёқди, имирсилаб хотини тепасига келди, кўрдик, у тамом кўкариб кетган, чатнаган дудоқлари шивирлайди: «Бўғма! Гуноҳим не, гуноҳим? Бўғма!» Шўрлик нафас етмай жимиб қоларди, сал қувват йиғгандан сўнг тагин шу сўзларни ҳол-беҳол такрорларди. Азонгача у ўша алфозда қийналди, ҳалигидай ёлвора-ёлвора тинчиди, қайтиб ўзига келмади. Нелар кечди ўша паллада унинг дилидан, буни фақат ўзи ва худойим биледи, лекин шўрлик Зарбиби кимга ва нима учун ўтинганидан тоҳануз беҳабар...

Ҳар нарса тўқис ҳовли-жойда ҳузур-ҳаловат билан яшаган рафиқаси охир-оқибат не синоатга ўралишганини шаксиз энди икки дунёда ҳам билолмайди, лекин, гоҳо гумонларини жамлашга урингудек бўлса хаёлида нечундир сарғимтир либосга ўранган ва этсиз узун панжаларини олдинга чўзганча аста-аста яқинлашиб келадиган шарпа жонланаверади.

Ногоҳ бу панжалар шақирлаганча ўзининг ҳам бўғзига ботгандек туюлаверади, бир қунмас бир қун ҳуши-тушидан жилмайдиган шу чангалда увол бўлажагига имон ўгиради, ҳозир Пардабой кўксига уйғотган ўқинчли хотира чувалана-увалана келиб кўпдан оромини олган шу тушунчага тақалди, нафаси қийилаётгандек бўлаверди.

Ана-мана вақт тушдан ошди. Ошхона эшигидан жонкуяр Маша безовтаҳол мўраледи. Терчилаган кафтларини симиллаб кетган чаккаларига босаркан ногаҳон унга кўзи тушди. Хиҷолат чеккан ходима қарияларга хос имирсилаш билан ўзини панага олганда баттар жаҳлга минди. Овқати бошидан қолсин, нима жин чалдики, бунақа пойлаяпти?! Вой жодугар-ей, сузилиб қарашини! Ишқилиб кетига қўйишмаганмикин?

Инжилиш билан, айни чоқда бу дунёда Маша деган жодугар борлигига шукрона айтиб, хиёл титраниб

турди. Ҳовли ўртасидаги икки томонига ям-яшил арчалар тизилган бетон йўлак бўйлаб этак сари судралди. Анча бўй чўзиб қолган бу сулув дарахтлар ниҳолини элликка тўлганда энг яқин ёр-биродарлари талашиб-тортишиб ўтқазишганини хотирлади. Қўклам нафаси уфуриб турган эди. Дуркун ниҳолларни ўзлари қаёқдандир топиб келишди, вағир-вуғур билан ўзлари экишди, арча ёшига кир, ошна, деб тилаклар айтишди.

Адашмаса ўшанда одам жонидан бўлак ҳамма нарса қўйилган стол теварагидан ўрин олган қадрдонлар ичида айниқса Қўлдош Ражаб роса тошувди. Остонада қўл қовуштириб турди, келган-кетгани хурмат билан кутиб олиб, хурмат билан узатиб қўйди. Ҳаммага бирдек мулозимат кўрсатди. Қадаҳ сўзи айтганда эса жўшиб кетди, ажойиб энча сабабчиси ижодидан монологларни қотириб ўқиди. Арчазори бор одам ўлмайдди, деб хитоб қилди охирида...

У жиндай отволувди, ихтиёрини ажиб бир ҳисга топширувди, хаёлини эмин-эркин қўйганидан қадрдонни изҳор қилган тилаклардан инакдек эшилди, сархушлиги ортди, лекин негадир охириги гапини унча ҳазм қилолмади. Қадаҳлар жарангига қўшилиб кетган ўша хитоб гўё қулоғи тагида, мана, биродар, энди арчазоринг бор, лекин бир кун барибир ажалнинг етади, дунёга устун бўлмайсан, деган маънода янгради...

Йўлак адоғигача имиллаб борди, лекин бу ёққа нима учун келгани бонсини ўйлаб тагига етолмади, тагин ўша алфозда имиллаб изига қайтди. Ҳарҳолда таъби сал ёришган, таги анча енгил эди. Барибир нима истагини у билмади. Ана шуни ўйлаб хитланди. Мехрибон Маша тўлдириб қўйган дастурхонга кўзи тушиб очиққанини туйди, нечундир бирон луқма егиси келмади, индамай войиш тагида тимискиланди.

Шўралаган узум бошларини кузатиб у тагин Пардабойни қарғади, энди у бу даргоҳга қайтиб қадам босмаслигини билса ҳам, бечорани қарғашга ҳақи йўқлигига фаҳми етса ҳам барибир оғзига келганини қайтармади. Аллақачон дастурхонни йиғиштириб олган ва супир-сидирга киришган Маша телефонга чақиринишганини еткизмагунча ғойибона тарзда Пардабой билан талашиб тортишди. Ким бўларди кўнғироқ қилган, ҳассага бўлмаса ҳам жағига суяниб қолган Қўлдош Ражабдир-да! Қайта-қайта рақам теришдан ошналари ичида фақат шу эзма эринмайди. Агар кунига икки-уч бора ҳали балонинг ўқиндай юрганини дўриллаган товуши билан сездириб

қўймаса кўнгли жойига тушмайди. Ҳалигина мингир-мингир қилиб меъдасига тегувди. Энди нимайкини муддаоси? Айтганча, мақолани тезлатинг, деб тикқилинч қилса керак. Нафасини ростламасдан-а?! Жуда зол-да, бу одам, жонимни қийнаб ўша қуриб кетгурни мен ёзаман, биродарим тайёр ошга боковуллик қилади, тепамга исми-шарифини тиркабгина қўяди. Нуфузим тагин ортар экан бу мурувватидан!..

Лекин овоз бегопа эди.

— А-а! Хўп, хўп! Чигатойда деднигизми?

Сим нари учидаги кимса тепадан эканлигини ва бени-хоя шошиб турганини сезган каби даста тезгина нафас ютди, у эса бир неча маротаба гангиб такрорлаган саволига тайинли жавоб ололмади. Хомуш бир алфозда шошилмай дераза томон одимлади, рўнарадаги айри таналаридан бири қачонлардир шамолга тоб беролмай қулаб тушган зардолига тикилиб ўйлади: «Мени қайга қўйишаркин? Жой ҳам танқис... Кечикдим!..»

Зерикарли зимзиё тунда деярли миёжа қоқмай у оқ қайишлар тагидан келтирилган бир ҳовуч хок узра айтилажак нутқини пишитди, айрим мулоҳазаларини қогозга тушириб қўйди, тонг азонда эса ваъда қилинган машинани кутганча юмшоқ ўриндиққа ястанган эди...

ЛАРЗА

Қияликда — ўша...

Ора олип, шунчалик олмаски, қизни зўрға илғади, зўрға таниди, сўнг шубҳаланди: адашянти шекилли. Тахминини синаш, қиз эътиборини тортиш учун товуш берди: «Садаф!» Қиз индамади, афтидан, кутилмаган хитобга жавоб қилишни хоҳламади. Янглишибди. У Садаф эмас, шарпа, шарпадан нидо кутмак...

Қоқ ер намчил, муздек, бадани карахт, илимасди, титрарди.

Хаёлидан нигоҳлари ҳадик тўла қиз, қошлари тутаниб кетган басавлат йиғит, жимити чол, яна аллакимлар, алланарсалар соядек айқашиб-уйқашиб борар эди.

Кўйдирилган хазон ҳиди анқиди. Атроф типч, файзли, фақат у безовтаҳол, армонли, бу гўшага бегонадек, оҳиста тебранаётган пастбалад дарахтлар қуршовидаги симиёгочга илинган қалпоқчали чироғу кўкда юзаётган ой ёруғида ўзини алланечук беҳузур сезади. «Садаф!» деб шивирлайди. Қияликдаги қиз Садаф эмас, шарпа; шарпа эса унинг хитобини эшитмайди.

Қияликдан нигоҳларини узди, кечага ёмғирдан сўнг йиғилган кўлмакка қадади: кўлмак — саргимтир ойна, гоҳо ажабтовур жимирлашини айтмаса теп-текис: қизик, пошнасн ейилиб абжаги чиққан бир пой ботинкаси кўлмакнинг қоқ ўртасига қачон тушди, қоғоз қайиқчадек ликиллаб турибди; Эслади: Мирсодиқ жағига тенмоқчи бўлганда отилиб кетувди. Қашқирдай чап бериб қолувди-да...

«Садаф, туш бу, туш!»

Йўлга туташ қиялик ойдин, адоқсиздек, четида соллона-соллона турган малак — Садаф, бутун кеча, борлиқ унинг измида, ой билан ҳусн талашаётгандек хиёл дилгир алфозда у намчил сўқмоқ билан энади, одимлари ўзинга ярашиқли — енгил, мунисона; оққуш каби аста тўхтайдн, позиккина қўлини кўлмак томон чўзади: «Қоражон ака, ботинкангиз чўкянти!»

Тани зирқираётган бўлса ҳам, Қоражоннинг кулгиси қистади: бирпасдан кейин қараса, ботинка ўрнида тўлишган ой, худди сарёгдек, майда-майда кесиб олсангу ютсанг, ютаверсанг! У маза қилаётгандек тамшанди, тамшанди-ю, гоғиб бўлган ботинкага ачиди, кўлмакда юзаётган ойга ҳам ачиди.

Ёи-ёруғ қиялик сўқмоғи билан Садаф энади.

Садафга оқшом ваҳми юққандек эди, чехраси эса хотиржам, ваҳмдан холи, кўзлари хумор-хумор, чақинли, ана, толим-толим сочларини кўкеси узра ташлаганча шошилмай энади — олазарак, кимнидир қидиряпти чоғи. Қўлидаги ола-була нарса нима, ёпилғинасосеми, қуриб кетсин, қаёқдан олибди, омборни кавлаштириб Мирсодиқ тониб берган, ким эди, ҳа Зойир омборчига мўйлов қоққан, у галваре таранг қила-қила охири ийибди. Энди кеч, ошна, кеч, боя ўша топилмас матаҳингни бошингга ёстиқ қил, деб айтдим. Нима, қулогингга қўргошини қуйилганмиди?

Тиззаларини қучди. Шошилмасди, шошилишдан энди наф йўқ, бўлгани бўлиб буёғи сипган, вақт алламаҳал, сахардан ошди, қишлоқ икки уйқуни урди, миёни ишлат, Қоражон, қария шу дамгача кутармиди, кута-кута охири тинкаси қуриб, дарди дунёси зим-зиё бўлиб, ўзини ҳам, тракторини ҳам хумори босилгунча ёглаб, аллақачон жуфтагини ростлагандир, юмшоққина тўшагида кампири билан латифагўйликни поёнига етказиб, аччиқ-чучук тушлар кўриб ётгандир.

Қоражон кулимсиради. Э, у темиртирноқ чол, кетиб бўпти!

Анча тетиклашди, тиниқлашган нигоҳи билан Садафни излади, қияликда Садаф кўринмади, у сездирмай жилибди, ёнилғинасосини бермай жилибди. Аттанг, нега ундай қилди?

Арқон учи олисда...

Олатасир мавсум олдидан у бир куни икир-чикирлар юки ҳоритган тракторини даштдан тўғри паркка ҳайдади, у ёқ-бу ёғини сошлаб мойлаб олишни ният қилди, слесарлар билан келишиб, эндигина моторга айланишганда, мотоциклини потирлатиб Мирсодиқ пайдо бўлди, шу ишингни эрта қил, барака топгур, фалон бригадага бормасанг аҳвол чатоқ, деди узиб; Қоражон кўнди, жиловни бўшатди; паркка қайтишга эртаси ҳам, индини ҳам фурсат топмади, қандай чиқиб кетган бўлса, ўша ҳолича топшириқни адо этиб юраверди. Бугун роса тиқилинча ногоҳ чув тушди, ота олдида иззатини сақлаёлмади, ҳар нечук, буниси майли, тирноқ тагидан кир қидиришни билмайдиган ота билан апоқ-чапоқ бўлиб кетаверади, у ёғи...

Жонини қийма-қийма қилаёзган лаҳзаларни сал упутди, Садафни эса қаттиқроқ кўмсади, дили тубида тошдек чўккан гапини унга айтиш, айтиб қолиш истаги туғилди. Боя улгурмади, улгурмагани армон бўлиб қолди, армон!

У армонини ушатади, Садаф билан ёлғиз суҳбатлашади.

У хамирдек кўпчиб аланглади, кўксини аста-аста плита бошлаган нимадир сўнди; ахир, қиялик бўм-бўш-а! Садаф қияликни тарк этган, энди қайтмайди. Ажаб, у ғафлатдамиди? Ҳатто биров назар қилмайдиган, Мирсодиққа ўхшаганлар, ҳатто тешиб ўтадиган Нарзи механик ҳам сезган-а! Ҳали алланарсаларни мингирлаганда эътибор бермагани, ўзича эзмакашлиқда айблаганини қаранг. Ў, хом сут эмган банда-е!

Ҳозир яхшилаб эсласа, Нарзи лойи тиззага урадиган кўчада анча-мунча эзмаланган, сал кўрмаса даласини соғинадиган Мамаражаб отани унга мақтаган, совчиликни чўзаётганини эса савобталаб улус хушламаётганини таъкидлаган, Қоражоннинг хаёли бошқа ёқдалигини фаҳмлагач, сен ота олдига боравер, мен тезда етаман, деган ва ҳовлиси томон бурилган эди.

Нарзи узлуксиз бидирлагани, Қоражон эса кару соқов бўлиб олгани, бўғилиб кетаёзгани рост, фақат бир нарса қоронғи — Нарзи Садафни эслаганда негадир овозида ўксиниш, ранж оҳанги сезилар, ичида бир қийноқ қадалиб олгандек эди. Бир хил зардалари

Қоражонни анча-мунча каловлатди, лекин у сир бермади, тортишгани эса вақтини қизганди, ундан тезроқ қутулиш чорасини қидирди. Ниҳоят, Нарзи ҳовлисига бурилиб кетгач, шукр қилди, жимжит кўча чети билан аста-аста бораркан, муюлишдан нарироқда, баланд пахса девор тагида даванг гавдани кўрди, ёнида эшилиб-бурилаётган шарпа... наҳотки Садаф, талмовсиради, бўғзида жон потирлади, кўраётгани хушида эмас, тушида эканига имон ўгирди.

Иланг-биланг кўча сокин, ёруғ, тўкилаётган япроқлар алланечук зорланиш билан шитирлайди. Ановилар эса шивирлашишади. Қоражон ниҳоят ўзини ўнглади, гоҳ Мамаражаб отани, гоҳ ҳовлисига кириб кетган Нарзи механикни ўйлаганча девор томон судралди, деворга яқинлашгани сайин қути учаверди, аллақаеридир сим-сим огрийверди.

Япроқлар шитирлаб тўкилди, у қалқиди, юраги тўкилгандек бўлди.

У ҳайрон: шу Садафми? Садаф! Бу ўй ўртади, унга қарамасликка тиришди, майли, шунақа эканми, баҳридан кеча қолади, бутунлай кечади. Оббо, гап шунчаликка етибди-да?! Без тераётган Мирсодиққа ўқрайди, миясида алғов-далғов фикрлар ғивирлади, бу фикрлар миясини пармалай бошлади. Шу заҳоти ўзини қўлга олди-да, Мирсодиққа ваъдасини эслатмоқчи бўлди. Ўрни келди, аямайди, ёдига солади. Аҳди қатъий бўлса ҳам хиёл тайсаллади, айниди: ўйлаб иш тутгани маъқул. Ҳозир бошқаси бекор, орани очиқ қилади, манови сурбетни тарикдек титвормаса, дўппини яримта қилиб юрган экан!

У муштини тугди, Садафга ола-ола қаради, шаҳд билан илгариларкан, хаёлида қатор-қатор ажинли, хиёл заҳил, хиёл толгин башара жонланди. Иссиқ-совуққа бирдек чидаб келган бу башара жон жойига ўрнашган, ўрнашгану, ҳар қадамини собитона кузатади, фикри-ўйи, истагини уқиб, ҳис этиб тўрарди.

Асли, буниси ҳам кўргилик, ундан ҳам бешбаттар. Ўша маҳал эс-хушидан ажраган экан чоғи, ўйловини пишитмади, калласига нима келса, шунини қилдиқўйди. Баҳона — Мирсодиқнинг пичинглари. Тўғри, у пичингларни дўлдек ёғдирди. Қоражон тоб ташлаёзди. Зуваласи хом экан-да! Агар у ўзини қаттиқликка урса, Мирсодиққа ёпишиб олса, сиз шу соҳа пири, тузатиб бермас экансиз, бир қадам жилдирмайман деса, олам гулистон эди, бари жойига тушарди. Йўқ, у бунчаликка

ярамади, шошаётган бўлсангиз бораверинг, ўзимиз амаллаймиз, бултурдан иш қоптими, деб Мирсодиқни хушкаломлик билан кузатди, кейин эса қизишди, алаmidан бўғилди; отани — кўзи кечаликка ярамай қолган одамни изиллаган чўли биёбонда ёлғиз қолдириб, қишлоқ сари югурди.

Бутун қишлоқни охурча қилди, ҳолдан тойгани қолди, қўлини ювиб қўлтиғига артди, анор каби эзилиб қайтаётганида, мафа, Мирсодиққа йўлиқди. Омади чопди. Ўтган ишлар ўтди, ўтганига саловат, ҳалиги нарсани энди топиб берсин ёки ноз-фироқ қилмай бориб тракторини тузатсин, ишқилиб, ҳожатини чиқарсин, йўкса қўймайди, аввал хомлик қилди, энди...

Минг бир умид билан бундай қараса — ёнида Садаф, иссиққина кийиниб олган, қошларига қалам сурилган, Мирсодиқ билан бемалол шивирлашади, кулишади. Буни ўз кўзи билан кўрди, барини англади, энтикди, чўлдан кўнглига жойлаб келган дардини унутди, иккаловини ҳам, йўқ, буниси — бурни тагида кўмир билан чизик тортилганини — мўйловлисини эзгиламоқчи, чигириқдан ўтказмоқчи бўлди. Ногоҳ фикри бошқа томон оғди, англадики, ҳовлиқмагани маъқул, ҳовлиққани билан ҳеч нарса ўзгармайди, аввал Садафдан гап сўрасин, ўзи нималар бўляпти, қандай ваз ўртага кўндаланг бўлдики, у Мирсодиқ билан қўлтиқлашиб олган...

Билади, Мирсодиқ анойи эмас, ўрни келса хивчинини ҳам от қилиб миниб кетади, ҳар нарсанинг қаловини топади. Афтидан, у Садафни илинтирганга адоғи бунақа жиддийлашиб кетишини ўйламаган. Йигит киши сузилган қизни жондан ортиқ хушлайди. Энг қизиғи, умр лаҳзалари узундан-узун эгатларда кечаётган Садаф ҳам бунақа бўлишини кутмаган, кутмаган ҳолда ўзи сузилган, ўзи қош қоққан, Қоражонни эса унутган, эзилиб-ўртаниб юрганларини унутган, кечакундуз дарди шалдираган арава, хаёлида бошқа нарса йўқ, танглайини темирчи кўтарганми, нима бало, тўридан гўри яқин совчисиям қадамини узиб кетди, энди ўзидан кўрсин, деган, ишқилиб, шунақа бир ўйлов қилган...

«Ўйловинг нимайди, Садаф?»

Қиялик ёп-ёруғ, жимжит, ҳув бир четда ногоҳ пайдо бўлган сочлари парижон қиз — Садаф, юпқа лабларида синиқ кулги, истехзо, қошлари истиғноли чимирилган, у гинали қарайди, сузилади, сўнг ийманган

холда ёнилгинасосни узатади. Буни қаёқдан топдингиз, дейди Қоражон, ўпкаси тўлади.

«Садаф, Садаф!»

Бу нидо гўё ғойибдан эшитилди.

Ойни кулбасига узатаётган туп бу нидони ютди. Энди ой гардиши юксакда қотган чўққи учига тегаёзган, этак жимирлайди, ловиллаб ёнгудек. У яна беҳузур бўлди, ой чўққи билан тўқнашиб, чилчил синса-я, деб ўйлади, сўнг бунақа фикр қилгани учун ўзидан ғижинди.

Чамаси, ой чалди, мушти тугилганча қолди.

Ой чалганини бир неча дақиқа муқаддам — Садафнинг кўзларида латиф ҳаё аралаш ҳадик ялт этганда, ундан ажралган Мирсодиқ ўзи сари туртиниб-суртиниб кела бошлаганда туйди. Ўшанда англадики, кечагина шаҳар кўчаларини тўлдириб юрган, али деса алидан, бий деса бийдан қолишмайдиган Мирсодиқ билан довлашмоқ хирмон созуриш эмас, у — илиғи тўла, билаги йўғон, дами олов йиғит, унча-мунчага ҳақини едирмайди.

Мирсодиқ панжаларини Қоражоннинг иягига тегизди.

Қоражон тисарилди, гудранди.

— Ёнилгинасос? Ярим тунда газагинга дори бўйтида! Э, ҳа, эскисини алмаштирмоқчимисан? Эшитдингизми, Садаф? Бир йўла бу бедавонинг ичак-чавогиниям алмаштириб қўйсамми? Орқамиздан мушукдай пойлаб юрибди!

— Нега пойларканман? — деди Қоражон. — Боя кўрдингиз.

— Э, латта, — деди Мирсодиқ, — ўзинг эпламадингми?

Энди Мирсодиқ Қоражоннинг иягини бемалол силади.

Қоражон яна аста тисарилди, топишганиндан ўргилди дегандек, Садафга зардали қараш қилди, Мирсодиқ вишиллайвергандан кейин («Ўв, йиғит, баҳонани кўрғон қилгунча, очигини сўзла, думни қисиб келгани уялмайсанми?!») сабр косаси тўлаборди, тоза оширдинг-э, арзанда, пойлоқчилик қонимизга бегона, отамиз унақага ўргатмаган, кепак капалаб юрган эмасмиз, оғзингни ёп, йўқса, биқинингдан дарча очаман-а, деб юбораёзди. Қони қизган эмасми, валдираб қўйишига бир баҳя қолди, дарҳол эсини йиғди, тилини тишлади, Садаф олдида кўниришни ноқўя билди.

— Хўш, — деди Мирсодиқ, — солишамизми?

— Солишамиз, — деди Қоражон. — Кейин... балки Садаф ўзи ҳал қилар?

— Йўқ, ўзимиз!..

Садаф чаппа ўгирилиб олган, сўз қотгиси келмас, хушсиздек эди.

Афтидан, Мирсодиқ ҳукми Садафни бир қадар гангитди, салдан кейин Қоражон қизнинг елкалари билинар-билинимас титраётганини сездди, уни юпатгиси келиб кетди.

— Оғайни,— деди Қоражон Садафдан нигоҳини олиб,— у ёқда ота якка, ҳозир мунақа... Хўп денг, бирга борайлик ёки анови... янгисидан топиб беринг, Зойир ака сазангизни сиңдирмас, энди бу гап кейинга қолсин, унгача Садаф ўйлаб олар.

— Ақл ўргатайсанми, йигит?

Азалдан Мирсодиқ шалдир-шулдир, осмонга кўтариладими, ерга тушадими, амаллаб ўзиникини маъқуллаб бўлди. Дарди битта — ҳамма унга қулоқ оссин. Агар олдида биров сал қирриқлик қилса, у қуюшқондан чиқиб кетади, ғалатиси — бошқаларни ҳам ғалванинг уяси деб хаёл қилади. Ҳозир уни бекорга пойлоқчи демаяпти, санқиб юрганни бекор юзига солмаяпти, Қоражон кутилмаганда рўпарасидан чиқиб қолган, ўзича ниманидир хомчўт қилган, ниманидир...

«Сенга дардимни сездирувдим, Садаф!..»

Кўкси ачишди, симиллаб оғриди, нима учун бунақа бўлаётганини кошқи айтолса: ҳозир мавриди эмас, ҳозир ор талашгани имкони йўқ, буни эрта ё индинга қолдиради, ҳозир қандай қилсаки, Мирсодиқдан ёнилғинасос ундирса ёки уни трактор ёнига етаклаб борса, тузатиб беришини талаб қилса! Йўқ, Мирсодиқ — сўқир, уни кўрмаяпти, Мирсодиқ — соқов, унинг плти-жоларини эшитмаяпти: изимдан пойлаяпти, Садафга кўнгли бор, уни айнитмоқчи, иложини топса, ўзимни бурдалаб кетмоқчи, деган ўйлов билаң ранжияпти.

Ана холос, ранжиётган эмиш-а!

Қоражон, нимагадир маҳтал, ҳозир бари ўнглиниб кетишидан умидвор, сира ақл ўргатиш пайида эмаслигини тушунтирмоққа киришди, чўлдан кўнглига жойлаб келган дардини аввалидан эзиб айта бошлади, индалло, битта зорини иккита қилди, зори шуки, бугун ўзининг кўрган жойда жонивор тракторим лўкиллаб, ҳиқичоги тутиб қолди, изида, қўш прицепада Мамаражаб ота бригадаси уззукун мисқоллаб йиққан домн ризқ, бугун манзилга етса аломат, етмаса чатоқ, дала чангини кўкка ўрлатганларнинг юзи шувит, отанинг ҳоли забун, план юришмай ўз ёғига қоврилаётган Омон раис

шўрликни қоқ кечада йўқлатиб, терисига сомон тиқтиришини айтиб ўтирмай, биродар!

— Тоза сайрадинг, — деди Мирсодиқ, — эртага кун йўқми?!

— Отани биласиз...

— Ўргилдим-э!

Пичинг Қоражонга тигдай ботди, аросатда турган Садаф ғалати чимирилаётганини кўргач, кўчага сизмай қолди. Ахир, нега шу пайтгача унинг қаншарини пайраха қилиб юбормади?!

— Нима қилдик, Садаф, йигитга ёнилғинасос керак эмиш! — деди Мирсодиқ товушини ўзгартириб. — Буни чол авраган... Раис терисига сомон тиқса зўр бўларди-да!

— Ўша чол арпангизни хом ўрибдими?

— Буниси билан сариқ чақалик ишим йўқ! — деди Мирсодиқ бепарво. — Ўновини хушласанг, бировини хушламайсан-да! Сабаб қидирсанг, сочинг оқариб кетади.

— Қўрқманг, сизники икки дунёдаям оқармайди.

— Хо-о, пичинггаям усталар-ку! — Мирсодиқ мийиғи-да кулди, сал ўтиб, деди: — Хўп, мисол, сен ўша чол учун ўзингни жардан ташламоқчисан, мен ҳам ташлайми?

«Бундан чиққан маъни шу-да!»

Қоражон гап нишаби қаёққа бурилганини англади.

Неча ойдан бери ота Қоражоннинг бошини қовуштириб қўйиш пайида. Отасига ваъдани қуюқ қилган: билсанг, ошна, Қоражон менинг ҳам ўғлим, роҳатингни қилиб ётавер, ўзим бир терлай, товонимни қавартирай, эплаёлмасам, бетимга қарама, деган, энди эса — тош оғир келгач — совчиликда бурун авлиёлар ҳам қийналганини, дуо кетгани учун мана шунақа ланж юмуш эканини айтиб, уялиб, изза чекиб юрар эди.

«Садаф, ишни ланж қилган — отангми ё онанг?»

Садаф, тоқати тугаб, кетмоқчи бўлди, Мирсодиқ тўхтатди.

Ноилож Садаф кўнди, мўлтиради, ой ёруғида сирғаси ялт-юлт қилди. «Сирғаси тиллами?» — деб ўйлади Қоражон, ўксингандек бўлди, негалигини билолмади. Унғайсиз жимликни ҳазм қилолмаган Мирсодиқ тўнғиллади:

— Соқовмисан?

— Жардан ташланг, деб ким айтди?

— Қўйиб берсам ҳали айтасан.

— Эсимни ебманми?

— Эсингни емаган бўлсанг, тракторни юргизиш

ўрнига бунақа искаланиб юрмасдинг!— деди Мирсодиқ дағалроқ қилиб.— Тайёр пахтани ташлаб қўйганинг учун ҳали рансдан ҳақингни оласан!

— Олсам оларман!— деди Қоражон.— Боя кўрдингиз, тушунтирярман!

— Ҳм-м, тушунтирярсанми? Унда мен ҳам тушунтирай: ҳалиги нарсани чўнтагимга солиб юрмайман, билдингми! Энди, майли, уйингга бор, мен руҳсат бердим, эртага йўли топилар! Хўш, тагин нимага безраясан?

Қоражон қай алфоздалигини тасаввур қилишга уринди, безрайгани ёлгон, суратга ўхшагадир — нигоҳлари сиргада, сирга бежиримгина, кўзи фируза. Тагин ўксиди, ўзи ҳам Садафга шу хил бирор қимматбаҳо нарса ҳадя қилмоқчи бўлиб юрганини хотирлаб, ўксинди.

— Жўнайқол, йигит!

— Ҳозир, фақат...

— Кундузи хира пашша бўлдинг, кечасям қўймадинг-а!

«Қойил, бўҳтонни ҳам келиштираркан!»

Қоражон истеҳзоли илжайди, хиёл ўртанса, чўкса ҳам Садафдан ниманидир умид қилди. Садаф чурқ этмади, орадан хижолатназликини кўтарадиган ҳукм ўқилишини кутаётгандек сердиққат, дилгир тураверди, қайтиб унга қарашга Қоражон ботинолмади. Эшитдингми, Садаф, кундузи хиралик қилибман, деди ичида, қани айт, шу ростми, айтолмайсан-а, негаки, у атрофингда айлаиб-ўргилишини ўзинг истадинг, суҳбат қўрланавермагач, орага тракторимни тиқиштирдинг, ундан ажраб кепсиз-а, соғиниб қолмайсизми, деб кулдинг, изза едим, бўзардим, сезмадинг...

— Исоф борми, — деди Қоражон, — кундузини эслата-сиз-а!

— Суробингни тўғрилаб қўяман, йигит!

— Қўйинг... — деди Садаф.

— Индамасам ўзидан кетяпти.

Қутилмаганда Садаф тилга киргани вазиятни хиёл юмшатди. У гўё ийди, тутдек тўкилди, жон ҳовучлаётган Қоражонга қалқон бўлди, овозида эса Мирсодиққа хайрохоҳлик оҳанги борлиги сезилди, бўғзини хўрликка ўхшаш нарса куйдирди. Кундузи, тушлик олдидан, пайкалда иш қайнаган, қий-чув авжида, Мирсодиқ мотоциклнинг бир четга қантариб қўйиб, Садафнинг рўпарасида симёғочдек туриб олганида шундай ҳолни кечирган, аъзойи бадани титроққа кирган, бора-бора гупириб кетган эди. Уша он оёқларини чиллақ қилиб ташлаёзди, тагин

ким-нималарни ўйлади, тўғрироғи, Садаф ўзи таъзирини беришини кутди.

Шамол у хоҳлаган тарафдан эсади. Қараса, Садаф гулдек очилибди, сузила-сузила кулади, кула-кула сузилади, оғзидап бол томади. Мирсодиқ узатган пахтани эшилиб олиб, этагига солади.

— Ўв-в, шошма,— деб қолди Мирсодиқ,— хали далада нималарни алжирдинг? Садаф садақага мухтож эмас, дедингми?

— Нима, мухтожмиди! — деди Қоражон. — Садаф, айт, мухтожмидинг?

Ой ёруғида кўрди: Садафнинг киприклари эгилди.

— Сиз ҳадеб унинг пинжига тиқилдингиз.

— Кимга орқа қилиб ҳовлиқянсан, мияси суюлган чолгами?..

Қиялик ҳувиллаб ётарди. Саволни жавобсиз қолдирганини эслади.

«Ғумбак эканман-да!»

Ой қовоқ уйди, у ҳозир чўққига тегиб чил-чил синади, деган фикрни шу лаҳза топди, сўнг бунчалар делвагайлиги учун ўзидан хафаланди, ғумбакни ўйлаб кетди. Ғумбак ўзи нима, ажабо, нима сабабдан келиб-келиб ўзини шунга менгзади, ҳайрон, айтгандек, ўша лаҳза ғумбак янглиғмиди...

Асли бошқача, бошқача, Мирсодиқ отананг ёқасига ёпишгандан кейин устидан муздек сув ағдарилгандек сесканди. Пичоқ бориб суягига қадалди. Мияси суюлган чол эмиш-а! Умри бини бўлиб чумолига ҳам озор бермаган, тириклигини гўза ташвишидангина иборат деб билган бу одамнинг айби нимаки, шўрликни кечагина тухумдан чиқиб амалга минган Мирсодиқ бундай ҳақоратлади? У муштини тугди, «Отага тил тегизма!» деди. Хурнайганча Мирсодиқ атрофида бир айланди.

— Жонимдан тўйғаздинг, мунча «ота-ота?!» — деб Мирсодиқ ҳавони сермади. — Ўшандан бошқа ташвишим йўқми? Э-э, тупурдим ўша ёнилғинасосига! Мен сенга омбор мудирига боргин, девдим-ку!

— Омборчига рухсатингиз керак экан.

— Рухсат берган, демайсанми, галварс!

Рост, Мирсодиқ, омборчини топ, деган эди, топди, кўндиролмади.

Эсида, ҳаво анча совуқ, панжалари муз қотган, қовушмас, қалтирар, аксига олгандек, бадани чатнаб, иссиқ-иссиқ тер қуйилар эди. Узоқ уннади, мадори қуриди, қимирлашга ҳоли келмасдан қолди. Қирғинтепа сояси

чўзила-чўзила пахтазорларга етди ҳам, тайинли натижа чиқаролмади, калитларни жаҳл билан улоқтирди. Хомуш турган, ичи сидирилаётган отани юнатишдан нари ўтолмай қийпалаётганда мотоциклини потирлатиб Мирсодиқ келди. Ҳозир нордон-нордонидан эшитишини сезган Қоражон ўзини трактор панасига олди, эрмакка эмас, астойдил моторни чуқилайверди. Мамаражаб ота бир кулимсиди, қовоғи очилди, «Барака топгур, болам, сени эгамнинг ўзи етказди!» деб Мирсодиқ билан қуюқ кўришди.

Мирсодиқ моторга бир қур қаради, қўл тегизмади, жиққа терга ботган Қоражонни жеркиди, пахта азиз нарса, уволи тутади, деди, ҳатто отани тергади, бунақада ер чизиб қолишини эслатди. Ота, пешонада бори бўлади, деб қутулди. Мирсодиқ пича юмшади, зарур юмуш билан районга шошилаётганига қарамай, йўл-йўлакай Нарзи механик билан омборчини кўриб, ёнилғинасосни етказишларини тайинлаб ўтмоқчи бўлди, газни ошира туриб қўшиб қўйди: «Жондан борми, йигит? Ўзинг ҳам қимирлада!»

— Бу бола икковимизниям ипсиз бoғлаб кетдику-я! — деди ота Мирсодиқ кўринмай қолгач.

— Йўғ-э, ота, аҳволни кўрди-ку!

— Кўрди-я, билсанг, мунинг отасини Райим дейдилар, пункт мудир, уч хотин қўйган. Буям, эшитишимча, отага тортган, шаҳардан уйланиб, бир боласи билан...

— Раис шуни билатуриб инженер қилиб қўйибдими?

— Отаси аралашди, кейин — чўл, кадр топиш қийин... Барибир, бир гурунгда раис билан талашдим. Бекор қилган эканман!

— Ие, шундайми?

— Ҳа-да, раис қанча аччиқланиб юрди. Мирсодиққаям оқизмай-томизмай айтган! — Мамаражаб ота соқолини силади. — Хўш, Қоражонбой, ғийбатни кўяйлик, бу ёғини эплайлик. Отанг билан беҳисоб йўл юрганмиз, беҳисоб пахта ташиганмиз, бирор марта мунақа тимирскиланганини билмайман.

— Техникага катта кетиб бўлмайди.

— Тўғри. Э, бошқаси бекор, пилон тўлсайди, жонлиғ атаганман.

— Қўйдан борми ўзи, ота?

— Бор, Қоражонбой, бор, жавзодан бери кампирим бир чорини уватма-уват судроқлаб боқди. Ўзиям думбаси мановингди ғилдирагидай...

— Кампирниям тинчитмабсиз-да?

— Тирик жон нонини ҳалоллаб егани тузук, — деб

енгил хўрсинди Мамаражаб ота. — Айтганча, отанг билан онанг бир-бирини кўриб ётгандир-а? Қон қилдик бечораларни, на илож, ҳар нечук, бу ёғи оз қолди... Ўзинг маҳкамми? Қиз бола меҳр бандаси-я!

«Меҳр бандаси?»

У Садафни, кундузи пайкалда кечган воқеани эслади.

Отани кабинага чиқишга ундади, ўзи нари-бери кезинди.

Вақт судралиб ўтарди. Ота кабинадан тушиб, ёнига келди.

Ота одам танийди: ипсиз боғлаб кетгани тўғри-ёв!

У ота кўнғлидан кечаётганини билди, ҳадеб ўйлай-вериш — бефойда, кутиш — уят, ўнғайсиз, чораси шу, ўзи ҳаракат қилмаса бўлмас: Мирсодиқ ҳам шунга шаъма қилувди, отагинам, таваккалнинг боши кал, энди сиздан — қаноат, мен зув бориб — зув келаман, деди, пахталигини елкасига ташлаб, ҳаллослаб кетди.

Ой нури билан қалпоқчали чироқ нури қоришиқ...

Шундай ойдинда рўпара бўлишди.

Унғача нималар кечди, ҳа, унғача қишлоқни охурча қилди. Зойир омборчи билан ҳасратлашди, у чўрт кесди, қондани қилчаям бузолмаслигини куйиб-пишиб уқтиргандан кейин югургилаб гаражга борди, қоровулдан бўлак зоғ йўлиқмади, трактор рулини ушлаган ҳар банданинг дарчасидан тумшуқ суқди — бўлмади. Мавсум гув ёнган дам эмасми, бировини ҳам учратолмади. Хайрият, Нарзи механик уйда тухум босиб ётган экан, шуни тутди, у чопонга ўралиб чиқди, афт-ангорини кўргандаёқ умиди чирт узилди, сени қора тортиб келган мен лакаловни Мамаражаб ота тириклай гўрга тикса ҳам ҳақи кетади, деб ўйлади, бурилиб кетмоқчийди, Нарзи шапша унинг билагидан ушлади: «Ошна, Садафнинг тушовини ечворганмисан?»

Томдан тараша тушгандек бўлди. Эсини еганми бу? Кўнғлида ҳадик, гулу, Қоражон анграйди, нимага унақа талмовсираяпсиз, гиди-биди мавридими, деди тутақиб, Мамаражаб отанинг чўли биёбонда ёлғиз қон қақшатаётганини айтаркан, ичига ўт қалангандек, нақ ёнаёзди.

— Камимиз битмас экан, — деди Нарзи гудраниб. — Бўпти, юр!

Тахминан ўн беш дақиқалардан кейин пахса девор билан ихоталанган сердарахт ҳовли рўпарасида тўхташди. Ҳовлини ташиб Қоражон чўкди, зардаси қайнади; инженер районга кетди, ўзим кўрдим, демоққа улгурмади — Нарзи аллақачон дарчани қоққан эди. Дарча очилди,

кексайган, ориққина аёл — Мирсодиқнинг онаси мўралади, ўғлимни ранс чақиртирган, деб изига бурилди.

Пича бўзариб тургандан кейин Қоражон секин жилди.

Хомуш бўлиб қолган Нарзи дарвоза тирқишидан мўралади.

— Патпати дарвоза тагида экан,— деди у Қоражонни қувиб етгач,— идора узоқ, нимада кетдийкин?

— Инженерга дастёр қахатми?

— Топдинг, ошна,— деди Нарзи.— Хўп, гап бундай: сен ота ёнига боравер, мен чаққонроқ кийиниб, ул-булимни олволай, янгисини топиш қийин экан, икки ёрти бир бутун бўлиб эскисини ямармиз.

Нуқул сафсата сотиб қулоқ-миясини еб қўяёзган Нарзи механикдан қутулгани учун енгил тортган Қоражон отага нима дейишини ўйлаб аста-аста бораркан, муюлишдан нарироқда, ой ёритган баланд пахса девор ёнида уларни кўриб қолди, анови даванг ёнидаги наҳотки Садаф, деб талмовспиради, бўғзида жон потирлади, теварак хиралашди, кўраётгани хушида эмас, туш эканига имон ўғирди. Қаёқдан келишяпти, киноданми? Тахминни тўғри чиқди, анча-мунча қизишган Садаф бир-бирига ўхшаб кетадиган изқуварлик фильмларини ёмонлаётганини эшитди. Мирсодиқ унинг гапларини астойдил берилиб тинглаётганини, баъзи фикрлари ёқмаса ҳам кўнгил учун маъқуллаётганини сизди.

Ой нури билан чироқ нури қоришиқ жойда рўпара бўлишди.

Ой чўққи томон эниб кетди, гардиши алвон...

Қоражоннинг хаёли Нарзи механикка чалғиди...

— Омборчини кўндиролмабсан,— деди Мирсодиқ,— Нарзига бормадингми?

— Бордим,— деди Қоражон.— Онангиздан гап сўрашгайм бордим!

— Ҳали шунақами?— деб Мирсодиқ дедсинди.— Уйимниям пойладингми? Садаф, бунинг ичидаги бошқа нарса дедим-а! Кечаси ёнилгинасосга бало борми? Э, ўргилдим! Бор, жўна, у ёқда чол!..

— Сиз айтмасангиз ҳам ўша чол ёнига кетаман.

— Безор қилдинг.

— Аввал Садафга икки оғиз гап айтаман.

Зилдек сукунат чўқди, япроқлар шитирлади.

— Садаф!..

— Қўйинг,— деди Садаф секин,— ҳожати йўқ!

— Эшитдингми,— деди Мирсодиқ,— ўзи ҳал қилсин, деб куйиннаётган эдинг.

Қоражон чурқ этмади. «Ота кабинага киргандир!»

Кўча чети билан илгарилади. Ҳаяллаб кетган Нарзи механикни ўйлади, бир эҳтимолни — Нарзи тезроқ етиш учун яқинроқ йўл билан жўнавормоғи мумкинлигини назардан қочирди, ҳар ким билгани ўзи билан, деди ичида. Шу маҳал Мирсодиқ уни чақирди.

— Ўв-в, совчингдан суюнчи олиш эсингдан чиқмасин-а! — деди, сўнг пиқиллаб кулди, чамаси, Садаф унга жўрлашди. У беихтиёр қайрилди, қандайдир куч оёқ-кўлини кишанлади, ҳаял ўтиб аста-аста бўшатди, жони бўғзида гардишига сачради...

Кейин нима бўлди? Кейин жабр кўриб, анжир бўлиб кетган бурнини аста ушлаб, силаб кўйди. Меҳр билан силади, ўзини анча тутиб олди, охир-оқибат, чўзмай истагига етишиш — рўпарасида огзини арта-арта зигирча тап тортмай собит турган Мирсодиқни қайтиб турмайдиган қилиб чўзилтириш учун муштини яна гурзи қилди. Ташланмоққа зимдан шайланди, мана ташланди, худди шу маҳал — мушти ҳавода гурзидек ўйнаган чоғ шикаста нола эшитилди.

Илгари бунақа нолани сира эшитмаган эди, дили вайрон бўлди.

Илкис Садафга қаради, ундан анча муддат пигоҳини узолмади, мушти ҳавода муаллақ қотди. «Бу қадар зорли...» Ногоҳ тугилган фикрини адоғига етказолмади, устма-уст теккан зарб уни коптокдек улоқтирди.

Думалаб бораётиб истак қилди: ҳозир Садаф келади, турғазади, дағал юзини, тўзгиган сочларини силайди, юмшоқ-юмшоқ силайди, сўнг бир-бирини суяб, қиялик оша жўнашади.

Девор тагидан узилиб Садаф келди, кўлмакка ишора берди.

Кўлмак жимирлайди, рангсиз, бояғи тусини йўқотган, ичида ой ҳам кўринмайди, ой кўлмакни тарк этган, чўққи сари эниб кетган; этакни чулғаган нуқрасифат жило эътиборини тортди, шу асно Садафга охири марта нима демоқчи бўлганини хотирлашга уринди, эслаёлмади, кулимсираб қўйди.

«Бари бошқатдан!..»

Миясига гўё тўлқин урилди: «Нечун?»

Худди тушдаги каби, сукунатни бузиб, ер-кўкни зириллатиб қишлоқ томон трактор кела бошлади. У сергакланди, астойдил қулоқ солди, тракторининг овозини таниб, алланечук қизишди.

Ой ёритган тун адоғига етаёзган эди.

Каттаминг дегани — ялангликда жойлашган йирик-кина қишлоқ, бу мавзедаги полвону чавондоз ҳам, алломаю ҳунарманд ҳам, ориятбозу қони қизиқ делвагайлар ҳам шу қишлоқдан бодраб чиқади. Айни кунларда эса каттаминглик валломатлар бошчиси — Давлат мироб, таърифи шуки, аввало, саҳархезликда биров олдида ип ечолмайди, ҳафталаб киприк қоқмаса ҳам чидайди, мабодо уйқу савилни тусаб қолса, йўлакай пинак қилиб олаверади.

Ана шу одам ҳафта бурун тушида раҳматли хотини билан ҳасратлашди.

Ушандан бери ҳуши ўзида эмас, шундоқ ҳам узун-қисқа тунлар уйқусини изларди, энди бадтар бўлди, ҳаловатидан тамомила ажралди. Буниси майли, лекин кўнгли алланечук ғалати, алғов-далғов, эрта кетиб кеч келади, болалари, таниш-билишлари билан тузук-қуруқ ёзилиб суҳбатлашмайди. Идорага эса ўлгани кунидан қатнайди, изма-из ўтадиган йигинларда тикан устида ўтиргандек ўтиради. Хаёли бошқа тарафда эмасми, қанақа масала кўрилади, ичакдек чўзиладиган муҳокама қандай кечади, ким сўзлайди, нима ҳақда юритади — заррача қизиқмайди.

Бир йиғилишда Халил раис, золлиги бор-да, ер тагидан кузатиб ўтирган экан, охирида якка ўзини олиб қолди, эсини таниганлар ваъдани қуюқ қилди, имиллаётган бўлсангиз ҳам сиз миқ этмадингиз, осонгина қутулмоқчисиз-а, элбеги, деб қовоғини осди. Раис билан ўша палла қилган муомаласи унча ёдида йўқ, ишқилиб, нималарнидир маъқуллашди, кейин икки оёғи бир этикка тиқилганини ҳам яширмади. Хўш, яширганидан нима наф?

Мана, бугун ҳам саҳарда уйғонди. Тушида яна Мушаррафни кўрдию уйғониб кетди.

У, бир нарса йўқотгандек, хомуш бўлиб, иссиққина ўринда узоқ қимирламай ётди, қайтиб кўзи илинмади, тимискиланиб ташқари чиқди, муздек сувда ювинди, келиб чорпояга чўкди.

Барвақт туришни мироб бўлиб ўтган раҳматли отаси ўргатган эди. Болам, эрта тур, йўқса, ризқ-рўздан бенасиб қоласан, дерди отаси, эрталаб жойида тихирлик қилиб ётганда, кула-кула, устидан кўрпани прғитарди, ёки тагига сув қуярди. Эринчоқлиги учун бир гал ҳатто шаналоқ ҳам еган...

Давлат эски раисдан миробликни сўраб олгач, ота руҳини шод қилиш ниятига тушди. Бир баҳонаи сабаб билан нияти синди, миробликдан кечди. Илиги зада

бўлган йигитни орийтбоз қишлоқдошлари ораларига тортишди, дилларидаги армонни дангал изҳор этишди: «Сен бизни десанг, биз ҳам сендан жонимизни аямаймиз!»

Гап мағзини чақди: эски бригадир Мансур қишлоқни оёқ ости қилаёзган, бева-бечорани тэнгситмаган, қариқартагани қақшатган, тагин эрта-кеч дала-даштда чумолидек гивирлаганлар галвир сувдан кўтарилганда ҳемири ундирилмай оҳ урган.

Мироб эл талабини қуллуқ билан бажармади. Одатига кўра азонда туриб ёш-қарини чойхона олдида йиғди. «Халойиқ, — деди, — ўзим тан, қишлоғимиз анча нотоза, меҳмон келса уяласан, аввалини ҳашардан бошласак!» Кўркам соқолли чоллар миробни олқади: «Барака топ, болам, олгини-у, олдирмагин!» Астойдил айтилган суҳан қаноти бўлди, яна кўп яхши ниятларни кўнглига тугиб падарини ёдлади. «Ўғлим, — деган эди бир кун отаси, — уйқудан барвақт турсанг — ризқинг бутун, агар рўзгорингни тоза сақласанг — ҳам ризқинг, ҳам имонинг бутун!»

Ҳозир чорпояда чўкканча ота ўғитини яна дилидан кечирди.

Ҳар кун бу маҳалда мироб ўрта кўчадан далага шошарди. Ёнида табелчиси Турон, ким тер тўкди, ким бекорчилик қилди, ким шаҳарда санғиган, қайси хонадонни совчи босган, қайси ҳовлида жанжал, келишмовчилик... майдалаб ҳисоб бериб борар эди.

Бугун мироб бошқача, қуёш бир қаричдек кўтарилгандан кейингина аста қўзғалди. Туронни топди. Бригадирнинг униққан афтига зимдан тикилган Турон, бирор кор-ҳол юз берибди чоғи деган хаёл билан чўчиди. «Ховлиқма», деб мироб табелчисини тинчитди, гарчи билса-да, бригада араваси қайси минзилдалигини сўради. Қутти учган Турон ер сузиб гулдирди. На чора, мироб ичида аччиқ кулди, захри бетига урди, салдан кейин раис ҳузурда ўзи ҳам шунақа мулзам бўлишини ўйлади.

Яқин-яқингача Давлат мироб яхши-ёмондан нолимаган.

Энди эса бунақа — ичидан қиринди ўтгани ўтган.

Ота касбини эплолмаган бўлса ҳам бригадирлик ошини ҳалоллади, обрўси ҳам тезда ўнглади, эл назарига тушди, катта ҳам, кичик ҳам уни қўллайдиган, ҳурматлайдиган, имосига маҳтал турадиган бўлди.

Мушарраф билан тўкин, бут, аҳил рўзгор қурди.

Фақат бир нарсага ҳайрон: хотини келинларига меҳр боғлолмади, гарчи келинлари ақл-фаросату ҳуснда биров-

дан қолишмаса-да, турмакланган сочлари, калта куйлак-лари, бигиз пошпали туфлларини ёқтирмади, мабодо ўгил-неваралари билан дийдорлашини учун районга борса, худди биров қувлагандек, эртасигаёқ зипиллаб қайтарди. Дадаси, Қаҳҳоржоннинг оёғини тезроқ чатинг, келин ўз қишлоғимиздан бўлсин, деб куйиб-пишган кезларида мироб мийинида кулимсеирав эди.

Бир кун Мушарраф ўглининг кўнглини билиб берди — эзгилаб-эзгилаб ахйири аниқлабди. Қурмагур йигит Рўзи чол паҳпаҳлаб ўстирган арзанда қиз — Султонбиби билан арзи ҳол қилган экан. Жуда соз, деди мироб, ўша сулувни унаштиргани аҳланди. Фақат Рўзи чол ница зикнароқ эди, бурун дўкончи бўлган-да, феълнга шунинг эпкини теккан, созлиги шуки, иккови — қалин ошна, сал оғиз солса, бас — муддао битади.

Рўзи чол қизига оғиз солгунча қувалашиб ҳафталар, ойлар ўтди.

Кейинги вақтларда Мушарраф уйқусида безовта қилгани қилган: у доим гипали, дилгир қиёфада... Шунини ўйлаб, мироб эзилади, ўзини кўйгани жой тополмайди.

Шунақа, яқин-яқингача Давлат мироб яхши-ёмондан нолимаган. Тўғриси, ҳалиям айтирли нолиган эмас, дарди ичида. Фақат гоҳо бирор улфати учраса ўзини тўхтатолмайди, ҳар кимга ўзи раво кўрган наст-баланд борлигини, буни асло четлаб ўтиб бўлмаслигини сслаб-сийпаб тушутиради. Кейин узоқ хаёлга толади.

Бугунги туш анча довдиратди. Ажабо, Мушарраф буича безовта?

Далаларни ошноқ чаноқлар лим-лим тўлдириб, кечалари кўкдан шудринг ёғилиб, атрофни жануб сарп учаётган турналар гавгоси тута бошлагандан буён тинганини билмайди. Ҳалиги йиғилишидан бери ранга ҳам қорасини кўрсатмайди, идорага иложи борича йўламайди, у-бу хабар бўлса табелячисини лўкилятади, тоншириқниям ўша орқали олади.

Бу қилигидан ране оғринса ҳам арқонни узун ташлаб кўйибди. Охири, сабри битиб, кеча излаб келибди, тополмай, аламини Турондан олибди, эрталаб етиб борсин, деб қаттиқ тайинлабди.

Асли Халил раненинг ҳам киндик қони шу қишлоқ тупроғига томган, у кўпроқ қайинса Каттаминг аҳли ажаблашмайди, қайта оқибатни унутмагани, қонини айинтмагани учун баракалла айтади.

Раненинг қайишуви шундан ҳам аёнки, гоҳо қилдан қийиқ ахтариб, лов этиб ёнади, сухан ўрни топса, ўшандай

бирдан ўчади. Агар биров билан ўчакишса ҳала-ҳулада чангалидан бўшатмайди — орияти зўр, қирқ кишига бўлиштирса ҳам ортади. Жаҳлга минса — паналаган тузук, ҳовридан тушса бошқача, мисоли мусичадек...

Туровдан ажралгандан кейин мироб аввал шуни ўйлади: раис тўннини тескари кийган бўлса қилча аямайди, бор зардобини тўкади, кеча тополмай хитлангани ҳиссасини ҳам чиқаради.

Раис миробдан ўн ёш чамаси кичик, четдан кузатса иккови тенгдошдек, ҳатто мироб унинг олдида ёшроқ кўрилади. Хўжалик икир-чикири раисни ҳоритган, буккан, кенг пешонасига қатор-қатор ажин тизган, сийраклашган сочларига қиров сепган. Ҳозир мироб остонада маҳтал бўлишни истамай, шартта ичкари кириб стулга чўккандан кейин қаршисида бафуржа журнал варақлаётган бу одам аввалги Халил, ерга урса кўкка санчийдиган Халил эмаслигига яна бир имон ўғирди.

Салом-алиқдан кейин мироб сукут сақлади.

Журналини стол четига прғитиб раис соғлигини майдалаб суриштирди, кечаси Каттамингда ёмғир ёққани-ёғмагани, сой кўпригини нега тузатмаётгани билан қизиқди. Лекин бир ҳафтадан бери дараксизлиги, излаб тополмагани хусусида лом-ним демади.

Раис ўзини хотиржамликка ургани сайин мироб хитланаверди.

Ахир, фақат сиҳатини билгани чорламагандир? Юрагига қил сигмайдию, вайрон кўприкни сўрагани галати. Меровланма, мироб, дарди бўлак, булари шунчаки даромади, кўрасан, кўп чидамайди, ҳозир ёрилади.

Ўйлагани бўлди, Халил раис йўталиб олгач, туйқус ёрилди, овози босинқи — қаймоқдеккина, мироб донг қотди, сўнг қуллуқ қилди.

— Жоним ҳам колхозники, биласиз...

— Эзмаланманг.

— Кеча борибмиз, кўргандирсиз.

— Товба, — деди раис, овози бошқача товланди, — бу йил сиз... Кўкламдаёқ тоб ташловдингиз.

Шунча юриб-туриб билмабди, раис ҳалиям хом экан, хом бўлмаса шу муомалани лозим кўрмас эди. Гинасини амаллаб ютган мироб суҳбат равишини унутди, тишини тишига босиб прғиб турган ҳам эдики, Исмомил кирди. Таранг жимликни туйиб у сергакланди. Аввал миробга, сўнг раисга қаради, раис кўзларидаги маънони англагач, гудранди.

— Ога, мундай эмас-да!

- Сиз ўзи агрономмисиз?
- Нима қипти?
- Нима қипти-я! Қовлаштирганча...
- Аввал ўзингизга боқинг.

Раис билиб-билмай қилган қочириқ ёнига Исмоилники кўшилди; келишиб олганми нима бало?

Оббо, бу жўжани даллолликка қўйса, дала ҳолини сўрамайди, жонивор тууроқ, чигиту гўза ҳоли не кечади, дарди йўқ: хўш, нима бўпти, кечани кеча, кундузни кундуз билмаганлар, гурчиллатиб кетмош уриб, саноқсиз эгатларга сув тараганлар эйлайверсин. Э, чигирткадек чирилламай кет-э!

Ушанда ҳам бемаврид чириллаб раисни йўлдан оздирувди.

Давлат мироб тушунуксиз бир губор қаърига чекинди: шуурининг аллақайси бурчида эса туши, хотини, Қаҳҳор, энтикиб ётган дала... бари қоришиб кетди.

Кабинетдан чиқиб йўлни тўғри даштга солди.

Четларида қиров йилтираётган кўча бўйлаб, кимдир у билан ёнма-ён одимлаётгандек эди. Мунис чехрали бу кимса билан мусохабага киришса-я! Йўқ, бир орзиқиб уни йўқотди, ҳашамни кўз ўйнатадиган хонада кечган суҳбатни хотирлади.

У ерда тоза қисталанг қилишди, эзиб сувини олишди, ерга тиқишларига сал қолди-ю, у туршак шимида, калава чигилини очиб ташлолмади. Анови думбул бунча хўпиқди, осмонни ўзим ушлаб турибман, демокдан тоймайдиган раисдан ҳам оширди. Ёгсиз пиликдек тугабсиз, эвини қилинг, деди, йўқса касрингиз бутун колхозга уради! Нима, тоза эти ўлганмидики, шунақа захри баланд учуриққа чидади! Суф сенга-э, Каттамингдан чиққан оқсоқол!

Эй, товба, бу Исмоилниям тушуниш қийин, ёшгина нарса, ўзидан бир-икки қўйлакни ортиқ йиртганлар олдида одоб сақласа, кўпроқ тинглаб, камроқ гапирса, олам гулистон-а. Лекин қайда, Исмоил унақа эмас, ҳе йўқ, бе йўқ, бирдан ўзини чортоққа уради, тўдани тит-пит қилиб ташлайди. Бемаза ҳалиги кунни ҳам шунақа қилувди.

Ёмғир челақлаб қуйгани эсида: кўчалар, сой-ўнгирлар, дала-даштни бўтана босди. Агар ёмғир тинса ер тобга келиши учун уч кун ҳам кифоя қилмаслигини ўйлаб деҳқонлар гамда қолди. Бу миробга бир баҳона бўлди, раисга, хотиним огир аҳволда ётибди, ўғлим Қаҳҳор чимилдиққа кирганини кўриб кетсин, деди. Тарновдан шариллаб тўкилаётган сувни кузатиб турган раис кўнди. Этакда типир-

чилаётган Исмоил тутади: «Маъракага райкомниям чақиришлар!»

Раис сукутга кетди, майли, шаронгга қара, кунлик қилиб ўтқазақол, деб турган одам дарров айниди. Маслаҳатни бошқача бичди, индаллоси шуки, экинчи чўзилди, аввало бу ташвишни даф қилиш керак, иккиламчи, ниҳол ер ёриб қўзиқулоқ бўлиши билан дард тағни зўраяди, қулайин — ёз ўрталари...

Ёз даласини қанақа сийлаганини ҳеч фарқлолмади.

Мана, беҳол ястапган ўша дала, жимгина мудрайди. Сонсиз эгатлар ҳаракатсиз, сеҳрлаган каби қотган, гўзалар қизғимтир, шипшийдам, аста шитирлайди.

Этакларини елкалаганча саламглаб юрган, чет-чақада давра қуриб латифагўйлик қилаётган теримчиларини кўриб, мироб бўғилди. Дунёни сув боссини, барибир, тўниқларига чиқмайди! Қуриб кетгур Турон қанийкин, бу тоза латта экан, асли жиловини бўш ташлаган шу, қорини сувини қимирлатишдан қўрқади, номард!

Кафтини соябон қилиб Туронни пзларқан, тағин раис билан агроном олдида юмшоқ супургига айланганини ўйлади. Халойиқ, эшитмадим дема, Давлат мироб ҳоли танг бўпти, каттаминглик деган номни кўтаролмай қонти, во дариг, қарибди-да, шу рост бўлса, жиловини тонширсин, белбоғини есини, юмшоқ-юмшоқ жойи танласини, роҳатдан бўлагига ярамаслигини тап олсини...

Агар яраганда боя раис билан агрономни аямасди, дийдор иссиқлигини ўйламай, индаллосини айтарди: огайшилар, бу йилча бўлди, йиққан-терганимиз етарли, энди маслаҳатни битта қилайлик, муштни бир жойга ўриб, келаси тирикчилик ғамини ейлик. Афсус, бунига журъати етмади, аридек гўнгиллади, гўнгиллади.

Ақлу ҳушини танибдики, Давлат мироб биров олида — хоҳ амалдор, хоҳ колхозчи бўлсин — бунақа букилмаган, тайсалламаган, меровлик ҳам қилмаган, тўшини очиб каттамингликман, деб турган.

Умри бино бўлибдики, Давлат мироб кунини енгил-елпи ўтказишга интилмаган, донм зил юк тагида тирикчилик қилган, шунга қарамай, ҳеч қачон пичоғи гарчча мойга ботмаган.

Қирриқликни қийса ҳам таваккалчиликни хушламаган.

Елгон бўлмасини, умрида бир гал таваккал қилди, саратонда сув талашган икки бригадир орасига тушди. Бирни гажирроқ экан, муомалага кўнмай гижиллашди, қуюшқондан чиқди. Униқиям тутди, ҳалигини бир шапалоқ билан

сулайтирди. Э-э, кейин нималар бўлмади, можаро катта қозонда қайнади, ур калтак, сур калтак билан миробликдан бўшатишди. Оғзи каттароқ каттамингликлар ор қилиб майдон тушишди, ўзимиздан чиққан бийдек йигитни хўрлатиб қўймаймиз, деб урра билан бригадирликка кўтаришди. Қани, билган банда бўлса айтсин, Давлат мироб минган тушор қачон тўдадан ортда чопган?

Фақат, нима қилсин, бу йил сал шашти сусайди. Ўша еру сув, ўша ўғиту техника, ўша одамлар, ҳеч нарса ўзгармаган, не сирки, чаноқлар қутсиз...

Кўклам билан ёз оғир келувди. Шунинг касримикин?

Йўқ, бу фикр гўр — бир ёклама, ахир, кўклам билан ёз қачон қулай келган, ҳар йили дехқон игна билан қудуқ қазигандек қилиб гўза ўстиради, не қилсаки, битта кўсак орттирса, агар ўғит етмаса, сув кам бўлса, қуриб кетгур бегона ўт, зарарқунанда босса — ўзи балогардон!

Мироб бу хил икир-чикирлар билан олишавериб пишган эди.

Раис қочиригида жон бор, лекин мироб кўкламда эмас, ундан илгарироқ тоб ташлаш бошлаган эди. Бунни кўпчилик сезмади. У бирпасда қишлоқдан гўйиб бўларди. Вақти касалхонада — қиш чилласида ер шўрини юваётиб шамоллаган Мушарраф ёнида кечди. Ана-мана дегунча бу ёғи келиб ёзга уланди. Уни далада кам кўрган қишлоқдошларидан айримлари ишдан совиди, юмалагма гаплар қилди.

Ёз адоғида Турон оғзидан гуллагандек бўлувди.

Нимайдн, ҳа, мироб ҳам эскирди, ўйлагани — ити билан бити, ёшлигида қарсилловди, елиб-югурувди, сунарамизга барака, қишлоғимизга файз энувди, энди у тераклар кесилди, уч йилдан бери чўнтакдан маза қочди, хирмон уямиз-уямиз, лекин даромаднинг учига чумчуқ ҳам қўнолмайди.

Шундай, мироб ўзидан ортмади. Турон соядан жилмади.

Очиги, Туронга суянади. Қургур чаққонгина, ишига пишқ, эҳтиёткор, бунисидан мамнуи, фақат ёз жазирамасида салқимга, қиш қаҳратонида иссиққа уриб кетиши жигибийрон қилади. Шунақалиги учун неча марта баҳридан ўтган. Жавзода бир кун касалхонадан қайтса, Турон хурракни отаяпти, этакдаги пайкал бамисоли кўл, гўза бўғзигача қўмилган, у ҳатто сувчи қаёқдалигини ҳам билмайди. Жон-пони чиқиб кетди. Бор, тўрт тарафинг қибла, деб жаҳл аралаш кавушини ўнглади. Эрталаб кекса отаси бошини ҳам қилиб келди. Начора, дийдор иссиқ, сазасини синдиролмади.

Турон бригадир олдида қалтирайди, орқасида гоз юради.

Давлат мироб уватда туриб кафтини соябон қилиб кўрдик, Турон қиз-жувонларни атрофига тўплаган, ниқир-ниқир кулиб, қош-кўзини ўйнатиб, чўпчак айтаяпти. Барака тоқкур, ўйин ҳам тушаяпти. Мунча келиштирмаса, ўзини хор қилган бу, артихонадан жой топмаган, топса бир дунё одамни ўзинга балодек ром қиларди.

Мироб ўша томон шошилди.

Давра тум-тарақай бўлди.

— Туронбой, — деди мироб, — ишлар дурустми?

— Уринаяпмиз.

— Уринасиз-да, — деб мироб эгат оралади, сукут сақлади, афтидан маъно англаш маҳол эди. — Туронбой, буям бир йўриги-да, бугунча одамларга дам берсангиз.

— Ҳали эрта, ота.

— Ҳечқиси йўқ.

— Унда ўзингиз айтсангиз тузук.

— Тиззангиз қалтираяптими, Туронбой?

— Йўғ-э!

— Ўринини билдирманг-да!

— Ҳўн, ота — деди Турон, — эрта барвақтроқ чиқинсинми?!

— Йўғ-э, тушгача ухлаб олишени.

Бригадир яна силтаб ташлашидан чўчиган Турон нафас ютди.

Пича иккилангач, мироб бошқа пайкалга ўтди.

Илгаридан бу пайкал нобон — бош-адоси дўнг, ўртароғи чуқур, минг тиришган билан сув кўллайди, эгатларни ўяди. Бултур кузда мироб грейдер ёки бульдозер билан текислаш ниятида эрта-кеч Исмоилга жавради. Исмоил бошқа югур-югурдан бўшамади, бугун деди, эрта деди, навбатдан қолдирди. Оқибатки, гўзаси узун-қалта, кам-кўсагу очкўсак бўлиб қолди. Қани, энди ё раис, ё агроном бунга тан олса! Энди нуқул умид боғлашади: эпла, ўзинг эпла!

Жимирлаётган далага тикилиб хўрсинди.

Мулла Давлат, дўппини ерга олиб қўйгин-да, хотиржам ўйла, бошқалар жадал, югурук, сен имиллаяпсан, қадамнинг унумсиз, боз устига кун сайин чўкаяпсан, мундай енгини шимар-э!

Изғирин баданини қақшатди ҳамки парво қилмади ариққа кўндаланг ташланган қўшходадан ўтиб, энкаймишда ястанган пайкални айланди. Бунда ҳам эгатлар ҳаракат-

сиз, гўзалар нимагадир мунтазир, дардларини изҳор этолмай оҳиста тебранади.

Дехқонман, деб гердаяпсан-а, мулла Давлат, бу ёғи томдан нарими, сув оқишига қараб мўлжал олаяпсанми, уял-э, ҳали таваккал ҳам қилмоқчисан, имондан кечмоқчисан, ундан кўра Каттаминг жаридан ўзингни ташла — бир йўла баридан қутуласан..

Миробни тишглаётган каби ер унсиз ётади.

Ер дегани бир мўъжиза, бечора барига чидаркан. Ҳани уволи тутмасин-да, мироб, эсингни йнғ, ёруғ дунёдан гуноҳ орқалаб кетма, эртага номинг қаригишга учрамасин, бир амаллаб раис кўнглига кир, бўйи-энидан баравар камиётганини айт, айтмасанг — бир умр жонинг азобда...

Биладики, Халил раис фаҳми чўлтоқлардан эмас, ақли етмаган балоси йўқ, пахта илминиям сув қилиб симирган, жаҳд қилса унча-мунча билагонни чўккалатади. Лекин не бир синоатки, кейинги уч-тўрт йилдан бери авзон ўзгача, билганидан тонаянти, олдидагини тишлаб, ортидагини тепаяпти.

Ҳали нимани орага қистирди? Осмонда-анови, ерда раис, деди чоғи? Ҳа, сал шу маънога ишора берди, кабинетдан чиқаётганда эса гап нишабини бошқа томон бурди: зудлик билан бош ҳисобчини топинг. Кейин пунктда кўр ташлаган қандайдир ялоқилар билан учрашмоғи жонзлигини, гажирлик қилса қаншари ёрилишидан бўлак ҳеч бир натижа чиқмаслигини ҳам сездирди.

Сўнғ, мироб қабулхонада каловланиб турганида, Исмоил пайдо бўлди. Энди у кабинетдаги Исмоил эмасди, чехраси очик, нигоҳлари мулойим, жон-танзим сиз ўзингиз, дегандек, лутф билан боқаётган эди. Илжайиб келиб чўнтагига буклоғли қоғоз тиқди, қўлини кўксига босди, шивиршивир қилди, индалло, аён бўлдики, ҳам ўзи, ҳам бригадаси аъмоли-бадини шу қоғозга ўроғлиқ нарса ё бор, ё йўқ қилар экан! Э, ўша қани, ҳозир бурдалайди, куйдиради, кулини кўкка совуради. Раис билан агроном додласин, сочини чангаллаб қолаверсин!

Давлат мироб чўнтагига қўл суқишга ботинмади.

Кечгача далама-дала изгиди, чарчади, совқотди, охири, ўрта кўча билан шошилмай қайтди. Ҳалиги қоғозни таваккал қилиш-қилмасликни ўйлаб, остонада тараддудланди. Борсин-э, деди ичида. Дарчани кескин очди. Кенжа қиз Лўъбат сигир согаётган эди.

Узатилган опасининг ўрнини билдирмасликка тиришиб келаётган Лўъбат — ўн тўққизни тўлдирган хушбичимгина қиз. Ўрта бўйли, сочи майда ўрилган, оқиш юзида

седанадек хол, қадди-басти билан ҳам, тинмасаклиги билан ҳам онасига тортган. Қадамида Мушаррафни эс-латади. Ҳозир ҳам миробнинг кўксига огриқ киргандек бўлди.

Эсида, Мушарраф рўзгорда бирпас тек турмасди, эрта-кеч молдан ажралмасди, сугир соғишни-ку тоза қотирарди, муштдеккина бўлиб сугир тагида чўнқаяр, елини майин-майин уқалар, ийдиргач, Лўъбатни ёнига чақириб оларди. Ўрган болам, қиз зотига бу ҳам хунар-а, дерди қулимсираб, сендан наф йўққу-я, аччиғинг чиқмасин-у, лекин сен бировнинг хасмисан. Эрта бир кунни хайё-хуйт деб жўнайсан, пасиб қилса, Қаҳҳоржонга келин туширсам, ўша меңики, ўшадан бир мадад...

Даҳлиздан Қаҳҳор чиқдию миробнинг хаёли бўлинди. Қаҳҳор, қўлида ничоғу, арчилган сабзи-шолгом солинган сирли товоқ, отаси билан саломлашиб ошхона томон йўналди. «Аччиқроқ чой дамла», деб мироб ичкари кирди, ниқиллаб-синқиллаб кўрпачага чўзилди. Хаял ўтмай Қаҳҳор дастурхон, чойнак-пиёла кўтариб келди, чўккалагач, отасининг соғлиғи, ишини суриштирди.

Мироб ўғлига қадалиб тикилди. Ўғли қайроқдек, бардам куч-қувватда бекам, лекин юзи сал синиққан, қарашлари ҳам тик эмас, шикастароқ. Бу сувлиққа ўрганган, менга ўзини аршда юргандек қилиб кўрсатади, деб ўйлади мироб, иссиқ чойдан хўпларкан, қулоқларига допра товушини босиб кетган йиғи-сиги эшитилгандек бўлди.

Бари рисоладагидек эди. Севинчини кўтариш эса осон эмас экан.

Ёзининг қоқ ўртаси. Беҳисоб машғала ёқилган, атроф кундузгидек чарогон, ҳовли гавжум, куй билан жўр допра заминни титратади. Жўралари қуршовида турган Қаҳҳорни опаси имлади. Муштипар опа бир ҳовучгина, нигоҳида сўнгсиз дард...

— Ўғлим, — деди мироб жимликни бузиб, — бугун район тушувдинг, йўлакай шудгор кўрмадингми?

— Йўқ, — деди Қаҳҳор ажабланиб, — ҳали эрта-ку. Негадир ўғлини жеркмоққа чоғланди.

— Исо ака тўлдирибди.

— Ҳимм, — деб мироб деразага ўгирилди.

— Каттамингга бир бало бўлди.

— Сен, бола муаллимисан? — деди мироб ранжиб. —

Шундан қолма!

— Жоним ачийди-да.

— Жон ачигани ҳеч нарсани ўзгартирмайди.

— Биздан кўмак, ота.

— Мактабингни уддала! Ўқитган тирмизакларнинг калласи... хум! — Мироб чордона қурди. — Ҳар ким, бирламчи, ўз аравасини тортса, йўқ, сизлар бошқа...

— Хўн, ота, товба қиппиз.

— Товба қилишинг ҳам осон-а! Ке, қўй, бошқасига ўтайлик.

— Аввал ўзингиз бошловдингиз.

— Унда ўзим тўхтатаман, — деди мироб. — Хўш, диққат билан эшит, менимча, энди уйингни туширсак, олти ой кутдик, қудамиз олдида ҳам роса изза едик.

— Шошадиган жойимиз йўқ, ота, — деб Қаҳҳор ер қизди.

— Онанг нотинчдай, тагин тушимга кирибди.

— Йил бермагунча хаёлни бузманг, — деди Қаҳҳор ҳолатини ўзгартирмай. — Қолаверса, бригадангиз мунақа!

Ўнгайсиз жимлик чўкди. Чордона қурган жойида мироб қотди-қолди.

Хўш, мироб, бу ёни қанчага тушди, ўзингдан топ, деб беҳуда айтишмаган-да, мана — исботи! Вой безбет, ҳали юким сенга тушдими, ҳали сендек латта, оғзидан она сути кетмаган гўдак маслаҳатига қушим қолдими?! Каттамингда кўча тўлдириб яйраганининг билан ҳали отанг феълини билмас экансан, подон!

Шошма, мироб, шошма, ўзингдан кетма, гап жипловини қаёққа бураясан, нима учун ўглингни айбонтаяисан, яна бир ҳикмат борки, тўғри сўз туққанингга ёқмас, Ҳа, балли! Ёқмадим, ботдим? Дунё шу экан, эзмаламай чўрт кесгани учун жигарингни настига урмоқчисан, пихини қайирмоқчисан. Ипсоф қил-э! Идорада ўзинг ер бўлиб ўтирдинг, даг-даг учдинг, тисарилдинг, ановилар бетига тик боқолмадинг!

Қаҳҳор синглисига ёрдамлашини баҳоналаб қўзгалгандап кейин гўё мироб устидан тоғ қулади. Дод деса кам, чораси нима, пешонасини қайси деворга уради? Энди эл ичида қоматини ростлаб юролмас экан-да! Йўқ, танида жони бор экан, ҳали бўшашмайди, ҳали бағридаги қўр ўчмаганини неча бор кўрсатади, гуноҳиниям ювади, бу йил бўлмаса келаси йил ювади, ювмаса, Давлат мироб деган ном ўчади, қишлоқдан бош олиб чиқади.

Узун тунда мироб мижжа қоқмади, азонда қовоқлари қизариб турди, ўзи билан баравар уйғонишга одатланган Қаҳҳорга даста пул тутқазди, кечаги гурунгни ёдига солди, шаҳар туш, сабзи гуруч харид қилиб тезроқ қайт, деди куйманиб. Дарчадан қуюндек буралиб чиқиб кетди.

Хали қишлоқ уйқуда, кўчалар жимжит, зор кўринмайди. Мироб совуқ қизартирган ясси бурнини ишқай-ишқай, ўша шашти билан Туроннинг уйига бурилади. Гафлат босмай кетсин, Турон ҳали шишиб ётган экан. Роса шапгиллаб берди.

— Бетингни чай, касофат! — Мироб чаппа ўтирилди, Турон ювиниб-артингач, чала жойидан олдн. — Элбошидаки ҳаракат йўқ, баракат қаёқдан бўлсин.

— Чарчабмиз-да, ота.

— Чарчабмиз-а! Помусни расво қилганмиз дегин, ишонай! — Давлат мироб анча-мунча жаврагадан кейин янаям жиддийланди, муддаога кўчди: — Шалвирамай қулоқ сол, хозироқ одамларни йиғ, ҳашар қиламиз. Нимага анграясан, нахтаси борми, одамларни йиғ, деяпман, кетмоий, супургиси, замбилгалтаги билан келишсин.

Мана энди Турон бригадир муддаосини англади. Чол ичидан пинган. кечаги муруввати бекор эмаслигини фахмловдим-а, деган хаёлга борди чоғи, ўзинча пажайди.

Ҳар қалай Турон қойиллатди. Қуёш ётоғидан жилмай одамларни тўплади, ҳар бирини майда-чуйда вазифа билан таъминлади. Кўчалар, ҳовлиларни шовқин-сурон қоплаганда мироб қудаси Рўзи чолниқида ионушта баҳонаси билан гурунғ қурган эди. Чойдан кейин гурунғ Қаҳҳор билан келин атрофида айланди. Тўй дарағи Рўзи чолни ҳовлиқтирди, ҳали мавриди эмас-ов, дегандай қилиб кўзлари сал гилтиваларди.

Шу суҳан етмай турган экан, мироб паққа ёрилди: мавриди қачон?

Рўзи чолда жилов борми, ихтиёр сизда, деб қутулди.

Давлат мироб яйраб кулди, чироий очилди: тантилик бундай бўпти-да, қуда, нима сизу бизни бу дунё устунига боғлаб қўйишибдим, хўш, аммо лекин куёвингиз ёш бўлсаям бамаъни, майнаси жойида, у онасининг йилига илҳақ, олдин йилни берамизу изини совутмай...

Ҳашар ҳайда-ҳайда билан ўтди. Қишлоқ чиннидек бўлди. Кечқурун, мироб ҳашарда ким қандай қатнагани, Турон жони борича елиб-югурганини ўйлаганча ёнбошлаб ётганда, кимдир дарчани тақиллатди. Қаҳҳор чиқиб, раис шофёрини юборганини биллиб қайтди.

Сездики, яна ҳалиги даҳмаза. Қўйишмайди чоғи, э, Қаҳҳор, бор, касал дегин, тузалса ё эрта, ё индин ўзи бораркан дегин! Агар суягим керак бўлса, майли, садқа!

Қаҳҳор раиснинг шофёрини кузатиб келгандан кейин мироб пича хотиржам тортди, шу асно раиснинг ҳоргин, тажаинг қиёфаси кўз олдидан жонланди. Бу бандага ҳам

осон эмас, дүпписи тор келган. Бекор қилдим, борсам, ҳолини сўраб қайтсам бир ерим каммасди. Хей, мироби тушмагур-а, мундай теварагшига тузукроқ қара, одамгар-чилишни поймол қилма!

Савил жон ширин-а, обрў ундан ҳам ширин-да, шундай экан, раисга кўриниши керак, албатта; бу азоб — елкада тоғ туттиш билан баробар, ҳалиги Исмоил чигиртка чирллаб қолса-ку, тоза қўяверинг, мироб нақ тугайди, уйга қуруқ суврати қайтади. Шундай бўлсам барибир, боради, неки дарди бўлса айтади, бекинмачоқ ўйнаб юргани фойдасиз...

Идора бўм-бўш, жимжит, қабулхонада котиб чўт қоқар эди. Котибдан тайинли фикр чиқмади. Кута-кута енгил пинак қилди. Раис даладан тушда қайтди. Совуқ-қина саломлашди.

Қабулхонада, пинак баҳона, мироб ҳийла маъни пишитган, хаёлан турли кўчаларда сайр этган, нимадан бошлашу қандай тугатишгача тизимга тизган эди. Чертса йиқилгудек бир алфозда ҳоргин кириб келган раисни кўриб фикрлари чуваланиб кетди. Сездики, ҳозир унга ҳеч нарса ёқмайди — на таом, на калом. Яхшиси, ҳозир мироб индамай ортига бурилади, эрта бафуржа ҳасратлашади.

Мулла Давлат, раисни кўрсанг тутқаноғинг тутади-я, нима, бекорчи оёғинг борми, эрта яна сарсону саргардон бўлгунча, ҳозир узиб қўя қол, бир тарафи ўзи чақиртирган...

Раиснинг сукути журъат бағишлади. Ҳалиги ўроғлик қоғозни чўнтагидан олиб аста столга қўйди. Бенхтиёр томоқ кирди.

— Энди, биласиз...

— Оббо, — деди раис, — аёлмижоз бўи қопсиз, ака!

— Каттамингданман-а, раис.

— Унда суюлманг.

— Суюлишдан ўзи асрасин.

Эшик очилди. Исмоил билан етаклашиб уч бригадир кирди. Исмоилнинг оғзи қулоғида, кенг дунёга сигмаётгандек, бригадирлар шалпайган, каловланган...

— Қани, раис бова, — деди Исмоил қийшаглаб, — суюнчини чўзинг.

Суҳбат узилгани учун мироб хитланди. Исмоилга ёвқараш қилди. Исмоил миробни кўрмагандек, раиснинг пинжига ўтди. Тили зўрга буралади, ёноқлари қизилланган, ие, нима бало, андак сархушми, довои ошган бригадирлар билан хурсандчилик қилибди-да!

— Хўжайин, — деди у яна қийшаглаб, — мукофотни унутмайсизми?

— Йўқ, — деди раис, — фақат миробни нима қилишни билмай ҳалакман.

— Ие, ота, — деди Исмоил, — деворга тапбур чертган-мидим?

— Деворга чертгансан, — деб мироб эснадди.

— Қулоқни пишак еганми?

— Раис, — деди мироб, — бунга айтинг, каттаминглик билан ҳазиллишмасин. Пуф десам Қўҳиқофга бориб тушади.

— Мунча гувранасиз, — деди раис, — Каттамингииям буздингиз-ку!

— Каттаминг — рўзгорим, раис, уни бузгандан кўра ўзимни осаман.

Кабинет совуқлигига қарамай Халил раис терлади.

— Бу ёғиниям келиштиринг-да, мироб!

— Бехуда чиранган белдан айрилган.

— Гапингиз қизиқ бўлди-ку.

— Нимаси қизиқ, раис? Бўлгап-турганим шу-да!

— Пастроқ тушинг-э!

— Боппайман дейинми, кўкрагимга урайинми? — деди мироб бафуржа. — Э, йўқ, унақаси мендек мўйсафидга ярашмайди. Бунни биласиз, била туриб зўр берманг. Ундан кўра, раис, менга трактор беринг, эртадан шудгорни бошлайман. Насиб қилса келгуси йил ҳам тирикчилик қилмоқчиман.

Зардаси қайнаган Халил раис ари чаққан каби сапчиди, қўнғиртоб кўзларини миробга тикан қилиб қадади, азбаройи довдираганидан анчагина чурқ этолмади.

— Сиз, мироб, эсингизни еб қўйибсиз, — деди ниҳоят Халил раис. — Танапгизга сал ўйладингизми? Шохингиз нечта, а?

— Бошқа пложи йўқ, раис.

— Ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг пложи бор, мироб! — Раис қаршисида тўхтади. — Каттаминг сизга хайф, бригадирлик хайф!

— Нима десангизам эртадан ерга трактор соламан.

— Йўқ, мироб, эртадан тахта-ўқлогини йиғиштирасиз!

— Аввал трактор беринг, раис!

Ҳаммасини кутган бўлса ҳам бунисини кутмаган Халил раис бўзарди, ранги ўчди. «Йўқолинг-э!» деб, жони борича столи муштлади. Хона деразалари зирллаб

кетди. Қўнишиб олган Исмоил ҳам, жовдираётган бригадирлар ҳам чўчиб тушишди.

Фақат Давлат мироб пинак бузмади, этак силкиб кўзгалди, эшикка юрди. Эшик қабзасидан ушлади. «Эрта трактор берасиз», деди хотиржам. Раис барваста қоматини креслога таппа ташлаганига эътибор қилмай, ташқари шошилди.

Йўлакка чиққанда бадани ўт бўлиб ёнаётган эди.

Эзмалик қилди, бир жағи очилди-да. Энди нима бўлади? Барибир эмасми, деб қўйди ичида, ҳарқалай, таъби пича ёришди. Ҳовлига кирганда эса ўзини анча ҳорғин сездди. Томоғидан ютум нарса ўтмади, дастурхон понугини ўйнаб ўтирди.

Мана, мулла Давлат, охир-оқибат тахта-ўқлогини йингиштирадиган фурсат ҳам етди, энди ўз кунингга омон бўл, энди биров на чучугинг, на аччигингга зор, эшитдинг, ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг иложи бор, бундан ўзинг ҳам воқифсан, вақифсан-у, бўйин бермайсан, ўзингникини маъқуллаясан. Қани, айт, муддаоинг нима?

Мироб дастурхон устида шивирлади: «Рўзгор гардасиз бўлса!..»

Кўпдан бери илк дафъа Қаҳҳор билан Лўъбатни ҳайратлантириб барвақт етди. Тўғри, жойда кўп безовта бўлди — уёғига тинимсиз ағдарилди, сўнг тинчиди, чехрасини осойишталик чулғаб, қотиб ухлади.

Тушида Мушарраф билан шудгорни кўрди. Мушарраф, чехраси гинасиз, узун кўйлақда, сочлари тўзғоқ, кула-кула, уриша-сурина ҳайдалган дала ёқалаб келар эди...

К У Ч К И

Лайлак қор гупиллаб ёгади. Маҳма мерган ўн қадам нарини илғамайди. Этсиз бети, сўппайган бурнига игна санчаётган изгиринни писанд қилмайди. Оёғида қўнжи узун кўн этик, куя еган сур телпаги қозондай бошида омонат кўкқайиб турар, ағдарма пўстини тугмаларини ечиб қўйган эди.

Маҳма қирқни қоралаган, умри тоғда кечган, тоғ изгирини, бўрони, лайлак қори нималигини билади. Аммо бир қоп ёнғоқдай шалдираган бўйдоқлиги билан видолашгандан бери бузуқ ҳавода илк дафъа остона хатлади.

У ўнқир-чўнқирларини қор теп-текис қилиб юборган дарада майдалаб ҳафсаласиз одимлайди. Авваллари мунақа эмасди. Қишлоқ октябрўясидан чўнқайма тошдан

ўтган заҳоти юрагига бир илқик югурарди. Ичкарилаган сайин гайрати тошар, ҳар битта тош ва бута гўё имлаб чақирарди.

Бугун, қор сеҳрлагандек, ҳамма нарса унга бешарво, ҳамма нарса хўмрайиб боқади, хатто қадамжосига айланган қадрдон дара ҳам ундан бегонасирайди. Ё фалак, нахотки, у соқов тоғу тошнинг ҳам қарғишига учради.

Қор пича секинлади. Бу атрофдаги энг баланд ватик Қизучган чўққисининг тўмтоқ учи кўргошиндай қорайиб кўринди. Юксакда пардек сузаётган булутлардан кўз узмай илгариллаётган Маҳма кутилмаганда қор тўлдирган ўнгирга қулади. Ғуж-ғуж иргай буталари орасидан какликлар потирлаб кўтарилди.

Тепкини шошиб босди. Дара суқупати чок-чокедан сўкилди. Милтиқ товушидан зада какликлар, битта ҳам пат туширмай, қоялар ортида беркинди.

Маҳма унақа-мунақа овчи эмас: осмоннинг еттинчи қаватида учиб бораётган қушни кўзидан уришга қурби етади. Аммо бугун шундоқ пешонасидаги нарсага тегизолмади. Ўқи зое кетди. Тавба, омад ҳеч қачон ундан бунақа қаттоллик билан юз ўгирмаганди. Унга бугун нима бўлди?

Чамаси, эрталаб чан ёни билан турди. Кўнгли алтақандай гашликка мойил эди. Овуниш учун кенжаси Сафар билан олишди, кўкрагига чиқариб тиллашди.

Хадича дастурхон ёзди. Мерган чой қайтараётганда ёнида туппа-тузук қикирлаб ўтирган Сафар қайноқ сут косани туртиб ағдарди. Оёғи куйди, чириллаб йиғлади. У-ку, индамади, Хадича қарганди. ўғлини бир шапалоқ урди.

Шапалоқни Сафар еди, чақни Маҳманнинг бўзоқниқига ўхшаш йирик кўзларида чақнади. Хотинига ола қаради, сиздай ботадиган қилиб тўнгиллади.

Хадичанинг ранги узилди, пича бўзариб турди. Шу ҳолича ўзини тийса, эҳтимол, ҳеч гап йўқ эди, қайда, кутилмаганда қалампирдайгина жавоб қайтарди.

Маҳма огринди, тамом, елкасига шайтон қўнди, вожо-хати чатоғи қўнди. Жилов қўлдан кетди. Э-э, хом сут эмган бандасиники бир кўзиса ёмон экан-а!..

Лайлак қор ҳамон гуниллаб ёғарди.

Борлиқ енгил тўлганари. Аммо Маҳма борлиқдаги бешараижомликни сезиб-сезмай илгарилайди. Калаванинг учини қидиради, афеус, тополмайди, ҳеч қанақа чигаллик ҳам кўринмайди. Ундай бўлса хотини нега бунча кўпирди? Аламини босолмагани устига тилини тийишни ҳам хоҳламади. Андиша қилмай том бўйи санчиган хотинига эр

белбогини ташлаб рўмол ўраб қўя қолади. Қургурнинг нозига ўлсинми, дод, кетаман эмиш?! Кетсанг садқансар, бувамдан нарига.

Чангалзордан кўкраклари кулранг семиз какликлар тизилишиб учди. Маҳма бу гал бафуржа ўқ узди. Орқада бақ-бақлаб қанот қоқиб бораётгани арчалар устига шўнғиди.

Маҳма арчалар ён-верида анча ивирсиди. Ер ютгандай, ўлжани тополмади. Ҳафсаласи пир бўлиб сўкинди, яна пича гивирлагандан кейин қорни ёриб, юқорига юрди.

Қизучган этагида сариқ тулки учради. Тулки чиройли тумшуқчасини чўзиб, унга ҳадикли қарагач, ура қочди. Хилват дўлاناзорда чап берди. Из йўқолди. Панд еган Маҳма тушляк қилиб олиш учун Қизучган биқинида қорайиб турган гор томон бурилди.

Гор огзи торроқ, ичи кенггина, айлана, баландлиги ўрта бўйли одам баравар келади. Ун қадамчадан кейин тораяди, бора-бора адоги нуқтага айланади.

Маҳма қорли-қировли кунда аданган, толиққан, совуқ еган йўловчидан тортиб кеч қолган чўпон-чўлик учун ҳам тузуккина бошпана бўладиган бу гўшада ора-сера қўнарди. Охириги марта бултур қишда ёввойи чўчқа овлаш учун шаҳардан келган рус йигит билан тунаганди.

Маҳма ўчоқни тозалади. Қуруқ шох-шабба, кундача йиғди. Чала-чулпа ёнган иргай шохлари ичида ётган қумгонни чимчилогинга илдириб, сувга жўнади.

Ташқарида шамол увиллайди, шамол эмас, совуққотган қарахт қоялар бамисоли нажот тилаб ув тортади. У пўстини ёқаси билан юзини тўсиб, момик қорга оёқ кўйди. Эндигинна иккинчи қадамни босганда нимадир бирдан гувиллаб кетди. Фақат зилзила чоғи ер тубидан шунақа овоз таралади.

Маҳма беихтиёр тепага қаради, қаради-ю, ҳуши учди. Кўк билан бўйлашган чўққи ёнбағридан ошпоқ қуюн, қутурган қоплон тўдасидек, шиддат билан бостириб келарди. «Э-эй худо, қор кўчибти-ку!»

Бу фикр кўнглидан кечар-кечмас қуюн нафаси юзига урилди. Қотма, чайир гавдасини ичкарига тортишга зўрга улгурди. Кўчки гор огзини тўсди. Вулқон каби узоқ ҳайқириб, гупириб ётди.

Маҳма гор деворини туртиб чиққан гадир-будир тошга беҳол суянди. Ойсиз самоннинг зимзиё бўшлиғида аста чайқалаётган беланчақда ўтиргандек жовдиради, кўзла-

рини ишқалади, барибир, ҳеч нарсани кўрмади. Фақат қор анча ичкарига ёпирилиб кирганини пайқади.

Зимистонда узок тимискиланди, ниҳоят, қулайроқ жойда аста чўкди. Қуръондан билганича тилват қилгандан кейин хуши ҳовлига огди. Шундагина юраги тубида алланечук кўрқув қалқиб чиқди. «Ҳалиям худованди каримга атаганим бор экан, хотин! — дея пичирлади. — Ё сенинг пешонанг, ёки чўкиртақлар ризқи бутун!..»

Маҳма суви қочган понни кавшаб ўтириб, гор димиқаётганини пайқади. Ҳаял ўтмай, қўшга қўшилган хўкиздектёрлаб, пўстинини ечди. Буям хотиндай нарса, покерак-лигида жудаям огирлик қилиб кетади, деган фикрini ўтказаркан, гашлиги ортди.

Иссиқда мум каби юмшаган баданини лоҳаслик чулганди. Кўзларини чирт юмди, назарида гор адогида алланарса қалдиради. «Қоронги уйда қоплон гулдирайди...» Бемавриб ёдига келган топишмоқ таранг тортилган асабига ўқдай тегди, аччиқма-аччиқ жавобини қидирди, тополмади, бағри хун бўлиб, санчиб турди.

Ялпайиб ўтиришдан нима фойда? Қимирлаш, ҳа нима бўлганда ҳам қимирлаш керак! Ана шунда қутилмаганда оёғига урилган кишандан қутулади. Бола-чақаси бошига эсон-омон етиб олади. Хотини қайтдимикин? Худо билади. Ҳали унинг олдига катта бошини кичик қилиб боради. Иложи қанча, деворни ўзи кўчирди, энди ўзи сувайди. ماشойнхлар, кетган хотиннинг ўзидан ҳам арази азиз, деб бежиз айтмаганлар.

Ажаб, умрида араз кўчасидан ўтмаган Хадича, чамаси, бугун шайтон васвасасига учди. Одатда гапи тушиб кетаверадиган огзи тандирдай қизиди. Эрини дадарга чиқарди, мени ёмон десангиз кўзингиз оқиб тушади, уволим тутади, деб сочини юлди. Шунча силаб-сийпаб, ювиб-тараса, айиқ одамга ўрганарди, сиз ўрганмадингиз, деганда Маҳма куйиб кетди.

«Эҳ, Хадича! Айиқфеъл дединг-а?! Тоғда мол кетидан тезак босиб, сўққабош кирга ботиб юрганларимни юзимга солдинг-а? Ювиб-тараганингни миннат қилдинг-а!..»

Унақа одат Хадичага бегона эди. Бугун билиб-билмай оламча нарсани қалаштириб ташлади. У ҳадеб чарсиллайвергандан кейин Маҳманинг ичидаги ҳам тилига кўчди, юрагининг энг чуқур жойидан бир хўрсиниқ, йўқ, бир дард ўт аралаш отилиб чиқди. Э-э, бор-э, манижалақи, ит сарқити, деб юборди.

Қаҳрини тўқишга тўқди-ю, ўша заҳоти кўмирдай қорайди. Неча йил ичида болалаб ётган гапни ниманинг

касрига бехосдан айтиб қўйганига ҳайрон эди. Сира айтмоқчи эмасди, ўзи билан қабрга олиб кетиш пилинжида эди. Ҳай, аттанг, уддалолмади, тили қичиб, қовуи туширди.

«Вой, шўрғинам қурсин! — Хадича бор огирлиги билан ўзини ерга отди. — Илгари оппоққина эдим! Энди қора бўп қолдимми? Дод, оппоғини тонинг, сарқит эмасини тонинг! Мен бу уйда турмаганим бўлсин!»

Бўрон лайлак қорин тўзитиб қутурадди. Хадича совуқдан ҳам, қорбўрондан ҳам чўчимади. Сафарни етаклади-ю, пиқирлаб жўнади. Тариқдай титилган, иззат-нафси тушроққа қоришган Маҳма фэйз-баракаси қочган уйда анграйганча қолаверди.

Мана, энди ёқимсиз сукунат қамраган горда қамалганича, аразлаган хотинга аза очиб, дарди дунёси қоронғи бўлиб ўтирибди. Хаёлидан ҳовли бир лаҳза кетмайди. Эҳтимол, шу маҳал Шириноё мактабдан қайтди. Юраги хўрсиниққа тўла, лаблари, ёноқлари кўкарган, онаси билан укасини жовдираб излайди. «Энажон, укажон!» деб наридан берига зир қатнайди. Отасини ҳатто эсламайди.

Девор-дармиён қўшилари — Салим бангининг хотини можарони оқизмай-томизмай сўзлаб бергандан кейин Шириноё бувисиникига чопади. Хадича қовоқлари шишган қизини бағрига босади, «Худоё худовандо, отангинг жасадгинаси тоғда қолиб, қузгунларга ем бўлсин!» — деб қарғанади.

«Оббо, Хадича-ей! Биламан, ичингдан чиқариб эмас, шунчаки тил учида қаргайсан. Елгондакам... Бунақа қарғиш тегмайди. Ўзинг ҳам, ишқилиб тегмасин, деб турасан!»

Лаҳза сайин димиқатган горни алланечук жонсиз, забонсиз сукунат қамради. У, нафаси қайтиб, гор деворига суянганча ўйлайди. Хадича илгари бирор марта бетига қайрилиб қарамагани, аччиқ-чучуқка бирдай чидаб келганини гилтиллаб ўйлайди. Овдан ёки қолхоз даласидан силласи қуриб қайтганда тагига қават-қават кўрпача тўшаганлари, айланиб-ўргилишлари, мулоийм боқишлари хаёлида жонланганда ўнкаси тўлиб, томоғига нимадир тикандай қадалди.

Аҳвол деярли ҳар куни бир хил эди. Маҳма айвондан гурсе-гурсе ўтиб, таги лой кирза этик билан уйга булутдай бостириб киради. Қуюнчаклик билан ёлиб-югураётган хотинига кўз қирини ҳам ташламайди, бошини косага тикқудек бўлиб, иссиққина шўрвани хўриллатиб ичади. Қорини тўяди, гами кетади. Ҳовлига чиқиб, у-бу

юмушга уринган бўлади. Ногоҳ кўзи адоқдаги бедазорга кириб дамлаб кетган бузоққа тушади. Баҳона тайёрагини қаранг! Маҳма бунга остонада ифринди тўдалаб қўйилганини, қатиқ чучук уймаганини, нони ҳадеб гуллаётганини кўшади ва бирдан кекирдагига зўр беради. Хадича, кўзлари жиққа ёш, эрига кулимсираб қарайди: «Бўлди, адаси, қўйинг энди, гўдаккиналар кўрқади!»

Илгари оғзи куйган Хадича қатиқни ҳам нуфлаб ичади. Дардини ичига ютади. Бу эшикда кўрган-кечирганларини охират сари орқалаб кетиш қасдига тушганини ҳатто худодан ҳам яширади. Лекин бугун ишати дарз еди, ногоҳ сабр қосаси тўлди, борлиги ўтда қоврилиб, бир ҳовуч кулга айланаёзди.

Маҳма ҳалиги қочирим хотини бағрига тиг каби санчилганини билмас эди. У димиққан гор оғзини очишга киришган чоқда ўша гапни эслади. Сўнг, эрталаб иззатнафсини ловуллаётган кучни бошқатдан туйғуси келди. Афсуски, кўкси бўм-бўш эди. Ҳар замонда юрагининг аллақаеридадир қўзғалаётган оғриқ жонсиз учқундай аста сўнарди.

Нима бундай қаттиқ исканжага олаётганини Маҳма англамасди, сўқир қоронғилик англашга қўймасди. Қаршисида гўё кимдир, ажабо, хотини ранг-қути учиб турар, терисини кир совун тириштирган қўлларини белига тираб, уни жимгина кузатарди. Хадича, дадаси, туринг, келинг энди, шўрвангиз совиб қолди, дегандай бўлди. Юмшоқ, шприн овози шундоққина қулоқлари остида жаранглади.

Маҳма энтикди. Бир ёстиққа бош қўйгандан бери Хадичага эда қоладиган илиқ гап айтган-айтмаганини эслашга уринди. У ўз устидан кулаётганди. Тўққиз йил ичида бунга улгурмади. Бир жиҳати бу қўлдан келмади. Бошқа жиҳати хотин зотиға айтилган хоҳ юмшоқ, хоҳ чучук гап мўлжалга тегмай бекор кетган ўқдан фарқ қилмайди, деган гапга ўзини ишонтирган эди.

«Сен иштиқ бўлган нарсани мен ўзимдан тополмадим. Шунини армон билдинг. Бошқа армонинг йўқ эди...»

Ачишаётган кўксидан узилган хўрсиниқ нам, гадирбудир деворларга сингди. Сўқир қоронғиликка ҳануз кўниколмади, терлаб-пишди, бўғилди, тарс ёрилаёзди, зимзиё тўсиқ кўз олдидан сира жилмади. Қўршапалакка ўхшаб қолди: шарпасиз, имиллаб, ҳадиксираб қимирлади. Овоз чиқаришдан кўрқарди, гўё тубсиз бўшлиқда бирдан йўқолар, ногоҳ найдо бўлар, гоҳ оғзига судралиб келарди.

Зичлашган қорини гоҳ қўл, гоҳ ичоч билан нуратини,

гор томон суриш осон эмасди. Маҳма чарчади, дажжол янглиг чарчади.

Қачонлардир дажжол афсонасини раҳматли отасидан эшитувди. У тоғ тагида яшайди. Қиёматгача ёруғ дунёга чиқиш ва қиёматда одамларни диндан оздириш пиятида не-не замонлардан бери тоғу тош билан олишади.

Хар кунни эрталаб тоғ илғиз иўетидек юпқалашади. Масжид мезанасидан сўфи азони таралини билан тоғ аслига қайтади. Маҳма отасидан, агар сўфи ухлаб қолса нима бўлади, деб кўрқибгина сўрарди. Отаси елка қисарди, сўйгра, пешонадаги бўлади, ўғлим, деб маъюс тортарди...

Қора терга ботган Маҳма тирноқлари кўчгани, панжалари, кафтлари нилинганга эътибор қилмади. Эти туз сенгадек ачишар, танасини чуллаган оғриқ аралаш мадорсизлик уни аллақандай чоҳ сари итарарди.

У биледи: Қизучган бир кўзгалса ёмон кўзгалади, елкасидаги юкин енгиллатмагунча қўймайди. Эй худо, у юк қанчайкин? Озми, кўнми, фарқсиз, бир чўққини эгаллаб ётган нарсани ёриб чиқишга фил ҳам ожизлик қилади.

Маҳма фил эмас, чумчўққинкича жони борлиги гумон, демак, шўрига шўрва тўкилади. Энди тамом, икки қўли тепасида кетади. Йўғ-э, мерган унча тез тоб ташламайди, унча осон тиз чўкмайди. Лаънати қор деворни бир амаллаб қўноради, каламушдек гажийди, ўяди, туйнук очади, ҳа, туйнук очади.

Хотиржам бўлишга тиринган сайин баданига кирган титроқ аста-секин кучайиб борарди. Мана шуниси чатоқ-да, худди тирноқлари ўткир махлуқ ичини таталаётганга ўхшайди. Ичи ачишади, йўқ, ёнади, оғриқ миясига, сўйг тоқ каби томирларига югуради.

Кўзлари боғлангандай ҳамон ҳеч нарсани илғамайди. Жини чалгур қоронғилик идрокини бутунлай жипловлаган! Агар соч толасидайгина шуъла тушиб турса бунчалик довдирамасди, бунчалик фиғон чекмасди. Тош келса кемирарди, сув келса симирарди, илқилиб, бу зимистон гўрдан аллақачон жуфтагини ростларди.

Ҳозирча чорасиз. Бу аҳволини Хадича кўрса нима дейди: ё йиғлайди, ё ичаги узилгудай кулади ёки масхаралайди. Унга доим ўзини тоғни урса талқон айлайдиган аян қилиб кўрсатарди, тегиримон дўлига тушсам бутун чиқаман, деб кериларди. Энди билса, фақат хотини олдида шунақа шер бўлиб кетаркан, йўқса, икки ҳовуч қор қаршида мунақа шаявираб ўирмасди.

Кўчкидан ҳам ёлғизлик ваҳимали туюларди. Ёлғизлик қоронғилик қўли билан томогидан гиппа бўғиб турар, бошидаги губор қуюқлашар, қадди ёғоч каби ўзига бўйсунай қўйганди. Шу лаҳза... Хадича ёнида бўлганда тапхалик ҳам, қор тўсиқ ҳам — ҳеч нарса инсанд эмасди. Эру хотини қўш хўкиз бўлиб, қор тўсиқни бир насада даф этишарди.

«Хай, аттанг! Кўр эканман!..»

Гор тўрида яна алланарса қалдиради. Бефайз зимзиё бўшлиқ йўл ваъда қилиб эмас, шунчаки ганга тегиш учун ёки шунчаки эрмак учун қалдиради. У тарафдан нажот кутиш девоналик, ҳа, бориб турган девоналик! Нажот олдинда, эвоҳ, у ҳам юз бураётганга ўхшайди. Қўллари толиқиб, ничоқ иш бермай қўйгандан кейини бошқа нима ҳам бўлиши мумкин?

Маҳма билакдан йўғонроқ узун ходача топди. Учини йўнди, ўткирлади. Иргай новдаларидан паншахага ўхшаш нарса ясади. энди қор нуратиш ва суриш анча осонлашди.

«Хотин, шу тонда дунё мен учун сариқ чақага арзийдими? Умуман, мен дунё нималигини ҳанузгача билган эмасман. Ўзинг бир дунё экансан, Хадича! Сен жамики нарсалар мағзини меҳр деган нарсадан қидирганигда нуқул хуноб бўлардим. Эҳтимол, шу бонсе бошингга қаҳр ёғдирганман?! Ажабо, мен қаҳр билан нимани, нахотки башарамни ниқобладим?»

Негадир, худди шу жойи мерганини ўртади. Хадича билан қовушиб, тақдир бу аёлни менга эрмак учун тошиб берди, деган фикрга борганларини эслаганда ёмон ўртади.

У асли, эл назарида зиғирчалик қадр топмаган етим эди. Болалиғида пода боқиб қўтир орттирди. Бўйи чўзилиб, қўтирдан қутилиб, мўйлаби сабза уриб қолди ҳамки, биров бери кел демади, гап-гантакка қўшмади. Тўй-пўйга итнинг орқа оёғи бўлиб судралиб боради. Бир бурчакка якка ўзига товоқ қўйишади. Ҳамон қўтир юқинидан чўчишгани учун у билан ҳеч ким бир товоқдан ош емайди.

Маҳма тақдирга кўниқди. Шу бонсе ўксимади, қай-гурмади, эски милтигини елкасига осиб, тоғда санқиб юраверди. Қуилардан бир кун дўннисини ерга олиб қўйиб ўйлаб қараса, нақ ўттизини уриб қўйибди. Ана шуниси нашъа қилди. «Эй, фалак!» — дея пешонасига шанатилаб, биттаю битта жигари — тўридан тўри яқин аммаси оёғига бош уриб борди. Бечора амма бўйдоқ жиянининг оғирига яради. Эшикма-эшик ҳасса

дўқиллатиб юриб, бева Хадичани топди, қўр-қутини қоқиштириб, иккаласини унаштирди.

«Бева экан!..»

Кутилмаганда бўйнига ола хуржун осилган Маҳманинг кўксини ачитиб ўтган дастлабки армон шу бўлди. Ўттизга кириб огир-енгилдан ҳеч ўксимаган йиғит бирдан ўксиб кетди. Тўйда орзиқиш, қувониш ўринга армони кўзиди. Жўраларига дардини ёрди. Қишлоқдан бош олиб кетмоқчи бўлиб ҳиқиллади. «Бева бўлса нима қилпти? — дея кимдир этини ўлдирди. — Тенг тенги билан, тезак қоли билан-да! Жой-жалоли, ётиш-туриши нотайин сендай саёққа қайси подон қиз берарди?» Маҳма танасига ўйлаб қаради: ўша мўмин банда унинг наъфига куйиниб сўзлабди. Бўйдоқлик жонидан ўтган эмасми, обидийдани бас қила қолди, ўзини чимилдиққа урди. Хадича эрдан ёлчиди, ўша йили қиз туғди.

«Эсингдами, Широной тугилганда бошинг кўкка етди. Ражаб ҳисобчи бепушт деб сўккаларини хотирлаб йиғладинг, сенга қараб меням ўпкам тўлиб кетувди. Мендай дийдаси қаттиқ одам-а!..»

Маҳма кўкрагини ушлади. Юраги безовта гурсиллаб урарди. Ушанда, туғруқхона йўлагига Хадичанинг кўзи ёришини пойлаб ўтирганда юраги шунақа нотинч тепганди.

Хадича эсон-омон қутулди. Бола кўргани қишлоққа зув тарқалди. Олди-қочди кўпайди. Кимнингдир охирати йўқлиги, кимнингдир умри хазон бўлаётгани, аллакимнинг лаб-даҳанини совуқ урганини нуфлаб шиширишарди.

Чуваланган гаплар эгасини топди. Туғмас хотиндан қутулиб, кўча тўлдириб юрган Ражаб ҳисобчи пича ховуриши пасайтирди. Фақат қайсидир даврада, ҳамма хотин зоти ўшанақа бўлса, дунёдан тоқ ўтишини айтибди. Бу гапни Салим банги ёйди.

Чойхонадан, Ражабнинг пинжидан жилмайдиган Салим тошни тарозининг огир палласига қўядиган одати борлигини Маҳма сал-пал биледи. Баъзилар орқаваротдан гўрига гишт қалашади, ҳатто у уйқусида ҳам посанги бузишини оғиздан қўйишмайди. Бунақа гапларни Салим қадамида эшитади, аммо ўзини карликка солади.

Нешин ё кечқурун у Маҳмани искович тозидай излаб топади. Мастми, хушёрми, фарқсиз, гапни Хадичага тақайди. Агар ўша таги паст кавушини ўнгласа, опаси ўпмаганини топиб бериш учун шартлашади. Бангида хуш бўладими, хуш бўлса шунақа суюладими, деб мерган кулади...

«Хаҳ қўшни-я! Ичиг манави горнинг ўзгинасийди. Ражабнинг ногорасига ўйнамай кетгур, бор-йўги бир пиёла макруҳ нарса гадоси эдинг!»

Бир кун димоғида мингирлаб нима деди, ҳа элади: «Ҳой, мерган, ит сарқитини бошингга ёстиқ қилиб ётаверасанми?» Маҳма уни бўғиб ташлаш учун хезланди қараса, ғирт маст, шайтонга ҳай берди.

Салим андишанинг отини қўрқоқ қўйди. Қайсидир шабада олдини тўсди. Шалвираган қўллари чўнтагида, юм-юмалоқ бошини тор елкалари ичига тортган, повдадай чайқалади. Изида Ражаб, у ҳам ширакайф, ҳадеб мўйсиз қалта пягини силайди, лаб-даханини йиғиштирол май пржаяди.

— Эшитаяппиз! — дея Салим чирт тупурди.

— Нима демоқчисан, аблаҳ? — Маҳма унинг ёқасига ёпишди. — Тезроқ гапирмасанг кекирдагингни узиб ташлайман!

— Сенам эркасан-э! — Салим бир септаниб ёқасини бўшатди, сўнг одатича, ишшайди. — Хадичадан эски тўшагининг иси келмайдими?

Орқада ер шохлаб турган Ражаб яна пржайди. Қўнғиртоб қорачиқлари бояги саволни яширган каби жонсиз йилтиради. Унга нигоҳ қадаган Маҳма муз бўлиб кетди. Алам юрак-бағрини тешиб ўтди. Муштумини тошдай қилиб тугди. Жойидан гиз бўлиб жилганда муюлишда чойхўрлар кўринди. Маҳма тайсаллади, сувга тушган латтадай бўшашди. Агар сал қўл чўзса, ичкилик шер қилган Салим, аввал хотинингни тий, деб одамлар кўзича аюҳаннос солишини англади. Кейин Маҳма қишлоқда бош кўтариб юролмайди, ундан кўра ўлгани минг марта аъло!

Бенхтиёр кўрсаткич бармогини лабларига тегизди, гўё, жим бўл, ойна, дея ўтинди. Сўнг Салим ишшайиб. Ражабга кўз қисганича эътибор бермай, уйи томон шошилди.

Хадича айвонда Сафарни қип-яланғочлаб чўмилтираётган эди. Орқаси билан битта майда ўрилган сочинини дамай биллагига ўради, қўй судрагандек, ичкарига судради. Қорнига тушган бир тепки Хадичанинг ишини қилди. У аста ингради, букчайиб йиқилди. Касаяхонада боласи тушди. Дўхтирларга, ўлгур, ҳўки зимиз шохлади, деб айтди.

«Хадича-ей, дўхтирларни алдаб, мени адинг. Обрўси тўқилмасин, деган бўлсанг керак. Обрўйим бўлса

тўкиларди-да! Ёки қамалиб кетишимдан кўрқдингми? Бекор қилгансан! Бекор!...»

Ўшанда Шириной билан Сафарни тоза мункиллаб қолган аммасига тошириб, тоғ сари улоққан Маҳма ўн кун қорасини кўрсатмади. Хотини юраги тагида илиқ-илиқ нафас олиб турган жондан ажралганини ўйлаб, зерикарли вақти кутини билан ўтказаётганидан бе-хабар юраверди.

Қишлоққа Салим билан Ражаб масиққан бўриларга ем бўлгани ҳақидаги миши-миши оралаган кунни Хадичани йўқлаб келди. Маҳма хотинидан ҳам баттар озганди. Чилла шамоли ялаб, тараишадай қотирган серсоқба банарасини танини мушқуз эди. Фақат хиёл киртайган кўзларигина аввалгидек кескин чақнади.

Хонага шарнадай кирган Маҳма каравот ёнидаги суяичиқсиз кўрсанга аста чўкди. Тили таиглайига ёнишган каби миқ этмади. Сездирмай ўтган дақиқа йишдай узун туюлди.

Каравот гижирлади. Маҳма ҳушини йиғиб, хотинига кўз қирини ташлади. Соғинч тўла ҳорғин нигоҳлар тўқнашди. Ёноқларига сал қоп югурган Хадича анча тетик, қорачиқларида меҳрга ўхшаш парса нурланарди.

— Сиздан хавотирдаман! — деди бироздан сўнг наст товушда. — Ҳалиги... Эинитдингизми?

Хотини шаъмасини тушунса ҳам Маҳма қовоқ очмади. Бепарволик билан деразага ўтирилди. Деразадан кўриниб турган қорли адирларни нича кузатиб ўтиргач, шартта ўрнидан туриб, оғиз очмай чиқиб кетди.

«Ўшанда ҳам... Тилим тош эди, тош! Сут билан кирган жон билан чиқар экан!»

Тутақиб кетган Маҳма хоначани қор деворга жони борича урди. Хонача деярли ботмаган бўлса ҳам бош-молдоқдай-бошмолдоқдай нарчалар қўнорилди. Шу ализода ярим соат тинмай ишлади. Толиқса ҳам, нафаси қайтса ҳам ҳордиқ чиқаришни ҳаёлига келтирмади. Йўлак анча чўзилиб қолди. Фақат у дим ва тор, зўрга эмаклаб юрса бўларди.

Назариди, тепада нималардир қисирлар, шитирлар, шовдираб тўкиларди. Чўққи учидан ҳам қор кўчаётгандай эди. Наҳотки, йўлак босиб қолади? Бу жуда аламли эди. Ахир, хотини, болаларига охириганини айтолмай кетиши ўлимдан ҳам оғир-а!..

«Хадича, ачиқ-чучуқни бирга тотиб кўрдик. Тирноқ топганимизда баравар қувондик, иссиқ жонлари оғриганда бирга қайғурдик. Қўш хўкиз бўлдик, рўзгор тебратдик.

Эл олдига дастурхон ёзиб, бир бурда нон қўйган бўлсак, савоби иккаламизга ҳам тегишли эди...»

Қалта-қалта нафас олаётган Маҳма юмшатилган қорни сурганча горга қайтди. Энди ходача ҳам, халиги паншахага ўхшаш нарса ҳам зил-замбил эди. Бошқа ишломаслигига кўзи етди. Толиққан билакларини уқаларкан, вақти тахминан ярим оқшом деб белгилади. Бугунча бошқа чиранмайди. Эрталабгача кутади, куч йиғади. Бу орада кўчки бутунлай зичлашади, музлайди. Босиб қолиш хавфи йўқолади.

Маҳма пўстинга чўзилди. Дим ва қаттиқ жойда ухлаш ноўнгайлигини сезиб ижирганди. Киприклари плинган заҳоти устунлари баланд айвон тагида додлаб ўзини ерга отган хотинини, нарироқда жовдираётган ўглини кўрди.

Терлаб кетган Маҳма сапчиб турди. Кураклари ораси санчиб оғирди. Намикқан пўстинни тўрға улоқтириб, йўлак сари эмаклади. Йўлакда ҳаво сийраклиги дарҳол сезилди. Орқага қайтиш мумкин эмасди. Тиззалаб ўн минутча қазиди, сўнг, юмшатилган қорни оёқлари ва «паншаха» билан суриб, горга интилди.

Кейинги гал Маҳма етти минутча дош берди. Горга қайтганда тилини чўллаган итникидек осилтириб ҳарсилларди. Гор аввалгидай эмасди, горда ҳам нафас олиш тобора оғирлашиб борарди. У хато яна қанчага чидаши мумкинлигини чамалашдан чўчирди.

«Энди нима бўлади? Рози бўл, дея олмай кетишдан оғири борми бу фоний дунёда? Мендан кўп ўтган, хотин!..»

Маҳма хўрсиди. Еноқларини иссиқ ёш юваётганини пайқамас, ихтиёрсиз равишда шивирларди. Аста-секин гор ёмон димикди, йўлакдан фарқи қолмади. Кўйлагини ечди, енгил тортди. Аялақандай ёвуз панжалар томоғига чангак каби ботарди. Уна чангакни қайириб ташламоқчи бўлган каби томирлари ўқлогидай бўртган бўйинини силади, сўнг бирдан терисини сидирди. Қон оқди, оғриқни сезмади.

Яна арғамчи бўйдан ошиб қолган йўлак томон судралди. Ходача оғир, қор тошдай қаттиқ, мерган маст каби гаранг эди. Темирчи босқонидай гуниллаб ура бошлаган юраги ҳайдаган дарё-дарё қон мяясини қоқ ёраёзди. Бу ҳақда ўйламасликка тиришиб, дам олмай ишлади, чумолидай қимирлади. Кўчки ҳаливери туйнук раво кўрадиганга ўхшамасди.

Бутун умиди эса туйнукда... Ана, ҳадемай залварли девор аста-секин тешилади. Нур билан барабар муздай-

гина тоза ҳаво ёнирилиб киради. Кўзлари қамашган Маҳма тўйиб-тўйиб нафас олади.

Тоза ҳаво хузурини туйган заҳоти кўнгли озди. Маъносини йўқотган ҳодагани аста ташлади. «Тамом шекилли, хотин!» дея пичирларкан, томоғи куйишганини, нимадир борлигини тарк этаётганини хотиржамлик билан ҳис этди. «Кечир!..» деди секин ва хумдай оғирлашган бошини қорға қўйди.

Олисда, онасиникида болаларини гужуллатиб, хомуш ўтирган Хадича узрини эшитганига негадир ишонди. Гўё хотини ҳаммасидан огоҳ эди, ҳаммасини кўриб, эшитиб турарди. Фақат нега у ёрдамини дариг тутмоқда?

«Хадича, дунё шу экан. Биров зуғум ўтказаркан, биров зуғум ютаркан. Бу нарса нималигини инсон боласи англамай ўтса...»

Қорни ёстинқ қилиб анча ётди. Сал ҳушини ўнглаганда нигоҳлари яна қоронғилик билан тўқнашди. Хира тасавурида Хадича ҳозир бўлди. У, кўзлари жиққа ёш, маънос кулимсиради: «Кўйинг, адаси, кўйинг, болалар кўрқадн».

Хадича шундай дея чимирилди, аста-секин тисарилиб, йироқлашиб кетди. Маҳма яна бир ўзига келганда хотини шундоқ тепасида болалари билан қўлтиқлашиб турганини кўрди. У Шириной билан Сафарга ниманидир уқтирар, ҳадеб қоқсуяк қўлини силкирди.

«Пешонада битилгани шу экан: дийдор маҳшарда қолди. Сенга айтолмаган гапларимни ўзим билан олиб кетяман. Фақат биттасини ҳеч бўлмаса виждоним олдида тан олай: ҳалигиларини тоғда чавақлаган, чиллада масиққан бўриларга талатган мен эдим. Нега бундай қилганини айтмай қўя қолай, очиги, бу ўзимга ҳам, худога ҳам аён эмас!..»

Йўлак тандирдай ёнарди. Аланга зўрайди, у нурсиз, кўмир тусида, ниғичка тили бурала-бурала бирдан бўйинига чирмашди. Маҳма бўйини оққушиникидек ниғичка ва позиклигини бир лаҳза ҳис этиб турди.

Кейин ҳаммаёқ бирдан совуди. Маҳма мерган жон ҳолатда эмаклай кетди. Охири, торғина туйнукка рўпара келди. Истагига етишди. Нигоҳлари туйнук аро бир оламни илғади: сершовқин бу олам ҳадсиз, осмони ҳам ҳадсиз, ўнгирилари, ялангликларини шамол емиради. Кулранг булутлар ўраган чўққилари самога илтижо қилган каби эрта-кеч гувиллаб ётади.

Салим қоровул феълі баҳор ҳавосидек...

У кўнича қош-қовоғи солиқ юради, чиройи очиқ кезлардагина Амриддинни хушлайди, унга юмуш буюради. Бу юмушни Амриддин бажарадимми-йўқми, қизиқмайди; эсидан чиқиб кетса керак-да. Бунақа чананиликка Амриддин кўнилмаган, ичида кулади, баъзан у билан дастлабки учрашувини эслайди.

Ўша кунни келиб-келиб шунга йўлиққани галати; бир қарашдаёқ афт-ангори ёқмади, бориб турган таянғ одам-ов, деб ўйлади, шундай бўлса-да, теварақда бошқа биров кўринмагач, ноилож бошлиқ кабинетини сўради. Эринмаганга балли, Салим гинг демай, кимлигига қизиқмай, стақлаб келиб излаган эшигини кўрсатди. Директор Қувон Самадович, янаёқ бурни чан ёнида нўхатдек сўғали бўртган бўйдор киши, қогозларини назардан кечириб, столни аста шапатлаб, вазифасини тушунтирганда ҳам хаёли ҳалиги одамда эди. Бир насадан кейин директор Салимни чақиртирди, бу киши бўлажак биолог-зоолог Амриддинбой, бугундан қанотинга оласан, деб омад тилади.

Салим қоровул дастлабки учрашувда лаб ёрмагани ҳолва экан; униёни айб санаш инсофсизлик, йигирма қадамда нима ҳам десин, кейингиси хайратга молик, нақ икки кун ҳатто томоқ қирмади. Думида осилиб юрган Амриддинда сабру қаноат анча-мунча борлигини сизди чоғи, ниҳоят, учинчи кунин инсофга энди, эринчаклик билан зоти-зурриёдинни суриштирди. У уругунинг Зинак қишлоғида тугилиб ўсганини айтди.

— Зинак? — деб Салим ялт қаради. — Унда Раҳимни танирсиз?

— Раҳим калтаними? Танийман, Бир синфда ўқиганмиз.

— Қанақа бола?

— Мен уни аллақачон қишлоқдан бадарға қилганман.

— Қизиқ-ку!

— Ҳа, сўраманг, дастидан тоғда каклик зоти қурди.

— Ўғли суннатида беш юз каклик тортгани рост экан-да?

— Рост, ака!..

Ҳар хил ташвинига кўмилган Салим қоровул ўзи ҳақида гапиришни хоҳламас, баъзан шунақа сердиққат бўлардики, ҳар қанақа суҳбат чоғи афти қилт этмас,

қайгу ёки қувонч унинг учун фарқсиздек эди. Киши билмас Амриддин беҳисоб савол берди, икки оғиз ҳам жавоб ололмади.

Фақат қўриқхона ходимларидан бирининг туғилган кунда у сал эзмаланиб қолди, даврадан узилмишгач, Амриддиннинг елкасига осилиб, юрагидагиларни тўкди.

Қўриқхонада қирғовулни сунъий кўнайитириш бошланган йили бир якшанба навбатчилик Салим қоровулга тегади. Нима бўлибди дегн: кун бўйи елиб-югуриб толиққан эмасми, шўри қисиб, саҳарда тарашадек қотиб ухлабди. Азон чоғи директор Акбар Ҳасанов койинишларидан ҳовлиқиб уйғонибди. Ҳаллослаб келиб қараса, симтўр катак эшикчаси очиқ, атрофни пат тутган, ҳайҳот, анча дуркун бўлиб қолган жўжаларни тулки гажиб кетибди.

Дод деса кам, бошини тошга урса кам, нима қилсин, дамни ютди, фақат ўздан ўтганини ўзи билди, латтаси сувга тушган директордан кўзларини яширди. Ҳар печук директор ўзини таптиликка солди, ҳалигидай гафлатда ботгандан кўра ўзингни оссанг авло эмасмиди, Салим, дейишга ҳақи бор эди, барака топгур шуидай демади. Кейинча гап катта қозонда қайнаганда ҳам ёмонлиқни раво кўрмади, уни ҳам, ўзини ҳам далда билан овутди.

Тош бир кўчмасин, кўча тўхтатиш мушкул, ҳазил билан жўжалар можароси ёнига бошқа майда-чуйда айблар туядек қилиб тиркалади, айниқса, охири нуфузли йнгида Қувон Самадович сўзамоллиги тутиб кетиб қўриқхона ичида кўмилиб ётган анча-мунча олди-берди илдизини очади, ишдалло, Акбар Ҳасанов таги лиқиллаб, ўнгарилмайдиган бўлиб йиқилади.

Ўн йил ўринбосарлик аравагани судраган Қувон Самадович, чамаси, идора шаънини ерга урган ишқалини осонликча ёпиб юбормоқчи эмасди. У, кенг хона тўридаги юшоқ креслони эгаллагач, дастлабки кунёқ Салим қоровулни топтиради, юзлашгач, гап қовлаштиради: ўв, Ҳасанов чизигидан чиқмас эдинг-а, балли, ошна, ана энди унинг кирдикорларини миридан-сиригача айтасан, агар айтмасанг, калом битта, ўзингни тиктираман!

Қўрқув тирноқларигача сирқиратса ҳам Салим қоровул бир парсани тан олмайди, фақат ўн йил бирга китоб таллашиб ўқишганини эслатиб, ҳеч қурса шунини ҳурматлашини сўраб ёлворган бўлади. Қувон Самадович уни қайириб ташлайди: сен ўғри айбини хаспўшляяпсан, сен билан синфдош бўлганимдан номус қиламан!..

— Ака,— деди Амриддин уни суяб,— катак огзи қандай очилган?

— Шуниси қоронги-да.

— Ҳеч кимдан шубҳалазмадингизми?

— Бефойда эди.

— Нима учун?

— Э, сиз гўдак экансиз!

Ана шу суҳбат баҳона Амриддин кўриқхонада энг кўп куйиб-пишадиган, бор-йўқлиги ҳар доим ҳам биллина-вермайдиган Салим қоровул билан қалинлашиб кетди. Кейин билса, Салим қоровул жўжабирдек жон ҳам экан, қизиги шундаки, у хотини билан болаларини эслайвермади, бу дунёда улар гўё йўқдек, бўлмагандек бепарво, ўз дарди билан овора, ҳар эрта идорага келади, бошлиққа учрайди, чурқ этмай тошширик олади, сўнг думида Амриддин, хуштагини чалиб кўриқчиликка жўнайди.

Тўқайда у зерикмас эди, эҳтимол, шу бонс енирак хасратланар, деярли ҳеч кимни эсламас, баъзан болалар айтадиган қайсидир эски кўшиқни хиргойи қилиб қолар, бошқа вақт бафуржа ишиллаб юргани юрган эди. Бир кун кутилмаганда Амриддинни ҳайрон қилиб Қувон Самадовичдан гап очди.

— Ука, билсангиз, шу киши билан бир партада ўтирганман.

— Яхши,— деди Амриддин,— фахрланми керак.

— Мен-ку, фахрланаман, у помус қилармиш...

— Товба десин-э!

— Ҳа,— деди Салим хўрешди, сўнг қўшди:— Аммо меҳмондан безмади.

— Меҳмонлари кимлар?

— Бирн Матлуб Ҳайдарович.— деди Салим очилиб,— қайсидир институтда катта директорнинг тўнғи ўглини ўша мулла қилаётган экан.

Нечундир Салим қоровул сўзлари шубҳали туюлди, маховатга ўхшади. Амриддин оғринди, ҳар хил мулоҳазага бориб хаёлчан юрди. Қадамида зикланди. Ўша кунн кечки пайт хонада ёлғиз зерикиб, нари-бери паришон одимларкан, туйқус деразадан ташқари қаради, қаради-ю, хиёл олазарак Салим қоровул директор минадиган эски енгил машина юкхонасига огзи бўғилган халта жойлашганини кўрди.

— Салим ака,— деди Амриддин ташқарига чиқиб,— бемахалда мунақа ҳалак бўлиб юрибсиз.

— Майда-чуйда ташвиш... ука,— деди Салим бамайлихотир, ишнин битиргандан кейин қўшиб қўйди.— Хўш,

Амриддинбой, бекорчиликми? Бизинкига юра қолинг, пича отамлашамиз.

Азалдан Салим қоровулни дастурхони очиқ, чақа тонса сўмлаб сарфлайдиган, бурда пони, бир коса оби-ёвгонини ёр-биродарлари билан баҳам кўрадиган киши, деб эшитарди. Асли бу гапда жон бор, у илгари ҳам Амриддинни бир неча бор судраган, насибадан қочманг, деган, Амриддин ҳар гал важ тонган, гоҳ ёзув-чизуви кўнлиги, гоҳ шаҳар тушмоғи, университетга кириб келмоғи зарурлигини баҳоналаб рад этган. Ҳадеб киши сазосини ўлдираверини одобдан эмаслигини ўйлаб бу гал бориш учун чоғланди.

— Бўпти,— деди Амриддин,— янгамиз паловни боиласалар керак, қоринини бир дўмбира қилиб келай!

— Янгангиз қишлоқи, ука, кўнам сиз ўйлагаңчалик эмас,— деди Салим Амриддин билан тапишгандан бери биринчи марта ҳазиллашиб,— палов дамлаб шовла сузгандарини кўрганмиз.

Уй бекаси Мастура, қадди расо, юз бичими келишган, ранги тоза аёл, Салим таъриф қилганидек бўш-баёвга ўхшамади, бир пасда айвондаги чорнояда юмшоққина жой тайёрлади, пон-чой, ёпғоқ--майиз, бултур қайнатилган чирганок мураббоси келтирди. Пон ушатди, мураббони мақтади, олиб ўтиринг меҳмон, манови қони фойда, деди, акангизда уқув йўқ, манзиратини ҳам эптолмайди.

Овқат тайёр эмасди чоғи, эри ҳозир гушна учинини айтса ҳам Мастура шошилмади, бунча бётоқатсиз, гўдак бўлинг-э, деб полиди, сал ўтиб меҳмонни унутди, эри шижиға суқилиб, қандайдир нотаниш кимсалар, елкаларида милтиқ, тўқай оралаб кетишганини, тушгача яқин-йироқдан ўқ овозлари эшитилиб турганини айтиб қойинди. Салим, одатича, тўрсайиб тинглади, ниҳоят, сабри битиб ёрилди: хотин, каллани ишлат, мен ҳар қаричда бек эмасман, катталигим ўз жойимда кесади, бу атроф Мирза чиноққа қарашли, у қай гўрда қонти, бўри-мўри чавақлаб кетмаган бўлсин-да...

Хотини негадир қовогини уйди, ҳаммангиз шунақа, феълингиз уйқаш, лойингизни бир жойдан олган-да, деди, чимирилиб кўзгалди, ўн минутлардан сўнг хил-хил пишган қовурма тўла сопол товоқни дастурхонга қўйиб кетди.

Бека ўзи ўтирмагани Амриддинни қизиқтирмади, оч эмасми, қовурмага суқланиб тикилди, тикилди-ю, сўлақайи оқайтган бўлса ҳам иштаҳаси гипна бўғилди.

Мезбон қип-қизил оёқчага узалган чоғ Амриддин секін турди, хиёл гандираклаб, дарча сари йўналди.

Эрталаб Амриддин идора олдидаги узун тахта курсида оёқларини чалиштириб ўтирганда Салим қоровул ёнидан ер сузиб ўтди. У тўппа-тўғри бориб директор кабинетига мўралади. Бир пиёла чой ичилгунчалик фурсат кечмай ичкаридан тўнғиллаган товуш эшитилди: «Нонкўр банда, нима, думчанг сувладими?» Салдан сўнг Салим шалвираб чиқди, юр дегандек, Амриддинни имлади; ўзи ертўлага тушди, қўшалоқ милтиқ билан пайдо бўлди, бирини ола-ола қараётган Амриддинга тутқазди, ушланг, деди, хўжайини буюрди, ёрдам бераркансиз, эрта бир акахони тугилган эмиш...

— Тушунмадим,— деди Амриддин талмовсипради.

— Э, ука, нимасини тушунмайсиз?

Суягигача сирқираб, ори кўзиса-да, ноилож Амриддин бўйсинди, кечадан бери уни кўргани кўзи, отгани ўқи бўлмаса ҳам, пича ўзимни тутай, охири нима билан тугаркин, деган андишада ортидан судралди. Забонсиз қалин тўқайда нафаси тиқилиб илгариллагани сайин ўзини ўзи бек эълон қилган директор орқаворотдан берган буйруқ аламини хамирдек кўпчитаверди, гурурини сим-сим огритаверди.

— Ука,— деди бир пайт Салим,— мейдан ранжидингизми?

— Унчамас...

— Кеча ёмон уялтирдингиз.

Жавоб тополмай Амриддин чайналди.

— Э, бор бўлинг,— деди Салим ўпкалагандек,— буичалик қилиш ҳам ярамайди. Ҳалиги халтага кўзингиз тушмовдимми?

— Тушди нима, тушмади нима?

— Майнани сал ишлатинг-да!

— Майна бўлса-да, ака,— деб Амриддин пичинг қилди.

— Ҳа, майли, шу ёғиғаям шукур,— деб Салим енгил сўлиш олди.— Сиз кеча мени еб кўяёздингиз. Агар Қувон Самадовичникига бориб қолсангиз, билмадим, нима қиларкансиз. Уникида қирговул пати солинган болишнинг ўзидан нечта!

— А-а?!

— Ҳа, ука, хотинлари шуни ҳавас қилган.

— Оширдингиз-ов!

— Ёрилай агар! — Салимнинг қотма бетини истехзо қоплади.— Тўғриси, бу ҳолва, эсингиздадир, сиздан

хамқишлоғингиз Раҳимни сўровдим, Қувон Самадовичи тушмагур (э, мактабда уни Қувон қурумсоқ дердик) бир баҳонаи сабаб билан ўшанинг тўйидан тўз ебди, бир ваҳима солиб келди, асти қўяверинг, бир сайқ мергандан қаерим кам, дейди нуқул шиқриб, хулласи калом, кен-жасини юмалатини олдидаи ўн қоровулнинг ҳар бирига фалондан солиқ солди...

Энди Амриддин тамомла ҳолдан тойдди, йўқ, жазирамада узоқ куйманиб юргани учун эмас, Салим қоровул одатига хилоф тарзда эзмалик қилаётганидан тинкаси қуриди.

— Ака,— деди, ўша билан орани узинг.

— Йўжабирдек жонман,— деди Салим,— ҳайдаса ҳолим хароб, қўлимда хунарим йўқ, ёш ўтган...

Амриддин калта ўйлаганини таи олди.

Сўқмоқ четидан потирлаб қирговулар кўтарилиди.

Сергак тортган Салим милтиқни ўнглади, негадир, тепкини босмади. Алланечук ҳомушланган кўйи милтиқни истар-истамас елкасига осди.

Соқин шовуллаётган дарё нафаси сезилди. Соҳил томон юришди. Салим ажриққа думалади, саргимтил мўйловчасини диққайтириб, кўкка тикилди.

— Ука,— деди,— мен ўзим густоҳ, директор сизни кўшмовди.

Мана буниси неча пуллик бўлди, айтиш мушкул, Амриддин бир хил бўлиб бўзарди, одамга йўлиқибман, деди ичида, индамай қўзгалди, кун оггунча соҳилда айлашиб, ўтлар, ҳашаротларни кузатди, зерикди, чарчади, охири келиб, Салим қоровул тепасида қаққайди.

— Туринг, ака,— деди Амриддин,— отадиганингизини отинг.

Қайда, Салим сира қўзгалмайдигандек, афти қутсиз, шами ўчган каби афтода, пичинг ҳали бир бандани ўлдирмаган, дегандек, бепарво ётибди. Чиндамади, Амриддин аста туртди, оқшом яқинлиги, манзил йироқлиги, адашиб қоллишлари мумкинлигини эслатди.

Салим индамади, эрина-эрина туриб, қайта-қайта керишиб, лаб-лунжини хўллаб, сўнг чирик кундада чўнқайиб, мушоҳада пишитгунча атрофни кўланқа қоплади.

Қайтишда йўл беҳад узоқ туюлди, шундай бўлса-да, на униси, на буниси бирор огиз сўз қотди. Идора ҳовлиси алланечук бефайз, атроф зимзиё, жимжит, фақат четдаги кабинет чирогини ёниқ эди.

— Мулла Салим, — деди директор, — ничоқсиз сўймоқчимидини?

Остонада зўрга турган Салим елка қисди.

— Бўл, қимирла, баччагар, тоғиб келган товушқонингни тезроқ машинага жойла!

Дағдага Салимга чивин чаққанчалик қор қилмади, у шонинзмай, ҳовлиқмай эшикни очди-да, шартта жўнади. Печундир индамай чиқиб кетинини Амриддин эи билмади, наққа ёрилди: «Сиз у кишини билмас экансиз!..»

Эрталаб Амриддин ўзинча чама қилди: ҳадемай кечаги можақо хумори афтига урган Қувон Самадович шалдироқ машинасида савлат солиб келади, хонасида хурнайиб олиб, Салим қоровулни ер тағидан бўлса ҳам тоғинини буюради, у билан юзлангач, дағдагасини чала жойидан дўлдег ёғдиради. Амриддинни ҳам куруқ қўймайди.

Салим тоғилмади, директор Амриддиннинг ўзини чорлади.

— Хўш, йиғит, қалай, фаунамиз маъқулми?

— Фауна маъқул...

— Номаъқули нима? Печа сўкдинг, эшикни бетга уриб кетдинг.

— Сўкмадим, Салим акани билмас экансиз, дедим.

— Ўша ярамасини уч кун бўлмай сен билиб қолдингми?

Келганидан бери иши, юрини-туришида қўним бўлмаган Амриддин, бошлиқ яқка ўзини бекор сўраттирмайди, жиндий маслаҳати, тағбеҳи бордир, деб ўйлаган, бўла-жак диққатвозликка ўзини анча ҳозирлаган эди. Тағин хом ўйлабди, бошлиқдан тутуруқли маъни чиқмади, қаринида сўррайтириб қўйиб, эрмак қилди, устидан кулди, қочиримларидан биргина нарсаини — қадамнинг биллиб бос, бола, хоҳласам ҳозир паттағини тутқазаман, деган фикрини уқди. Э, бор-йўғи шуми, ҳеч нарса эмас экан-ку, Қувон Самадович, билмайсенми, унинг юки енгил, тўрт тарафи қибла, чамадончасини қўлтисқлаб жўнайверади, фақат жўжабирдек жон Салим акага қийин, ўзи айтганидек, қувушини ўнгласангиз қайга боради.

Амриддин кейинча бошиқа нарсаини ҳам ўйлади: ҳозир нима қўш, иш қўш, тўқчиллик, тўқинчиллик, болачақа оч-юшун қоладиган замон эмас, Салим қоровул ҳайдалинидан чўчимаса ҳам бўлаверади, ҳамма бало шундаки, қўриқхонага ишенз боғланган. Рост, болачақа баҳона, ишқал асли бу ёқда!

Кўнгли алағда бўлиб Салимни кўргиси келди. Печа марта уйига қатнади, учратолмади. Тўлиб ўтирган хотини ҳасрат қилди: икки-уч кундан бери ўзини касалликка солволган, баҳонаси курсин, асли бало ҳам урмаган, тўнғичимиз Ҳайдаржон билан азонлаб арқон, белкурагу челақ кўтариб чиқиб кетади, қон қорайганда чангга беланиб қайтади, билгани ичида, чакак қоқмайди, бу ёни рўзгорин тоза ушутди, гулдайгина одам шунча айниб ўтирса-я!

Сувга тушган кесақдек бўлиб кетган Салим бешинчи кун эрталаб деразани эҳтиёткорона чертди. Узоқ учратмаган инисини кўрган каби Амриддин терисига сизмай қувонди, ака-е, одамниям шунча соғинтирасизми, деди шошилиқираб кийинди. Салим ташвишли кўринарди. У кичигини бешиктўйи қилмоқчи эканлигини, маърака икир-чикирларига кўмилиб қолганлигини қизишиб айтди. Бурчакдаги стулга бафуржа ўтириб олиб асли ашча-мушча даҳмазали бу маъракага тоб-тоқати йўқлиги, қўли калталлигини, иззатталабликда хотинидан бешбаттар қайнонаси хархашасига кўнишдан бошқа иложи қолмаганлигини бир бошдан майдалаб тушунтираётган чоғ идора олдида ярақлаган енгил машина чийиллаб тўхтади. Пешвоз чиққан Қувон Самадович орқа ўриндиқдан истаристамас тушган ўрта яшар, оқ оралаган сочи елкасигача босган пакана кишини астойдил қучди. Ранги синиқлигидан шаҳарлик эканлиги, эрта-кеч креслога ёнишиб, қоз-қаламу имзо чекиш билан мушгуллиги сезилиб туган меҳмон бўй-басти теракдек мезбон ёнида тагин ҳам калта кўришар эди. Ана шу киши Матлуб Ҳайдарович, деб Салим шивирлади, Амриддин мийинида кулимсираётганини кўриб у ҳам зўраки илжайди.

Идора орқасидаги чорнояда ёзилган дастурхон неъматини Матлуб Ҳайдаровични қилча қизиқтирмади, истаристамас пича гурунглашгач, бафуржа панага ўтиб овдон кийинди, кафтларини бир-бирига ишқалаб, милтиқ сўради. Сиздаги завққа қойил, Матлубжон ака, шаҳримизни бердик, аввал бир пиёла чой-да, тўқай парилари билан дийдорлашув қочмас, деди Қувон Самадович, меҳмон бетида норозилик ифодасини илғагач, ҳовлида тикка суҳбатлашаётган Салим билан Амриддинни имлаб чақирди.

— Салимбой,— деди,— энди аввалгидек хунарингни бир кўрсатсан.

— Хўжайини,— деди Салим,— ҳозирча мен овга ярамайман.

— Инжиқланма! — деди Қувон Самадович, аста ёнига

келди-да, меҳмон эшитмайдиган қилиб ишшиди:
— Нидамай қўйганимга суюлма!

— Касалман, хўжайини, ишонмайсиэми?! — деди Салим Амриддинга кўз қирини юбориб. — Кўн қўймасангиз, майли, бораман, фақат манави қўшилени, юкка қўтаришадди.

— Э-э, мени қўйинглар! — деди Амриддин.

Қувон Самадович ганслаиб турган Амриддиннинг хоҳишига аҳамият бермади, бўпти, боради, шу баҳонада турқ-таровати қанақалигини билиб оламиз, деди қатъий, сўнг у ҳам паналаб кийинларини алмаштирди.

Тўқай дим, шабада қилт этмас, сокинлик ҳукмрон эди.

Несиқ жон азоби бўлди. Энг аввал Матлуб Хайдарович толиқди. У ҳар шамба қўриқхонани зиёрат қилса ҳам, овхалта-миттиқ осиб тўқайини кезса ҳам, барибир, хомлиги билинди, ишшаб қолди. Қора терга ботган Қувон Самадович аҳволи унқида баттар бўлса баттар, тузуь эмасди. У шерикларидан бирортаси ҳордиқ тақлиф қилиб қолишидан умидланиб томоқ қирган пайт чирганоқлар тағидан тустовуқлар нариллаб учди, ўқ овозлар янгради.

Ўқ товушиданми, димоғига қон ҳиди урилгандек бўлди, Амриддин хиёл каловланди, хиёл кўнгли айинди. Нима қилсам экан. Салим аканинг қилиғи бор-да, бекор қўнибман, деб ўйлади, фикри адоғига етмай, тағин мил-тиқ қарсиллади.

Соҳилда ҳордиқ чиқаришди. Омади юришган ошнalar ютуқларини тузуккина ишоплашди, бир-бирларини мақтай кетинди. Майсада иккита ишша думалаб қолгандан кейин Салим косагуллик қилаётган Амриддинга кўз қисди, сўнг ўзи баланд дарахтлар панасида йўқолди. Сал фурсат ичида дўриллаган товуши қамшизорда дошлаб юрган қирговулар оромини бузди. Хайда-хайда билан отилиб турган ошнalar икки тарафини чирганоқлар девордек тўсган сўқмоққа тушиб олишди.

Ошнalar, миттиқлари ўқлоғли, бири-бирини қўлтиқлаб, бири-бирига гап маъқуллаб, довдираб-совдираб боришарди. Мунча ҳовлиқишмаса, деб ўйлади Амриддин, ҳаллослаб чопаётган Қувон Самадович ҳатто товуш беришига улгурмай бирдан аллақандай тубсиэликка зим ғойиб бўлганини базўр илғади. Ниғоҳларини қамшизор устида қийқираётган қушларга қадаган Матлуб Хайдарович қизиқ қилди: ҳавода муаллақ турганча қўлларини лайлак қанотидек ёзди, ажабтовур додлади, гушналаб йиқилди.

Нима бўлганини аввал Амриддин англамади, англагач, музлаб қолаёзди. Қутилмаган кўрғилик Салим қоровулни ханг-манг қилса, кўрқитиб, ховлиқтирса керак, деб хаёл қилди, лекин янглишибди: у қўшиғини хиргойи қилганча, қамишзор тарафдан имиллаб келар, афт-ангори. қадам босишлари шунақа хотиржам эдики, Амриддин тара ёрилаёзди. Ошналар тушиб кетган хандақ ёқасида тикка туриб олганча Салим беихтиёр хуштак чалиб юборди. Хандақ оғзида иланиб қолган чўплар ва ажриқли чимларни битта-битта олиб ташлади.

Рости, уч метрдан зиёдроқ келадиган чуқурлик зан томошахона, фақат қарагули йўқ, ошналар холи забун, бири остин, бири устин, худди ачомлангандек, забонсиз ётишар эди.

Аввал Қувон Самадович хушини йиғди, илқиллаб сиқиллаб, меҳмонни ўзида ажратди, гарангениб, пай-пасланиб тенага пликис нигоҳ отди, афтидан, осмон мислсиз йироқлиғини умрида илк марта хис этди.

— Салим, — деди бор кучини тўплаб, — биз қайдамиз.

— Ўрада, — деди Салим.

— Бу баттол алийянтимми? — деб Матлуб Хайдарович турмоқчи бўлди, эпллмади. — Вой, оёғим, сиқитти!

— Битта-яримта саёк овчи бўри тутниш учун қовлаган ўрага тушиб қоппиз чоғи! — деб Қувон Самадович гуддиради. — Ўв, Салим, қараб турманглар, арқон тошиглар!

— Арқонни қайдан топдик?

— Йўлини қилинг, — деди Қувон Самадович, — хадемай димқиқиб ўламиз.

— Кўзга карамабсизлар-да!

— Қувон, — деди меҳмон илқиллаб, — буниингини турқиям, сўзиям совуқ!...

Чуқур тубида чўзилиб олган Қувон Самадович бу ганин эшитгандан кейин секингина уф тортди, қалин лабларигача қув оқаргани билинди.

— Шундай ётаверамизми, Салимжон?

— Нима қилай?

— Меҳмонни ўйламайсизми?

— Меҳмон сиздан...

— Бирга ўқиганмиз-а.

— Бундан орланаман.

— Раҳим қилинг-э!

— Шунақами? — деб Салим Амриддинга қараб қўйди.

— Сиз мактабда ҳам фақат шафқат тилардингиз.

Ўзингиз эса... Майли, битта арқон бўлса топармиз, фақат шарти шуки, бултур ёзда жўжаларни ким тулкига ем қилганини айтасиз.

— Ана холос, мен буні қаёқдан биламан?

— Билмайсизми, бўпти?

— Шошманг,— дея Қувон Самадович юқорига қўл чўзди, Салимнинг миқти гавдаси кўрингач, бўшашган холда ўра деворига суянди.— Гўрлик ўтган-да.

— Ах-ха!

Салимнинг овозида ўкинчга ўхшаш нарса сезилди. Жимлик чўкди. Қувон Самадович тенага бошқа қараёлмади.

Тўқайзор узра вижир-вижир овозлар янграб сукунат тилимланганда Салим қоровул эски милтигини елкалаб, ер сузиб, иланг-биланг сўқмоқ билан аста-аста узоқлашиб борарди. Ўра гирдида ҳайрон-ҳайрон турган Амриддин лаб-лунжани йиғиштиролмаи унинг изидан жилди...

Ҳ У К М

Ййловга Кўктошдан чопар келди: «Тўйиниоча тога уйланаяпти! Шанба тўй! Сизни, Раббимқул, унинг ўзи қайта-қайта тайинлаб айтди!...»

Бу хабар Раббимқулни шошириб, каловлатиб қўйди. Тезгина изига бурилган чопарга нима деганини ҳам билмади. Афти ўзгариб, қорачиқларини вазмин хомушлик чулғади, ўша кунн чўлиги Асрорга ҳам бир оғиз ган қўшмади.

Эртаси қуёш терак бўйи кўтарилганда у ҳамон эғнидан ташламаган эски шинелини, юлдузининг ўрни ўчмаган кўкиш телпагини кийди. Сўнг, «Қайтганимча ўрнимни билдирмай турасан, ука», дея Асрорга қаради. «Ә, ака! — деди Асрор мардлиги тутиб.— Ҳафта кетсангизам амаллайман. Сиз вақтингизни хушлаб қайтсангиз бас! Фақат тўйдан тўйиқча ёдингиздан чиқмасин!»

Раббимқул тўйна-тўғри Ғанишикига борди. Ғани тонг бўзарганда уйдан чиққанича, ҳали қайтмабди. «Идорада бўлса керак, тўй ташвиши билан бонни қотган», деб айтишди.

Ғанининг уйи аллақачон ари янига айланган эди — териларига сигмай кетган қариндош-уруғлари ёпирилиб келишибди. Ҳамма олиб-югурган: ўтин ёришади, ўчоқ кавлашади, қозон ювишади...

Раббимқул бунақа хизматлардан тортинарди. Урушдан кейин ҳам бу феъли ўзгармади. Ўлганининг кунидан пича ўтин ёришиб, аста жилди. Пичинг отганларга эътибор бермади. Бу ерда тупроқ ялаб юрганини Ғани кўришини истамасди.

Ғанининг ўзи қаёқларда санқийётган экан? Ҳаяжонини бугзига тиқилиб, ўзини кўйгани жой тополмай, осмону фалакда парвоз этаётгандир? Раббимқул Ғанининг феълини билади: бир синфда ўқиган, оёқяланг кўча чаңгитиб, бирга ўсган. Хатто фронтга ҳам баравар жўнади.

Кузатув чоғида ҳамқишлоқлари зиёфатни ошириб-тошириб юборишган эди. Бунақаси беҳиштда ҳам насиб этмайди. Эрта-пидин елкаларига автомат осиб дўзах ўтига кирадиган йиғитларининг атрофида айланиб-ўргилишар, ширин сўзлар айтишар, ой бориб омон қайтишларини тилашарди. Маҳкамтош ўшанда юракни жизиллатадиган тилаклар айтган, ҳаммани оғзига қаратиб бир кулдириб, бир йиғлатган эди.

Маҳкамтош гўё эри Раззоқни эмас, тўйгунча ичган, нуқул қадалиб қараб турган Раббимқулни ҳам кузатишга чиққан эди. Ёки бошқачамиди, биллолмайди, ишқилиб, Раббимқулга шундай туюлган.

Ўшанда Ғани айниқса томоша кўрсатган эди. «Мени қайтиб кўрмайсизлар! — дерди у тебраниб. — Тамом, кўрмайсизлар!»

Кўнгли бўшроқлари чидолмай йиғлашди. Ғани ҳам ўзини тиёлмади, аравага минншаётганида кўнғиртоб кўзларидан дувва ёш тўкди. Ер ёрилмадики, Раббимқул кириб кетса.

Ўўлда Раббимқул уни силаб-сийпаб, елкасига қоқиб, гўдакдай зўрга овутди. Худо сабот ато қилдими, Ғани комиссарликда ўзини анча дадил тутди. Лекин Самарқанд вокзалида яна тўқими оғди. Бутун бошли батальон йиғилган олатасир вагонда бирдан ўпкасини туюямай қолди. Нотаниш йиғитлар тепасида «алла» айтишди, ёлғону чин пўписа қилиб, муштарини дўлайтиришди. Раббимқул мулзам, тишини-тишига кўйиб чидади.

Қишлоғини қайта кўришдан умидини узган Ғани охири марта Курскнинг мотамсаро ўрмонида йиғлади. Кўзёшлари этсиз ёноқларини юиб, ўсиқ соқоли, униққан шинели ёқасини хўл қилди. Кейин узун йиғичка қомати балчиқ, қор ва хазон аралаш тупроққа қоришиб кетди.

Ўшанда Раззоқ бошчилигида разведкадан қайтишаётганди. Ўрмон шунчалик зимистонки, кўзга чўп суқса

ҳам кўриб бўлмайдди. Қутилмаганда пистирмага дуч келишди. Ярим соатча отишиб, зўрга қутилган чоқларида Раззоқ дайди ўққа учди. Бечора қорда узоқ тўлганиб ётди. Маҳкамтошнинг исмини бир лаҳза ҳам оғздан кўймади, охири ҳам «Маҳкамтош», деб узилди.

Инги-сини фуреати эмасди. Раззоқни насиб этган жойинга кўйиншгач, тутқунини автомат қўндоғи билан турта-турта, тешиб, сўкиб илгарилашди. Тахминларича, манзил олис эмасди. Чумолидай судралиб, тонг оттиришди, порох ҳидини таратиб ёринган кунни чошгоҳ қилишди ҳамки, таналари чўрт узилган, ярмигача куйган-қорайган, бир-бирига чирманган дарахтлар сиртмоғидан қутулишолмади. Гўё совуққа дийдираган очофат ўрмон уларни икки луқма қилиб ютгану, энди нафси қошиб, сукут сақламоқда эди.

Қадам-бақадам мадорензланаётган Раббимқул негадир: «Агар менга ҳам ўқ тегса, Маҳкамтошни эслаб, унинг номини айтиб жон бераман», деб ўйлар, миясига келган бу фикрдан ўзи ҳам ҳайрон эди.

Ногоҳ тўппончадан отилган ўқ товуши сукутатни парчалаб юборди. Раббимқул орқасига ўгирилиб, титраб кетди. Уч кунлик машаққат силласини қуритган, орқада имиллаб қолган Ғани шохларини снарядми, бомбамини юлиб кетган қайишлар тағида қор қучиб ётарди.

Раббимқул қўллари боғлиқ «тил»га автомат ўқталиб, «қимирлама» ишорасини қилди-да, жони борича ўша томон чоғди. Ғани музлаб қолган каби қимирламас, забонсиз эди. Бир неча дақиқадан сўнг аста ингради, кўзларини очди, ёруғ олам бор-йўқлигини билмоқчидек, кулранг осмонга қаради.

Ҳуши қочган Раббимқул секин унинг бошига энгашаркан, ёнида ётган тўппончага кўзи тушди. Тўппонча тумшуги билан қорга санчилиб қолган эди. Уни беихтиёр кўлига олган чоғида Ғани яна ингради.

— Раббим! Огажон, тамом бўлдим чоғи... Агар билсанг, биттаю битта тилагим бор эди. Кўктош тупроғига эсон-омон қайтсам...

У елкалари силкиниб, жимиб қолди. Ўнг қўлидан сизиб, шинели этаклари ва қалин қорини бўяб ташлаган қон Раббимқулга умрининг фонийлигию ширилигини татқидлагандек эди.

Сал ҳушини ўнглаган Ғани чап тирсагига суяниб кўзгалганда, немислар оғир тўплардан ота бошлашди. Шундоқ ҳам куйиб кул бўлаёзган ўрмон нажотсиз гувиллаб кетди. Қон-қора тутунини вишиллаб ёриб келган

снаряд ёнгиаларида портлади. Раббимқул чалқанча ағдариларкан, Ғанини тупроқ кўмганини-ю, асир ўрмон ичкарисига шаталоқ отиб қочганини араиғ илғади.

Раббимқул ўшанда қиёмат-қойимни ўз кўзи билан кўрди. Тупроқ комига тириклайини кирган дўстининг ўн жонидан бир жони ҳам омон қолмаганига амин эди. Аммо янглишган экан, госпиталда бир ой даволаниб, Курскдан Берлингача борган Раббимқул қишлоғига қайтгач, Ғани Кўктош адирларида от чоптириб юрганини кўриб, ханг-манг бўлиб қолди. Бунақа пайтда хайратланиш ҳам маъносиз эди. Ёқа ушлади.

Раббимқул қишлоғига ҳар қанча ошиқмасин, аввал ҳарбий комиссарликка учради. Тепа сочи тўкилган комиссар унинг ҳужжатларини расмийлаштиргач, колхозга кўнгироқ қилиб, раисгами, парторггами алланимиларни узоқ тушуитирди. Раббимқулни шалақроқ «Полутарка»га миндириб, иззат билан жўнатди.

У идора олдиға келиб тушгандан кейингиға комиссар колхозга нега куйиб-пишиб кўнгироқ қилганини аиғлади. Нахотки, шунча одам уни кутгани чиққан бўлса?

Раббимқул машинадан чиқиб, тўдаға яқинлашаркан, товошиға тикап санчилгандек, бирдан тўхтади. Ҳа, ўша, ана илжайганча қичқириб, қучоғини очиб, ҳаллослаб келмоқда: «Оғажон! Тирикмисан?»

Ғани Раббимқулға елимдек ёпишиди, хўнгиллаб бўйниға осилди, эгилиб илма-тешик шинели баридан ўпди. Раббимқул гапгиб қолди, нима қиларини, нима деярини билмас, унинг афтиға қараёлмас эди. Охири, елкасидан тортиб турғазди, «Бас энди», дея шивирлаб, ҳеч нарса билмагандек илгарилади.

Ғимдир тирсағидан ушлаб клуб сари етаклади. Клубда игна тапласа ерга тушмасди. Раббимқул бу тўполонтантана боисини тушунолмаи хайратда қолди.

Маҳкамтош одмиғина кўкиш чит кўйлак кийган, юзи заҳил, қонсиз...

Чувақроқ киши урушни қоралаб маъруза қилгандан сўнг Раббимқул бир вақт қараса, пастак минбарга кўкрак тираб олган Ғани қирқ йил қирон келса ажали етган ўлишини айтиб вайсамоқда. Зал тишчиб, бутун диққатини нотик измиға берган. Раббимқулнинг кўзига кўзи тушган Ғани сал чайналди-ю, яна авж билан ола кетди: «Сизлар буни билмайсизлар. Жангда шер эдик. Мен яраланганда...»

Умрида мақтов эшитмаган Раббимқул хижолатдан бўзарди, ерга қаради. Бу гаплар қаеригадир жизиллаб

тегаркан, бирдан хушёр тортди. Мақтовга лойиқ бирор иш қилган-қилмаганини эслашга тиришди, мияси қизиб, диққати ошди. Аста кўзгалди. Оғзидан тупук сочаётган Ғанига ҳам, ажабланган одамларга ҳам парво қилмай, залдан чиқди.

Эртаси кун и чойхонада Ғани бошлиқ уч-тўрт киши ўша воқеани муҳокама қилаётгани устидан чиқиб, ўзини туюлмаганига пушаймон еди. Ғани ўлиб-тирилиб унинг тарафини олаётган эди.

— Ундан хафа бўлмаглар! — дерди нуқул бир гапни такрорлаб. — Кеча юраги ёмон бўлди чоғи. Илгаридан шунақароқ...

Раббимқул: «Илгаридан қанақа эканман?» деган ўй билан бир чеккага ўтирди. Уни кўриб қолган Ғани секин гап жиловини бурди. Ўхшатиб иккита латифа айтган эди, улфатлари ҳалиги мавзун и унутиб, қоринларини ушлаганча кулгига тушишди. «Яшанг-э, Тўппонча тоға! — дейишарди пиқирлаб. — Одамнинг дардини сугуриб ола-спиз-қўясиз-а! Бир хилларнинг ўини сотиб, сизга едириш керак. Э-э, ишқилиб мингга кириг!»

Ғанига тақилган лақабини Раббимқул ўшанда биринчи марта эшитди, эшитди-ю бир кулгиси қистади, бир ҳайрати ошди. Лақаб бекорга қўйилмайди. Диққат қилиб қараса, Ғанининг чўлтоқ қўли чиндан ҳам тўппончага ўхшар экан...

Ғани ана шу чўлтоқ қўли билан деярли бутун қишлоқ-ни ийдириб олган эди. Бригадирликка кўтарилгандан кейин айниқса ошиғи олчи бўлди. Фақат бир нарса эскича қолаверди. У Раббимқул олдида эмин эркин ўтиролмас, гапини йўқотиб қўяр, гоҳо ҳеч кимга сездирмай даврадан чиқиб қочарди.

Раббимқул бўлмаган жойда очилиб кетади. Далигуллик билан учраганга илакишади, иши тушгандан ёрдамини аямайди, бева-бечорага дон-дундан қарашади. Агар бировга нафи тегмай, кўча чангитиб юрган ўсмирини кўриб қолса, тутиб олиб, дарҳол танбеҳ беради: «Ҳей, чурвақа! Сенлар шунақа бебошвоқ бўлгин, деб қон тўк-дикми бизлар? Мундай кўзингни очиб, теваганигга қара!»

Ғани танбеҳини ўрнига қўйгандан кейин секин чойхона-га бурилади. Чойхонада қари-қартаг, ёш-ялангни тўйлаб, гурунг беради. Улар Ғани қиёмат-қойим урушини эслаб сукут сақлаганда манглайдаги қат-қат ажнларга тики-либ ачинишарди, у жангда чеккан беҳисоб азоблари учун эрта қариётганига афсусланиб бош чайқашади. Одамлар ачингани сари қулфи-дили очиладиган Ғани

хамниша кўз олдида хўмрайиб турадиган Раббимқулни шунда бир лаҳза унутгандек бўлади. Хужумга ўтилган қоронғи кечада граната билан немис танкини қандай яқсон қилганидан сўзлаб кетади. Сухбатдошлари нимадан-дир гумоненраётганини пайқагач, зўр бериб қасам ичади. «Ишонмасанглар Раббимдан сўранглар!» дейди. Келиштириб ичилган қасам ва тирик гувоҳининг номи шубҳаларни тарқатади. «Раббимқул панадан кўриб турарди! — дея бошқатдан гап бошлайди Ғани. — Уни ёнимдан бир қадам жилдирмасдим. Бўшангроқ нарса, тагин бирон фалокатга йўлиқиб юрмасин, деб қўрқардим-да...»

Гоҳо чойхонадаги гурунглар қуюқ-суюқ зиёфатларга уланар, ёшлар жувоз ёнига ош дамлашарди. Зиёфатнинг тўри ҳам Ғаниники эди. У одатдагидек иржайганча гап сотиб, барчани оғзига қаратиб ўтирарди. Кунлардан бир кун Раббимқул шундай зиёфатнинг устидан чиқди. Кўпириб-тошаётган Ғанига кўзи тушиб, изига бурилган эди, ширакайф йиғитлардан бири қайтарди, ноллож нойгакда чўккалади.

Қосагул арақ узатди, Раббимқул рад қилди. Кайфдан кўзлари сузилган Ғани: «Ичасан, ҳеч бўлмаса, қуролдошлигимиз ҳурмати, тирик қолганимиз ҳаққи, ичасан!» деб туриб олди. Бошқалар унинг қўлтиғига сув пуркаб, бақириб-чақириб маъқуллашди.

Бу гаплар Раббимқулга заррача қор қилмади — бир қултум ичмади. Тортишув шу даражага етдики, икки дўст гижиллашиб қолишди. Ўтириш муштлашув билан тугади.

Уришқоқ қўчқорларни зўрға ажратгач, Раббимқулга «бир дунё айб тўнкашди: асли бадфеъл эди, фронтдан баттар айниб келибди, ичи қора, йўқса, қир-ничокда барча баробарида жонини аямаган ногирон бир одамнинг иззат-нафсини бу қадар ерга урмасди...»

— Мен бу маразни ер юзидан йўқотаман! Агар йўқотмасам, отимни бошқа қўйман! — Раббимқул бу гапларни қизишиб, дағдаға билан айтди. Шундан сўнг бу тамомила эсини еб қўйибди, деб қарор қилишди.

Ғани, ҳеч гап бўлмагандек, бир кундан кейин яна Раббимқулни сўроқлаб келди. Даҳлизга кириб, қўлтиғидаги семиз дафтарни хонтахтага ташлади.

— Раббим, ошна, энди ҳадеб хўрнайверма! Сенам мундай жамоага қўшил. Ана, дафтар, сени ўзимга ҳисобчи қилиб оламан!

— Мени тинч қўй! — Раббимқул тўнғиллади. — Амалсизам бир куним ўтар!

— Унда сенам менга ҳадеб осилаверма! — деди қутилмаганда Ғани.— Бари бир, тишинг ўтмайди. Қорлар ёғиб, излар босилган...

Раббимқул аччиқ кулимсиради. Иржайиб турган Ғанини бўсагага судраб чиқиб, дафтариини қўлтиғига тикиди:

— Қорангни ўчир, иблис!

Ғани думини қисиб жўнади. Ошнаси кўрелиги қаттиқ теккан экан чоғи, икки ҳафтагача қорасини кўрсатмади. Ниҳоят, нишиқчилик адоғида яна бир кун кўрқа-писа эшикни чертди. Раббимқул нимқоронги хонада кўкрагини ерга бериб ётарди.

— Ҳо-о-ов, мажнуун, тур! — Ғани уни аста туртди, қимирлайвермагач, елкасидан ушлаб силкилади. Раббимқул, афтингнн ел яласин, дегандай, тескари ўгирилди. Ғани бир ёпишса қўймасди, баттар шилқимлик қилди: — Тур, ошна, бариини эшитдим! Сенга ўзим онаси ўймаганини топиб бераман. Хоҳласанг, эртагаёқ синглимини унаштираман!

Раббимқул қандай кўзгалди, оёқларини жуфтлаб, Ғанининг жағига қандай теппди, билмайди. Савобталаб меҳмоннинг огзи қонга тўлиб, иккита тиши бўғзига кетди.

Оёқ остидан чиққан бу можаро сабаб Ғани унинг уйидан қадамини бутунлай узди. Мана энди тўй баҳонасида йўқлабди. Қайта-қайта тайинлаб айтибди. Келмай қолади деб кўрққан... Йўқ, Раббимқул эшитса-эшитмаса муқаррар келарди. Худди шу кунни икки йилдан бери зориқиб кутаётган эди.

* * *

Ғанишикидан узук-юлуқ хаёллар билан қайтган Раббимқул ўзини қўярга жой тополмай қолди. Жаҳли чиққанда ёки уруш хотираларини эслаган кезларида Курск ўрмонида орттирган дарди кўзир, бунақа пайт ундан кўрс, қахри қаттиқ одамни топиш қийин эди. Аввал мияси чатнарди, баданига иситма ёйилиб, кўзларига қон қуйилар, ҳатто қорачиқлари ҳам қизаргандек туюлар эди.

Ҳовлисига қадам қўйганда у ана шундай аҳволда эди.

Туни бедор ўтказди. Эрталаб сой тарафдан аччиқ изғирин эсаётганига қарамай, у синиқ тегирмон тош четида (уни раҳматли отаси бузилган тегирмондан олиб келган эди) битта қўйлақда ўтирарди. Чаккалари лўқиллар, иситмаси кучайиб борарди.

Қибла томондан судралиб чиққан тимсоҳдек узун, кулранг булут баҳайбат қанотларини ёзиб, қишлоқ осмонини қоплади. Хазонлар ҳавода чирпирак бўлиб, сувоғи кўчган деворга енгил урилар, оёқлари тагида ўралашар эди.

Қор нафаси уфура бошлаганда қирчангисини қичиб Ғани келиб қолди.

Унинг чеккалари этсиз, қорамтир-кўкимтир доғлар тошган кўсатоб башарасидан ёшини аниқлаш мушкул. Елкалари камбар, аммо бўйдан берган, уни «терак» деб атагувчилар ҳам топилар эди.

Ғани кўрган одамига Курск ўрмонида разведкадан қайтаётганда ўқ егани, госпиталда уч панжасини кесиб, уйга жўнатишганини қайта-қайта сўзласа ҳам, негадир, чўлтоқ қўлини чўнтагига ёки қўйнига тиқиб юрарди. Чамаси, бармоқларининг буришиб-бўртиб, тошдек гадир-будир, қизғимтир битган ўрнини кўз-кўз қилишни эп кўрмасди. Гоҳо эса хижолатбозликни йиғиштириб, чўлтоқ қўлини «тўппонча» қилиб, болаларни қўрқитарди. Болалар ундан чўчиб, пана-пастқамга беркинишганини Раббимқул кўп кўрган. Аста-секин унга кўникишди, ҳатто ўрганиб қолишди, ўзлари орқасидан гурас-гурас эргашадиган бўлишди. «Тўппонча тоға» деб чақиришганда Ғани хафаланмас, қайта меҳри йиғиб, оғзи қулогига етар эди. «Тўппонча тоға, бир отишайлик!.. Мени отинг, мени отинг!» У қирчанги устида лўкиллаб бораркан, уринасурина орқасидан чопиб келган зумрашаларга «тўппонча» ўқталади: «Пақ, пақ! Қи-и-их, қи-и-их!»

Аммо Ғанининг улар билан ошначилиги кўпга бормади. Бир кун эрмакталаб чурвақаларни одатдагидек «битта-битталаб» тераётганда Раббимқул келиб қолди. У суви қуриган ариқчадан берироқда тўхтади. Тутқаноғи қўзигандек ранг-қути учиб Ғанига ўқрайди. Юзидаги доғларгача оқарган Ғани гинг демай, қирчангисининг сағрисиغا қамчи урди. Муздай нигоҳлари илиган Раббимқул болаларга юзланиб ҳазиллашди: «Сизларга милтиқ бераман, ўзини отинглар!»

Тўппонча тоға бирдан жуфтакни ростлаб қолгани болаларни ажаблантирди, улар бир-бирларига мўлтираб қаранди. Шунда Сами аравакашнинг шалпангқулоқ ўғли чўзиб ҳуштак чалди ва шериклари атрофида дикир-дикир ирғишлаб: «Урр-э! Тўппонча тогани отамиз!» — дея қичқирди.

Тўппонча тоға ўша кундан бошлаб болаларга яқин йўламай қўйди. Битта-яримтасининг қорасини кўрдими,

дархол йўлини тескари солади, энди дуч келган жойда латифа ҳам айтмайди, катта-кичikka «тўшпончаси»ни ўқталмайди.

Совқотганидан Ғанининг дағал башараси тиришиб, лаблари кўқарган, бўйин томирлари қилт эмас эди. Ҳаракатлари ҳам жонсиз, зўрбазўр. Қирчангини бир амаллаб боғлади, атрофга қаргадек алаңглаб, супадаги увада шолчага чўккалади. «Моховга ўхшаб ўтирибсан, топган-тутганини келтир», деб мингирлади. Раббимқул индамай даҳлиздаги мешдан икки коса қуюқ айрон олиб чиқди.

— Ма, ич захри-маргингга! Ичинини қурумани тозалайди.

— Бай-бай, давоси!

— Нимага келдинг?

— Туйга айтгани.

— Эшитдим.

— Илтимосимниям эшит. Иккита қўй керак. Билишимча, беш-бегоналарнинг ҳожатини чиқариб турармишсан. Мен ўзингники...

Бекитиқча илтимослар, хўжалик келди-кетдиси Раббимқулни жопидан тўйдирган эди. Лекин олди-берди масаласида уни эритишдан тошни эритиш осонроқ эди. «Оббо ялоқи!» деб ўйлади у кўндан устара тегмаган қаттиқ соқолини силаб, сўнг яримлаган косани айрон-пайрони билан Ғанига улоқтирди. Чап беришга улгурган Ғани гангиб қирчанги тарафга қочди. Раббимқул қувишни ор билди, қўл силтаб, нари кетди. Отига яқинлашган Ғани шерланди:

— Ўл-э, мараз! Хишпаки қўй сотганларинг ёлғонми? Ҳали шовма, гўрнингда тўнғиз қўнади!

Раббимқул бир синган косага, бир калта думини ликонглатиб йўртиб бораётган қирчангига тикилиб қолди. Ичини нимадир кемирар, миясининг аллақайси бурчида «тўй» сўзи аридек гўнгиллаб айланар эди. Ажаб, Ғани Мукаррамани қандай йидирди экан? У эса Маҳкамтош билан тил тонишолмади.

Раббимқул яна қайтиб синиқ тегирмонтошга ўтирди. Қизишгани, Ғанини қувлагани, косани синдиргани шунчаки даҳмаздан бўлак нарса эмаслигини англаб, хомунланди. Бунинг устига пушаймонликка ўхшаш бир нарса қўшилди-ю, чидолмай сапчиб ўридан турди.

Ярим соатлардан сўнг у қумлоқ кўчадан қаёққадир шошиб борарди. Қишлоқ дўконидан энишга қараб пича юргач, сойдан берирокда чангалу ирғай буталари билан

ихоталанган сердарахт ховли кўзга чалинди.

Дарчани бир толим сочи кўксига тўлгонган Маҳкамтош очди. У изидан эргашиб келган ўғилчасини опичлаб олди. Раббимқул унга бир қарадию чучмал бир нарса томоғидан гиппа бўғди. Индамай ичкарига кираркан, айвондаги чорпояда ўтирган қизларга кўзи тушди. Қизлар гурра кўзгалиб, қўйчивон акаларини тўрга ўтқазинди.

— Зап келдингиз!— деди Маҳкамтош дугоналарига кўз қисиб.— Келинчакни ясантиролмайд овора эдик. Энди қизларга хола-хамир бўлингу маслаҳатни аяманг. Атлас қўйлакнинг ёқасини қанақа тикайлик?

Раббимқул хижолат чеккандек ишшайди. Очилиб сочилиб ўтирган Мукаррамага зимдан қаради. Уни кўйдан бери кўрмаганди, тушмагур, ойни ҳам уялтиргудай тўлишибди. Ўсма-сурмани бошлаб сурган, Ғанига ёқиш дардида ўлиб-тирилаяпти. Содда қиз-ей, атлас эмас, бўз кийсанг ҳам, ўсмаю сурма демасанг ҳам унга ёқарасан!

— Қизлар!— деди Маҳкамтош.— Битта-иккита қўйлакни тўйгача эплаштирамиз. Озиб-ёзиб келган манови кишини меҳмон қилсак, нима дейсизлар?

«Бир оғиз сўзингиз, дугонажон», дея аввал Мукаррама енг шимарди. Қизлар игна-ипларни йиғиштириб, қозон-товоққа уйнай кетишди. Ўчоққа ўт ёқишди, гўшт тўграшди, картошка арчишди. Мукаррама челақ кўтариб, сой томон юрди. Уй бекаси— Маҳкамтошга юмуш қолмади. У ўчоқ бошида қаққайиб турди-турди-да, чорпояга қайтди.

— Анови қизқозини қаранг!— дея сой тарафдан шошиб келаётган Мукаррамага ишора қилди.— Қанот боғласаю учса! Қулаясизми?.. Қўшгани билан қўша қарисин!

— Айтганингиз келсин.

— Мунча қовоғингиз осилган? Ошнангиз уйланаяпти-ю, сиз...

— Сизни аллақимларнинг ўн тўрт ёши қизиқтиради. Ўзингизни ўйламайсиз.

— Иложим қанча!

— Ахир, уни ўзим тупроққа қўйганман...

— Бирам дийдангиз тош-эй!— Маҳкамтошнинг ранги ўчди.— Бир айтдингиз, икки айтдингиз, бўлди-да. Ё хузур қиласизми? Унақада томга чиқиб, томоғингизни йиртинг.

— Томогимни йиртсам-йиртмасам, ҳали ҳеч ким у дунёдан қайтмаган.

— Сиз нуқул менга ёпишасиз-да!— деди жаҳли чиққан Маҳкамтош ўзини аранг босиб.— Қанча қиз изингиздан куйиб юрибди. Ановилардан хоҳлаганингиз жон деб тегади.

— Хоҳламасам-чи!

— Мени... Э, қўйинг...

— Пешона экан... Ихтиёрингиз, Маҳкамтош, мен ўзимга эмас, сизга ачинаман. Мендай бир ғариб дунёдан икки қўли очик ўтса ўтибди-да!

— Шу гапимга ишонади, дейсизми? Йингит киши, эрта-инди бировини илинтирасиз... Кейин, нимага ғариб бўларкансиз? Унақа деманг, сиз...

— Гапиринг-а! Уруш кўрдинг, немис отдинг, Берлин бординг! Э, дод-э!

— Нима, нотўғрими?

— Тўғри-нотўғрилигини худодан сўранг.

— Сиз ўзи уруш кўргангаям ўхшамайсиз!— Маҳкамтош жилмайди.— Тўрт мучангиз сонпа-соғ! Тўппонча тоғани қаранг, бечоранинг учта панжаси йўқ. Ана буни қон тўккан деса бўлади!

— Гапингиз тўғри, Маҳкамтош!— Раббимқул енгил хўрсинди.— Ғани кўп қон тўкди. Шўрликка қийин, яримжон...

— Яримжон бўлсаям сиздан тузук экан. Ановидай қизнинг кўнглига кириб олибди. Сиз эса менга таёқ тегди, деб яйловдан бери келмайсиз.

Иzzат-нафси оғриган Раббимқулнинг чеккалари лўқиллаб кетди. Бир вақтлар Маҳкамтош совчилари олдига бир боғ похол ташлаб жўнатганда ҳам бунчалик эзилмаганди.

Бу ерда ортиқ ўтиролмаслигини англаб, овқат пишгунча ҳам сабри чидмай, жўнади. Маҳкамтош ҳай-ҳайлаб қолаверди.

Раббимқул жимжит ҳовлига қамалиб, кунбўйи қўлини совуқ сувга урмади. Кўксини ачитаётган дард билан олишди. Кечаси ҳам фикрлари тинчимади. Уйқуси қочиб, деразадан қоронгликка термилиб ўтирди. Мижжа қоқмаган бўлса ҳам, шамол булутлари ҳайдагани, тўдалагани, шивалаб ёққан ёмғир қорға айланганини сезмади.

Эрталаб туриб супани куради, дарчага йўл очди. У энди тезроқ бир қарорга келиши керак. Бунақа пайтда Асрор ёлғиз нима қила олади? Яхшиси, фалокат юз

бермасдан жўнайди. Аммо нимадир, зилдай нарса оёғидан тортиб турарди. Ахир, эртага тўй!

Раббимқул шинелини кияётганда туёқ дукури эшитилди. Ғанининг қирчанғиси, фақат ўша шунақа дўкиллаб юради. Чиндан ҳам, таниш қирчанғи дарча олдида пишқириб тўхтади. Чакмонга ўранган Ғани хом теридан тўкилган қамчисини ўйнатиб қичқирди.

— Хей, Раббим, кунимни кўраверайми?

— Яна келдингми?

— Нима қилай? Бошқа кимга ҳам борамап?

— Химм! Шошмай тур-чи!..

Раббимқулнинг мияси чатнаб кетди, баданига иситма югурди. Шоша-пиша лаҳлиздан кўшмоғизини олди. ўқдонини белига боғлади, зулфини солиб, чўп суқиб кўйди. Чиқиб оёқлари калта-калта, қорамтир ёли ипакдай қалин, умрови бор-йўқлиги билинмайдиган қирчанғига мингашди.

— Жўра, ўзинг қачон уйланасан!— деб сўради Ғани уни ийдирганидан суюниб.— Энди орқа-олдингини йиғиштирсанг, ёшинг ҳам етиб қолди.

— Сен ҳам ема.

— Ҳалиям осмондасан-а! Маҳкамтош сени назарига илмади, бир чўпон-да деди. Синглимни бўлса нисанд қилмайсан. Қайтага, ўшанда тишим сингани қолди.

Раббимқул миқ этмади. Энеси қотиб, ичида гижинди: «Синглисини мунча бозорга солади? Мол савдоси эмас-ку, ахир!»

Дара ичкарасига кирган сайини қор қалинлашиб, совуқ зўрайди. Раббимқул жулжикиб, шинели тугмаларини ўтказди. Телпаги қулоқларини тушираётганда от қаттиқ мукиб, пасқамликка қулаб кетаёзди. Қирчанғи чарчаган эди, бошқа ўрлолмади, ич уриб ингичка кишади. Атроф жимжит, фақат тепада қор кўмган ўнгирларда дон тополмай очикқан какликлар безовта сайрайди.

Жуллари хурпайиб кетган қирчанғини иргайга боғлаб, ўнқир-чўнқир адирдан қиялаб кўтарилиниди. Айриқия тапгисини мўлжаллаб боришарди. Ёлбағирликларини изгирин супурар, қорайган сўқмоқлар бурала-бурала беҳисоб қоялар оралигида кўздан йўқолар эди.

— Чарчадим-э!— деди Ғани кундасимон тонга ўтириб.— Илгари бу чағатларда қуён қувласак, тутардик.

Қуёнини қувлаб тутуш қийин-у, илик энди тўлишганда жаҳд қилинса кўкдаги қуш ҳам қутилолмади. Агар жаҳд қилинса... Қалласида йилтиллаб ёнган бу фикр Раббимқулга алланечук енгиллик бахш этди. Умрида ҳозиргидек совуқдон ва хотиржам бўлмаган эди. Қорли

тоғлар ҳам гүё кайфиятини созган, руҳидаги ховлиқишни босмоқчидек сокин мудрар эди.

— Гани,— деди наст товушда,— шу экан-да...

— Нима дединг?

— Сен бу дунёда ҳеч балога лойиқ эмассаи!

Қор қамаштирган кўзларини ишқаетган Гани эринчоқлик билан айтилган бу гапга парво қилмади. «Овсар, нима гўлин шимияпсанми?» дея гудраниб қўйди. Раббимқул бир зум хўмрайиб тургач, қиблага ўгирилди.

Булулар шиддат билан юксалиб, оппоқ чойшабга ўралган чўққиларни беркитди. Қор ним кулранг тусга кирди. Ганининг кўнгли хуфтон эди. Ишқилиб, икки кўлини бурнига тиқиб қайтмаса гўргайди.

Аммо у кўпам лаванг эмас, осмондан тош ёғилса ҳам ўтарни қидириб тонади. Думбалари сандалдек иккита семиз кўйни ажратиб олади-да, қишлоққа ҳайдайди. Бўрдоқи буқа ёнига кўшиб сўяди. Шунақа зўр ош берадики, бунақасини Кўктош ҳам, Мукарраманинг етти пушти ҳам кўрмаган.

Раббимқул ҳамон булут қоплаган қибла сари юзланиб турарди. Нигоҳлари безовта, қорачиқлари йилтиллайди. Негадир, тўйга интиқ Мукарраманинг сутга чайилгандек тиниқ чехраси хаёлидан ўтди.

Худди шу дам олиса, уфқ ортида қайинлар қуршовида тўлғанаётган потекис майдонча кўрингандек бўлдию Раббимқул бир сесканди. Учларини бомбамн, снарядми чўрт кесган қайинлар тагида кимдир мажолсиз инграйди, иччирлайди, пилжаларидан томган қон қорни қизартирарди. Ёнида қорга санчилиб қолган тўппонча...

Чаккалари лўқиллаётган Раббимқул оғир сўлиш олди. Қирларини ялаётган изгирин тинди. Олам тубсиз сукунат қатрига чўкди.

Олисадаги ўрмон эса аста шовиллади, нажот тилаб тўлғонди, қайинларини туман ўради, осмон ерга қапишиб, уфқ дарчадек кичрайди. Гўё тепадан чийиллаб келган снаряд еру кўкни ларзага солиб ёрилди. Гани қўшоғиз ушида тутун аралаш товланган лағча чўғни кўринишга улгурмади. Акс-садо тошдан тошга урилди, чўққилар теграсида бир лаҳза титраб, осмони фалакка сингиб кетди.

К У Л А Н К А

Қаҳратон совуғи оёқ остини зарангдек музлатди. Сирғанчиқ йўлкалар ойнадек ялтирайди. Йўловчилар кўрқа-писа оёқ босишади.

— Қорасовуқдан кўра, қор ёғса ҳам яхшийди, — деди Кимё.

— Отам ҳам шунақа дейдилар! — Эргаш унинг фикрини тасдиқлаган бўлди.

Мудраб ётган каттагина боғ қаршисидан чиқдилар. Бир-бирига чирмашган чинор новдалари изгирида қасирқусир силкинади. Кимё ўриндиқларига хазон ёпишган, қипиққа кўмпилган атиргул бутоқлари сикдай диккайган шип-шийдам боғ ичкарисига назар ташлаб, хўрсинди.

— Эсингиздами? — деди секингина. — Уч йил аввал анови йўлакда танишувдик.

— Совуқ бўлса ҳам хаёлингизга яхши гап келди.

Эргаш мулоғим куларкан, калта кириклари пирпиралди. Қизини кўлақопли кўлини юмшоққична қисиб қўйди.

Кимё алланечук бўлиб кетди. Юрагини куйдирган чўгдек туйғу борлигига ёйилди. У хамиша шу туйғу билан яшани истарди. Ўйлаб қараса, ўша танишувдан буён уч йилга яқин фурсат гўё кўз очиб-юмгунча ўтиб кетибди. Вақт тўхтовсиз ва шафқатсиз, ҳеч нарсани аямайди. Лекин Кимё ниманидир кутади, интиқ кутади.

Ушанда Кимё биринчи кўрада ўқирди. Арзимаган баҳонада ораларидан қил ўтмайдиган қалин бўлиб кетишди. Кимё ундан бор-йўғи соат нечалигини сўради. Йигит тахта ўриндиққа бафуржа чўккандан кейингина вақтни айтди. Кўзлари тўқнашди. Қисқагина суҳбатлашишди. Кейин Кимё уни факультетда учратди. Учратди-ю, хаёлчан бўлиб қолди. Хушсурат ёш домлага ҳаваси келганини, унга ёқиб учун бир чиройини ўн чирой қилиб кўрсатишга уринганини энди кулиб эслайди.

Эргаш ўзидаги ўзгаришларни тан олишга ийманадими, чўчийдими, англаш мушкул эди. «Ота-онам, ёр-биродарларим нима дейишаркин?» Бу фикр кечалари уйқусини қочирар, ичда оғир тошдек чўкиб ётарди.

Узуқ-юлуқ мулоҳазалар гирдобиди чарчади. Бир тўхтама келиш учун қандайдир турткига муштоқ эди. Бир неча марта отасига дардини айтиш учун чоғланди. Иложини тополмади. Ҳар гал ҳовлиқиб, ўзини йўқотар, музлагандек, тили айланмасди.

Амали, обрўси билан бутун шаҳарни оғзига қаратган Наери ака ўғлига писбатан ортиқ даражада қаттиққўл эди.

Эргаш баджаҳл ота измисиз девордан ҳам мўраламасди.

Кино-цирк, жўралари билан ўйнаб-кулиш учун албатта ижозат сўрарди. Насри ака кўнгли ийиб турганда бош ирғаб рози бўлар, таъби хиралигида ипдамай ўкраяр эди. Ота муддаосини тушунган Эргаш мунгайибгина хонасига кириб кетар эди.

Саккизинчи синфни битираётганида мактабга геологлар меҳмон бўлиб келишди. Маъданларни шунақа ошириб мақташдики, Эргаш ўшандаёқ уларга қўшилиб кетмоқчи бўлди. Аттестатини олгунга қадар геологлик ҳаваси билан юрди. Бошқа касб кўзига кўринмади. Ўша куни отаси ёнига чақирди. Икки оғиз ўгити унинг тақдирини ҳал қилди-қўйди.

Эргаш бўзарди, ғилтиллаб ютишди, ичинини нимадир ёндирди. Икки йил кўнглида асраган истагидан отаси беҳабар қолди. Бир оғизгина гап кифоя эди. Шунини айтолмади.

Ўша-ўша адабиёт наҳрига томчидай сингди. Отаси билан иноқ, ҳамиятли олим Тошмамат Қувватбеков ҳимоясида уриниб-суриниб аспирантурани битирди. Миясини ачитиб, илмий ишини охирлатди. Еқласа — тамом, ҳаётда бошқа ташвиши қолмайди.

Аммо Кимё-чи? Ҳаммасидан уники ошиб тушди. Нима қилсаки, маломатга қўйиши мумкин бўлган соядан қутулса... Қайда, ихтиёри доим мўрт чивикдай синади. Кўпинча оёғи тортмаган томонга боради. Кимёнинг қўлида сиртмоқ борга ўхшайди. Ўшани бўйнига солиб, етаклаб олди.

Кимё китобни унча суймайди. Унга кўпроқ кино ёқар экан. Охири Эргаш ҳам киносиз туролмайдиган бўлиб қолди. Ҳатто бир хил қаҳрамонлар тушида ҳам ҳаловатини бузади.

Боғда гурунглашиб ўтирганларида Кимё сариқ гулни ёмонлади. Сарик гул бехосият, деди. Ўчакишгандек ўша куни Эргаш тўқ сариқ кўйлак кийган эди. Бирдан афти ўзгарди, қизга гуноҳкорона қаради. Шу-шу ўша янги кўйлагини қайтиб киймади. Сарик рангини кўрса кўнгли айнийдиган, ҳатто ёмонлайдиган, шунақа тусда кийим харид қилмайдиган бўлди.

Эргаш доим имога маҳтал. Салгина ишорага лаққа учади. Кейин юзидан ўтолмайдиган кишининг бир оғиз гап орқасида шундай бўлганини эътироф қилиш бўйинини бир қарич ўстиради. Кимё дарсларига қатнашишдан бўйини товлаганида ҳам шунақа кайфиятга тушар, таибх беришдан тортинарди. «Эсли-хушли одам бўлса, нима

хам дердим, менсиз ҳам ўзини ўнглаб кетади», деб ўйларди.

Ёзги имтиҳонлар бошланди. Китобни тузукроқ олиб қарамаган бўлса ҳам, Кимёнинг кўнгли тўқ. Кутганича бор экан. Унга тузукроқ баҳо кўйдириш учун Эргаш уёқдан-буёққа югуравериш эти устихонига ёнишди. Ниҳоят, баҳо кўйиш гали ўзига келганда алланечук бир ҳисдан эптикди, боши гувиллади. Димиққан аудиторияда Кимё билан суҳбатлашиб ўтирди. Кимёнинг хотиржамлиги уни зериктирди, кўзларига тикилиб, шивирлади:

— Хўш, ўқидингизми ўзи? Неча кўяй!

— Ўқидим! — Кимё қалиш кинрикларини пириратди. — Ихтиёрингиз...

— Йў-ў-ўқ!

Эргаш овозини чўзиб, столни чертди. Ўзича баҳо кўйишга журъати етмаётганга ўхшарди. Кимёнинг хоҳиши қонуи, шуни адо этсагина кўксигаги тушунуксиз ташналик қонади. Дардини англагандай, Кимё жилмайди. Тортинишни ҳам унутиб, беш панжасини столга авайлаб кўйди.

Бу арзон баҳолар қай бирга муҳимлиги жумбоқ эди. Иккаласи ҳам хузур қилди, иккаласи ҳам хижолат чекди. Лекин диплом сандиққа тушгач, Кимё хижолатназликдан қутулди. Армони ушалди. Эргашнинг кўмагида адабиёт кафедрасига лаборанткаликка ўтиб олгандан кейин бутунлай тинчиди. Йўқ, қошки шу билан тинчисайди: Эргаш кун сайини ўзидан бегоналашаётганини илғади. Бир кун хонада иккаласи қолганда Кимё ҳасрат қилди: «Мени назарга илмай кўйдингиз. Нима гуноҳ қилдим?» Эргаш мана шу саволга муносиб жавоб топиш учун бор-йўғини қурбон қилишга ҳозир эди. Ниманидир хаспўшламоқчи лгандек, одатига зид равишда бидирлай кетди. Узоқ ганирди, аллақандай фикрни неботланига урипти. Фақат отамнинг бетига оёқ босолмайман, деган гапигина Кимёнинг ёдида қолди. Кимё қачондир юрагига тушган чўғини алаңгалатадиган гапга муштоқ эди. Кўндан муштоқ эди. Муздай совуқ чигал мулоҳазалар аччиғини келтирди.

— Отаңгизнинг фикри... нимага керак?

— Ҳарҳолда... тузук бўлмайдимми?

— Ҳар кимнинг ихтиёри ўзида...

Эргаш афтини буриштирганни кўрган Кимё ўшанда йнглаб юборишдан ўзини зўрга тийди. Ҳозир негадир ўша суҳбатни эсларкан, яраси янгиланди. Устига устак, Эргаш яна мингирлаб, отасини тикиштираётгани эҳсасини қотир-

ди. «Оталари шунақа деганимиш! Тавба! Бу йигитнинг даҳани ҳам ўзники эмас-ов?!»

— Айтгандай, отангизни бошқа шаҳарга ишга юборишибдимми?

— Э-э! — Эргаш қўл силтади.— Шу баҳонада бўша-тишган.

Эргашнинг газабида ҳам паришонлик бормиди ёки ўз-ўзидан қониқмаслик ҳисси ҳукмронмиди — Кимё тушунолмади. Йўлнинг давомини олис хотираларга чўмганча жимгина босиб ўтишди. Совуқда иккаласининг ҳам лаблари, ёноқлари кўкарганди. Эргаш эшикни очиб, Кимёга йўл берди. Мармар плиталар ётқизилган кенг йўлакдан ўтиб, иккинчи қаватга кўтарилдилар.

Адабиёт кафедраси — зал тўридаги чоғроқ хона. Кўк эшикли, девори ҳаворанг, бежирим бу хона эртадан-кечгача келди-кетидан бўшамайди. Ҳозир котиба — Мамлакатдан бўлак кимса кўринмасди.

— Эргаш ака,— деди Мамлакат саломлашгач,— бугун сизни Тошмамат Қувватбекович сўрадилар.

— Э-э, Тошкентдан қайтибдиларми?

— Шамоллаб келибдилар... Чамаси, келаси ҳафта кенгашда ишингиз кўриларкан.

— Ростдан-а?! Ўзлари айтдиларми?

— Ишонмасангиз, телефон қилиб била қолинг.

— Тўғри айтасиз,— деди Эргаш ва телефонга қўл чўзди.

— Шошманг. Безовта қилмаганингиз маъқул. Ётгандирлар.

— Э-э... Беморни безовта қилиш одобданмас.

Эргаш телефондан узоқлашган чоқда эшик шарақлаб очилиб, Муллаев кирди. Паст бўйли, қиррабурун, сийрак сочли бу киши мулоҳазакорликда унча-мунча одамга этак тутқазмасди. Ёўлдираб тез гапиргани ва доим ўпкасини кўлтиқлаб юрганлиги учун студентлар унга «ҳовлиқма» лақабини ёпиштиришган. Муллаев қизлар билан бош ирғаб саломлашди. Эргашнинг қўлини анчагача қўйиб юбормай, юзма-юз туриб қолди.

— Ишингизни бошидан-охиригача ҳижожаалаб чиқдим, биродар! — Муллаев юмшоқ креслога чўкаркан пишиллаб нафас олди.— Сиз мени кечиринг-у, гоянгиз нималигини фаҳмламадим.

— Наҳотки? — Эргаш томогини қирди.— «Ўтган кунлар» романида характер яратиш маҳорати...

— Баракалла! — Муллаев қизишиб, кафтларини бир-бирига ишқалаганча санчиб турди, аммо дарҳол яна ўтир-

ди. — Бу — мавзу... Сиз, назаримда, мавзу ичига киролмай, атрофида айлангансиз. Хафа бўляпсизми? Майли, менга бари бир!.. Хўш, кейин баъзи фикрларни унда-мундан юлиб елимлагансиз.

— Бу нима деганингиз?

— Қуроқ...

— Тушунмадим?

— Химм! — Муллаев чақчайди. — Сизнингча, Отабек идеал образ эмас. Утмиш кишига қанақа даъво қилмоқчисиз?

Эргашнинг кенг пешонасида тер йилтиради. Думалоқ юзидан қон қочди, қалин лаблари қуруқшаб, бир-бирига чиппа ёпишди. Эҳтимол, ҳозир ёнида Кимё бўлмаганда юрагини жизиллатган бояги сўзлар иззат-нафсини унчалик огритмасди.

Эргаш пойгакроқдаги стулда ич-этини еб ўтирган Кимё билан кўз уриштиргач, бафуржа Муллаевга яқинлашди. Кимё унинг бақиринини, қаттиқ баҳслашинини ёки бисотидаги илмоқли сўзлар билан Муллаевнинг фикрларини бўлиб ташлашини кутарди. Лекин Эргаш шошилмади, ҳовлиқмади.

— Сизга нима десам? — деди босиқлик билан ва қақраган лабларини ялади. — Биласизми, Тошмамат Қувватбекович бошқача фикрдалар.

— Қўйинг-е! — деб тўнғиллади тутақиб кетган Муллаев. У шунча гапни гўё деворга вайсаган-у, буни кеч билиб қолгандек эди. Афсус билан бош чайқаб, ташқарига чиқди. Мамлакат илгакдаги қизил жерси пальтосини елкасига ташлаб, унга эргашди. Боядан бери ўзича тутаб, бўғилиб ўтирган Кимё қалам сурилган илгичка қошларини чимирди.

— Лаб-даҳан борми ўзи? Дадилроқ бўлиб суришмай-сизми?

— Шу вайсақи билан суришиб нечага кирардим?

— Гап ундамас-да!

— Қўйинг, гап еманг! — Эргаш орқасига таралган силлиқ сочларини силади. — Тошмамат акамнинг бир нақллари бор: ола қарға қағ этади, ўз вақтини чоғ этади.

— Бунақада ер билан битта бўлиб юраверасиз.

— Ҳе-е! Нима қилай? Отамни хоҳиши деб ўзимни шунақа ўтга-чўққа уриб юрибман.

— Отангиз хоҳишидан қайтса, нима қилардингиз?

Бу савол унга олдиндан маълумдек, лоқайдлик билан елка қисди. Кимё чимирилди. Яна ташқарига назар таш-

лади. Бебош шамол дераза ойналарини зириллатарди.

— Бояги ҳовлиқма диссертациясини қанақа ёқлаганини биласизми? — Эргаш ҳам Кимё каби дераза тоқчасига тирсақларини тираб, ташқарига кўз югуртирди. — Бир қариндошининг қўли бор дейишади. Энди тили етти қарич, ҳеч кимга гап бермайди. Адабиёт бир чаман, ундаи ҳар ким дилига яраша гул дасталайди.

— Профессор Шукуров фикри.

— Нима бўпти? Яхши гапнинг оҳори тўкилмайди.

— Тўғри. Лекин...

Алчиқ бир нарса Кимёнинг суяк-суягини зирқиратди Кимё тутилди, гашланди. Аялақандай ўкинч борлигини ёндирди-ю, ўзини Эргашнинг ўрнига қўйиб кўрди. Балки шунақаси ҳам маъқулдир. Сих ҳам, кабоб ҳам куймайди. Аммо буни ўйлаши билан беихтиёр сесканди, нафрати қирғоғидан тошди. Эргаш унинг миясини ғовлатган гапларни сезаётгандай, хижолат ичиди жимгина ўтирарди. Узоқ сукутдан кейин: «Эргага Тошмамат акамга учрашиб, ҳаммасини бир ёқли қиламан!» — дея гўлдиради.

Шу фикрни кўнглига қаттиқ тугган ҳолда Кимё билан хайрлашди. Бахтга қарши, Тошкентдан келишда тумовлаган устози эртаси куни ҳам ишга чиқмади. Тушгача муштоқ бўлиб йўл пойлади. Охири, умидини узиб, уйига жўнади.

Тошмамат Қувватбековнинг хотини — узун бўйли, тўладан келган, очиқ чехрали аёл Эргашни гулдор пат гилам солинган шинам хонага бошлаб кирди. Иссиқ халат кийган домла — хона ўртасидаги юмшоқ креслога ўзини чалқанча ташлаб, оёқларини узатиб ўтирар, олдидаги столда китоблар, журналлар тахлаб қўйилганди. Домланикига гоҳ у, гоҳ бу ташвиш билан мудом қатнаса-да, салобат босиб, остонада каловланди. Эшитилар-эшитилмас салом берди. Домла илқиллаб оғир гавдасини қимирлатиб қўйди.

— Химм, кел! — деди димоғида, Эргаш нийманиброқ курсига ўтиргач, сўради: — Хўш, тинчликми?

— Шу... Отам юбордилар. Ишимни суриштирганлари суриштирган.

— Химм! Отам дегин? Бу, нима, отанг оғзидаги ошини олдириб қўйибдимми?

— Билмадим.

— Яхши бўлмабди.

— Бошқалар айтса-айтмаса шундай. Тиргак эди-да! Нима дединг!

— Тўғри, домла.

— Хўш, келаси ҳафта ишингни муҳокамага қўйсакин?

— Ихтиёрингиз.

— Ҳимм! — домли иягини кафтига тираб, ўйга толди.
— Ё сал кейинроққа сурсакми-а? Тузуқбоқ тайёрланардинг, сал-пал уёқ-буёгингни йиғиштирардинг.

— Сиз нима десангиз шу-да, домла!

Асл муддаоси ичида чўкиб қолаверди. Домланинг маслаҳатидан қониққан, мамнун эди. Ташқарига чиққандан кейингина қовоқ-тумшуғи осилди. Вужудига нимадир игнадек қадалиб, азоб берди. Оғриқ эрталаб ҳам баданини тарк этмади. Оёғига тош боғлагандай, зўрга судралиб университетга келди. Ҳақиқатан каби эшикда Муллаев билан тўқнашди. Бирдан феъли айниди, каловланди. Ҳайриятки, Муллаев уни кўрмагандек, индамай ўтиб кетди.

Эргаш тўлиб турар, кимга ёрилишини билмасди. Ҳасратини фақат Кимёгина охиригача эшитиши мумкин. У эса ҳали келмабди.

Негадир Муллаевни эслаб, юраги зирқиради. Назарида, у асроилнинг ўзгинаси, бировга истаган ёмонлигини қилишга қурби етади. Эргашнинг тоқати қолмади. Бунақада ўз этини ўзи ейди. Кимё эса ҳануз дараксиз. У билан дардлашса сал кўнгли ёзилармиди. Икир-чикирларга кўмилиб, кунни елга совурди. Кимёни эсламай қўйди. Ниҳоят, Мамлакат унинг касал ётганлигини айтди.

Эргаш кутилмаган хабарни совуққина эшитди. Сўнг, кути учди, елкаси тиришди. Яхшими-ёмонми ўртадаги хотиралар доводиратди. Биринчи қаватга гандираклар тушгунча хаёлан турли кўчаларга кириб чиқди. Кимларгадир тўқнашиб, кимлардандир сўкиш эшитиб, кўчага отилди. Бекатгача чопиб борди. Автобус зинасига оёқ қўйганда иккиланди: «Нима деб бораман? Ота-онаси ёқтирадимми, йўқми? Битта-яримта билан қўшилиб борсам бошқа...»

Кимёнинг заъфарон чехраси шундоққина кўз ўнгига эди. Назарида, у эшикка термилиб кимгадир иптёқ ётибди. Чакки бўлди, бормай юргани кўнглига қаттиқ ботади. Бир иложини қилиб, ҳолини сўраб келмаса, эрта юзига қандай қарайди. Ота-онаси ҳам тушунар, бирга ишлашади, илгари ўқитган...

Охири, яна жўнади. Икки ёни пишиқ ёшиб билан кўтарилган баланд дарвозагача борди. Қогоз халтани қўлтиқлаб остонада пича турди. Қўнгиноқ тугмачасига тикилиб, иккиланди. Бирор киши чиқиб қолишини кутди. Йўқ, ҳеч ким кўринмади. Бу айни муддао бўлгандай, аста изига қайтди.

Уша қайтиш билан ўз ёнига қоврилиб юраверди. Атайлаб қилгандай, уни биров буёққа тур демасди. Пишиб қолган диссертациясини ҳам эслашмайди. Устози ҳам кўринмай кетди. Илгари Эргаш деса оғзидан бол томарди. Энди бўлса... У кунни қанақа пичинг отди? Отанг тиргак эди, дедими? Гап шундами ёки бошқа сабаб борми? Устози яширди-ю, афтидан, домлалар жиддий савалашган. Эргаш беҳабар эди, Мамлакат шипшиди.

Сабр косаси тўлди, эзилди, афт-ангоридан файз кетди. Муҳокамага тавсия шунақа мушкул, ҳимоя қандай бўларкин; деган фикр сўнгги вақтларда хаёлида чарх уравериб, телбага айланаёзди. Энди нима қилади? Ёки устознинг... Юзидан қаттиқроқ олсинми? Ахир, шунча чидагани етар! Бошқалардан қаери кам?

Ҳа, шундай қилади. Устозининг юзига солади. Йўқ, Уша одам ийса бас...

Эргаш фикрларини тиндиргунча ҳафта охирлади. Ниҳоят, шанба кунни тушдан сўнг Тошмамат Қувватбеков хузурига юрак ютиб кирди. Чамаси, ҳали устози тузалмаган, жунжикиб, мушукдай жавдираб ўтирарди. Эргашнинг қонсиз афтига қарадию, қовоғи солинди. Ундан ҳадеганда садо чиқавермаслигини билгани учун ўзи гап очди.

— Яна пича чида.

— Хўп, домла. Лекин унақа-мунақа гаплар...

— Э-э, ола қарга қағ этади, ўз вақтини чоғ этади.

— Қа-а...

— Кейин, вақтинг борида охирги бобларини қайта ишласанг... Сал қуруқроқ чоғи... Ҳам бошқаларниқига ўхшаб қолган.

— Рост...

Бу сўзлар оғзидан чиққанда Эргаш ҳалимнинг ўзгинаси эди. Миясига эса бошқа фикр лоп этиб урилди: «Илгари қуруқ эмасди. Бошқаларниқига ҳам ўхшамасди!» У иржайди, талмовсиради, секин изига бурилди. Катта-катта қадам ташлаб, ҳеч кимга парво қилмай, гавжум залдан ўтди. Энди англади. Муллаевнинг тарафдорлари домлага ҳукмини ўтказишибди. Ишонгиси келмайди. Отасининг дўриллаган овози телефонлар тинчлигини бузиб тургандаку, Тошмамат Қувватбеков бунақа осон тоб ташламасди. Наҳотки, қайтадан бошлайди?

Хаёл суриб, зинадан тушаркан, Кимёга дуч келди. У пальтосига ўралиб, дераза олдида орқа ўгириб турарди. Югуриб ёнига бориб дардлашмоқчи, соғлигини сўрамоқчи бўлди-ю, негадир, бирдан ҳафсаласи совиб, фикридан кечди.

Эргаш янглишди: Кимё зина бошидаёқ уни кўрган, юраги ҳаприқиб, ўзини сал босиб олиш учун четга чиққан эди. Мени кўради, ўзи ёнимга келади, деган фикрга шунчалик қаттиқ умид боғлаган эдики, у бир неча қадам наридан мум тишлаб ўтганини кўргач, ток ургандек бўшашди. Эргашнинг қадам товушлари тингунча кечирган дақиқалар оғирлиги қаддини букаёзди. Гўё қалбида кўмилиб ётган ўтли дардлар портлади. Сўнгра, қанча тиришмасини, ўзини босолмади. Тинимсиз очилиб-ёпилаётган эшик сари отилди.

Эргаш анча олислабди. Ойнадек силлиқ йўлакдан шошилмай борарди.

Кимё югурди. Қулоқлари остида совуқ шамол увиллаб, тивит рўмоли учини, пешонасида тўзгиган калта сочларини юлқиларди. Эргаш шахд билан олдига ўтиб тўхтаган, нафаси тикилиб ҳансираётган Кимёни кўриб, ўзини йўқотаёзди.

— Сизмади деб, ўйладингизми? — Кимё унга қаттиқ тикилди.

Эргаш нигоҳини яширди. Юрагин зардобдай ачитаётган пушаймонни сездириб қўйишдан чўчигандек, оғиз очмади. Ҳануз ўздан кўз узмай энтикаётган Кимёнинг билагидан оҳиста ушлаб, илгари бошлади.

— Тузалиб кетдингизми?

Кимё индамади. Гапириш, айниқса бу саволга жавоб бериш жуда-жуда малолдай туюлди. Боғ этагидаги кичикроқ қаҳвахонага киришди. Совуқлиги учунми ёки овқатланиш пайти эмасми, одам сийрак, ходима бурчакдаги столда жунжикиб ўтирибди.

Тўрдан жой олишди. Қалин ойнадан кенг хиёбон, онда-сонда нариберига шошилаётган кишилар кўзга ташланади. Гоҳида изғирин кучайиб, дарахтларнинг эгрибугри йўғон шохларида нажотсиз увиллайди, уриша-сурина боғ тўрида ҳолдан тояди.

— Кимё,— деб оғир жимликни Эргаш бузди.— Сизни қийнавордим. Бунақа юришимиздан нима наф?

Ойнаванд эшикдан ёнғоқдай шарақлаган бир тўда йигит-қиз бостириб кирди. Зал ола-ғовурга тўлди. Кимё ҳолсизланди, чув тушган одамдай, бўзарди, оғзидаги оғзида, қўлидагиси қўлида қолди. Хаёли қоронгилашди-ю, ҳамма нарсани шоввуллаган аллақандай ўнқон комига тортди.

— Балки, мен сизни қийнаб қўйгандирман?

— Билмадим! — деди Эргаш. — Сизми, бошқами, билмадим!

- Билмаганингиз ҳам тузук...
- Лекин, армон қиламан...
- Нимани?
- Ота-онамнинг кўнглини билишни.
- Армонингиз катта.
- Тошганлари амакимнинг қизи...
- Нима бўпти?
- Раъйларини синдиролмаيمان. Иложим қанча, Кимё?

Унинг товуши жуда олисдан, якка қоя акс садосидай, жонсиз эшитилди. Ё Кимёнинг қулоқлари битдими? Буни билолмади, ютинди, санчқини столга аста қўйди. Панжалари титрар эди. Яна хаёлини зимзиё тун ўради, борлиқ ҳалиги ўпқон қаърида йўқолди. Қаршисида фақат барваста гавдагина хиёл чайқалар, хира нарда ортида йироқлашиб борарди...

АФРОСИЁБ СУКУНАТИ

Куш тигида чатнаган Афросиёб тепаликлари устида сийрак ғубор жимирлайди. Шабада тинди. Чигирткалар уни ўчиб теран сукунат чўкди. Саратон иссиғи жонларидан ўтди. Куйлакларини ечишди. Чўяндек қорайган бўйинлари, елкалари тердан йилтиллари.

Харобазор таандирдай қиздиради. Ер тақир, зичлашиб, метин каби қотган. Чўкични қанча баланд кўтариб, силтаб уришмасин, фойдасиз, бир томонга сачраб кетади.

— Шуям тирикчилик бўптию, Фозил?

Ўттиз ёшлардаги кенг яғринли бадқовоқ йигит чўкични пастликка — қовжираган янтоқзорга улоқтирди. Сал ёшроғи пешанасидаги терни сидириб, хижолатомуз кулимсиради. У қотма, лаблари дўрдоқ, сарғиш думалоқ юзига сепкил тошган йигит.

Шериғи индамай, харобазордан узоқлашди. Фозилнинг томоғи шунчалик қақрагандики, гапиришга мажоли етмади. Сув ичиб қайтар, деб ўйлади-да, ковланган жойни аҳтиёткорлик билан кўздан кечирди.

Тупроқ шўрлаган, зах ҳиди анқирди. Фозил сопол ва гишт бўлакларини алоҳида-алоҳида тўдалади. Чўкич билан яна бирор соат ишлагандан кейин, бутунлай ҳолдан тойди. Ўзига келиб олиш учун бирпас ўтирди. Кўзларини юмиб-очди. Эринчоқлик билан шериғи кетган тарафга қаради. Сап-сарик майсалар, қорамтир илонизи сўқмоқлар, қазиб ташланган тепаликлар шу қадар айқаш-уйқаш эдики, бу манзара худди нўноқ рассом қўлидан чиққан хомаки чизмаларга ўхшарди.

Афтидан, Муслим ҳам жўнаворди. Бир ҳафтадан беқ

қовоғидан қор ёғиб юарди. Тупроқни маънисиз титкилаш жонига текканмиш, қолаверса, бунақа хор бўлгандан кўра, бозорда ҳаммоллик қилган афзал эмиш..:

Фозил харобазорлардан ажралолмаслигини биларди. Шундай бўлсада, жонсиз, тилсиз гўшада якка қолганини ўйлаб, юраги увишди. Афросиёбда ҳаёт сокин, зерикарли эди. Баъзан сукунат шу қадар чуқурлашардики, нафаси қайтарди. Фозил ўша лаҳза залварини кўтаролмай қийналади. Харобалар тубидан қандайдир сас эшитилади. Гўё аллакимлар инграйди, шивирлайди. Тушунуксиз фиғон туёқ товушлари, қиличлар жарангига қўшилиб кетади.

Бунақа вақтда Фозил қорасини бир мартагина кўрсатиб, гоийиб бўлувчилар изидан жилворгиси келади. Ҳаргал аллақандай куч оёқларига кишан уради. Яна харобазорга судралиб қайтади. Капгирча билан чўкиччи олиб, чуқурга тушади. Энди ҳеч нарсани ўйламасликка тиришадди, бироқ, қаёқда дейсиз, кўҳна обидалар ичида киши ҳеч қачон ўзини ўтмишдан айри тасаввур қилолмайди. Афросиёб яна дардларини сукунат тили билан айтади. Афросиёб тарихи бўлмаган, тарихдан ажралган халқ маънап ўлик эканлигини шивирлайди.

Фозил халқининг яхши-ёмон кунлари мана шу кўрксиз тепаликлар тағида кўмилиб ётганлигини кўнглидан ўтказди. Енгил оёқ товуши хаёлини бузди. Муслим бўлса керак, деб аҳамият бермади. Хўрсинди, намчил, қизғиш тупроққа тикилди. «Нега бунақа? Ёвни қийратган аждодлар қони бўяганми?»

Фозил чўкиччи шўр емирган эски деворга тираб, бели баравар чуқурдан сакраб чиқди. Битта-битта босиб келаётган Зулфияга кўзи тушгандан кейин чехраси сал ёришди. Зулфия кўкиш тринка шим кийганди. Биқшига қизил гул солинган енги калта оқ кофта бўлиқ кўкрагини таранг тортиб турарди. Қўнғир сочлари, қилдай ингичка, чимирилган қошларида хиёл наришонлик яширинганди.

Муслимнинг кетгани унга қаттиқ тегиши тайин эди. Негаки, қазув кечикса, Зулфия гап эшитади. Шунинг учун юкнинг оғири унинг гарданида. Агар тутириқлироқ ёрдамчиси бўлмаса, ҳолига маймунлар йиғлайди. Ҳатто чой қайнатса бўладиган жазирамада тили оғзига тикилиб, хароба қазийдиган анойи эса ҳадеганда топилавермайди.

— Бир ўзингизми?

— Муслим ака шаққа ўтувди. — Фозил қўли билан икки тарафи тепалик сойни кўрсатди. — Кеп қолар... Институтда нима гаплар?

— Нима гап бўларди? Ҳаммаси эскича. Одатдагидай, илмий кенгашни чўзишди...

— Олим Ниёзович ҳисоб бердиларми?

— Ҳа.

— Яна эски ноғораларини чалгандирлар?

— Пичинг отишдан чарчамадингиз-да!

— Чўлта фикрлари жонимдан тўйгазган!

— Бўлган-бўлмаганга бировнинг бетига сапчийверасиз-ей!

Негадир, Зулфиянинг чаккалари лўқиллаб оғриди. Тезгина одимлаб, Фозил билан Муслим қазган чуқурга тушди. Чўккалаб, қафтларига тупроқ олди. Намчил тупроқ напжалари орасидан дувуллаб тўкилди.

— Эшитишимча, отангиз археолог бўлган экан-а?

— Ҳа! — Фозил пешонасини тириштирди. — Қазувда инфаркти тутган. Жасадини мана шу тепаликдан олиб кетишган.

— Кандидатмидилар?

— Йўқ. Еқлашга улгармаганлар. Онамнинг айтишича, топган нарсаларни билан баъзи қўлёзмалари бир дўстида қолган экан. Қайтармабди.

— Кимақан у?

— Кимлигини онам айтмайдилар. Агар ўша одамни топсам...

— Нима қилардингиз?

Безовталанган Фозил жавоб ўрнига хўрсинди. Бошмолдоги билан қолган бармоқларини тез-тез босиб қисирлатди. Қалта киприкли қўй кўзлари офтоб тушган шишадек ялтиради.

Фозил отасини фақат сурати орқали билади. Онаси эндигина эликдан ошганига қарамай, мункиллаган кампир бўлиб қолган, негадир, ўтмишни эслашни хушлайвермасди. Онда-сонда айтган тафсилотлари ота қиёфасини жонлантирар, хаёлида фариштасифат одам гавдаларди.

Онаси кунига саришталайдиган жимжит хопани, китоб тўлғазилган шифт баравар жавонини эслади. Деразаси кун чиқарга қараган мана шу хонада бир вақтлар энг мўътабар кишиен тушни кунга улаб, ёзиб-ўқиганини ўйларкан, борлиги зирқиради. Кўпинча эшикни ичкаридан закирлаб олиб, падарининг иси урган рисоалар ва қўлёзмаларини варақларди.

Жигарранг муқовали қалин дафтар айниқса қадрли эди. Жавоннинг алоҳида хонасида сақланадиган ўша дафтар саҳифаларида нималарга дуч келмади. Афросиёб ҳақида «Девону луғат-ит турк»дан олинган кўчирмаини кам

шундан ўқиди. Маҳмуд Қошғарий Афросиёбнинг асл туркча номини айтиб ўтади. Афросиёбнинг куёви Сиёвушни, қизи Қазни, у қурдирган Қазвин шаҳрини таърифлагач, дейди: «Қазнинг отаси Танга Алп эр — Афросиёбдир. У Тахмуросдан¹ уч юз йил кейин Марвни бино қилгандир. Баъзилар бутун Мовароуннахрни турклар ўлкаларидан деб ҳисоблаганлар... Асоси шуки, Самарқанд — Самизканд, Шош — Тошкент, Ўзканд, Тунқанд номларининг ҳаммаси туркчадир...»

Ҳозир Фозил жигарранг муқовали дафтарни, Маҳмуд Қошғарий фикрларини Зулфияга айтгиси келиб кетди. Зулфия ҳамон чуқурда чўккалаб, қапирчаси билан бир томонга авайлаб тупроқ сураётганди. Тиззаси оғриди чоғи, секин қўзгалди. Фозилга кўз қирини ташлаб, сарғиш юзидаги ўзгаришни пайқади. «Ярасини янгиладим, — деб ўйлади — Қайданам эсладим?»

— Зулфия, «Девону лугат-ит турк»ни ўқиганмисиз?

— Нимайди?

— Наршахийнинг таъкидича, Маҳмуд Қошғарий таърифлаган Афросиёб, қизи Қаз ва Сиёвуш воқеаси унинг замонидан уч минг йил бурун бўлган экан. Кейинги минг йилликни қўшсак, Самарқанднинг ёши келиб чиқади.

— Сизни қарангу!

— Нимага ажабланасиз? Ахир, греклар ҳам Самарқандни Римнинг бобоси деб аташаркан.

— Бу қайда бор гап?

Яқинда бир журналдан ўқидим. Кейин... отам қайд этган. У киши шунақа кўп нарса тўплаганки, қандай улгурганига ақлим етмайди. Бемаврид кетмасалар...

— Қўйинг, энди куйганингиз нафсиз. Унда кўра ишингизни ўйланг. Олим аканинг этагидан маҳкамроқ тутсангиз... ёрдамни аямайди.

— Ҳа, аямайди, — Фозил пиқирлаб кулди.

— Институтимиздагилар орасида билимдони шу киши...

— Эҳтимол.

— Эҳтимолингиз нимаси? Кандидатлиги қанақа шов-шув бўлганини биласизми?

— Кейин ялчитгани борми?

— Бордир.

— Бўлса, айтинг. Менимча, кўп фикрлари чалқаш.

¹Тахмурос — қадимги Эрон подшоҳи, пешдодийлар сулоласининг пккинчи ҳукмдори.

²Абубакр Муҳаммад ибн Жаъфар Наршахий (Ҳаср) «Бухоро таърихи» китоби билан машҳур муаррих.

— Тарихимизнинг ўзи шунақа.

— Ҳеч-да! Ҳамма бало шундаки, олимларимиз мустақил эмас. Ҳатто тупроғимиз рангини тузукроқ кўрмаган аллакимларнинг гапларини тўтиқушдай қайтаришади.

— Фақат Олим Ниёзовични унақаларга қўшманг.

— Ҳим... Уйғониш Шарқдан бошланган, деган масалада бўлган талаш эсингиздами?

— Бу давр психологиясига боғланади.

— Албатта. Аммо индаллоси шуки. Уйғониш даврининг ўчоғи ҳаммани оҳанрабодай тортган... -

Зулфия қапгирчасини айлантириб, елкасини учирди. Ўзича куйиб пишаётган Фозилнинг гапларини ҳазм қилмаётгани қимтилган лабларидаги совуқ ифодадан билинди.

— Оширяпсиз-ей!..

— Нима, қўшилмайсизми? Афросиёб қайта-қайта тўкилгани ёлғонми?

— Ёлғон дейиш инсофсизлик. Бироқ бизнинг аجدодлар ҳам қўл қовуштириб ўтиришмаган. Темурлангни олинг.

— Темурланг бузганидан кўра минг бора кўпроқ тузган!

— Қайда, менимча, Темурланг билан Чингизхон эгизак.

— Яшаи-е! Чингизхоннинг ҳатто қабриям йўқ-ку! Ўзига қабр солишгаям ҳам фаҳми етмаган. Жаҳонгир қанақа иморатлар қурдирмаган? Ҳар бири бир олам-а! Олим Ниёзовичга ўхшаганлар буни кўришмайди. Унинг иккала юзига ҳам қозонкуя суйкашади.

Қаттиқ чарчаган Фозил юрагини бўшатиб, жиндай енгил тортди. Кафтлари қаварганди. Елкалари, куймичи, болдирлари зирқираб оғрирди. Секин қаддини ростларкан, Афросиёб музейи тарафдан янги кўк «Волга» секин ўрмалаб келаётганини кўрди. Гашланди, ичини нимадир тимдалади. Зилдай туюла бошлаган чўкични шеригига ўхшаб улоқтирди.

Тепалик биқинида тўхтаган машинадан Афросиёб экспедицияси раҳбари Олим Ниёзович тушди. У қирқ бешни қоралаб қолган бўлиб, кўринишдан сертакаллуф, мулойим табиатли, жони танига сиғмайдиган жонсарақ одам эди. Кўкиш ёзлик костюми тўла гавдасига ярашган, муштдай қилиб тугилган ола-була галстуги йўғон бўйнига ёпиштириб қўйилганга ўхшарди. Зулфия унга чимирилиб тикилар, кўзларида синиқ табассум учқунларди.

— О, Зочка! — Олим Ниёзович оппоқ тишларини кўрсатиб кулди. — Чанг ютиб ўтирибсизми-а? Жулдирвоқилар қани?

Олим Ниёзович шундоққина ёнида бошини эгиб ўтирган Фозилга қайрилиб қарамай, қора лакли туфлиси билан тупроқ уюмларини оҳиста босиб ўтиб, чуқур лабига яқинлашди ва Зулфияга сержун қўлини чўзди. Зулфия чуқурдан чиқди. Улар машина томон юриб кетишди.

— Муслим қочипти.

— Ифлос-ей! — Олим Ниёзович орқасига бепарво қаради. — Кунига беш сўм қорнини оғритибдими? Бунисиниям турқи совуқ. Институтни битиргандан бери бурнига найза етмайди. Олимлик даъво қилаётганига куййми?

Зулфиянинг жавоби эшитилмади. Машина гувиллаб, секин жилди.

* * *

Эрталаб Афросиёб оқиш губор ичида титраб уйғонди. Офтоб хаёлчан, дардчил ялангликларни сутранг бўёққа белади. Одатдаги теран сукунат. Фозил йўлини аллаким тўсадигандек кўнгли гашланиб одимларди. Кўҳна ибодатхона харобасига яқинлашганда бошлиғи чўяндай оғирлашди. Хаёлини қуршаган ҳорғинлик боисини англашга улгурмасидан, гўё кимдир уни туртди, кимдир қучоқлади, кимдир қулоғига шивирлади.

Сукунат сўзлаётганди. Ҳамишагидек қачонлардир тепаликлар ўрнида яшнаб турган Шаҳристон ҳақида бўзлаётганди. Бунга дош бериш мушкул эди. Фозил энтикди, лаблари қақради. Бўйчан одимларни, пўлат сандиқлар ортилган филлар, туялар лўкиллаб ўтаётган кўчаларни, паст-баланд уйларни ва ниҳоят, ўтоғасида¹ олов гуриллаётган баланд қуббали ибодатхонани кўргандай бўлди. Қулоқлари остидан олағовур, сандон товушлари, чинни ва мис кўзалар жаранглаши узоқ кетмай турди.

Фозил қадимда босқон билан сандон қанақа бўлгани, темир ва пўлат қотишмасидан қилич билан қалқонни қандай ясаганини кўз олдида гавдалантиришга уринди. Шу маҳал машина сигнали эшитилди. Пастроқда таниш «Волга» қалқиб тўхтади. Кимдир майда босиб кела бошлади.

Бу — Зулфия эди.

Фозил ҳорғинликдан қутулолмаган, қўли ишга бормай ўтирарди. Зулфияни пайқамагандек, қимирламади, чурқ этиб оғиз ҳам очмади. Ғашлик билан истамайгина ўгирилди. Зулфия кечаги кийимида, кофтаси ғижимланган, тўзган сочи тузукроқ таралмаган, кўзлари атрофи шишинқираганди. У кеча ташлаб кетган жойидан қапгчасини топди, нафас чиқармай, Фозилнинг ёнига чўккалади.

— Муича қовогингиздан қор ёғилади?

Фозил ипдамадию дарров тоқати тугади. Пичинг билан ўйиб олиш учун лаб жуфтлаганда чуқурга Олим Ниёзовичнинг сояси тушди. Олим Ниёзович кўкиш костюми тугмаларини ечган, тарвuzдан каттароқ қорни осилиб турар, сиёги рангсиз эди. У пешанаси ва юзини ярмигача тўсган пишаси кафтдай-кафтдай қора кўзойнагини тўғрилади. Пинак бузмай, майдончани бафурижа айланди. Туироқ уюмлари, сонол парчалари, шўр емирган ғишлар, суякларни битталаб кўздан кечирди.

— Шеригинг қани, бола?

— Билмадим! — Фозил бепарво жавоб қилди.

— Қуён бўлди демайсанми? Сенам ялчитмаянсан. Беш сўм чўнтакка кириб турибди.

— Гап пулдами, ака?

— Нимада? Ишласанг тузукроқ ишла!

— Қўрқитманг, ака. Пулга юрган эмасман.

— Уҳ-хў! — Олим Ниёзович тумшугини чўзди. — Нимага юрибсан? Афросиёб тупроғи газанингга дори бўлтимми?

Олим Ниёзович тупроқни шунчаки чўқиляётган Зулфияга қараб қўйди-да, машинаси сари юрди. Фозил афтини бужмайтирди. Чўкиччи заранг ерга оҳиёста урди, жойида қолдириб, кўҳна деворга оёқларини осилтириб ўтирди.

— Устозингиз зўр-а?

— Зўрлигини ўзига айтинг! — дея Зулфия санчиб турди.

— Айтаман.

— Фақат аламингизни мендан олмаанг.

— Қанақа алам?

— Ҳали ўша кишига аспирант ҳам бўларсиз. Сояенга кўрнача ҳам тўшарсиз.

— Ээ-э, бунақа денг?! Ўзимни осаман...

Фозил гапини ямлади. Машина юкхонасида турадиган коржомасини кийиб, Олим Ниёзович қайтди. Қўлида кангирча ятилларди. Баъзилар Олим Ниёзович қазув кангирчасини тутишни унутган, деб ҳазиллашарди. Шамол бўлмаса дарахнинг учи қимирламайди. Ун йилча бурун Афросиёб тарихидан ёқлаган диссертацияси оғизга тушгандан кейин, кўзини пира босиб, кабинетдан жилмай қўйди. Ҳар хил икир-чикирларга кўмилиб, қазувни эсламас, Афросиёбнинг иссини билан чангидан чўчирди.

Олим Ниёзович чуқур бошида кангирчасини ўйнатиб, атрофга жиддий назар солди. У шундай қиёфада эдики, гўё кун тигида узоқ ишлаган, ҳали яна қоронғи киргунча

терлаб-пишишга шашти старди. Ўзини темиртирноқ қилиб кўрсатаётгани Фозилнинг кулгисини қистатди.

— Гап бундай,— деди Олим Ниёзович,— ўтога атрофни кенгроқ очиб керак. Тошкентдан келиб кўрмоқчи бўлишяпти.

Ўтогани бултур кузда Зулфия билан Фозил топганди. Бутун институтни оёққа тургазган ёдгорликни Олим Ниёзович қовоқ-тумшугини осилтириб, бир мартагина келиб кўрди. Шунинг ўзиёқ унга етиб-ортди. Орадан кўп ўтмай, ўтога баҳонасида Афросиёб топилдиқлари ҳақида кўпиртириб мақола ёзди. Аммо бирор жойида на Зулфияни, на Фозилни эслади. Зулфия бунга қилча парво қилмади. Фозил эса жигибийрон бўлиб юрди. Олим Ниёзович ўтогани тилга олиши билан ўша мақолани хотирлади.

— Яна, бирор нарса ёзарсиз, Олим Ниёзович?

— Нима ишинг бор, тирранча?

— Яна тарихни кулги қилманг дейман-да!

— Тишинг чиқмасдан ақл ўргатадиган бўлиб қолдингми?— Олим Ниёзович тиззасига уриб иржайди.— Эшитяпсизми, Зулфия, нимани кулги қилибман?

— Кейинги мақолаңгизда Афросиёбдан топилаётган нарсаларда миллийлик йўқ дебсиз.

— Босқинлар оқибатида суғдлар санъати асл қиёфасини йўқотганини ҳамма билади. Фақат сен кўр экансан!

— Вархуман¹ саройидан топилган расмлар бу тухматга чек кўювди. Наҳотки, бундан беҳабар бўлсангиз?

Олим Ниёзович туюқди. «Ҳаддингдан ошма, бола!»— деб гўлдиради. Яқинда босилган «Афросиёб расмлари» китобини элагандан кейин, нафаси қисилгандай, лаблари оқарди. «Кечагина тухумини ёрган жуда бетимга сапчиб ўтирса-я!»— дея гижиниб ўйлади.— Ифлос! Хира пашшанинг ўзи! Қанчаси қорасини ўчирди. Бу эса... Бирор баҳонада секин силжитмасам, кўзимга чўн суқишданам тоймайди!»

Лоҳас қилувчи иссиқ шамол эди. Испириқ босган ўнгириллар ютгудек хувиллаб ётар, алланарсаларни инқиллаб сўйларди. Сукунат тили Олим Ниёзовичга тушунуксиз эди.

Теналиқлар маъюслиги жонини халқумига келтирди. У аввалдан бунга кўниқолмади. Маъюслик феълига бегона эди. Шу боисми, энсиз чуқурда бир ховучгина

¹В а р х у м а н — суғд подшоҳи (VII аср).

бўлиб тупроқ қазийтган паришонҳол Зулфия ҳам кўзига ёмон кўриниб кетди. «Мум тишлаганми, нима бало?

Дарахт қаёққа қуласа, бунга фарқсиз. Э, жиш урсин!

Бу ойимсупургидан ниманиям кутардим?»

Олим Ниёзович атиги бир неча дақиқа ичда бўлиб қопдек шалвираб қолди. Капгирча нима қилиши кераклигини эслатди. Ибодатхона устунлари тубига олиб тушадиган омонат зинага қадам қўйгандагина тиззалари жонсизлигини сездди. Изига қайтмоқчи ҳам бўлди. Аммо орият қўймади. Тишини тишига босиб, адоққача борди. Саккиз метрдан зиёдроқ чуқурлик бирпасда ишини қилди. Ҳозиргина нон ёпилган тандирга бош суққандек, ҳолсизланди, тили танглайга ёпишди. Зулфия билан Фозил дараксиз эди.

— Фозил, ҳей, Фозил! Тушмайсанми энди бу ёққа!

Олим Ниёзовичнинг товуши қабрдан чиққандек туюлди. Ҳануз жойидан қимирламаган Фозил тажанглик билан кулди. «Устозингиз бунча жон ачитиб қолди? — дея Зулфияга юзланди. — Боринг, койитманг, ёрдам беринг!»

Зулфия жавдираган кўзларини ердан олмади. У шу лаҳзада харобазорга адашиб келиб қолган кимсага ўхшарди. Ҳаракатлари суст, ишончсиз, кичрайган қорачиқлари маъносиз эди. «Менга нима бўляпти? — деб ўйлади маъюс. — Сояманми? Соя... Фозилнинг имолари... Жонимдан тўйғазди!»

Зулфия бошини кўтарганда Фозил янтоқ ва бўзтиканлар тикрайган, сел изи қолган сойлик томон борарди. У тикка биқинида ғорсимон ўйиғи бўлган қирга кўтарилди. Нарироқда Сиёб нуқра тасмага ўхшаб товлашиб оқарди. Сийрак қамиш ўсган ажриқзор қирғоқда қўйлар, сизирлар ўтламоқда. Болалар қийқиришиб чўмилар, хотинхалаж кир чаярди.

«Сугдлар сув ичган ариқ!... — Фозил тақир сўқмоқдан пастга энди. — Жўйи Арзиз, Обираҳматнинг жондай жигари! Булар ёвни Афросиёб билан баравар қийратган. Қонларни ювган, жароҳатларни битказган. Мана шунақа бўлган Сиёб: «Жўйи Арзиз, Обираҳмат!»

Унинг овозини қариган индина гули, исмалоқ чўкиртаги эшитди. Шарқираган ариқ юлқиб кетди. Иложи бўлса, муздек сувдан ҳовучлаб-ҳовучлаб ичарди. Иккиланиш Сиёб шаънини камситиш билан баравар эди. Роща-роса тўрт минг йил бурун сугд йигити, жамалак таққан сугд қизи чанқоғини қондирганда, нималарни ўйлаганини Сиёб яширади. Буни ҳеч ким, археологлар ҳам айтолмайди. Сиёб эса: «Бундан нима фойда,

азизларим?» дегандек шовуллайди, бўтана ва чиқиндилар чапғалида тўлғанади...

* * *

Бепарво болалар, хотин-халаж кўринмай қолди. Сигирлар билан қўйлар ўзларини жар соясига уришди. Қуёш тиккадан қиздирарди.

Бунақа вақтда харобазорда тошбақа ҳам чидамайди. Тош қосасини йилтиратиб, салқин жой излайди. Олим Ниёзовичдай одам саҳро сингари бедаво хилватда туш қизғида ивирсиб, эсини емаган. У аллақачон «зиндон»дан чиққан, коржомасини ечиб, машинаси атрофида куймаланаётганди. Зулфия тепаликда бўғриқиб турар, бояги паришонлик оғушида карахт эди.

— Зулфия, яна ўша билан кетасизми?

— Нима қилти?

— Айтаман-да.

Чўзиқ сигнал Зулфияни шоширди. Фозилнинг хўм-райган башарасига совуққина қаради, иккиланди, аччиқланди. Кейин аччиқ устида пастга тушди. Яшин урган теракдай қотган Фозил бирпасдан кейин сал хушини ўнглади, у ҳам иккиланди, ўзича алланарсаларни чамалади. Сўнг, беихтиёр: «Тўхтаг! Тўхтаг!» — деб қичқирди.

Фозил қўлларини бургут қанотидай ёзиб, шундай тез чоңдики, ўлкаси шишиб, нафаси тикилди. Юраги ёрилгудай гурсиллаб урарди. Зулфия аллақачон орқа ўрнидиққа чўкибди. Олим Ниёзов машинани тормозлаб, нима гап дегандай, кабинадан бошини чиқарди.

— Зулфия сиз билан бормаиди. Сиз билан бормоқчи эмас!

Олим Ниёзович аввал кулимсиради, сўнг еб қўйгудек ўкрайди. Машина қаттиқ силтаниб қўзғалди. Эшик дастасини жони борича қисиб ушлаган Фозил бир томонга чиллакдай учиб кетди.

Анчагача майжолсиз ётди. Олисада Сибёми, Обираҳматми шовуллар, шикаста руҳини аллаларди. Қуёш ботди. Ўфқдан қон каби сачраган шафақ харобазорлар устида қоронғилик билан алмашинди. Қаваклардан кўршапалаклар учиб чиқди. Улар тунги сукунатга озор етказмасликка ахдлашгандай, шовурез қанот қоқишарди.

Сутга чайинлиб, ой ҳам кўтарилади. Сукунат оқарди, тепаликлар оқарди. Оқармаган нимадир қолди. Бу — нажотсизлик эмасмикин? «Эҳтимол!» — деб ўйлади Фозил ва олам Афросиёбга торлик қилишини англади. Афросиёб

худудсиз дард эди. Қоронғиликда уйга судралиб қайтганда ҳам шу ҳақда бош қотирарди. Онасига ҳеч нарса демади. Жимгина ётоғига йўналди.

Ярим соатлардан кейин эшикни қия очиб, Рухсат кампир мўралади. Фозилнинг кўзи илинганди. «Тинмагур! Ҳаловат нималигини билмайди!» Онаси устига кўрпа ёпди. Жунжиккан бадани илиди. У Афросиёбда, Жўйи Арзиз бўйида тентирарди. Эндигина оғизланган кийик боласи қирғоққа сапчиётган сувдан ичмоқчи бўлади. Олисда учли дубулга кийган қисиқ кўз сарбоз унга ёй ўқини тўғрилайди. Фозил: «Отманг!» — деб додлайди, ёлборади. Қисиқ кўз сарбоз эшитмайди. Ёй ипини тарағи тортаверади. Шу маҳал ёнгинасида елкалари қоядай; қош-кўзи, соқоли қоп-қора паҳлавон пайдо бўлади. Фозил терисига сизмай шивирлайди: «Сизни танийман! Сиз — Спитаменсиз!» Спитамен еру кўкни титратиб хахолайди. Ўтақаси ёрилган қасиқ кўз сарбоз ёйини ташлаб қочади... Фозил омон қолган кийикчани аста кўтаради, муңчоқ кўзларидан ўнади. Халоскорга миннатдорчилик айтиш учун ўгирилади. Қир этагида ҳеч кимни кўрмайди...

Спитаменнинг момақалдироқдай кулгисен тинганда, нафаси тикилиб, ҳиқиллаб уйғонди. Ғалати тушга ажабланиб, қимирламай ётганда Рухсат кампир кириб қойинди: «Тинмагур, гапимни назарга илмасанг. Афросиёбни девбоди чалиб қўйибди-ёв!»

Фозил зўрма-зўраки илжайди. Миясида туш муҳрланган эди. Соҳилида кийикча куймаламаётган Жўйи Арзизни шундоққина кўриб турарди. Кийикча хоҳишича, гўё Жўйи Арзиз шовқин солиб ётарди.

Бугун ибодатхона харобасига оёғи тортмади Жўйи Арзиз йўли деб тахмин қилинадиган жойларни кезди. Қадимий ариқ кимсасиз, маконсиз эди. Унутилган лаблари томчи сув сўрарди. Ҳатто қайсидир замонда шундай ариқ бўлганлигига, Афросиёбнинг юрагига оқиб кирганига киши ишонмасди.

Кун бўйи қорасини кўрсатмади. Кўҳна ариқ изларида санқиб, ўзини овутиди. Уйга қайтганда, одатдагидан баттар чарчаганди. Иштаҳасиз овқатланиб, қотиб ухлади. Кеч уйғонди. Суяғи оғир эди. Ишни ўйлашни ҳам хоҳламади. Нима қилишини билмай, отасининг кабинетига қамалиб олди. Жигарранг муқовали дафтарнинг дуч келган саҳифасини очиб, ўқини тутинди: «Спитамен — Исқандар Зулқарнайин қиличинини сиңдирган саркарда. Миллий қахрамонимиз. Уни фақат Спартакка тенглаштириши мумкин».

Дафтардаги ҳар битта фикр мағзини ўзича чақиб, узоқ ўқиди. Ниҳоят, боши оғриб, кўзлари қум тикилгандек ачиша бошлагач, дафтарни жойига қўйди. Стол устини йиғиштираётганда қўлэмалари орасидан рангли сурат чиқди. У ўн кунча илгари Афросиёбда туширилганди. Ўртада Олим Ниёзович қўлида сопол ҳайкалча билан турар, чамаси, Зулфия билан Фозилга ниманидир уқтирарди. Фозил ўйламай-нетмай, суратни шартта йиртди. Шу пайт онаси кирди.

— Қандай суратиди, болам? Нимага йиртдинг?

Она ўғлини уришди, худписандлигини юзига солди. Сўнгра, икки бўлинган суратни стол устида бирлаштирди. Бошини чайқаб, суратга тикиларкан, бирдан ранги ўзгарди. Худди оёқлари жонсизланган каби креслога оҳиста чўкди. Суратнинг бир бўлаги қўлида, бир бўлаги ерда ётарди. Анчадан кейин лаблари базўр қимирлади: Бу ўша! Эҳтиёт бўл!»

Фозил аввалига ҳеч нарсани тушунмади, тушунгандан кейин кўз ёлди қоронғилашди. Ҳануз ўзига келолмаган онасини ҳам унутиб, ҳовлига отилди. Автобусда институтга борди. Олим Ниёзович меҳмонлар билан Афросиёбда дейишди.

Юрагидаги армон кутилмаганда акс садо берди. Ахир, оқ-қорани танганидан бери ўша одамни қидирди, бир оғизгина гап айтиб, хумориши ёзиш истаги билан яшади. Минг афсус, онасининг ҳамма дардини танглайига яширган тили тош — айланмасди. Ёки бошқа муддаоси бормиди, Фозилга қоронғи эди. Бугун унга нимадир бўлди чоғи, суратни кўриб ўзини тутолмади. Бечора алланарсадан қўрққандек, бўзариб, филдиллаб шивирлади. Фарзанди бир кун эмас, бир кун кулфатга йўлиқишини сезган онаизоргина шунақа ўртанади...

Фозил адашди, узоқ чопди. Ялангликдаги шўразорга оралади. Вархуман саройи харобаларини айланиб ўтди. Эски кулбаларнинг деворларидан ошди, қайсидир археолог очган ўнинчи асрнинг қизил гранит тўшалган кўчасидан югуриб кетди.

Охири, оёқлари жонсизланди, кўзлари жимирлашди. Гўё кўҳна ибодатхона харобаси туман ичида мудрарди. Шундоққина теграсига осмон юкини ортганди. Майдончада ўралашиб юрган кишиларни дарров илғади. Тўла гавдасини салгина эгиб, бидирлаётган Олим Ниёзович билан унинг оғзидан чиққан ҳар гапини бош ирғаб маъқуллаётган Зулфияни таниди. Бошқалар нотаниш эди.

Меҳмонлар чуқурлик тубида қизариб кўринаётган ўтоғига, тикка чиққан тўрт бурчак паҳса устулларга ажабланиб тикилишарди. Булар араблар бузиб, устида масжид қурдирган қадимги ибодатхона устуллари эди. Ҳатто кейинчалик мўғуллар ёндириб юборган масжид қолдиқлари ҳам сакланганди.

Кўзойнакли барваста киши Олим Ниёзовичга мамнун тикилди. Унинг хомсемиз юзида ҳайрат қотган, ингичка бўйнидан оқаётган терни рўмолчаси билан тез-тез артарди.

— Қўп меҳнат қилибсиз!— деди у дўриллаган товуш билан.

— Ҳа, энди...— Олим Ниёзович оғзининг таюбини қочирди.— Ишламасак бўлмаса...

— Материал бемалол докторликка етади.

— Бу ёғиниям қўймасмиз.

Уларни жимгина кузатаётган Фозилнинг дўрдоқ лаблари оқ қум тусига кирган, жонсиздай бўлиб қолган юзидан бирор ифода уқиш мушкул эди. Бошмалдоғини тишлаганча гоҳ Олим Ниёзовичга, гоҳ Зулфияга термуларди.— Лекин... Бу тепани тирилтиргунча она сутим оғзимдан келган.

Олим Ниёзович гапини тугатар-тугатмас Фозилга кўзи тушди. Ўша лаҳзада Фозил хушёр тортди, оқарди, қизарди. Юраги бетламаган каби битта-битта босиб келиб, унинг тумшуги тагида тўхтади: «Сиз разилсиз!»

Фозил деярли шивирлаган бўлса-да, ҳамма эшитди. Томдан тараша тушгандек айтилган гап меҳмонларни ҳам, Зулфияни ҳам сурат қилиб қўйди. Олим Ниёзович эса гўё гурзи еган, ҳозироқ тарикдек тирқираб кетадиган аҳволда эди.

— Эсингни едингми, Фозил?

— Тепани тирилтирган бошқа...

— Алжирама!

— Қачонлардир бир одамни шу ердан жонсиз олиб чиққансиз. Тили бўлса, тепа айтсин. Афсуски, у гапиролмайди. Йўқса, тарихимиз сизга ўхшаганлар кўлида мунақа саргаймасди.

Фозил шуридаги нур учаётганини ҳис этди. Қаршисидаги сертакаллуф кимса турқини кўришга ортиқ тоқати етмади. Негадир, шу дақиқада ҳалиги плоҳий қаҳқаҳа янграгини етади. Кўнглидаги алам доғини ўчирадиган қасосни ўшагина олинми мумкин эди.

Фозил қолган ҳасратини ютиб, Олим Ниёзовичдан узоқлашди. Зулфиянинг ёнидан ўтаётиб, унга ер остидан

қаради. Ҳамон хушини йиғолмаган Зулфиянинг қақраган лабларида ўкинчгами, истеҳзогами ўхшаш нарса музлаб қолганди.

Тепалиқдан чопиб тушди. Сўнг, беҳисоб сўқмоқларнинг биридан шошмай, судралиб кета бошлади. Оёқлари остида қалашик сополлар инграрди, заиғлаган темир парчалари бўғзида хўрсиниқ бор эди. Суяклар мўлтираб, бош кўтаради, унсиз нидоси Фозилнинг кўксига санчилади. Нидо эмас, гўё ханжар санчилади. Кўксен ачишади, юраги куюди, хўрлиги тутади.

У йиғламоқчи эмасди. Кўзлари намланганини пайқади. Хўрлик тушини эслатди. Хаёлида Жўйи Арзиз жонланди. Кийикча симириб сув ичади. Олисда уни нишонга олишади. Қисик кўз сарбоз вужудини титратиб, момақалди роқдек кулги янграйди.

Қайсидир харобазорда тўхтади. Қовжи роқ майсага ўзини ташлади. Димоғига тупроқ ҳиди урилди. Тер, қон, аёл сочининг ҳиди аралашиб урилди... Фозил Афросиёбни бағрига босиб ётарди. Сукунат эса ошпоқ шафақ каби қуюқлашиб борарди.

ДАЛА ЎРТАСИДАГИ УЙ

Ел-ёруғ хоша тўридаги ўртамиёна ўриндиқда бемалол чўкиб кулимсраётган Наим Бадриевичга рўпара бўлган чоғ Латифбой хиёл енгил тортди, боядан бери миясида гулғон ўйнаётган шубҳаларни қувди, биргина илинжу биргина тилак билан қолди.

— Ука, кўринишда чаккимассиз, — деди Наим Бадриевич сигарета тутушини бурқантиб. — Аммо намунча... оғзингиздан гапингиз тушиб кетяпти?

Директор тушмагур қизиқ эканми: пашшадан фил ясади-я!

Учириқин англаб ори кўзиди. Лекин ҳар қапча буралиб-тўлганмасин, дегинмасин, бағи бир, шиддат билан миясига ёпирилгани — ака, одамни жуда ерга урдингиз-ку, унчаликка обборманг-э, керак бўлса ер остига тушишдан ҳам тоймайман, деган қабилдаги муддаосини тилига кўчиролмади.

Э, қуриб кетсин, буям бир иллат-да!

Қандини урсин Наим Бадриевич, гапини айни ўрида ўрлатди, шамаси саз бўлди, айниқса аввали жойига тушди. Чиндан ҳам Латифбойимиз басавлат, илиги тўқ йиғитлардан, уни тенгқурлари ичмада осонгина ажрим қиласиз: бўйи узун, тик, ранг-рўйи тоза,

қарашларидаги шахд бургутни чўчитади. Товба, шундай йиғитни лаб-даҳандан қисган-а!

Мана, ҳозир ҳам ичидагисини шартта айтолмади. Нима, Наим Бадриевич силтаб ташлармиди? Йўқ, аксинча, агар у дангаллик қилганда эҳтимол Наим Бадриевич ҳам ўзини тарозига солмас, ҳалигидақа шубҳаларга изн бермас эди.

Энди бу ёғи жиддийлашди: Латифбой қовун туширди.

Доим шунақа, йўқ ердан галва орттиради, мабодо каттиқ-қуттиқ пичинг эшитса, бирор зугим ўтса, ҳуда-беҳуда ичига солаверади. Шу одатини қишлоқ йиғитлари ҳам аввалдан билишади: баъзан уни куракда турмайдиган ҳазил-ҳузилга кўмиб ташлашади.

Латифбой умрида бир мартагина собит турган...

Бари ёдида, ўша кез Асал атрофида айланшиша бошлаганини сезган йиғитлар мутойибаларини тикайга, пичингларини нақ тўқмоққа айлантиришди; довулдек қўзгалган таҳдидга юзма-юз келди. Ёлғизлиги биллиниб қолди, бу ожизлик билан тенглигини тан олди. Агар собиқ синфдоши Мамарайим қайишмаса, Сайфи монтернинг тиш қайраётган тўдасига ўзини қалқон қилмаса ҳоли ёмон кечарди.

Шивир-шивирга кўра, уни ўлгудек дўппослаш, умуман, қайтиб жойидан қўзгалмайдиган, ўша қиз номини бошқа тутмайдиган қилиб қўйишни чўтлашган эди. Нафсиллабри, жудаям саз ўйлашган экан: ҳаммасидан бир йўла қутуларди. Не-не сарсонлиқни кечирмас, ўзини тарозига солаётган бошлиқ юзини кўрмас-қуймас, нордон ичингларини ошамас эди.

Сеҳргарми нима бало, Наим Бадриевич унинг кечмишини миридан-сиригача биладигандек, бемалол сўзларди. Тасодифми ёки бошқа нарсами, ишқилиб, у ярамас Сайфи қадамида бижирлаб такрорлайдиган гапини юмалоқлаб мўлжалга отди. У, ранги қув оқариб, ўзи билан ўзи бўлиб қолганда Наим Бадриевич хотиржам ўтирар, ҳатто пинҳона ҳузур қиларди.

Ахир, қандай унутсин, бир вақтлар Сайфи ўзини қишлоқнинг эпг қўли узун, яккаю-ягона валламатни санарди. Таажжубки, андишанинг отини қўрқоқ қўйган бу пурча қаҳрини тўкканда катгаю кичик зир титрарди.

Маҳалла-кўйда, Жума отанинг қизи — Асалини Латифга унаштиришибди, эрта-индин ишқоқ бичиларминн, тўй бўларминн, деган овоза тарқалганда ҳаммадан аввал муштинн дўлайтирган, тўйинн ичволиб ҳар жойда дардинн тўккан, номус ўртаган улфатларинн гинак-гинак-

ган мана шу тинмагур эди. Кейини кутилмаганда Мамарайимнинг эсхонани ўйнатадиган биргина мушти ва қуруқ пўписаси унинг суробини тўғрилади. Йигитлар сиртлони қишлоқни алгов-далгов қила-қила, Латифбой суйган сулув қизга соядек эргашиб, юрганини ошкор қилишдан нари ўтолмади.

Тўй эса тезлашди. Бунга Латифбойнинг ўзиям ишонмасди.

Хартугул: ўшанда кўкси тубидаги чимдим қатъиятни тополди.

Эсида, Мамарайим мушти билан қаҳрини ишга солгандан кейин тиши сишиб, лунжи шишган, бошқа қитмирлик қилсам тешилиб ўлай, деб қасам ичган Сайфи кунлардан бир кун яна ҳурпайди: Жума ота киму сен кимсан, Асалдай сулув қиз кўчада қоптими, чучварани хом санабсан, икки дунёдаям тўй бўлмайди.

Асал билан маслаҳатни бир жойга қўйган Латиф энди дадилроқ турди, очиги, уникиям тутди, кимлигимга нима дардинг бор, агар яна акилласанг, соғ қолган тишларингни ўзим қоқиб оламан, деб дангалини айтди.

Асли Сайфининг талмовсипраши беҳуда эмасди: ростдан ҳам Асалдек жонона қаёқдаю, тепса тебранмас, ит ётишу мирза туришдан бўлак тирикчилиги бўлмаган, таптиқ жўралари билан оти бору ўзи йўқ иззатни таланиб бурун конатиб юралиган йигит қаёқда? Фақат Сайфи эмас, бошқалар ҳам шунини майдалаб чайнар, Латифни ҳовлиқмага, Жума отани тентакка чиқаришар эди.

Жума ота ориятни минг бир ҳунар билан қаттиқ кўриқлаб келган одам: колхозда шунчаки эрмак учун қимирлаган, ёлчитиб кийинмаган, еб-ичмаган Латифбойнинг амал-тақал билан йиққан-терганидан асло қапоатланмади. Сира қисинмай бор харажатни гарданига олди. Ёлғиз қизим ўксинмасин, армон қилмасин — раҳматли онаси ўрни бошқачалигини кўнглига тугмасин, куёвтўра ҳалигидай, етимликда ўсган, буюм тенг-тўши орасида уялмасин, энди ўз фарзандим-да, деган хаёлга бориб тузуккина харажат қилди.

Тўй айни қизиган, доира гижбанги айни маромига етганда бирдан чироқ ўчганини Латифбой ҳали-ҳали унутолмайди. Лекин ўша фурсатда бунинг фарқига бормовди. Қуюнчак чол газабига учраган хизматкорлар Сайфи монтер гўрига гишт қалаганча тўйхонадан отилиб чиқишганда у ур-сурларга бепарво, ўз шавқиётига чўмган, келинчак қўлларини мастона силаб, шивир-шивир қилиб ўтирар эди.

Тақдир тақозоси билан йўл-йўлакай кўп ҳангомаларга йўлиқди, беҳисоб аччиқ-чучук мазасини тотди, ниҳинг ҳам, олқини ҳам эшитди. Лекин булар аллақачон ёддан кўтарилаёзди. Манови ёп-ёруғ хонада ҳозиргина кечган суҳбат ҳам тезда унутилса — кўпикдек ўчса ажабмас: Наим Бадриевичнинг қочирлиги, шунчаки маъносиз синовга ўхшайпти.

Буни қаранг, идора ва далада иш тигиз маҳали аллақандай олди-қочдилари билан бошлиқни, шундоқ ҳам хўжалик галваларига қулогингача кўмилган Наим Бадриевичдек ҳар дақиқаси ҳисобли одамни гаранг қилгани чоғланди. Ўзи ким бўпти, оғир-енгилу пана-настқамдан қочиб, тентираб келиб қолган таги номаълум кимса-да, шундай экан, сафсаталари бошлиқни ишонтирмайди. Унда туғилган гумонни кучайтиради холос. Йўғ-э, унчалик эмасдир.

Бенхтиёр бутун жамоат, айниқса ёш-яланг ҳавасини уйғотган кечада куй-қўшиқ даврани қапчалар қизитгани, қадаҳларда шароб кўпиргани, потиқлар ажиб тилаклар билдиргани... тасавурида гира-шира айланди. Қандай сөз кечганди лаҳзалар ўшанда: ақлу ҳушини ёноқлари ол келинчак олиб қўйганди.

Фақат, эътироф этгани маъқул, тўйдан кейин ўша фараҳли туйғу сўниб битди. Келинчак ёноқларини тиниқлаштирган ибони аввалги жозибаси билан қайта кўриш насиб этмади. Нечундир Асалнинг ранг-рўйи шитоб билан сўлгинлашди, овозию, кулгиси дағаллашди. Ҳатто юриш-туриши, кийишиши, ноз-фироғи, эркалашишларидаги назокат ҳам аввалги нозик сеҳрини йўқотди.

Энди ўша қолган-қутган сеҳрни ҳам соғинади. Манови ёруғ хона, манови юз бичими келишган одам гувоҳ, агар Асали ҳозир ёнида бўлса, тақдиринга шукрона ўқирди. Димоғи баланд бошлиқ олдида гурури тунроққа қоришиб кетишидан заррача чўчимай, хотинининг қаршисида тиз чўкарди. Сўнг ҳануз малохатини йўқотмаган қадди-бастидан илк дафъа илғаганини изларди, топса-топмаса, шитқлик билан излайверарди, Нима, илк дафъа илғаганини ибомиди? Аттанг, ҳозир буни аниқ айтолмайди.

Асли бари шундоққина кўз ўнгиди: тўй ҳавоси юрагига шалолодек қуюлиб анча-муноча ҳовлиқди. Кўргани фақат гул-гул очилган Асал бўлди: жон багишламоққа қасдланган каби унга аддон-тамом бўлиб термулди, қиз бола ҳусни бахт келтиришини ўйлади. Унинг биргина майин қарашин, биргина ҳаёли табассуми олдида йўма

ота умр бўйи қурган данғиллама ҳовли-жойни, бутун фаросати ва чўнтаги кучини ишга солиб уюштирган дабдабани арзимас санади.

Қургур Сайфи буни қаёқдан ҳам фаҳмларди.

Тўйдан кейин бир кун Латифбой қулоғига миш-миш чалинди. Хануз аламдан чиқолмаган Сайфи чойхонада ёнбошлаб чўт сурибди: Латиф ярамагур баримизни чув туширди. Оғзимиздаги ошни олиб ҳалоллади. Меров қайнотаям бор нарчасини унга атабди, бу валломатликни кошки Латиф қадрласа — у омадидан минг ўргилиб, ўмарадиганини ўмариб, эрта-индин хоҳлаган тарафига жўнаворади-да!

Сутдек ёришган бир тонгда ташлаган қадами бу гиди-гиди маромига тўла мувофиқ тушди. Хангу-манг бўлган қишлоқ қаттиқ силкиниб олди. Алмисоқдан қолган тешиқ тогора турфа мақомда гумбирлади.

На чора, бўлгани бўлиб, буёғи синди. Энди қишлоқ ҳукми аҳамиятсиз, энди уни ҳозирги лаҳза — ён-ёруғ хонада гоҳ юмшоқ, гоҳ таранг кечаётган мунозара қизиқтиради.

Афтидан Нам Бадриевич биров олдида сукут сақлаши одобнинг аввали ҳисобларди. Эҳтимол шу боисдан Латифбой жимгина бўзарганда, сўнг чайналиб, ичидагини лўнда қилиб тушунтиролмаганда чиндан ҳам роҳатланди. Унақа бўшашаверманг, бийрон бўлганга нима етсин, деб турган одам бенхтиёр тортинчоқликни мақтади, бетгачопарликни жини суймаслигини билдирди. Индалло, у Латифбойни ҳафта-ўн кундан бери оғир касал ётган Омон ота ўрнига — трактор паркни қоровуллигига тайинлади.

Муруватини сездирмоқчи бўлгандек хотиржам кулим-спраётган бошлиқ олдида Латифбой яна чайналди. Хаёли эса ўтмишга судради; кўз ўнгида чимилдиқ ҳангомаси жонланди.

Асални тиқилинч қилгани ёдида: бардоши тугаган Асал кўшини хотинга ёлворди, у келиб чимилдиқни узди. Жума отанинг примчилиги бор эди, бундан астойдил хафаланди, шовиллиш бехосиятлиги, қолаверса, чимилдиқ келинчақли уй зийнати эканлигига шамма қилди.

Қўққисдан можарога Латифбой аралашди, у одатига хилоф тарзда қизишди, бу зийнат эмас, шунчаки матоҳлигини, осилиб-ҳилиллаб туриши фақат гапга тегишини, қанча тез йўқотилса шунча созлигини айтди. Борингги, умидига суяниб турган чол изза еб қолаверади.

Чимилдиқ кўтарилиши билан ораларидан гўё қандайдир соя лин этиб ўтди.

Яна тақдирдан ўргилсин: хотамтойлик қилди, жонини кўнам қийлаб қўймади, қолаверса, етти ўлчаб бир кесадиған Наим Бадриевичдек валломат одамга йўлиқтирди.

Қоровуллик етти ухлаб тушига ҳам кирмаганди. у тутдек тўкиларди, кару сўқир бўлиб қолишни истарди.

Нима сабабдандир шу тилакка ёнишаверарди.

Бугун мулоҳазаси тиниди: чўпнинг икки учи бор экан-а!

Чўп чўп-да, нималигига сира қизиқмаган, оёғи тагида ўралашса ҳам сезмаган, сезганда эса тепиб-тепкилаб ўтган. Бунга ачингани бефойда, агар эс-ҳуши сал жойида бўлса, энди наст-баландни тузукроқ ажратади, ахир ўша банда — қуч-қувватдан кетаёзган чол отаси ўрнида оталиқ қилмадимми?!

Хилватда соялаб ётавериш, нуқул бир хил нарсаларни ўйлайвериш осон кечмасди. Охири бу кўргиллик учун ўзича Наим Бадриевичдан гиналади. Рост, ҳазили йўқ, содаллигини бўйнига сиртмоқ қилиб, бу хуварини бир бошлай, деб шу жойга тиқиштирибди-ёв...

Охири бир кун Латифбой тийиллолмаи вақти зерикарни ўтаётганидан полиганда хонасини тўлдириб ўтирган Наим Бадриевич ёйилиб кулди: «Қизиқ экансан, э, яхшилиқ ёқмаган, қоринини қашлаб ётавермайсанми?!» Директорнинг хандонлиги Латифбойни тетиклаштирди. Асал муддаосини англатиш, ҳа, тузукроқ англатиш мавриди келганини билди, билиб, баҳсени эҳтиёткорлик билан олиб бориб уй масаласига тақади. Қулфи-дили очилиб турган одам бирдап жиддийлашди. Ҳатто қовоғини уйди. Ҳалитдан шунақа талабми, бор-э, йўлигидан қолма, дегани чоғланди-ёв!

Ҳарпечук Латифбой қаттиқ гашланса ҳам ўзини босди. Акаҳони кейинча ҳам бу хусусда бирор марта ёзилишиб турунглашмаганига қарамай ҳеч қайнақ чакки хаёлга бормади. Ҳар гал Наим Бадриевич бу нарса фақат ўзига боғлиқ эмаслигини айтиб чайналганда Латифбой пинҳона оғринар, машқи пасаяр, хаёли қишлоғи, Асал, ўғли, қайнотаси томон учарди.

Энда, чимилдиқ бемаврид узилгандан кейин ота юмшоққина қилиб, қадр ариган хонадонни қирғоққа чиқиб қолган балиққа қиёслади. Чолининг гинаси ҳам, узиди ҳам шунда жамлишни Латифбой англади,

англаса-да, заррача эътибор қилмади, фақат тажаанглашди.

Мамарайимнинг ўғил тўйидан ичиб келганида зардаси қайнаган чолдек яна дакки эшитди. Шароб қонини суюлтирган эмасми, Латифбойнинг жиззакилиги тутди, ичкилик одамни элдан ажратишини хотиржам тушунтираётган ота бир четда қолиб Асалга ўдагайлади.

— Жонимни шу одам бўғиб опти-да! — деди.

Ўқиниб кетган Асал азонгача тўлиб-тўлиб йиғлади.

Эрталаб қизи аҳволини кўрган ота бир қарич чўкди.

— Ўғлим, — деди, — буқа тўйса эгасини сузаркан-а!

Эҳтиёткорлик билан айтилган гап Латифбойгаям, Асалгаям баббаравар ботди: бири беҳуда тутаққани, бири арзимаган қочиримга шунчалар эшилгани учун ўқинди.

— Асал, — деди эртаси Латиф, — бу ҳовли сен билан мени ютворса-я?!

— Алжиманг-э, дадаси! — деди Асал анграйиб.

Мана, энди Омон чол қоровулхонасида мук тушиб ётаркан, ҳар лаҳза Асалнинг ўша хитоби қулоқлари остида жаранглайди, жаранглаб, уни гоҳ шодон, гоҳ ҳазин кечган ўтмиш қаърига улоқтиради. Мабодо ўғли Ҳикматжонни эсласа товонига тикан санчилган каби бир жойда туrolмай қолади, олисга — гирди оқариб кўршадиган чўл ичкарисига умидвор тикилади.

Гоҳо истиҳолодан кечиб, вужудида сим-сим оғриқ, ҳалиги ёп-ёруғ хона эшигидан мўраласа Наим Бадриевич санчиб турар, бир қориндан талашиб тушган, узоқ кўришмаган укасини қаршилагандай иссиқ қаршиларди.

Асаби панд бериб бир гал Латифбой борини чўрт кесди.

Озиб-ёзиб қилган дангаллиги акахонига тегиб кетди.

— Куйинаяписиз-а? — деди қисқа сукутдан кейин кутилмаганда Наим Бадриевич. — Мен сизга биринчи кунидек ваъда берганман. Уддасидан чиқмасам отимни бошқа қўяман.

Харқалай Наим Бадриевич босиқлик қилгани имкон тополган бўлса ҳам аслида гўё унинг этидан бир парчасини шундоққина узиб олди. Шунга қарамай борлигини илиқ бир таскин қамради; чайналиб ўтиришини эп кўрмади. Ҳатто димиққан хонадан чиқиб аста-секин йироқлашиб бораркан худди армони ушалгандек ёки эрта-индин ушаладигандек хотиржам эди.

На чора, кутади, сабр қилса гўрадан ҳолва битади.

Эсида, йўма ота ҳам ушбу нақлни хушларди.

Акажонидан тамизли гап эшитиб дили ёришган

Латифбой хотини, ўгли, қайнотаси ҳақида тагин ҳам ширин хаёл суриш учун қоровулхонада бошқатдан қамалди. Биров, бери кел, ёки пари тур, демагунча бир қадам жилмасликка аҳдланди.

Акахони топиб айтди: қоринни қашлаб ётаверади.

Кеч жойга киради — ўйлайди, азонлаб уйғонади — ўйлайди.

Бир эрта нешидир чамалаб кайф сураётган эди. Энг мазали жойини эски машинаси моторидек гулдираб келган Жонхўроз шофёр бузди. Ярамагур Латифбой таиғ қотгани билан қизиқмади, галати қилиб табрик сўзи айтди, ҳатто қандайдир сабаб билан келолмай қолган директор узрини орага тиқиштирди.

Қараса, қафтида — калит, ялт-юлт қилади.

Бепхтиёр енгил энтикди. Барака топсин, Наим ака!

Қачонлардир бир қўниб ўтган кимса омонат қилиб қурган икки хонали настқамроқ уй остонасига қадам босганда юраги темирчи босқонидек гуниллаб урди. Жон томирини ўровга олган туман тарқади: ён-теваракка эса алланечук нигоҳ ташлади. Гўё энди бу ҳадсиз чўл ёлғиз ўзиники, живир-живир ёнаётган сокин гўшада ягона ҳоким бўлиб ўзи қолган эди.

Орадан кўп ўтмай Наим Бадриевич Латифбойни совхоз тузилгандан бери чўл ноинни ҳалоллаб еб келаётган Жалол бригадир ихтиёрига берди. Шундай қилиб у дардисар ҳамроҳ — зериккишдан қутулди. Чўлнинг борлиқни чанг-тўзонга кўмадиган шамоли нималигини ҳар қанча куч тўкканинг билан ҳеч нарса кўрмагандек чўзилиб ётадиган саноқсиз эгатларни оралаганда билди. У даладаги ҳузур ва машаққат ўртасида тентирарди, жони қовриларди. Даладан ҳориб-чарчаб қайтгандан кейин кечалари уйқуси қочар, кўксига ҳалиги таниш оғриқ симиллар, изидан мўлтираб қолган Асални, ҳали кўп нарсани фаҳламаса ҳам жажжи қўлчаларини силкий-силкий бағрини ўртаган Ҳикматжонни ўйлар, субҳидам-гача мижжа қоқмасди.

Охири бир кун Жалолга ёрилди: бола-чақасини соғинганини, қишлоғига бир бориб-келмаса бўлмаслигини, шундан барака қочаётганини ётиғи билан тушунтирди.

Ў, ҳўвари, Жалол этак тутқизмади. Бор, директорга учраш, сени қўйворгани менинг ҳаддим сизмайди, деб хулосани лўнда қилди. Тинимсиз пайкал кезиб, йўртиб-юлқиниб юрган Латиф оғринди, чурқ этмай, идора томон лўкиллаб кетди. Таниш эшикни ҳадик

билан чертганда кўксини ғашлик қийма-қийма қилиб ташлаёзганди. Уни кўриши билан Наим Бадриевич Хизрин кўргандек қувонди. Дарҳол муҳим топириқ борлигини, бу фақат Латифдек қобил йиғитга муносиблигини мамнунлик билан айтди. Топшириқ нималигини эзгилаб суриштиргани Латифбойнинг қурби етмади. Тугамас экан, деди ичида ва муддаога кўчди.

Мамнун кулаётган акахон юзига нимадир соя солиб ўтди.

— Шу маҳалгача-я? Ичингиз кенг экан! — Наим Бадриевич уни жеркди, кейин ижженер йиғит Болтани чақиртирди. — Бугундан Латиф укамиз Жонхўроз билан райондан ўғит ташийди. Ишни битириши билан дарҳол ҳожатини чиқар, машина ажрат!

Буни нимага йўйишни билмаган Латиф аранг қуллук қилди.

Эгатларга хамиртуриш бўладиган қуриб кетгур ўша ўғит ташилгунча орадан ҳафта-ўн кун зув ўтишини Латифбой англади. Бир хаёл билан почтахонага кирди. Неча ойдан бери йўлига термилган хотинига, иши анча-мунча юришиб қолгани, тезда етиб боражагини изҳор этиб, қисқагина хат жўнатди. Шу билан елкасидан тоғ қулагандек, енгил тортди, икки кеча худди беғам гўдакдек мириқиб ухлади. Учинчи кеча тушида Жума ота безовта қилди. Чол чағир тошли дўнглик билан эниб келиб унга қизгимтил ҳассасини ўқталди. Эрта-мертан тушни ўзича таъбирлаб бўшашди.

Чоли тушмагур тушига беҳуда кирмади. Афтидан у даргазаб — тетаноя гўдаги, қорнида гумонаси билан қолган қизини ҳар кўрганда жони ҳиқилдогига тикилаётгандир. Тагин ҳам ёмони — юшноқ кўрпачада чўзилганча, дўниисини ёнига қўйганча, ҳар хил хом-хатала режаларни тузиб, нотавон куёви шаънини ерлаётгандир. Э, омон бўлсин бу чол, ҳар не билганиям, ҳар не ўйловиyam ўзига сийлов, фақат унинг мўлкалига даҳл қилмаса, армонга, огир бир армонга айланаёзган тилагига чанг солмаса бас! Гоҳо гажирлиги ҳаддан зиёд тутадиган Жума ота қизи билан неварасини ҳовлидан илдирмай икки оёгини бир этикка тикиб олса, сен — подонсан, бор, тўрт тарафинг қибла, деса, холи нима кечади!? Эрта-индин галвалардан холи маконига думалаб кетадиган қария билан ётиб ёқаланадимми? Энди, Латифбой, бу ёғи ўзингга ҳавола, хоҳласанг қиринчоқ бўлиб ёқалани, хоҳласанг ҳоким-нойини мўмин қилиб кўзингга сурт. Ишқилиб, йўлингга тейиб энча-да!

Вақтида, пилининг суягинини ёриб чиққудек бўлган кезларда гўрлик ўзингдан ўтди, тумшугинг тагидан нарини кўрмай, чоли тушгур шартига лаққа учдинг. На чора, энди чидайсан, энди пиширган ошнинг охиригача пок-покиза ейсан...

Кўчиб келиш гашти ва азобини ўйлагани сайин гумони палак ёзаверди. Тизгинсиз хаёли фақат чол атрофида айланаверди. Хануз балонинг ўқидек бўлиб юрган чол чараслиги, яхши-ёмондан ҳали-ҳулада тона-вермаслиги, айниқса ўртадаги анови шартдан ўлганда ҳам кечмаслигини дилдан ўтказганда унсиз ингранарди.

Бир кеч, шом пайти... Жонхўроз шофёр билан район борган, ўнгит берадиган ошбор муdiriни тошолмай оворан сарсон бўлган, силласи қуриб қайтган Латифбой энсизгина суна четида қўнқайиб ўтирган қайнотасини кўриб яшини чалган каби жонсиз қиёфага кирди.

Қимир этмай қиёмага етган тўй оқшомини, ўчиб қолган чироқни, қайнотаси раъини менсимаганларини, бежоган бека бўлини учун тиринадиган Асал ичидагини очийқ-ойдин айтолмай эзлишларини — бари-барини ўйлади. Сўнг саломни алиқсиз қолган бўлса ҳам кетма-кет савол ёгдирди.

— Их-хи, сендаям бола-чақа борми? — Чол кўққисдан тутди. — Гапир, борми? Агар бўлса, гадоётимас жойларда номаъқул бузоқнинг гўштини еб юрибсанми?

— Ота кечиринг, мен...

— Э-э, сени нимангнинг кечираман? — Жума ота овозида афсус-надоматга ўхшаш нарса сезилди. — Мен, лақма чол, сени йигит санаб, сендан нималарни умид қилмадим-а!

— Ўтинаман, ота, бизни ўз ҳолимизга қўйинг.

— Қўйганим бўлсин, — деди чол кесиб. — Аммо, ов, хомиладор аёли... нима қилмоқчисан? Э, йўқ, хомтама бўлма!

— Бошқа иложи йўқ, ота.

— Хотини дегани қўғирчоқ эмас-да, ўғлим!

Зап отилган ўқ нишонга қарсиллаб тегди. Латиф гангиди.

Бунақа ҳикмати ота аввал ҳам бир суҳбатда ўн қатлаб, ўн айлантириб кўлларди. Кўёви май ичиб гандиракласа, ора-сера улфатларидан ортмаса, ховли-жойни унутса, хотинига дағадлик қилса жўяли ўнгитларини изма-из қалаштирарди. Назарида кимасизликдан тўй-ца-тўғри келиб беҳиштга тушган, ҳатто тушига кирмаганини ўшида кўрган, оқибат ҳовлиқиб кетиб тевааридагиларини ҳасча билмай қўйган йигитни қайиринининг ягона тадбири шу эди.

Шунча жойдан чол яна паид қилиш учун келгани галати туюлди.

Қургур чол сиҳатини сўрамади, аҳволига қизиқмади, чамаси, буни лойиқ ҳам кўрмади. Хоҳишича йўл тутди. Суна четидан силжимай эзмаланди, ичиде неки йингилиб қолган бўлса, барини тўқди. Чўзиқ мулоҳазаларидан Латиф битта маъно — ном-иншонсиз жойларда сўққабош тентираб, ҳаловатдан ажралиб юриши тентаклик эканини, ҳали пушаймон қилиши, бир дарди минг бўлакка бўлинишига оид имо-инорани уқди.

Қони кўпирган Жума ота Латифни тузукли тингламади, у дардини ёриш учун огиз жуфтлаганда чалиб ташлайверди. Ниҳоят, меники тамом, энди бу ёнгга ўзинг майнагини ишлат, деган маънода этак силкиб қўзғалди.

Не сир, қоронги, бир қон ёнгоқдек шалдираб келган ота ўша алфозда йўқолгандан кейин безгак тутган каби Латиф титради, тўлғонди, тун бўйи жимжит ҳовлида уф тортиб кезинди. Хуши-фикри бир нуқтада — газабнок ота қолдириб кетган зил-замбил кайфиятдан қутилишга уринар, бунинг яккаю ягона омил ҳалиги насихатлар замирида ниҳонлигини англагани сайин фиғони фалакка ўрларди.

Э, фаҳми чўлта багда, хотин — хотин-а, кўғирчоқ эмас!

Ногоҳ хуруж қилган хитлик гўё кимлигини англашга ундади. Қаршиседа мунгайиб турган, эшик-деразаларига бўёқ тегмаган, нафақат ташқи, ички сувоги ҳам олачалпак бўлиб кўчган уйга тикилганда ҳам шу хил чорловни ҳис этди. Хайҳот, у — тоғни урса талқон қилворадиган йингит илғамангани кўз нури кетиб, мияси суюлиб, қуп-қуруқ силласи қолган чол илғабди. Худди шу нарса пашъа қилди: гўё баданидаги эски яра ситилди, ёмон ситилди.

Неча кун-туни афтода ҳол кечирди.

Охири тан олди: ўйлов билан кифояланиш — ожизлик, қолаверса, ҳеч ким ўйлов тағига етолмаган, шундай экан, бу аҳволига қалқон бўладиган бирор чора топини керак, чора...

Аҳдни пишитгандан кейин совхоз аравасини тиришиб-тирмашиб тортаётганлардан бири — элликларни қоралаган пак-накана ён қўшинисига аста суйканди. Муомала кифтини келиштириб тўрткўзли қолинини сўради. Сўнг бир четда бекор ётган эски кетмон билан белни шайлади — қирди, ювиб-тозалади. Якшабба кун азонда

енг шимарди, тупроқ бўшатди, сув ҳайдаб келиб, лой қорди, гишт қуйишга киришди. Машина ажратилгани ҳақидаги хабарни етказиш учун келган Болтага ҳатто қиё боқмади.

Асал йўллаган шошилинич хабарномани олганда тап-таранг хаёлини фақат уйилган лойхона, том ёни-орқасида омонат қаланган қинғир-қийшиқ гиштлар, фурсат ғаниматлигида арзонроқ уста ёллаш ғами ишғол этган эди.

Почтахонада бир суткадан зиёдроқ ётиб қолган хабарнома ўй-фикрини бутунлай ағдар-тўнтар қилганидан ташқари уни оёғи куйган товукдек нари-бери зир югуртирди.

Охири, Латифбой қайнотаси оғир касал ётганини айтиб, хабарномани қайта-қайта кўрсатиб, аввал тўрсайган бригадирни, сўнг юзини бот-бот қандайдир кўланка қоплайдиган директорни базўр ийдириб, кечқурун поездга чиқди. Поезд тақа-тақа қилиб жилганда истаклари алланечук гашликка мойил эди. Худди шу ҳолат устига ҳорғинлик қўшилди. Чалғиш учун ўзини бепарволикка солди. Азонда Самарқандга келиб тушиб, қишлоғигача яна автобусда қирқ чақиримча йўл босгач, борлигида дилгирлигу орзиқиш, ўкинчу интиқлик аралаш-қуралаш ҳолда қайта гаплаён кўтарди.

Саратон жазирамасида қишлоқ беҳаловат мудрарди.

Киндик қони томган жойни илғари ҳеч қачон бу каби забун алфозда кўрмаган эди. Бир вақтлар орзиқишларига хайрихоҳлигини мулоим сукути орқали ифодалаган катта тош кўча, ажабо, энди уни бир ямлаб, ҳа, бир ямлаб ютгудек хўмрайиб қаршилади. Бунини туйиб қути учди; туйқус шикаста бир нола осмонни аста-аста титратаётганини сезди, сезиб, бўзлаб юбораёзди.

Шўрлик қайнотасини кеча ерга қўйишибди.

Қишлоқ аҳлини шошма-шошарликда айблаш учун Латифбой қилча асос тополмади. Орада ропна-роса бир кун мўлтираб кутишибди. Чарсиллаган ёз чилласида ўликни борадиган маконига илҳақ қилишибди. Ниҳоят, кеча умид узиб, на хўлга, на куруққа ярайдиган бемехр куёвни қарғаб, марҳум олдидаги охирга бурчларини ҳалолу покиза ўташибди.

Эл кўзи найзага айланиб қуппа-куруқ сумбатини аёвсиз тешиб ўтганда охирги чимдим жони ва бардошини ягона нуқтага зўрба-зўр йиғди — чидади, аранг чидади. Бояги шикаста нола кучайиб, тўфон шиддатини олиб,

бутун фалакни қамраркан, Латифбой сабр-тоқати узоққа етмаслигини чамалади.

Тоғ ортмоқлаган каби имиллаб одимларкан бел боғлаганлар орасида Мамарайим билан Сайфи монтерни кўрди. Кўкси огир, мислсиз огир қалқиди. Индамай ўтиб кетмоқчийди, бўлмади, жонсизгина бош ирғаб, истар-истамас саломлашди. Остона ҳатлаган чоғ Сайфи шеригига аста шивирлади: «Ака, қаранг-а, биров қуради, биров эгалик қилади!..»

Қочиримни Латиф элас-элас эшитиб гувва ёнаёзди. Сўнг войиш тарафдан чоққиллаб келган ўғлига чалғиди.

— Дада, дада, бовам аразлаб кеттила! — Ҳикматжон унинг дағал соқолини оҳиста силар, чехрасида бийрон гўдакларга хос беғуборлик ва жиддийат зоҳир эди. — Бошқа уйларига кеттила! Дада, сиззиям бошқа уйингиз бор-а?

Аллаёчучу энтиккан ҳолда индамай ўғлини кучди. Хиралашган нигоҳлари эса Асалга интиқ эди. Айвондаги чорпояда, дока рўмол ўраган эзма кампирлар қуршовида паришон ўтирган Асал салгина нарида ўғлини кўтариб турган Латифни танимади. Қувончга тўлган Ҳикматжон бирдан гужирлади: «Ойи, ойи, дадам!» Хузурбахш бир илиқлик билан қоришиқ ингичка нидо Асал нигоҳига нур ато қилди.

— Кечсиз-да? — деб эрига тикилди.

Нимадир шундоқ ҳам ўкинаётган юрагига тигдай санчилди.

Мулоийм айтилган атиги бир огиз сўз ҳаммасини ойдинлаштирган — тақдирдан тонганлиги, гуноҳи беадад-лиги, азиз дамлари кечган хонадондан йироқлашгани, ниҳоят, кутилмаганда бошларига тушган кулфат беҳад огирлигини аңлатган эди.

Ўкинчи нам бўлиб киирикларига қалқиди.

Ҳаёт огир-енгиллини кўп кўрган, елиб-югуриб чарчамаган, юксак мартабаларда тер тўкиб беҳисоб нарса тўплаганига қарамай қўллари очиқ кетган Жума отанинг ҳар кимга ҳам айтавермайдиган энг катта армони бўлганини хотирлади. Соддадил чол омонатини топшираётганда тепасида туришини, туғишгани каби розиризолик тилашини, тобути олдида тушиб отамлаб борилишини ниҳат қиларди. Ҳар замонда, ёлғиз қолишганда, ёки охиратни ёдлаганда бу дардини ёрар, ҳалимдек мулоийм ва дилкаш одамга айланарди.

Аттанг, бу ёғи тезлашибди, ажал сабрини аябди. Чучмал фикридан ўзича уялиниқиради.

Ҳеч қурса у энди ўзини сонга-сабоққа қўшмоғи керак. Ҳали кечмас, бир амаллаб ўзини қўлга олади, бегонасирашдан тийилади, қарабсензки, ширин сухани, очик чехраси, ўрни билан қилган катта-кичик хизмати эл газабини жилловлайди. Шу асно фиғони кўкни тутган, ўпка-гина тагида қолган хотинини ҳам амаллаб пидиради, бағрига неки адовати бўлса, барини қувлайди. Билади, Асал мулойим табиатли, хаёли тоза, меҳрга интиқ аёл, арази кўнга чўзилмайди.

Ноумид шайтон, Латифбой бўшашмади, бўшашганда бўй эгмади, сир бой бермади. Аҳдини сезган каби қаттиқ қайғу чекишаётгани сезилиб турган таниш-билишлар оқими эртаси ҳам, индини ҳам, кейин ҳам сира тўхтамади. Ҳовли эртадан қаро кечгача гавжум: келувчилар ҳар дақиқа марҳумни камоли эҳтиром билан ёдлашар, сифатини келтиришар, шундай меҳридарё одам пешоналарига сиғмагани учун астойдил афсусланишарди.

Ҳафта ўтиб Латифбой анча назарга тушди.

Аммо ҳали тўла-тўкис қаноатлангани эртадек эди. Негаки, зарур-нозарур хизматни қанчалик маромга етказмасин, ҳали қуюнчақлигида нимадир етишмай турар, нимадир йўлини говдек тўсиб оларди. Кўпинча ўзини хотирижам ва эркин тутишга урингани бекор кетарди. Таниш-нотанишлар олдида қисинарди, гурунгларга аралашгани ҳадди сиғмасди, пана-панада ўзини гийбат қилинаётганини сезиб иситмаси кўтаришарди.

Пайшаба кун, ҳовли одам билан тўлғач, хизматкорлар етишмай қолиб, чой келтириш учун ошхона сари йўналди. Эшикни йўгон гавдаси билан тўсган мўйловдор киши уни кўрган заҳоти энсаси қотди, чойнак кўтариб юрини сизга ярашмас, деб пўнгиллади. Аттанг, ер ёрилмади, у кирмади. Нарироқда ўзини валломат чоғлаб турган Сайфи секин цисиллатди:

— Ов, ака, индаманг, йиғит қарзини узсин!

— Осон бўпти-да!

Пичингни қойил қилган мўйловдор афтини кескин ўгирди.

— Бу кишининг заҳри доим тили учиди,— деди Сайфи дарвозахона томон бошини ҳам қилиб бораётган Латифбойга эргашиб.— Қаттиқ олманг тагин. Шундоқ ҳам дардингиз етарли!

— Рост айтасиз.

— Қулфат одамни чақиб кўяркан,— деди Сайфи нича сукут сақлагач,— келганингиздан бери мундай тузукли сўрашолмадик. Бу... ўзлари энди қайда?

— Чўлда, — деб Латифбой ер сузди.

— Ҳў-хў! — Сайфи бош чайқади. — Ишқилиб тиркичлик ўтадимми? Э, баракаси қўлга қараганми? Аҳ-ҳа, бу ёғи анча... Майли, қайғурманг, nasib қилса энди фақат оёқни узатиб ётасиз.

Юзи заҳил мўйловдор зугумини минг бир машаққат билан амаллаб ютувди. Ҳарчанд тиришмасин, ўзини аллақачон олғирлар қаторидан олиб оқиллар ёнига қўшган Сайфининг ҳалигидақа турланишини ҳазм қилолмади, бирдан тошди:

— Йўқол-э, ярамас!

Ховлида ҳукм сураётган маҳзунликка зид можаро тағига етган ҳам, етмаган ҳам докадек оқарган, ўзини қаттиқ ҳақоратланган ҳис этса-да, марҳум иззати учун жангариликни эп билмаган Сайфи ёнини босди. Марҳумни ҳатто қабрида ҳам тинч қўймай безбетликка борган Латифбойни эса маломатга кўмишди.

Ҳали шундоқ ҳам гина-кудуратидан кечмаган Асал шу воқеадан кейин тўнини таомомла тескари кийди. Қурғур асаби тараглашиб ўзини тутолмай қолгани учун ростакам ўкинган эри ёлворилларини инобатга олмади, сиз ўликниям қадрлаёлмайсиз, деб терс муомала қилди.

Юрагига қил сигмаса ҳам Латиф ҳар ҳафта чўлга қатнади. Совхозда илдиз отган диққатвозликка шериклашди. Дастлаб борганида ҳамдардлик билдирганлар кейин қалампирдек қочиримлар билан сийлашди. На чора, лаб ёрмади, чидади, сабру бардошга суяниб қишлоғига шошилди. Ҳануз хотини тўрсайиб қаршилар, гўё ундаи қатра меҳри, икки огиз ширин сўзини қизганарди.

Охир-оқибат Латиф сиркаси сув кўтармайдиган бўлиб қолган хотини билан ўртасида кўндаланг турволган говни таг-туғи билан қўпориб ташлаш учун қаттиқ киришди. Энг муҳими, у ҳам баланддан келишга одатланди, гоҳо жўртгага қовоғини солиб юрадиган бўлди. Сўнг ширин гапниям, қочиримниям ўрнида, нишонга тегадиган қилиб айтиш учун бор ҳунаридан фойдаланди. Ҳатто марҳум қирқида бутун огирликни зиммасига олиб, ўзи елиб-югурди: қассобга думбаси ер супурадиган ҳисори кўчқорни кўндаланг қилди, катта қозонда девзира гуручдан палов дамлаттирди.

Маъракадан кейин одамлар қадами сал сийраклашди. Ғамзада хонадон тепасида узоқ айланишган булут, ниҳоят, этагини судраб йироқлашди. Хайрият, баданига эт битиб, юзига қон югуриб қолган Асал жиндак инсофга

энди. Авваламбор ўчоқ-тандири, қозон-товоғи атрофида малолсиз айланиша бошлади. Дастурхон устида тумтай масдан, очилиб-сочилиб ўтирадиган бўлди.

— Отам жон узаётиб фақат сизни эслади,— деди Асал бир куп хиёл маҳзун, хиёл тетик ҳолда.— Сиз-чи? Сиз... арвоқларини чирқиратдингиз.

— Қўй, энди, Асал.

— Отам ҳовли-жойни номингизга ўтказган.

— Раҳматли гинасиз одам эди-да.

Осуда кунларни қўмсайвериб Латифбой зориққан, тарс ёрилишига сал қолган; не-не умид билан қишлоққа келгандан кейин мотам туфайли интиқлиги беадад азобу оташга айланган ва жону жаҳонини ўртаб-ёқиб ҳам зардоб, ҳам кул қилаёзган эди. Андуҳ хотимасини сабрсиз кутгани боис хотинининг ногоҳоний ўзгаришини ичда қутлади. Пичинг аралаш маъсумона мулоҳазалари мойдек ёқиб тушаркан, беихтиёр тўй кечасини — интиқлик онийлигину яшаш лаззати боқийлигига кафолат берган, фақат пок тилаккина ўткинчи нарсалар устидан голибона қаҳқаҳа уражagini англаган фурсатни хотирлади.

Бир умрга татигулик он — кўк фаришталари висол яқинлигидан огоҳ этиб майин-майин қуйлашганда Асал гул-гул ёнган, дилбарона кулган, мастона сузилган, ажаб малоҳати билан меҳмону мезбонни асир этган эди. Эҳ, Жума ота-чи? Меҳрибон ва дилкаш ота қарияларга хос вазминлик билан нари-бери тинимсиз одимлагани, давра қизигани сайин қорачиқларидаги ҳавас кучлироқ ловуллагани, қутловларни тўлиб-тошиб қабул қилгани, қилча камчилик кўрганда төл навдасидай титраганини... қандай унутсин!?

Ҳар доим бу ҳақда Асалга сўзлашдан тўртинарди.

Хонадондан гам аригани билан ҳали у қолдирган жароҳат тўла битмаган шу кунда ортиқча вайсани айниқса ярашмайди. Хом сут эмган банда-да, мабодо гупуриб қўйса — дили тўбиди яшириб қўйганларини мақтанни учун беҳосдан юзага чиқарса, афтода хотини бир чимирлиб қўяр-ов, бу — яхши кунни эслаш, одамни қадрлашингизни, пиятингиз тозалигини аён этиш найтини зап тошибсиз, дегани бўлар-ов!

Латифбой иложини тонса хотинига кам кўринади; хотинига ҳадеганда юрагини очавермайди. Агар ёлғиз қолса ўзи билан ўзи гап талашади, ҳатто баъзан кечалари бу ҳол узлуксиз кечади; бу ҳол одат тусига кириб бораётганидан ўлиб-тирилиб тонади; кўйди-пиш

дисини хотинига сездириб қўйишдан чўчийди. Тонини эса кўдинча миясини ёргудек даражага етадиган баҳслар заминига айланади. Мияси толгани ҳеч қандай тўхтамни билдирмайди, фақат ҳатто хоҳиш билан ҳисоблашиш ҳам осон кўчмаслигидан огоҳ этади.

Кўпинча хушёр тортиб, ногоҳ илғайдики, пинҳоний мусохабада ёлғиз эмас: алғов-далғов хаёлларни ягона чиқиққа тортмоқ учун азм этган чоғ кимдир сас чиқармай гоҳ теграси, гоҳ ёнида мунғайиб турар, тушунуксиз имо-ишоралар билан гўё жами интилишларга нуқта қўйгани шопиларди.

Кеча-кундуз изида соядек чўзилиб, иззат-нафси билан ўйнашиб юрган нарса, афтидан — қўрқув... йўғ-э, унақамас, бу бошқа нарса, чамаси, кўкдан тушган фаришта, шарпага ўхшайди, шунақа зийракки, уни куюнчаклик билан кузатади, у билан муттасил баҳслашади, баъзан у билан биргалашиб кун санайди, вақт имиллаётганидан нолийди, ҳатто биргалашиб йўл юради, қувонади, азобланади.

Ҳовлида туролмайдиган бўлиб қолди.

Англадики, аста-аста бутун инон-ихтиёрини эгаллаётган бу ҳол ҳудудсизликка маҳкум: аршдан тушиб келган тинмагур шарпа бир лаҳза изидан адашмайди, баъзан жон-жаҳди билан тортишиб, баъзан сукут сақлаб, орқасидан судралаверади. Нима қилади, Латиф хитланади, куйинади, охири, чидашдан бошқа чора тополмайди. Чидаганда ҳам фақат қаҳрга, иззату ожизлик билан ўт ва сувдек келишолмайдиган қаҳррагина суянади.

Бас, шунчаси етар, деди у ичда ва сал таскин топди. Кейин эса нигоҳи чақнади, борлигини бир ўт қамради. Анча эзилиб юргандан кейин дилида чўккан аҳд нималигини Мамарайимга айтолди. Умри бино бўлиб сиполикни сира билмаган собиқ синфдошига истагини англатиш учун унча қийналмади. Фақат дўстининг «Жигули» сида ими-жим ўтириб келганда кўксини яна ҳадик чуллаган, яна ҳалиги таъқибга йўлиқадигандек теваракка олазарақ боқарди.

Асал билан тортишуви қисқагина кечди.

Сираси, ўйлов ҳоритган, айрилиқ букаёзган Латифбой учун шуниси ҳам буткул етиб-ортди. Бу дунё торга тору кенга кенлигини шунда англади. Худди олти йилдан бери хотини билан ҳозирги хоҳиши устида муттасил таллашиб келгандек жони қақшади, чунон қақшадики, бутун тани улкан қоя мажақлангандек туюлди.

Жимгина жовдираётган Ҳикматжонни бағрига босганча Асал йиғлади, эзгу хотиралару қадрли жойлардан ажралиш азоби милелеспз даражада оғирлигини айта-айта эзиб йиғлади. Ҳй-фикри янаям остин-устин бўлиб кетган Латифбой амаллаб ўзини овутиди: «Ҳа, энди бу аёллигига боради, бунақа вақтда аёлга кўзёш ярашади-да!

Машина тоғ кўчгандек қийналиб кўчди.

Елғиз кузатувчи — не-не армони, не-не ташвиш билан собит қолаётган қишлоқ илиққина хайр-хўш қилиб аста-секин чекинди. Охири у дарахтлар панасида йўқолди. Ҳарчауд ўзини қаттиқликка урганига қарамай Латифбойнинг кўкси симиллаб кўйди. Саноқсиз қутбларни бирлаштириб тасавури оҳиста ёришди: чироқ ўчган кеча, армони ўзи билан кетган чол, жазирамада тўлғанаётган гўза, кафтларини қавартирган тўрткўзли қолип, бийдек дала ўртасида қад ростлаган уй... олисда элас-элас кўринар эди.

ЛАҲЗА

Шаршара тинмасак, кўл тубсиз эди, булар дастидан сукунат ўнгирлар ичкарисида паналаган, сукунат ортига қайтишни кўзлайди, лекин чор-атрофга ҳукмини ўтказган шовқинга осонгина бўйсуниб, йироқларга чекиниб бораверади.

Бу мўъжиза қошида биз, учовлон ҳам хиёл дилгир, тўғрироғи, ҳаминшагидек тўлиб, хайиқиб, саросималаниб турардик. Теваракни биз илгари туймаган бир нафис салобат қуршаганди. Асли ҳар гал келганимизда шундай бўларди; бу ерда биз албатта бирор нотаниш янги нарсага йўлиқардик ва ўзимизча табиат сеҳри-жозибаси ҳудудсиз эканлигини муҳокама қилишга тушиб кетардик. Айни чоқда негадир ҳар биримиз оғзимизга талқон солиб олган каби жимгина ўй сурардик. Ниҳоят, жимгина шаршарага яқинлашдик, бутун вужудимизни шаршара шовқини ўраб-чирмади, юзларимизни олмос зарраларини эслатадиган томчиларга тутарканмиз, бирдан бу гўша ҳаётига ғайри ҳаракат сезияди. Нарн томон ола-тасир бўлиб қолди.

Одам сийрак, ҳар ким ўзи билан ўзи овора эди, аниқроғи, кўл билан шаршара вужудга келтирган фавқулодда манзара катта-кичикни буткула ром этган, улар бу дунёда кўл билан шаршарадан бўлак нарсалар ҳам борилигини унутиб қўйишгандек эди. Азалий эрмагимизни қайта топганимиз учун биз хайрат билан баравар севинчга ғарқ эдик: инон-ихтиёримизни ҳамоҳанг тарзда шовул-

лаётган кўл билан шаршарага ўғирлатган ҳолда, аини чоқда, қувончдан юракларимиз тошиб бораётган эди. Боринги, ҳозир биз ҳам кўл ва шаршарадан бўлак ҳамма нарсани ёдимиздан кўтаргандик. Шу сабабга кўра аввал тўполонга эътибор бермадик, ур-сур ичида аёл ноласи алоҳида ажралиб эшитилгач, дарҳол ҳушёр тортдик.

Кўл худди улкан коса, тевараги асосан тик жарлик, фақат шарқий томон — минг метрча пастлик сал-пал текис, яккам-дуккам иргай буталари ўсган шу жойда кичик бир автобус қайтариғли эди. Агар юқориқоқда туриб қарасангиз кўл сатҳи беҳад кенглигини, куч-қудратга тўлалигини аниқроқ туясиз. Лекин ҳозир мен шерикларим олдига тушиб лўкиллаб борарканман кўл беихтиёр торайгандек, ҳаракатдан тўхтаб, ҳолсизлангандек, ҳатто мағрурлигидан тонгандек туюлди.

Ўзи нима гап, деган фикр миямдан яшин тезлигида кечди; шерикларимга саросима ичида қарадим. Улар елка қисишди. Бу орада пана-папада ҳордиқ чиқараётганлар ҳам, тик қирғоқда туриб ҳайратга чўмганлар ҳам текислик сари ёпирилиб бора бошлашди. Бутун теваракни таҳдид ва саросима тутди, ҳатто сукут, шивир-шивир, тикилишларни ажаб бир гирён чулғади. Қорачиқларда эса — ҳайрат ўрнида талваса, тиллар ҳам гўё музлаган — айланмайди, сўз қотган киши жазога тортиладигандек эди.

Урина-суринна югураётганларга аралашдик. Шерикларим — Марди билан Эгамни билмадим-у, мен ҳануз бу талваса тагига етмаган эдим, ҳаллослаб, энтикиб чопардим. Кўзлар ола-кула! Оббо, дейман ичим-да; бир қўрқувми ёки ваҳимами тиг сингари кўксимни тилиб ўтади. Аёл ноласи қулоғимга чалинади. Кимдир тирсагимга туртади, ачиниш билан нимадир деб гулдирайди. Мен у билан ёнма-ён югурдим, чала-чулпа сўзларидан ҳадеганда бирор маъно укмадим, укқанимдан кейин жоним ҳалқумимга тикилди.

Тўдадан ажралиб чиққан аёл энтикканча кўл сари талпинди — ўзини тўлқинга отмоқчи бўлди. Яхши ҳамки белигача ечинган ўрта ёшли барваста эркак қўлидан тутди, силтаб тортди. Қалта сочлари тўзғиб кетган аёл келиб елкаси билан баланд харсанга урилди ва ҳолсизланган куйи ўтириб қолди.

Аёл тахминан қирқ ёшларда: афт-ангориди қон қолмаган, энсиз пешонасидаги икки қатор ажин чуқурлашиб, устма-уст бўлиб кетган, галати тарзда кенгайган кўзла-

рини даҳшат кўланкаси қоплаган эди. Умрим бино бўлиб аёл кишини бу қадар афтода, бу қадар забун кўрмаганмен. Унга қадалиб қарарканман, алланечук эзилдим, бирор илиқ сўз айтгим келди. Афеус, ҳозир сўзлашдан оғри йўқ эди. Нима қилишимни билмай қирғоқни тўлдирганларга бир-бир қараб чиқдим. Тан олай, буларнинг бирортасини танимасдим, лекин буларнинг қорачиқларида қотган кўрқув, иккиланиш ва ҳамдардлик аломатлари менга жуда яқин ва таниш эди.

Аёл кимдан нажот кутаётгани менга қоронғи, лекин мен ўзимни унинг ўрнига қўйганча теварақдагиларга умид кўзини тикдим. Шунда ногоҳ Марди билан Эгам ёдимган тушиб қолди. Оббо, жин чалгурлар, ўзларини бирор панага уриб кетишдими, нима бало?! Йўғ-э, унақамасдир, улар... Нигоҳим бирдан ёнгинамдаги похол шляпали дароз йигитда тўхтади, тўхтади-ю, Эгам билан Мардини унутдим. Шу заҳоти кўксим илиди, тасаввуримга нур энгандай бўлди.

Тўғриси шуки, мен бошқаларда кўрмаганимни шу йигитда кўрдим: у тозидек эпчиллиги сезилиб турарди, кафтида тошни эзиб талқон қилворадиган алпдек бақувват, чайир эди. Йигит бошқалар каби олазарак ёки безовтамас, теварагида азалий ва абадий осойишталик ҳукмрондек, хотиржам эди. Асли шуники тўғри-да, ҳовлиқишдан нима наф!? Ҳарнечук, бир пайт у ҳам менга зимдан қаради, тикилиб турганим ёқинқирамади шекилли, хиёл қалин лабларини қимтиб, бу ишимни малол олганини билдирди.

Харсангга суяниб ўтирган аёл, нафасини ростлаб олди чоғи, гоҳ хўнграб, гоҳ хиқиллаб йиғлай бошлади. Энди унинг товуши бўғиқ эшитилар, кўл ва шаршара шовуллаши билан қоришиб кетаётган эди.

Аёлдан нигоҳ узмай йигит пинжигга тикилдим.

— Биродар,— дедим аста,— сиз... илтимос...

— Нима демоқчисиз?— Менинг бегонасираётганим, устига дудуқланаётганим йигитга ёқиб кетди шекилли, у мийиғида кулди.— Гапираверинг, қулогим сизда.

— Кўриб турибсиз,— дедим бир аёлга, бир кўлга ишора қилиб.— Билиб турибман, мановидир... Қўйинг. Агар иккаламиз...

— Ўлай агар ҳеч нарсага тушунмадим,— деди у соддаларча.

Ғайриликим кўзиди. Лекин шундай бўлса-да, ўзимни тутдим, қовоқлари гупдек шишган аёл бошига тушган кўрғиликни дона-дона қилиб тушунтирдим.

— Аттанг, аттанг, — деди йигит бошнини сараклаб, сўнг шериги — анча кекса, кўйкўз, басавлат киши тирсагидан ушлаб, кўшиб кўйди: — Чакки бўпти-да! Нима дедингиз?

Кекса киши ҳам афсус билан бош чайқади.

Йигит шериги тирсагини кўйвормай илгарилади. Мен ҳам, гўё тавонимга тикан санчилган, аъзои-баданимда оғриқ билан уларга эргашдим; боя тасаввуримда кўл торайган, ҳаракатдан тўхтагандек туюлган бўлса, энди гўё бекиёс даражада кенгайди, жунбишга келди. Алланечук тиниқлашган шовқини беҳисоб қорачиқларда акланган даҳшатни ҳам, ожизона ҳамдардлик аломатини ҳам ўз измига олган, фақат сукунатни эмас, қирғоқни ҳам чил-парчин қилиб тапламоққа қасдлагандек эди.

Шляпали йигит аёлга ҳамдардона нигоҳ юборди. Мен енгил тортдим: У ҳозир кўл шахдини синдириши, аёл илинжини рўёбга чиқаришига шубҳам қолмади. Лекин йигит шошилмади, ҳеч қурса менга бирор чора ҳақида ҳам гапирмади. Энди ҳатто аёлга эътибор бермай шундоққина қирғоқдаги тепаликка кўтарилди.

Ортиқ чидаш қийин эди. Кўл билан шаршара эса мунг тўла қорачиқлар бардоши билан ўчакишган каби бир меъёрда шовуллар, бу шовуллар аро ҳар замонда шикаста нола янграрди. Шунда мен тагин энди ортиқча чидаш мумкин эмаслигини ўйладим. Рост, эндиги сабр азоб ютиш, янаям аниқроғи, хоҳишни, илинжни, жонни топташ билан тенг эди.

Қоним гупурди. Бундай ҳол менда камдан-кам кечади. мабодо кечадиган бўлса, дунёга сиғмай кетаман. Бир томондан шляпали йигит хотиржамлиги, иккинчи томондан аёл овозидаги ҳазинлик таранглашаётганлиги қонимни тагин ҳам қиздирди. Лекин ўз ўй-фикри билан юрган бу йигит билан неча пуллик ишим бор, ҳатто бутун соҳилни тўлдирган манови кишиларга ҳам қилча даъво қилолмайман. Ҳозир ёнимда Марди билан Эгам бўлса етарли, ҳа, шуларни қанотимга олсам, истаган жойимга қўлим етади. Ана, ўзлари ҳам кўнглимдагини сезгандек, қаёқдандир етиб келишди. Уларни кўришим билан бутун қирғоқни бошимга кўтаргудек алфозда қичқирдим: «Ярамаслар, қаёққа йўқолдинглар!? Қани, тезроқ бўлинглар!» Эҳ-ҳе, булар бир гапимни қачон икки қилишган, ҳеч маҳал унақа сурбетликка боришмаган. Бу гал ҳам чурқ этмай бўйсунинди, оҳиста фиғон чекаётган аёлга бир қур нигоҳ отишгач, мен билан баравар ечининди.

Соҳилдагилар аёлни аллақачон унуттишган, тушушук-

сиз ҳасрат ва ҳадик тўла нигоҳларини кўл ўртасига қадашган эди; лекин уларнинг бу қарашидан бирор маъно ўқиш мушкул эди. Мен шошилмай ечинарканман, аёл умид билан бир қимирлаб қўйганини, ҳатто нафас ютиб бўзариб қолганини, ҳадикли қорачиқлар эса куёш нури тушган шиша янглиғ ялт-юлт қила бошлаганини пайқадим. Кейин қорачиқлар гилтиллади: айримлари бизни қутлаётган каби хайрихоҳлик билан ёнди, айримлари ачинганнамо бир тарзда гумонни найза қилди.

Биз аёл ёнидан шошилиб ўтдик. Аёл, ҳануз нафаси ичида, ҳар биримизга миннатдорлик билан боқди. Яссироқ тошга қўнишиб ўтирди. Шляпали кўтарилган тепаликка етдик. Шаксиз, мен шляпали бирор тилак айтар ёки ўзи бизга қўшилар, деган тахминда эдим. Аммо ҳатто у биз томонга қиё ҳам боқиб қўймади. Тепада, тоғолча ёнида тик турганча, шеригига нималарнидир, куйиб-пишиб тушунтиравереди.

Шериги — кекса одам сал қуйироқда ўй сурар, йигит сўзлари деярли қулоғига кирмас, қараши, туриш-турмушида қандайдир бир куюнчаклик зоҳир эди. У кўл ичкарисини диққат билан кузатгандан сўнг бош чайқади, бас қил, дегандек, йигитга кўл силтади, бўтана бўлиб қайнаб ётган мановинақа кўлда сузиши оғирлиги, яъни ёши ўтинқираб қолганидан нолиди.

— Рома, — деди кутилмаганда, — бир таваккал қилмайсанми?

Кекса киши овозида ҳам сўроқ, ҳам қатъият мужассам эди. Чамаси, унинг бу гапини аёл ҳам эшитди. Аёл ирғиб туриб, тепаликдаги нотаниш кишиларга назар солди. У қувониб кетгандек эди, чехраси бир нафас ёришиб турди. Йигит қимир этмагани, шеригига бирор тайинли жавоб бермаганини кўргач, яна бўшашиб жойига чўкди.

Аёл бу қадар бўшашгани кўнглимда уйғошган илинжи сўндирилмади: назаримда ҳозир йигит тепаликдан тушиб. ёнимизга келадигандек, учаламизниям четга суриб қўйиб, кийим-пийими билан ўзини қирғоқдан ташлайдигандек бўлаверди.

Нима қилай, ўша лаҳза худди шу тахминга қаттиқ ёпишиб олдим, миямдан бошқа ҳамма фикрларни қувиб чиқардим. Оқибат, қадамларим сустлашди, қоним гупирмай қўйди. Кўл, шўрлик аёл кўксига яра солган, сон-саноксиз қорачиқларни аросатда қолдирган кўл яна ҳам қаттиқроқ шовуллаганча мендан йироқлашиб кетди.

Кекса киши иккинчи бор хитоб оҳангида гапирганига қарамай йигит пинагини бузмади. Сал ўтиб у шеригини

жеркиб қўйди. Халақит берманг дедиёв! Билдимки, у хузурини қадрлайди, анови аёл ноласи қулоқларига кирмайди. Хоҳиши — осойишталик! Ёспирай, унга таъна тошларини отаяпман, хўш, ўзим-чи?!

Энди аёл вужудидан нафрат ёғилаётган эди: у бошини тошга уриб ёрмоқчидек — лекин иложини тополмайди. Мен аёл дардини яққол туйиб ўкинаман; боя бир куч оёғимдан чалди, ёмон чалди, оқибат, тўхтадим, шерикларим ҳам тўхтади. Нега шундай бўлди, нега? Бу сўроқ гўё олов бўлиб бўғзимга ёпишди, ёпишди-ю, аёл кўзига тик қарагани чоғландим, йўқ, эпполмадим, аёл кўзига тик қарай олиш учун илгари, фақат илгари босиш керак эди. Афсус, энди бу оғир, манови тоғни тўнтаришдек оғир!..

— Рома,— деди кекса киши,— анови бечорага кўзим тушса ёмон бўлиб кетаяпман.

— Нима қилай?

— Инсофни ўзингга берсин.

— Э, сиз...

— Бир ўйлаб кўр.

— Нимани?

Бу қандайдир баҳс ибтидосига ўхшарди. Фақат ким нимани исботламоқчи бўлаётгани қоронғи эди. Ҳартугул аёл эътиборигина эмас, ҳатто ўзимнинг ҳам диққатим бутунлай буларга оғиб кетганини эътироф этганимда томоғим қуруқшади. Шўрлик аёлнинг хиралашган синовчан назари буларга қадалиб қолган эди. Унинг муддаоси тушунарли, лекин мен булардан нима кутяпман, нима? Булар тортишаверса, мен оғзимни очиб тураверсам, шерикларим мендан ўтиб...

Афтидан аёлнинг галдаги ноласи кекса киши кўксини тагин ўртади, афтини буриштирганча, йигит тумшуги тагига тирғилиб борди. Бўпти, ўзим кўраман, ҳали тоза кучдан қолганим йўқ, дея қилган дағдағаси баралла эшитилди. Бу дағдаға аёлга, шаксиз, нажот бўлиб туюлди; қиёфаси шу қадар нурландики, бора-сола кекса киши оёқлари остига ўзини ташламоқчидек эди. Бу орада кекса киши ҳайкалдек турган йигитдан бир неча қадам узилди, тепалик билан энаверди. Шунда ҳам йигит қилт этмади, кекса киши тўхтади, сукутга толди, индамай изига қайтди.

— Мундоқ танингга ўйла, Рустам,— деди у бўзариб.

— Ўйладим,— деди йигит,— тоза қистадингиз-ку!

— Сени танишди, ҳаммани кўзи сенда.

— Оширасиз-да.

— Ҳеч бўлмаганда шу аёл... таниди.

Шляпали йигит жуда юсакда эди; у шу юсакликдан жони ўртанаётган, ёруғ дунё кўзига зим-зиё кўринаётган аёлга истамайгина назар ташлади. Аёл гўё унинг мана шу назарига интиқ эди, бирдан оҳ деб юборди, пилдираб тепа сари интилди, лекин ўша заҳоти гуппа учди.

Йигит гўё шундай бўлишини олдиндан биларди, шунчаки чимирилди, сўнг нигоҳини номаълум тарафга олди. Мен югургилаб келиб аёлни турғиздим, ҳалиги баланд харсангга суяб қўйдим.

Қирғоқда энди тўрт-беш кишигина қолган; қорачиқлардаги даҳшат энди афсус-надомат билан алмашинган, бу афсус-надомат тепаликда шериги билан тортишаётган йигитга қаратилганми, ёки ҳушидан ажралиб қолаётган онаизоригами, ёки кўл ичкарисиди ёввойи пўртана билан олишаётган мурғак жонгами, бирдан англаш маҳол эди.

Аёл титрарди. У аста пешонасини елкамга тиради, бу бало мени комига тортсин, деркан, нақ юрагимга пичоқ санчилгандек бўлди. Тагин қоним гуширди. Тепаликни буткул ўзиники қилиб олган шляпалига қайтиб қарамасликка тиришиб, аёл ёнидан секин жилдим. Э, жин урсин уни, ишониб ўтирганими қараг-а, билганини қилсин, менга деса ўша тепаликда томир отиб кўкарсин. Лекин тозидек эпчил-а! Мен эса... яримжон! Хўш, нима қипти, жоним бор-ку, бир амаллайман. Кейин, қолаверса Марди билан Эгамни бекорга ҳамроҳ қилиб олибманми, булар ҳам ановидан қолишмайди, булар имога маҳтал, Сулаймон тоғини елкалаб келинлар, дегац гап оғзимдан чиқиб кетса, бас, бемалол эплаб келаверишади.

Биз калла ташлаш учун япасқи қоя ёнини мўлжалладик.

— Рустам, — деб қолди кекса киши, — бўл-э, томоша қочмас!

Мен ажабландим: кекса киши бўлакча оҳангда сўзлади. Энди унинг овозида ҳукмдан кўра илтижо мўлдек туюлди. Янглишмасам йигит буни тихирликка йўйди, оғринди, илкис ўгирилди.

— Томошани қишлоғингда қиларкансан-да, а?

— Оббо! — деб йигит гарданини силади.

Аёл гоҳ унга, гоҳ менга мунгайиб қарарди. Соҳилда, аёл тасаввурича, биздан бошқа кимса йўқдек эди.

Тўқнашаётган нигоҳлар охир-оқибат мени адо қилаёзди. Пичоқ суякка етди, бас энди мен инон-ихтиёримни қўлга олишим керак, энди ўзимча, ўз билганимча қимирлашим керак. Аёл соҳилни тўлдирганларга парво қилмай

қўйгани каби мен ҳам уларни эътибордан соқит қиламан. Анови тозидек эпчил йигит билан ҳам хайр-хўш қилишга тўғри келади. Ҳартугул унинг ўзидан ҳам, миннатидан ҳам кечдим, нима бўлганда ҳам ўзимникилардан қолмай, қайта шулар билан энлаганим яхши, эрта иддао кўтармайман, шаъни-шаҳдим ўзгача бўлади. Ана, ора бир қадам, атиги бир қадам қўйсам тўлқин қаърига тортади ва зумдаёқ кўл ўртасига — анови­нинг ол­дига суриб кетади.

Япасқи қоя ёнида турволиб, гоҳо аёлга, гоҳо йигитга, гоҳо олазарақ тўдага зимдан нигоҳ юбориб, аста-аста денсинаман, ҳар бир ҳаракатимни си­ч­ков кузатаётган шерикларимга сездирмасликка уриниб, қоя ёнидан қулай жой қидираман, асли калла ташлаш учун жой­нинг аҳамияти йўқлигини атайлаб эътибордан қочираман. Бари-барини — айниқса аёл дардини ҳис этган, гирдоб оғушидаги жон аҳволини билган ҳолда қиснаётганим, тортинаётганим, бўзараётганим учун ўзимни бўғиб ташлагим келади; ногоҳ кўксим симиллайди, кўксимдан унсиз нидо отилади. Бу нидо мажолдан кетган аёл поласи билан бирлашгандан кейин тўсатдан бир тубсизликка рўпара бўламан, унга аста-аста чўка бораман...

Бир жиҳати кекса одам билан йигит ўртасида кечаётган узук-юлуқ баҳс тезроқ қимирлаш, тезроқ орани очик қилиш, фақатгина оқибатга қизиқаётган кишиларни ҳовридан тушириш учун ишора эди. Шундай экан, боя ҳар сўз, ҳар шамадан илинж қўрини қидирганим галати, ахир, гаранг эмасман-ку, бунақа фурсатда илинж кўпинча ҳеч нимани билдирмайди, шунгагина суянган одам адашади, чалғийди.

Буни шерикларимга уқтириб ўтириш — кулгили, улар унча-мунча нарсани мендан ҳам яхшироқ тушунишадди. Лекин шуниси борки, улар мендан ўтиб ўзларича бир пашшага ҳам тегинишмайди, мендан имо кутишади. Мана, ҳозир ҳам ҳушёрлик билан оғзимни пойлаб туришибди. Улар кутаётган сўз тилим учида, лекин уни айтишга... нафасим етмаётир, нафасим!

— Эгам, Марди,— дедим ниҳоят аёл тарафга ўгирилиб,— тўғриси, хун бўлиб кетдим. Шунақа вақтда қимирламасак, қачон!...

— Аёлга ачинаяпман,— деди Марди.

— Мунча аёл, аёл дейсизлар?— деди Эгам қўлтигидаги кийимларини қоя устига улоқтириб.— Анови-чи, анови? Тасаввур қилишнинг ўзи — даҳшат!

— Одамга савоб керак,— дедим бошқа гап тополмай.

Тавба, овозимни танимадим — шу қадар майин ва

шикаста эдики, соч толимидайгина жилга шилдирашини эслатарди. Аёл ноласнга эшлиги ҳам бордек эди. Сал дадиллашиб чулдирай бошлаган Эгам билан Марди ҳам буни сезди, сезиб, сукут сақлашди.

Қирғоққа сапчиётган тўлқин афтода аёлни, кекса киши билан хушлар-хушламас баҳслашаётган йигитни, соҳилни тўлдирган тўдани эмас, бизни, ҳа, бизни имларди, биз тўлқинга қўшилиб кетишга шай эдик, фақат гап орада кўндаланг ётган бир қадамга етар-етмас масофани босиб ўтишга қолган эди.

Тўлқин билан сирлашолмай, аёлга ичимдагини ёролмаёй хўл қоя ёнида депинаман, бунда тасодиф туфайли аралаш-қуралаш бўлиб кетган жамики нарсалар шууримга жо бўлади, лекин негадир кўл ўртасидаги безовта бир нуқта на идроким, на дилим билан ҳисоблашади, аксинча, тобора кичрайиб, йироқлашиб боради.

Шунда минг истиҳола чекиб, учаламизни индаги йўлбарсни қўзгагандек оёққа тургазган, сўнг ўзи зумда йўқолган куч энди сира қайтмаслигини, у кекса одам қилган илк нидо билан қаёққадир эргашиб кетганини айтиш учун чоғланаман, йўқ, аттангим, қурбим етмайди, тўғрироғи, тилим-тилим оғриқлар бунга имкон бермай, тасавуримни хиралаштиради.

Аёл гоҳ ингранади, гоҳ, оҳ уради. Қайғули назари бизни муттасил таъқиб этади. Чамаси энди у шляпали йигитдан ҳам совуган, бор диққат-эътиборини бизга қаратган эди.

На чора, менинг овозимдаги босинқи ҳазинлик Эгам билан Мардини анча-мунча гангитди. Энди Эгам билан Марди олазарак бўлиб қолди, айна чоқда ўзларини бари-барига ҳозирдек тута бошланди. Адашмасам улар дилларидан кечаётган гапларни аёлга етказиш пайига ҳам тушишди. Йўғ-э, бу енгилтаклик-ку, дедим ичимда; Эгам билан Марди бунчаликка боришмайди, ана, пешоналари тиришаётгир, бу тажанглик ёки енгилтаклик эмас, жиддийлик нишонаси, эҳтимол, ҳозир улар ўзларича ими-жим йўқолган куч билан бирга, шахдни сўндирган — оёққа тошдек боғланган нарса нималигини муҳокама этишаётгандир.

Ана шу фикрлар билан бирга аёлдан йироқлашиб қолганим ҳақидаги ўй миямда айланишаркан Эгам, дарду аламини ичига сиғдиrolмаётган қаби, мени таъна-тахқир билан туртди, ҳатто гинали ўкрайиш қилди. Хиёл сергакланиб оғзига термилдим, нимадир дейиши, аччиқ-тиззиқ гап қилиши, кўксимнинг алақайси бурчиде

лағча-лағча чўғ, худди ҳозир тўкиладигандек, фақат ақли-ҳуши бу ҳолатига бегонадек эди. У чўғ бўлиб тўкилишни тасаввур қилолмасди. Эҳтимол, шунинг учун ҳам у яқинимга йўламади, мени ҳатто туртиб қўйишни хаёлига келтирмади. У биргина ишорамни, аниқроғи, анови бир қадамлик масофани якка ўзим босиб-янчиб ўтишимни кутаётган эди.

Гардинимдаги биттаю битта вазифа шу эди. Чорасизлигимни айтишдан эса орланаман. Нима қилайки, не-не кишиларни аросатда қолдирган чексизлик бор бўйи, бор шукуҳи, бор машаққати билан шу биргина қадамда тикилиб олган эди. Фақат буни анови тўда ҳам, кўзёш тўкаётган аёл ҳам, ўз дунёсида ўралашаётган йигит ҳам унча билмас эди. Буни фақат мен ҳис этаётган эдим. Демак, жазоим ҳам аниқ: энди мен абадий мулзамлик аламини ютаман, ўзимдан-ку қочиб қутулолмайман, доим бу жазо таъқибда юраман. Айниқса ҳозир манови қоя паноҳида таъқибдан яшириниш, биродарларимни чалғитиш, тақдиридан тонаёзган аёл умидини паймол этиш... осон эмасди.

Аёл умиди юрагимга нақадар яқин эди. Шундай экан, нега тисарилишим керак, ахир, тисарилиш — гуноҳ-а! Қолаверса, ора бир қадам, буни аёлгина эмас, ановилар ҳам кўриб-билиб туришибди, агар атиги бир қадам қўйсам — бас, жоним ҳам, ғурурим ҳам абадийлик таъқибдан қутулади. Умуман, шунда бари ўзгаради, бари жой-жойига тушади. Бор-йўғи бир қадамлик масофа чексизлиги субут ва майлга дахлдорлигини қайта эътироф этарканман, тўсатдан тип-тиниқ мавжлар ичида уни кўриб қолдим.

Уни аёл ҳам кўрди: аёл кўл сари талпинди. Лекин у мажолсиз...

— Қарилик қурсин, — деди кекса киши аёлга ачиниш билан қайта тикиларкан, — қарилик — ғаним экан. Буни энди билдим. Сен, ука, кучинг боридаёқ буни англа. Кейин керагинг йўқ!

— Майли-да, — деди йигит, — бу ҳеч нарсамас.

— Сен мени билардинг. Бир вақтлар мен... Э-э!

Чайналиш аламзадалик белгиси, фақат ҳозир бу ниманиям ажрим қиларди, қайта гашлик ва интиқликни кучайтиради. Мабодо таъкидни кучайтиролса, эҳтимол, унда сезгилардан мудроқни ҳайдаши мумкин эди. Лекин нима бўлганда ҳам шляпали буни фаҳмлаши, қадрлашига кўзим етмайди. Ҳануз у тепачада, қулай жойда ўрнашиб, кекса киши билан тортишади; у кўлдан

хам, аёлдан хам, тўдадан хам жуда олисда, айниқса аёл куйиб-ўртагани сайин у баландга кўтарилаётгандек, кўк сари юксалиб бораётгандек туюларди.

Қунт деган савилни ҳар кўйга солиш мумкин экан-а!

На чора, йигит ўзи англамаган ҳолда буни исботлаётган эди.

Гина-кудуратни ҳар қанча катта қилсам-да, ажабо, мен ўзимни аёлдан йироқ тутиб, атайлаб унга яқин олаётганимни ногоҳ сездим, сездим-у, ўзимдан астойдил нафратландим. Кўпинча нафрат хам одамни тўғри йўлга сололмайди, аксинча, чалғитади — издан чиқаради. Сираси, ҳозир мен хам шунақа ҳолатда эдим: баъзи қатъий мулоҳазаларимни топтаб, хоҳишимни рад этиб, унга гойибона суянаётгандим. Тагин десангиз истараси кўзимга иссиқ-иссиқ босилди: ясситоб бурни, қўш чизик кесган кенггина пешонаси, ботиқ чаккалари, хиёл дўрдоқ лабларини тарк этмайдиган дағал табассуми кимнидир эслатарди.

Нима, алаҳсираяпманми, ахир, ёруғ оламда жуфт томчи сингари бир-бирига ўхшаш одам озми, тикилиб ётибди. Айтганча, шошманг, боя шериги оғринибми ёки шунчаки ҳазилгами, қанақадир учуриқ қилдими, томошани қишлоғингда қиласанми, галварс, деди шекилли; ёпирай, бундан чиқди Рустам... Йўғ-э, бу кўргиликдан асрасин, бу банда қишлоғимиз ерида униб-ўсганига ўлгандаям ишонмайман.

— Ов, Рустам, нима, хода ютдингми?

— Энди ютаман ходани, — деб Рустам кулимсиради.

— Э, ҳазиллашма-да, — деди кекса киши. — Ҳар нарсанинг мавриди бўлади. Юр, аёлнинг олдига тушайлик. Унга ҳеч қурса бир оғиз гапимиз бордир?

— Ҳеч кимда гапим йўқ, — деди йигит. — Сиз бораверинг.

Кекса одам хитланди, афти маъносиз тус олди, негадир қирғоқдагиларга зимдан нигоҳ отди; сўнг жаврамоқчими ёки сўкинмоқчими бўлди. Афтидан журъати етмади.

Баланд қоя олдида кезинаётган аёл бўғзидан қисқагина сас бодреди.

Қирғоқ гўё зил еди. Буни пайқгани бир бандада имкон йўқ эди. Юлқинишлар талмовли кечади, чехраларда беқарор гулу муттасил ёниб-ўчади, қорачиқлар ўша-ўша — уларда гоҳ ҳасрат, гоҳ қўрқув, гоҳ ҳамдардлик, гоҳ иккиланиш муз қотади.

Энди барча депсинади. Фақат меники бўлакча — мароми-йўриғи йўқ, нотекис, мантиқдан узилган, бунинг

устига депсиниш билан кифояланмай, шўрлик аёлдан, кўлдаги халиги нуқтадан тобора узоқлашиб бораётганим боисини оқлашга тиришаман, кўнглимнинг туб-тубида ўрнашиб олган майлни, мени шунчаки шарпага айлантириб қўйган майлни ўлиб-тирилиб авайлайман.

Хайрият, Эгам билан Марди ёнимда, бу менга пича таскин бағишлайди; уларга хайрихоҳлигим ортади. Айни пайтда уларга энг керакли — ҳал қилувчи хулосани айтиш учун ошиқаман. Аксига олиб нуқул таскинбоп сўзлар қуйилиб келади. Бепхтиёр диққатим ошади. Ахир, ҳозир таскинга бало борми, ҳозир имога маҳтал шерикларимга ибтидонинг англатишим, фатво беришим, яъни аёл дардини юракка жойлаб ҳаракат қилмоғимиз жоизлигини англатмоғим керак.

Одамзод сал иложини топса нуқул бировдан гиналайди. Буни қарангки, бу нарса менинг ҳам қонимда бор экан — боядан бери ёзгирияман, юкдан ўзимни халос айлаб, ўз дунёсига чўмган йигитни, изимдан эргашишга шай ҳамроҳларимни ерга уряпман. Ўзим — четда, панада, таним-шаънимни унутганман, балки ҳалидан бери ўлиб-тирилиб авайлаётган нарсаларимни ҳам аллақачон бой бергандирман. Ўпкालашни ўзимдан бошлаганим маъқул эди. Еки унда осмон узилиб тушармиди?

Ниманидир яширияман, оқу қорани фарқлолмай қолган аёлдан, оқу қора фарқига боришни хоҳламайдиган йигитдан, оқу қора ўзаро қоришиб кетганда ҳам пинак бузмайдиган тўдадан ниманидир сир тутаяпман. Бу нима, билмайман, бу — ўзимга ҳам қоронғи, фақат ўзимга шу нарса аёнки, ҳар қанча надомат чекканим билан бу аёл аламини босмайди, кўл шиддатини пасайтирмайди, ҳаммадан чатоғи — анови мурғак жонга етмайди, ярим йўлда тўкилиб қолаверади. Мабодо надоматим нафаси етганда ҳам у буни нима қилади, у бунга муҳтож эмас, у буни ўзига қанот қилолмайди, унинг учун муҳими — ўзлиги, у мана шуни ўзига қанот қила олади.

Яна шуки, унинг биттагина айби бор: у бу оламда мурувват деган нарса борлигини ҳали билмайди. Тасаввурига ҳали унча кўп нарса сиғмайди, шу сабаб зарданиям билмайди. Ҳозир кўл ичкарисида, гирдоб оғушида неларни кечираётган бўлса, асли шундай бўлиши керак чоғи, деб ўйлайди. Худди шу ўйлови қорачиқлардан кўчаётган ҳайрат ва талваса, ҳамдардлик ва қўрқув аломатларини муттасил ютаётган кўл билан талашинида шаксиз кўл келади.

Фикрларим чуваланди; фаҳмимча аёл ҳам бош-охири

йўқ алғов-далғов ўйлар исканжасида эди. Тагин шуки, аёл тасавурида, бутун ер юзи, бутун само шу кўлда, шу кўлнинг биргина нуқтасида жо бўлган эди. У ўзининг ҳам жони шу нуқта билан бирикиб-қоришиб кетишини хоҳлаётганди.

Ўша нуқтани ажратини маҳол эди.

Мен буни алам билан ўйладим. Ахир ўша нуқтага етиш мушкул экан, бу ёқда куйиб-пишганимиз; бир-биримизда журъат ўйғонишини интизор кутганларимиз бекор-да! Баттар ғашландим, лекин шу заҳоти йигит ёдимга тушди, бир илинждан кўксим илиб бундоқ қарасам, йигит ўша жойида — тепачада, бетида завқ тошқини — кекса ошнасига кулиб-кулиб сўзларди. Билдим, у осойишталик билан тирик, ташвиш, ҳорғинлик, азобу изтиробдан чунон олисда, ҳатта бундаги бир-бирини тўлдирган манзараларни кузатгани сари кучига куч қўшилар, қадди-бастиди бардамлик барқ урарди.

Тепачадан узилиш йигит учун чексиз машаққат эди.

Мабодо у бу жойдан ажралса — пастласа бир думалаб гўё беҳисоб зарраларга бўлинади, кўл узра сочпади, бора-бора ҳалиги нуқтада йиғилади, ўша нуқта билан қирғоққа қайтади ва қорачиқларга чўқади.

Зўрға ҳушимни йиғдим, мен каби тепачага ола қараётган Эгам билан Мардини гинага кўмгани чоғланганим маҳал тагин уни илғадим. У чиндан ҳам нуқтани эслатарди. Лекин шу қадар миттиликка қарамай кўлни қалқитиб юборгудек даражада улугвор эди.

У гоҳ кўринар, гоҳ кўришмасди.

Фақат аёл нигоҳигина уни адаштирмаётганига кафил ўтиш мумкин: енгил танини мавжлар қуршаганди. Бемалол юзиб бораркан, атрофида беҳисоб кўпикчалар милт-милт ёнади, милт-милт ўчади. Чамаси, ер қаъридан элас-элас келаётгандек туюладиган сокин бир гувлашгина уни хиёл шоширади. Ҳартугул у бунга ҳам нарвосиз, гоҳ мавжлар, гоҳ кўпикчалар билан қувлашади, гўё юмшоққина беланчакда умбалоқ ошади, думалайди, кейин бирдан тубсизлик тубига шўнғийди.

Ҳаял ичида қайтиб юзага сапчийди, мен ҳам бир энтикаман, уқаманки, у ҳар қанақа таҳдидга тик бора олади, хоҳлаган жойини ояси айлайверади. Тугилган кўлчаларида — умид, ҳеч қачон у буни сочиб ташламайди, папоҳсиз қолдирмайди. Кўлчаларида умид билан қирғоқ — мен, йигит, онанзор ва тўда сари сузаверади, сузаверади.

Мавжлар асовланиб, уни ўраб-чирмайди. У бунга ён

бермайди, шахдини синдирмайди, тиришиб-тирмашиб қулоч отаверади. Қаршисида — қиргоқ, у қиргоққа талпинади. Билади, ўша тарафда — онаизори, кўзлари тешилаёзган; буни бутун вужуди билан ҳис этгани учун ҳам бўш келмайди. Ана, кўраянсанми, у қанақа, деган мулоҳаза дилимдан кечади ва негадир шляпали йигит (бу қурғурни илгари учратганман-ов!) томон ўгириламан.

Ҳалиги фикрларга жон-жаҳдим билан ёпишганим, айрим ўй-фикрларимни ишонч каби авайлаб кўксимга жойлаганим туфайли энди шляпали ўзини қай хилда тутиши мени унча қизиқтирмай қўйди. Энди ихтиёри буткул ўзида, ҳали айтганимдек, менга деса шу тепачада томир олсин. Энди анча-мунча хотиржамман, негаки, анови бўш келмаётир, у бўш келмаётганини, ана, аёл ҳам билди. Аёлнинг ҳам чехраси ёришди. Рост, у муруватдан баландда туражагини, ҳеч нарсага муҳтож эмаслигини англади. У чайир, учқур, қўлчаларида бир сеҳр — умид жам: ҳар гал мавжлар шахдини қайираркан, ҳар гал тубсизлик чангалидан қутулиб юзага кўтариларкан, нигоҳларидаги ёғду келиб менинг кўзимга тушарди. Шаксиз, у гоҳ бўғилиб, гоҳ баралла ҳайқириб ненидир сўзларди. Баланд қоя олдида нари-бери юраётган аёлгина уни астойдил тинглаётганди, тинглаб, ора-сира кўкси кўтарилиб-кўтарилиб тушаётганди.

Йигит ўз дунёсида — четда ивирсийди, кезинади, туртиниб-суртинади. У нима излаётир, нимага илҳақ — қоронғи, фақат қизиги шуки, у ора-сира менга ва аёлга қараб қўяди, сўнг худди биз билан ўчакишган каби гоҳ илтижо қилаётган, гоҳ энсаси қотаётган, гоҳ паршон алфозда сукут сақлаётган шеригини субутсизликда айблайди. Сўнг жимиб қолади, нигоҳи эса кўлнинг сокин товланаётган юзаси бўйлаб югургилар, шовуллаб келганча қиргоққа урилиб қайтадиган тўлқинлар билан баробар чопар, гирдоб чир айлантираётган, ҳўл бўлиб кетган юм-юмалоқ бошни кўрмасди.

— Рустам, бу ерда сени ҳамма ташиди-ёв, — деди кекса одам бояги гапини такрорлаб. — Бирор чора қилгин.

— Таинса ёмонми? — деди Рустам. — Бу айбим эмасдир.

— Қўй, сал пастроқ туш!

Нечундир йигит хиёл гезарди.

Ажаб, бу навбат шеригига кўрслик қилмади, нима-нидир юмшоқлик билан тушунтирди, тушунтираркан, овози бошқача тебранди. Туйқус тағини ҳалиги гумоним кўзгалди: юз бичими жон томиримга туташ бир яқинликни

англатаяпти, овози — хиёл ширали, хиёл дагалликка мойил овози қачонлардир тасаввуримга ўрнашган, ўрнашган-у, мана, энди бир баҳонаи сабаб билан акс-садо бўлиб янграётганди.

Ана сизга аломати гап: бу ўша — Рустам чўртон эди.

Кўз ўнгимда пайдар-пай гавдаланган манзаралар ичида жонсарак қишлоқ, ёғоч дарвозали мактаб, ёзда кўл бўйини манзил тутган, тупроқкўчани чаңгитиб қийқирганча қувлашиб бораётган икки ялангоёқ бола элас-элас илориб кўринди.

— Рустам,— деди кекса киши,— нима, кўл сенга бегонами?

— Бегона десаям бўлади. Ора ўн йил...

— Шунақами?...

— Шунақа,— деди йигит,— анови аёл нимани билади.

Кекса одам ўнгайсизланди, аёл тепаликка ҳадеб термилаётганини билгач, тумтайди. Бўш келишни истамаган каби Рустам ҳам қовоқ осди. Унинг афтига тикилиб, рости, бир оз чўчидим, миямга аллақандай таҳлика билан баравар кўҳна хотиралар ёпирилди. Айтганча, кўп йиллик жудоликдан сўнг тунов кунни уни, худди мўъжизадек, ойнани жаҳонда кўргандим-а! Фалак гардишини қаранг, бугун ўзини учратиб турибман. Ёпирай, ўшанда — ойнаи жаҳон орқали дийдорлашув чоғиёқ бу аломат ҳодисанинг ўз ибтидоси ва интиҳоси бўлажагини олдиндан пайқагандим.

Шундай қилиб десангиз, бундоқ қарасам, ў баттол, мана шу бир кечада қишлоқдан қорасини ўчирган Рустамбой экранда, қоқ ўртада қийғирқараш қилибми-ей, қиз боладай сузилибми-ей, боринги, бутун биеотини намойиш айлаб, савлат тўкиб ўтирибди. Бўй-басти экранга зўрға сигади. Ёнида бир жувонки, пари-пайкар дейсиз, қош-кўзини билинтирмайгина ўйнатишдан тортиб енгил карашмасигача — бари эсингизни оғдиради. Қуриб кетгур ўзиям сўзга чечангина экан, ёки бор-йўқ кўрки-малоҳатини Рустамга атамоққа қасдланганми, ҳарқалай, унинг таърифини шунақа азза-баззага солдики, наҳотки бу ўша бўлса, дея ҳавасданми, ҳасадданми паққа ёрилаёзим.

— Рустам, энди ўзингдан кўр,— деди бир пайт кекса киши аёл поласидан тагин хаёли бўлиниб.— Боя тушмасам ҳам энди тушаман. Таваккалчи тегирмондан ҳам бутун чиқади.

— Меҳмон иззатини сақлайди-да,— деди Рустам зарда билан.— Нимага шаъма қилаётганингизни билиб туриб-

ман. Лекин, устоз, мен таваккалчи эмасман. Боринг, бу гапимни анови аёлга ҳам айтинг.

Аёл, қадди дол, бўғилиб қолган эди.

Ундан йигоҳини узган кекса киши йиғитга ноилож ён берди, чурқ этмади, сал тисарилиб, тескари ўтирилди ва дуч келган тошга чўнқайиб, қўнишиб олди.

Андак диққат қилсам, ажабо, ҳамма қўнишган: аёл худди ёниб битаёзган шам, Эгам билан Марди совуқ еган улоқчалардек дийдирайди, тўда тақир жойда қаҳратон чилласини чорасизларча синовдан ўтказаётган каби тумушган. Буларга аччиқма-аччиқ мен ўзимни дадилликка ураман, ураман-у, ановини ўша вақтдаёқ танимаганим учун ўзимдан ўзим гижинаман.

Бир жиҳати қитмир тақдирдан ҳам ростаканига хафаландим. Мени бунга қаёқдан ҳам йўлиқтирди. Танимасам, ёнида сўқирдек турмасам, ҳатто илиқ гап айтиб аччиқ-тизиқ жавоб олмасам олам гулистон эди. Ахир, бу ким бўла қопти, алам қиладигани — ҳеч ким, жа нари борса бори-йўғи ўша — Рустам чўртон! Фақат бу ёғи шуки, ўн йил ичида бир амаллаб, йўқ, тўғрироғи, шайтонлик қилиб, қандайдир уивонга етишибди (ҳалиги сулув жувон уни, сузишда устаси фаранг, деб таърифлади чоғи), шуни кўз-кўзлагани дакир-дукир билан телевизорга чиқибди. Жамиси шу, вассалом. Мен, овсар эса уни дарҳол таниёлмаганим учун, шунчаки чалғиганим учун ўқиниб ўтирибман.

Эсимда, Рустам болалигидаям чайиргина эди. Эрмаги кўл эди, ҳатто қўйиб беришса қишда ҳам унинг қирғоғидан нари жилмасди. Қишлоқдан бошқа биров ҳатто кўл яқинига йўлагани ботинмасди. У эса иссиқ-совуқни писанд қилмай тик соҳилдан калла ташлар, сувдан хуркиб қочадиган тенгқурлари устидан куларди. Унинг масхаралашига аччиқма-аччиқ бир гал тик қирғоқдан ўзимни отдим, сувга тушмадим, ёним билан харсанг қиррасига урилдим. Начора, чумчуқ эканман, лайлакка таассуб қилмоқчи бўлибман. Оқибат мени касалхонага ҳуш-беҳуш олиб келишди, у дейишди-бу дейишди, ҳеч илож тополмай охири чап қўлимни тирсақдан кесишди, бир қўл бўлиб қолдим.

Кутилмаганда онаси омонатини топширди. Отаси бошқа аёлга уйланди. Эсини таниб оғир-енгилга дуч келмаган, ширин сўз эшитиб, меҳрга тўйиб улгайган Рустам бирдан қишлоққа сиғмай қолди. Охири, кейин эшитишимча, бир саҳарда ҳеч ким билан хайрлашмай, бошини ҳам қилганча, ҳорғин қадам ташлаб, киндик

қони томган заминни тарк этибди. Шу-шу ундан дарак бўлмади. Аста-секин уни унутишди. Ушанда у қўққисдан қандай йўқолган бўлса, мана, худди шундай кутилмаганда қишлоғига кириб келибди. Қишлоғи уни унутганди, яхши-ки, у қишлоғини унутмабди. Диққат билан қараб мен унинг кўзларида соғинч учқунини кўрдим, фақат гардиши энли похол шляпаси бу учқун ўт олиши, ловуллаб кетишига ҳалақит бераётгандек эди.

— Сена меҳмонга ўхшайсан,— деди кутилмаганда кекса одам.

— Бу дунёда ҳамма меҳмон.

— Айлантирма,— деб жеркиди кекса одам.— Сен тавakkал қилишдан кўрқсанг, мен кўрқмайман. Мен кетдим.

— Қўйинг-э,— деди Рустам шериги қўлидан тутиб, сўнг алланечук ҳадик билан аёл тарафга қаради.— Одамни шарманда қилманг, бу кўл ёмон, одатини биламан.

Чамаси куюнчаклик энди Рустамга юқди, сездимки, у фиғон чекаётган аёлга бир қадар қайишгандек бўлди, кўл одати чатоқлигини билмаганда таваккал қилиши мумкинлигига сал ишора берди. Айни чоқда у шуурида бекитиқча ётган, туйқус қўзғалиб кетган хотираларини рад этиш, шеригини чалғитиш ҳаракатини ҳам қилди. Шеригини чалғитар, аммо мени-чи!?

Нямасини айтай, тунов куни ойнап жаҳонда Рустамнинг туси, таровати, тикилиши бўлакча эди. Ясатилган кўғирчоққа ўхшарди. Сулув жувон бошқалар қолиб нуқул унга қадалиб тикилар, оғзидан бол томиб уни мақтар, нуқул дельфиндай эпчиллигини орага тикиштирарди.

Адашмасам Рустам ойнап жаҳон завқини ҳам, анови хушқалом жувон қарашмаларини ҳам аллақачон унутган эди. Ҳозир у тик соҳилда кечмиши ва бугуни билан юзма-юз турганини ўйлаётгани эҳтимолдан холи эмасди. Чамаси, шу боис паришон, тажанг, ҳуши-фикри кўпроқ бир вақтлар тавонини қавартирган мапови чақир тошларда, бесаранжом чайқалаётган кўл билан юксакдан отилиб тушаётган шаршарада; шулар баҳонасида зерикиш ва жазирамадан қочиб бу ерга келганлари, қип-яланғоч бўлиб чўмилганлари, неча марталаб тошқин чангалидан улоқдан бузоққача тортиб олганлари, ўжар тенгқурлари билан жиққамушт солишганлари; эрта кетган онаси тобути устида юм-юм йиғлаганларини эслаётгандир.

Эҳтимол шу боис маҳзунроқ эди. Ғамкаш аёлдан ўзини олиб қочишга уриниб, диққати бўлинганиданми, буни ўзи деярли сезмасди ёки сезса ҳам бепарво

эди. Ора-сира нигоҳлари кўл сирги бўйлаб чопар, жовиллаб келганча қирғоққа урилиб, ортга шиддат-ла қайтадиган тўлқинлар билан баҳс бойлашгандек туюлар, тугилган қўлчаларни, ҳўл бўлиб кетган юм-юмалоқ бошни кўрмасди.

Туйқус тепачага кўтарилгим келди. Ўртада лаънати иззат-нафс бор-а, ўз ҳолимга кўярмиди, саркашлик билан йўлдан урди. Борасола унга аҳволни тушунтиргим, аёл дарди-ҳасратини етказгим келар (тавба, нима у сўқир ёки кармиди?), лекин бу ҳаракатим ўзимни камситаётгандек, ўз жонимни азобга кўмаётгандек, хоҳиш-иродам ва қадримни ер-парчин қилиб ташлаётгандек туюлаверди. Бу нарса мағзини ким ҳам чақарди. Эҳтимол сен чақарсан, Рустам? Унда ботиний сўзларимни ҳам эшит: мен чексизлик яширинган бир қадамлик масофа қошида депсинаяпман. Аниқроғи, бу депсиниш билан шўрлик аёл истагини топтаяпман. Аёл бахти, эртаси — кўл ўртасидаги нуқта! Агар диққат қилсанг гирдоб-даги мурғак жон мана шу гўшада, мана шу қишлоқда кечирган кунларинг мужассам эканлигини биласан. Қўлчаларида — умид! Ўзинг бир сахар шунини кўксингга жойлаб қишлоғингдан узилгансан. Қара, яхшилаб қара, уни танийсан!..

— Рома, — деди кекса одам, — ана, кула бошлашди.

— Кулаверишсин, — деди Рустам, — бизга нима?!

Шоша-пиша теваракка алангладим, қизиқиш учун эмас, алланечук ўнғайсизланганим туфайли алангладим, йўқ, башаралар аввалгидан ҳам тундроқ эди. Ҳатто аёл бошига аста-аста муштлар, додламоқчи бўлар, лекин товуши зўрға хириллаб чиқарди. Башаралардаги аянчли хўмрайишлар кекса одамга кулги бўлиб туюлганига ажабланмай кўя қолдим. У энг керакли сўзларни топиб айтганига имон ўғирган йигитга ботмайдиганроқ қилиб ўқрайди.

— Кулаверишсин? — деди елка учириб. — Уволга қолмайми?

Кекса одам овози ҳорғин эди, саволи ҳам ҳорғин шитилди, тагин уни шу зумдаёқ кўл шовқини ютди, гўё шовқин кекса одамнинг ўзини ҳам ямлаб юборди. У тинчиди, кичрайди, кўринмай қолди. Иложи қанча, деб ўйладим. Кўл ичкарисидан, қалқиб-қалқиб бораётган қўлчалардан нигоҳимни узарканман, мени яна бояги хоҳиш — ўзимни Рустамга танитиш истаги қамради.

Олдин каминадан сал меровлик ўтди. Бу меровлигим

учун аёл олдида ўзимни асло кечирмайман. Ҳали барини унга тушунтираман. Рост, агар илк дийдорлашув чоғидаёқ тийраклик қилсам, аини чоқда ўзим кимлигимни билдирсам, эҳтимол, бари бошқача кечарди. Манавинақа депсинишу шубҳага ҳожат қолмасди, муҳими, Рустам сазомни синдирмас, бир оғиз гапим билан сувни симириб, тошни кемириб ташлар, аниқроғи, аёл бағридан ғамни аритиш учун қўлидан неки келса барини қиларди.

Ҳалиям кечмас, ҳалиям йилтираган имкон бор; шу хаёл билан зувиллаб тепачага кўтарилдим. Қизиб кетдим, жиққа терга ботдим, тилим зўрга айланарди. Аёлнинг заҳиллашган чеҳраси хаёлимда жонландию сал ўзимни дадил тутдим, муддаойимни кесиб-кесиб тушунтирдим. Лекин Рустам қимир этмади, бўзариб тураверди, яна чулдирай бошловдимки, олайди: «Бор, жўра тошингни тер!»

Ичимни нимадир сидирди, миқ этолмай қолдим. Нима қилишни — унга бошқатдан ётиғи билан тушунтиришни ҳам, индамай изимга бурилишни ҳам билмасдим. Шу маҳал забун бўлган ҳолимга ачинган каби кичик бир тўлқин аста келиб қирғоққа шалоплаб урилди. Ёки аёл оҳи эшитилдими, у ҳазин фиғон чекдими, билолмадим, қаққайиб туравериш ножоизлигини, эс борида этакни ёпиш авло эканлигини ўйлаб ўзимни пастга урдим.

— Нима қилдик? — дедим Эгам билан Мардига. — Шунчаси етар, а?!

Баъзан пахтавон ҳам асқотади; узумзорга ёпишган очопат чуғурчуқларни чўчитиб юборгани каби; ҳозир бирдан ростланган овозим шу хил юмушни адо қилди: тепачага кўтарилганимдан фойдаланиб ўзларини панага тортган Эгам билан Марди бошқатдан ёнимга ҳаллослаб келди, иккаловиям амримни кутиб, довдираб турди.

Асли ўзим шубҳачи — инжиқ, буларни ул-бул деб камситиб ўтирибман, ҳали айтганимдек, булар анови йигитга қараганда аёл дардини тузукрок тушунишади, булар анови йигитдек тоғни урса талқон қилворади, булар билан тегирмон дўлига тушган одам бир жойи мертилмай бусбутун қайтиб чиқади. Марди билан Эгамнинг юр деганда юриши, уч деганда учишини ўйларканман, бирдан қоним гуширди, изимдан, тезроқ, дея тўлқин емирган ҳар еридан илдизлар осилиб ётган тик қирғоқ сари эндим.

Мана, ён-верини бақатун босган япасқи қоя;

ҳар замонда тўлқин уни ярим белигача ювиб, бир силтаниб чекинади. Қоя ортидан мунгайиб қолаверади. Қарасам, аёл ҳам изимиздан судралиб келибди, қоянинг нариги учида тўхтабди. Ростини, аёл кўзига кўзим тушиши билан анча тетиклашдим, ҳатто руҳим ҳам чарогон тортди. Хуллас, қоним томирларимни ёргудек тошаёганини ҳис этганча, қоя тагига жадал бордим, бояғи қулай жойни танлаб, тўп бўлиб ўсган Ырғай буталари тагига оёқ тирадим.

Оралиқ — бир қадам, атиги бир қадам; шундоққина сув нафаси бетимга урилаётган эди. Яна тўлқин келиб қояни ювиб кетди. Қалла ташласамми, ёки манови бутадан ушлаб сирғалиб тушсамми, аёлнинг тоза интиқ қилдик, деган ўйловни кечираётганимда тепачадан нидо эшитилди: «Ҳей, тўхта, сени танидим!»

Кўл хапориқиб қўйди; гўё бу нидони такрорлади.

Олиса қалқибган қўлчалар ҳам акс-садо берди.

Фақат аёл нафас ютганча қотиб турар эди.

Қафтимни беихтиёр қоя гадир-будирига тирадим, нечундир кўнглим чучмаллашиб, аста ўгирилдим. Тепача бўм-бўш: ожизгина экин қовжираган қўзиқулоқ барглари килиб-юлқилиб, шитирлатади. Хушимни йиғсам у майдан кки-уч қадамча нарида — лаблари қимтилган, боқиши хижолатомуз, нимадир дейиш учун илҳақдек эди.

— Биродар, — деди илжайиб, — сени танидим.

Бу энди ҳалигидай нидомас, оғир бир шивирлаш, залвори ҳатто тоғникига тенг эди. Тан олай, унга тузукроқ қарагани ҳам, бирор сўз қотгани ҳам мадорим етмади. Гўё мени гулдурак чалворган эди. Қачонки, йиғит елкаси оша дийдираб турган аёлга, менга кучқувват ва мадад тилаётган, энг сўнгги илинжиги суяниб қолган аёлга назар ташларканман, шалвираддим, қутим учди, ерга кираёзим. Йиғит эса ҳечнарсани сезмас, илжайганча, мени таниганини изқор этарди.

Ҳаял кчида тагин бир неча бор шивирлаш эшитилди. Шивирлаш, шивирлаш — адоқсиз; бир ҳазинлик билан қоришиқ ҳолда таралади, ёки менга шундай туюлаётганими, бу балки кўл билан шаршаранинг қўшилишиб шовулланидир. Йўқ, сезгиларим алдамаётир, тагин шивирлаш — у ўйна зарби, ўйна таранглиги била гидрокимни забт этаётганидир.

Ҳатто бу шивирлаш аёл моласини ҳам босиб кетгандек эди.

Аёл, кўзлари ола-кула, энди унинг ёқасига ёпишмоқ касдида эди.

Лекин у бунни сезмасди. У сал нарироқда, жавобим ёки ишорамга илҳақ турибди. Нечун у бу қадар юмшагани, ипақдек эшилаётгани, аммо теварагидаги жамики нарсани, ҳар не гап-сўзни ўзидан соқит қилаётганини боисини хаёлан қидираман. Лекин уринишим натижасиз; ажаб бир ўтда қовриламан. Шундайин ғалати қийноқни чекарканман, беихтиёр дилимдан некбин кунлар кечади, ёғду таратиб, сарин елларини ўйноқлатиб кечади. Аттангки, ҳаял ичида дилимни неки қамраган бўлса барини бир ғашлик, тўлқин кафтим тиралган қоя пойини ювиб қайтганидек, сездирмай ювиб кетади.

Қимдир буткул ҳолдан тойган аёлни аста суяди.

Қоя сари жовиллаб тўлқин елади. Олисда қалқиб-қалқиб бораётган қўлчалардаги шахд-умид собитлигини ич-ичимда эътироф этгим келади. Тошдек қаттиқ туғилган қўлчалар ҳеч нарсага — гирдобга ҳам, тўлқинга ҳам изн бермайди, ҳатто югуруклиги билан бутун кўлни азмига бўйсундиради. Сўнг қирғоқ сари талпинади, талпинади.

Мен эса бу манзарани яхшироқ кўриш ҳаваси билан аста қоя панасидан мўралайман. Хиралашган миямдан, ниҳояси шуми, балки бу ибтидосидир, деган мужмал ўй кечади. Бағримдан тушунуксиз ўкинч ситилади, ситилади; сира тугамайди.

Елиб келган тўлқин қирғоққа оҳиета урилиб чекинади, гўё фиғон чекади. Қимгадир беҳол суяниб турган аёл ҳам тўлқин каби ҳазин бир пола қилади. Юрагим сирқирайди. Йигит яқинимга сурилади, у илҳақлик билан мендан жавоб кутади. Мен эса унинг эътиборини кўлга, кўл ўртасидаги безовта нуқтага қаратмоқчи бўламан. Уринишим зое кетгач, олисда номаълумлик сари қалқиб-қалқиб бораётган қўлчалардаги нарса тегишли эканлигини аввал пичирлаб, сўнг бақириб айтаман...

МУНДАРИЖА

Қиссалар

Интиҳо.	4
Шердор.	124

Ҳикоялар

Хуфтон.	254
Ларза.	272
Ҳарорат.	286
Кўчки.	300
Қирговул пати.	313
Ҳукм.	323
Кўланка.	335
Афросиёб сукунати.	345
Дала ўртасидаги уй.	358
Лаҳза.	375

Литературно-художественное издание

АСАД ДИЛМУРАД

СНЕЖНАЯ ЛАВИНА

Повести и рассказы

Художник *Х. Артюхов*

Ташкент, издательство литературы и искусства «Ёзувчи»
На узбекском языке

Адабий-баддий нашр

АСАД ДИЛМУРОД

КЎЧКИ

Ўқиссалар ва ҳикоялар

Муҳаррир М. Йўлдошева, Ш. Ҳасанов
Расмлар муҳаррири А. Мамажонов
Техн. муҳаррир Э. Саидов
Мусаҳҳиҳ Ш. Аҳад

ИБ № 8

Босмахованага 04.06.90.да берилди. Босилга 27.12.90.да рухсат этилди. Бичими 84×108^{1/2}
№ 2 босмахована қоғози. Адабий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма тобоги 21,0.
Шартли кр.-оттиск 21,42. Нашр. л. 23,78. Жами нусха 75000. Буюртма 140. Баҳоси 1 с. 60 т.
Шартнома 204-89.

«Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент, Навоий кўчаси 30.

Янгийўл китоб фабрикаси. Янгийўл шаҳри. Самарканд кўчаси, 44.

Дилмурод, Асад.

Ўчкчи: Қиссалар ва ҳикоялар.— Т.: Ёзувчи, 1991.—

400б.

Жозибa — ёшариш, тозалик, қудрат. Наботкор жозибани яратиш эса чинакам некбинлик. Ўзини ва ўзлигини некбин билган шундай кишиларнинг рухий дунёсини кузатиш, улар туйган кечинмаларни сувратлаш Асад Дилмурод ижодига хос белгилардан. Китобга киритилган асарларда қаҳрамонларнинг маънавий олами драматик тўқнашувлар орқали очилади, шу куннинг ижтимоий-ахлоқий муаммолари атрафида баҳс юритилади.

Дилмурод, Асад. Снежная лавина : Повести и рассказы.

Уз2

**«Гузвчи» нашриёти 1991 йилда
қуйидаги асарларни нашр этади:**

Мирмуҳсин. «ИЛОН ҚАСДИ»

Оқилжон Ҳусан. «УСТАНИНГ МУҲАББАТИ»

Баҳодир Мурод Али. «КЎКТЎНЛИЛАР»

Н. Раҳмат. «РЎЗҒОР»

Ж. Абдуллахонов. «СУИҚАСД»